سالنامہ
۱۹۶۴ء

تذکروں کا تذکرہ نمبر

نگار پاکستان

سالانہ چندہ : دس روپے

مدیر اعلیٰ : نیاز فتحپوری

رجسٹرڈ نمبر ایس ۲۴۷۲ ٹیلیفون ۴۶۹۳۷

تذکروں کا تذکرہ نمبر

مئی و جون

سالنامہ ۱۹۶۴ء

مولّفہ و مرتبہ

فرمان فتحپوری

زرِ سالانہ
دس روپے

نگارِ پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ ایف۔ یو پی ــــ بی ۳۶۶۹ ــــ ۶۸ محکمہ تعلیم کراچی

پرنٹر پبلشر ــ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت:۔ عالم علی خاں

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

فہرست

مدیر اعلیٰ۔ نیاز فتحپوری

۴۳واں سال	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء	شمارہ ۵ و ۶

۱-	حرف اول	نیاز فتحپوری	۵
۲-	ملاحظات	فرمان فتحپوری	۶
۳-	اُردو شعرا کے تذکرے اور تذکرہ نگاری	〃	۷
	۱- فارسی تذکروں کی قدامت	〃	۷
	۲- فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ	〃	۹
	۳- فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل	〃	۱۱
	۴- فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت	〃	۱۲
	۵- اُردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ	〃	۱۴
	۶- تذکرہ نگاری کے محرکات	〃	۱۷
	۷- اردو شعرا کے تذکروں کی تعداد	〃	۲۲
	۸- اردو تذکروں کی قسمیں	〃	۲۸
	۹- اردو تذکروں کی معنوی حیثیت	〃	۲۹
	۱۰- اُردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت	〃	۳۲
	۱۱- تذکروں کی سوانحی اہمیت	〃	۳۶
	۱۲- تذکروں کی تاریخی اہمیت	〃	۳۹
	۱۳- تذکرہ نگاری کیا ہے ــــ ؟	〃	۴۰
۴-	شعرائے اُردو کے تذکروں کا تعارف	〃	۴۱
	۱- نکات الشعرا از میر تقی میر مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	〃	۴۱
	۲- گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	〃	۴۳

۳۔	تحفۃ الشعرا	از افضل بیگ قاقشال مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	فرمان فتحپوری ۴۴
۴۔	ریختہ گویاں	از فتح علی حسینی گردیزی مرقومہ ۱۱۶۶ھ مطابق ۱۷۵۳ء (فارسی)	" ۴۶
۵۔	مخزن نکات	از قیام الدین قائم مرقومہ ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)	" ۴۸
۶۔	ریاض حسنی	از عنایت اللہ فتوت مرقومہ ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)	" ۵۱
۷۔	چمنستان شعرا	از لچھمی نرائن شفیق مرقومہ ۱۱۷۵ھ مطابق ۱۷۶۲ء (فارسی)	" ۵۴
۸۔	طبقات الشعرا	از قدرت اللہ شوق مرقومہ ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۷۷۴ء (فارسی)	" ۵۸
۹۔	بہار و خزاں	از بہاء الدین حسین خاں عرف مج قبل مرقومہ ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)	" ۳۳۸
۱۰۔	تذکرہ شعرائے اردو	از میر حسن دہلوی مرقومہ ۱۱۸۸-۹۲ھ مطابق ۱۷۷۴-۸۰ء (فارسی)	" ۶۲
۱۱۔	گل عجائب	از اسد علی خاں تمنا مرقومہ ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)	" ۶۸
۱۲۔	تذکرۂ شورش	از سید غلام حسین شورش مرقومہ ۱۱۹۳ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)	" ۷۰
۱۳۔	مسرت افزا	از ابوالحسن مرقومہ ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)	" ۳۴۰
۱۴۔	گلشن سخن	از مرزا کاظم مبتلا لکھنوی مرقومہ ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)	" ۳۴۱
۱۵۔	گلزار ابراہیم	از محمد ابراہیم خاں خلیل مرقومہ ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء (فارسی)	" ۷۳
۱۶۔	تذکرہ ہندی	از غلام ہمدانی مصحفی مرقومہ ۱۲۰۹ھ مطابق ۱۷۹۴ء (فارسی)	" ۷۸
۱۷۔	عیار الشعرا	از خوب چند ذکا مرقومہ ۱۲۱۳ھ مطابق ۱۷۹۹ء (فارسی)	" ۸۱
۱۸۔	تذکرہ عشقی	از وجیہ الدین عشقی مرقومہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (فارسی)	" ۹۳
۱۹۔	گلشن ہند	از مرزا علی لطف مرقومہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (اردو)	" ۹۷
۲۰۔	عمدہ منتخبہ	از اعظم الدولہ سرور مرقومہ ۱۲۱۶-۱۹ھ مطابق ۱۸۰۱-۴ء (فارسی)	" ۹۹
۲۱۔	مجموعۃ الانتخاب	از شاہ کمال مرقومہ ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۴ء (فارسی)	" ۱۰۹
۲۲۔	ریاض الفصحا	از غلام ہمدانی مصحفی مرقومہ ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء (فارسی)	" ۱۱۱
۲۳۔	مجموعہ نغز	از قدرت اللہ قاسم مرقومہ ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء (فارسی)	" ۱۱۵
۲۴۔	تذکرہ بے جگر	از خیراتی لعل جگر مرقومہ ۱۲۲۱-۵۱ھ مطابق ۱۸۰۶-۳۶ء (فارسی)	" ۳۴۷
۲۵۔	دیوان جہاں	از بینی نرائن جہاں مرقومہ ۱۲۲۲ھ مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)	" ۱۲۳
۲۶۔	طبقات سخن	از غلام محی الدین مبتلا میرٹھی مرقومہ ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء (فارسی)	" ۳۴۳
۲۷۔	تذکرۃ الشعرا	از ابن امین طوفان مرقومہ ۱۲۴۷-۵۱ھ مطابق ۱۸۳۱-۳۵ء (فارسی)	" ۳۴۷
۲۸۔	دستور الفصاحت	از احمد علی خاں یکتا مرقومہ ۱۲۴۹ھ مطابق ۱۸۳۴ء (فارسی)	" ۱۲۶
۲۹۔	گلشن بے خار	از مصطفیٰ خاں شیفتہ مرقومہ ۱۲۵۰ھ مطابق ۱۸۳۴ء (فارسی)	" ۱۲۸
۳۰۔	تاریخ ادب ہندستانی	از گارساں دتاسی مرقومہ ۱۲۵۶-۸۷ھ مطابق ۱۸۳۹-۷۰ء (فرانسیسی)	" ۱۳۷
۳۱	انتخاب دواوین	از امام بخش صہبائی۔ مرقومہ ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۴ء (اردو)	" ۱۷۰

۳۲ -	مدائح الشعرا	از عنایت حسین خاں مجور مرقومہ ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۴ء (فارسی)	فرمان فتحپوری ۱۷۱
۳۳ -	تذکرہ بہار بے خزاں	از احمد حسن سحر مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (فارسی)	" ۱۷۳
۳۴ -	گلدستہ نازنیناں	از کریم الدین مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)	" ۱۷۵
۳۵ -	گلستان بے خزاں	از قطب الدین باطن مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)	" ۱۷۷
۳۶ -	خوش معرکہ زیبا	از سعادت خاں ناصر مرقومہ ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء (اردو)	" ۱۸۹
۳۷ -	طبقات الشعرائے ہند	از کریم الدین و فلن صاحب مرقومہ ۱۲۶۳ھ مطابق ۱۸۴۷ء (اردو)	" ۲۰۰
۳۸ -	مخزن شعرا	از نورالدین خاں فائق مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)	" ۲۰
۳۹ -	سراپا سخن	از محسن علی محسن مرقومہ ۱۲۶۹ھ مطابق ۱۸۵۳ء (اردو)	" ۲۱۴
۴۰ -	یادگار شعرا	از اشپرنگر مرقومہ ۱۲۶۹ھ مطابق ۱۸۵۳ء (انگریزی)	" ۲۲۳
۴۱ -	گلشن ہمیشہ بہار	از نصراللہ خاں خوجوی مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۴ء (فارسی)	" ۲۴۳
۴۲ -	گلستان سخن	از قادر بخش خاں صابر مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۵ء (اردو)	" ۲۵۰
۴۳ -	سخن شعرا	از عبدالغفور نساخ مرقومہ ۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۶۴ء (اردو)	" ۲۵۸
۴۴ -	خزینۃ العلوم	از درگاپرشاد نادر مرقومہ ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)	" ۲۸۷
۴۵ -	فرح بخش	از شوکت علی خاں مرقومہ ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)	" ۲۹۲
۴۶ -	شمیم سخن حصہ اول	از عبدالحئی صفا بدایونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)	" ۲۹۴
۴۷ -	شمیم سخن حصہ دوم	از عبدالحئی صفا بدایونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)	" ۳۰۴
۴۸ -	انتخاب یادگار	از امیر مینائی مرقومہ ۱۲۹۰ھ مطابق ۱۸۷۳ء (اردو)	" ۳۰۷
۴۹ -	عروس الاذکار	از نصیرالدین احمد نقش مرقومہ ۱۲۹۲ھ مطابق ۱۸۷۵ء (اردو)	" ۳۱۳
۵۰ -	بہارستان ناز	از فصیح الدین رنج مرقومہ ۱۲۹۳ھ مطابق ۱۸۷۶ء (اردو)	" ۳۱۸
۵۱	چمن انداز	از درگاپرشاد نادر مرقومہ ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء (اردو)	" ۳۲۱
۵۲	طور کلیم	از سید نورالحسن مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)	"
۵۳	بزم سخن	از سید علی حسن خاں مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (فارسی)	" ۳۲۴
۵۴	آب حیات	از محمد حسین آزاد مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)	" ۳۳۵
۵ -	فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں		" ۳۴۸
۶ -	فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ		" ۳۵۱

کتب مینار ۲، ڈگی روڈ سول لائنز علیگڑھ

ایک اہم اعلان کرتا ہے

صرف ایک پوسٹ کارڈ کا خرچ برداشت کر کے آپ ایک روپے کی کتاب اپنے دلپسند موضوع پر مفت حاصل کر سکتے ہیں

اُردو میں اچھے ادب کی ترویج و ترقی ایک ایسا مسئلہ ہے جس پر اُردو کے ہر بہی خواہ کو سنجیدگی سے سوچنا چاہئے اس لئے کہ آج بازار گھٹ کر صرف سستے اور گھٹیا درجے کے ناولوں تک محدود ہو گیا ہے اور اچھی ادبی کتابوں کے خریدنے والے روز بروز کم ہوتے جا رہے ہیں، پھر ایک دشواری یہ بھی ہے کہ پاکستان کی اعلیٰ کتابیں ہندوستان میں اور ہندوستان کی معیاری مطبوعات پاکستان میں نایاب ہیں۔ کتب مینار نے بھی اس مسئلہ کو محسوس کیا اور طے کیا کہ اُردو کے ادبی حلقے کو وہ ساری سہولتیں مہیا کی جائیں جو ممکن ہو سکتی ہیں اس لئے ہم اعلان کرتے ہیں کہ آپ ہند و پاک کی کوئی بھی کتاب ہم سے طلب کر سکتے ہیں۔ کتب مینار کو آپ ہر وقت مستعد پائیں گے، دس روپے سے زائد کی کتابیں منگانے پر سارا ڈاک خرچ کتب مینار کے ذمہ رہے گا اور پندرہ فیصدی کمیشن بھی دیا جائے گا۔

ہم اُردو کا بہترین ادب پڑھنے والوں کی سہولت کے پیش نظر اچھی کتابوں کی فہرستیں بھی چھپوا رہے ہیں۔ یہ فہرستیں تین قسم کی ہیں، پہلی افسانہ، ناول اور ڈرامہ سے متعلق، دوسری نظم کے بارے میں، اور تیسری تنقید و تاریخ پر مشتمل، منسلکہ کارڈ اسی لئے ہیں کہ آپ ہمیں ان کے ذریعے یہ بتائیں کہ آپ کو یہ فہرست بھیجی جائے یا نہیں۔ آپ یہ ضرور لکھیں کہ آپ کو کون سے موضوع میں دلچسپی ہے، کتب مینار نے یہ بھی طے کیا ہے کہ آپ جو بھی فہرست

طلب کریں اس کے ساتھ اسی موضوع کی ایک پاکٹ بک تحفتاً آپ کی خدمت میں پیش کی جائے۔

اِن کارڈوں پر ٹکٹ لگا کر پوسٹ کیجئے ورنہ یہ بیرنگ ہو جائیں گے، دوسرا کارڈ اگر آپ کے کام نہ آئے تو اُسے اپنے کسی باذوق دوست کو وید تبجئے۔

اُمید ہے کہ آپ اُردو کے اعلیٰ ادب کی ہمیشہ قدر افزائی کریں گے اور جب خریدیں تو ایسی کتاب خریں گے جو آپ کی خوش ذوقی کی ضامن ہو، شکریہ

اِن کارڈوں کو استعمال کر کے اپنی ادبی دلچسپیوں کے بارے میں ہمیں جاننے کا موقع دیجئے
اور ہر کارڈ کے بدلے ایک روپے قیمت کی ایک پاکٹ بک مُفت حاصل کیجئے

ہم ہیں آپ کے مخلص

کتب مینار بک سیلرز

۲ ڈگی روڈ، سول لائنز - ایم - یو - علی گڑھ

(نظر بستی پریس کراچی)

حرفِ اوّل

نیاز فتحپوری

نگار کی گزشتہ ۴۳ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس کا سالنامہ پریس کو جا رہا ہے اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا ان چند تمہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (التمامُ علی الخیر کفاعلہ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر ضرور مجھے حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے

جو اُن کی خو تھی، وہ ہی مرا مدعا ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اُردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد ہی میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ ایک شخص میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت اتنا تھا کہ نگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور نہ اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرتا اور انکا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعرا کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۱۴ شعرا کا خود نوشت تذکرہ (سالنامہ ۱۹۳۵ء) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی تین ہم سے ہمیشہ کیلئے جدا ہو گئے

ہر چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کسی کی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھے جا چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاحی استدراکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا۔ اس لئے میری یہ خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمان صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح ڈالدی۔

اسکے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ "اشاعت سالنامہ" کی رسم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں اپنے آپ میں نہیں پاتا۔ لیکن حسن اتفاق سے میرے عزیز ہم وطن و دوست جناب فرمان "ادارۂ نگار" کی ذمہ داریاں سنبھالنے کے لئے آمادہ ہو گئے اور اسی کے ساتھ فرزند عزیز عارف نیازی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے۔ اور اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ وہ کیا اور کیسا ہے۔ سو اس کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں۔ اسے پڑھیے اور خود فیصلہ کیجئے۔ اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی فنی حیثیت، اس کے ادوار و محرکات اور خدا جانے اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہوگا اور ہماری درسگاہیں بھی اس سے مستفید ہونگی

ملاحظات

ابھی "نیاز نمبر" کا خمار پوری طرح نہ اترا تھا کہ ۱۹۶۳ء کے سالنامے کا نقشہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے: "نکال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالئے۔" موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے" لیکن جب نیاز صاحب نے "اپنے پہ اہل دہر کا قیاس" کر کے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے پورا سالنامہ آپ کو لکھنا ہوگا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ وسائل کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عدیم الفرصتی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سردست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت، نیاز صاحب کی خواہش، نگار کے سالناموں کی روایت اور غیرت علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے، کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخر کار غالب کے اس شعر نے ؎

دربلا بودن بہ از بیم بلا است قعر دریا سلسبیل روئے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، سن طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سنانے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ ــــ مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرفداری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ ع موج دریا سلسبیل و قعر دریا آتش است۔

اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کارنامہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مضحکہ خیز بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے ہلکی چیز کی بہ نسبت وزنی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر حادثاتی تھی اور مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کمالے کردم" کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور یکجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں "فہرست شعراء" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تصریحات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شخص کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و نوعیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آگئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کر کے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگہ یرقان کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تشنہ رہ گئیں۔

مجھے اس کام میں ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، قیصر ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت نیشنل لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحٰق صدیقی، یوسف سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت نظیر صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے مخطوطوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ پروف پڑھنے کا کام معین الرحمٰن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیزی عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کٹھن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تہ دل سے شکر گزار ہوں۔

فرمان فتحپوری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہیے۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ تو ہم اردو زبان و ادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم ماخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جا سکتا۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے۔

فارسی تذکروں کی قدامت

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر آخر اس کے خدوخال نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۰ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتب کئے گئے ہیں۔

فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین ماخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہیے۔

"پس از اسلام نیز تا آغاز سدہ ششم کتابے دریں زمینہ" کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال در برداشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یتیمۃ الدہر ثعالبی کہ ابوالقاسم علی پسر باخرزی متوفا بسال ۴۶۷ھ دیلی بنام دمیۃ القصر و عصرۃ اہل العصر برآں نوشت و بہ ترجمۂ شاعران حجاز و شام و دیار بکر و آذربائیجان و عراق و ری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دہستان و استرآباد و قومس و خوارزم و خراسان و بلخ و سیستان و غزنہ و اختصاص دارد[1]

---

[1] مقدمہ مجمع الفصحاء از مظاہر مصفا

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عوفی، لباالالباب مولفہ ۶۱۸ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ۔

"شک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساختہ اند و چند تصنیف پرداختہ چوں صفت ابن سلام و طبقاتِ ابن قتیبۃ و طبقات ابن المعتز و یتیمۃ الدھر کہ ابو منصور ثعالبی ساختہ است و دمیۃ القصر کہ تاج الرؤسا علی بن الحسن الباخزری پرداختہ و زینۃ الزماں کہ شمس الدین محمود اندحودی تالیف کرد، ولکن در طبقات شعرائے عجم ہیچ تالیف مشاہدہ نیفتادہ است و ہیچ مجموعہ در نظر نیامدہ"[1]

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخولِ اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے ہوتا ہے۔ صاحب راحت الصدور و آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلان کی خواہش پر معروف شعرا کے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرا کی تصویروں کے ساتھ ایک مصور تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا[2] لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے تکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب تذکرے کی حیثیت سے جس تذکرے کا نام لیا جا سکتا ہے۔ وہ نور الدین محمد عوفی کا لب الالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں بعہد ناصر الدین قباچہ والیِ آج لکھا گیا ہے۔

اس میں شبہ نہیں کہ لباب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی شعرا زیر بحث آئے ہیں۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ مناقب الشعرا۔
۲۔ مجمع النوادر۔
۳۔ راحۃ الصدور و آیۃ السرور۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابو طاہر خاتونی کی تالیف بتایا گیا ہے۔ ابو طاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے آواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معاییر الاشعار العجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحۃ الصدور و آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصحا میں۔ ابو طاہر خاتونی کا ذکر کیا ہے اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے۔ علامہ عبد الوہاب قزوینی جنھوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ

"فقط دلیلے کہ ما بدست داریم برائے صحت وجود چنیں کتابے از تالیف ابو طاہر خاتونی منحصر است باین کہ یک مرتبہ ذکر او در تذکرۂ دولت شاہ شدہ است و گمان نمی کنم کہ این دلیل کافی باشد برائے یقین بہ صحت نسبت، و عدم تعلق و قلتِ تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد"[3]

---

[1] دیباچہ لباب الالباب ص۱ چاپ تہران
[2] مقدمہ راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ۵۹۹ھ
[3] مقدمہ لباب الالباب چاپ تہران۔

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعرا کا موضوع تذکرۂ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعرا کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعرا واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعرا کا حوالہ نہ دیتا غرض کہ اس کتاب کا تذکرۂ الشعرا ہونا یقینی نہیں اور اگر ہو بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے اسے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۵۵۱ھ بھی تذکرۂ الشعرا نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام: چہار مقالہ سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار مصاحبین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ دوم میں شعر و سخن کی حقیقت اور بعض شعرا کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اسے فارسی شعر و ادب کا ایک قدیم ماخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں۔

جہاں تک راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ابوبکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرہ الشعرا کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۵۹۹ھ میں لکھی گئی ہے۔ اس کا ایک باب

"ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعرہائے آنان"

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعرا کے قدیم ماخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیۃ السرور تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ براؤن نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:۔

"عزت این کتاب لباب الالباب در این است کہ در این فن تقریباً یادگار وحید است۔ اگرچہ قبل ازیں چند تذکرہ ہائے دیگر و احوال مآثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ، ولے اکثر آنہا دستخوش حوادث و پایمال مرور زماں گشتہ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی..... در آں کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گروہے از مشاہیر شعرائے متقدمین ذکر رفتہ، ولے مقصود اصلی مولف غیر ادا بودہ است بخلاف این کتاب لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامۂ شعرائے مشہور ذکرے و از افکار ابکار و منتخب اشعار ایشاں بر سبیل نمونہ یادگار در صحائف کتاب خود گذارد"[۲]

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۶۱۷ھ اور ۶۱۸ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل ابواب پر مشتمل ہیں۔

۲۔ مقدمہ لباب الالباب از براؤن چاپ تہران

اول — در فضیلت شعر و شاعری
دوم — در معنی شعر از طریق لغت
سوم — در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم — در معنی آنکہ اول کس شعر پارسی گفت
پنجم — در لطائف اشعار و زمانے عالی رتبت و صدر سامی منزلت
ششم — در لطایف اشعار ملوک کبار و سلاطین نامدار
ہفتم — در ذکر صدور و علماء ائمہ و فضلا۔
ہشتم — در ذکر لطایف اشعار شعرائے کہ در عہد آل لیث و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم — در ذکر شعرائے آل ناصر
دہم — در ذکر لطائف شعرائے آل سلجوق
یازدہم — در ذکر لطایف شعرائے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دولت معزی و سنجری
دوازدہم — در ذکر لطایف اشعار صدور و افاضل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم۔

بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً لباب الالباب ہی کو سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ

"جملہ تذکرہ نویسانِ متاخر در تحریر احوال شعرا اقدام القدما عیال اوانند"[1]

چنانچہ لباب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنھوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے اُن میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ تقی الدین اوحدی جنھوں نے "فردوس خیال" کے نام سے ۹۹۱ھ میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۰۲۳ھ میں "عرفات العاشقین" کے نام سے مکمل کیا اور ۱۰۳۴ھ میں "کعبہ عرفان" کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا۔

۲۔ سید علی بن محمود حسینی جنھوں نے ۱۰۰۰ھ میں "بزم آرا" کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا۔

۳۔ امین احمد رازی جنھوں نے ۱۰۰۲ھ میں "ہفت اقلیم" کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے۔

۴۔ حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنھوں نے ۱۰۴۰ھ میں "میخانہ" کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا۔

۵۔ علی قلی خاں داغستانی جنھوں نے ۱۱۶۱ھ/۱۱۶۲ھ میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور "ریاض الشعرا" نام رکھا۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۸۹۲ھ میں اور سام مرزا نے "تحفۂ سامی" مولفہ ۹۵۷ھ

---

[1] خزانۂ عامرہ مرقومہ ۱۱۷۶ھ/۱۱۷۷ھ مطبوعہ ۱۸۷۱ء

میں بھی لباب الالباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو لباب الالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ لباب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ لباب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا۔ مثلاً "خزانۂ عامرہ" کے مؤلف غلام علی آزاد بلگرامی اور شعر العجم کے مصنف مولانا شبلی دونوں لباب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے لباب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا[1]

فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل

لب الالباب کے زیر اثر ۶۱۸ھ سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۱-۵۲ء تک فارسی شعرا کے کتنے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی، اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکروں کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں۔ یوں تو ۶۱۸ھ سے لے کر ۱۱۶۵ھ تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۱۶۵ھ تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں:-

۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۸۹۲ھ
۲۔ مجالس النفائس مولفہ میر علی شیر مرقومہ ۸۹۶ھ
۳۔ لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ
۴۔ جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۴۷ھ
۵۔ تحفۂ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۷ھ
۶۔ مذکر الاحباب مولفہ نثاری بخاری مرقومہ ۹۷۴ھ کے قریب
۷۔ نفائس المآثر مولفہ علاالدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ
۸۔ خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ
۹۔ بزم آرا مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۰۰ھ
۱۰۔ خزینۂ گنج الٰہی مولفہ الٰہی حسین مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ
۱۱۔ بت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبداللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
۱۲۔ خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۱۷ تا ۱۰۳۶ھ
۱۳۔ عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اوحدی اصفہانی مرقومہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ھ
۱۴۔ عالم آرا مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۳۵ھ
۱۵۔ میخانہ مولفہ عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی ۱۰۳۸-۳۹ھ
۱۶۔ مجمع الشعرا جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ
۱۷۔ "خرابات" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طہرانی مرقومہ ۱۰۴۰ھ

---

[1] تنقید شعر العجم از حافظ محمود شیرانی

۱۸۔ "رسالہ" مولفہ چندر بھان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۷۳ھ
۱۹۔ تذکرۂ نصرآبادی مولفہ طاہر نصرآبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۶ھ
۲۰۔ کلمات الشعرا مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ
۲۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ
۲۲۔ مراۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ
۲۳۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشن چند اخلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ
۲۴۔ سفینۂ خوشگو مولفہ بندرابن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ
۲۵۔ سفینۂ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۱ھ
۲۶۔ یدبیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ
۲۷۔ تذکرۂ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ
۲۸۔ گلدستہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ
۲۹۔ ریاض الشعرا مولفہ علی قلی خاں والہ داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۰۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں مبتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۱۔ تذکرۂ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ
۳۲۔ مجمع النفائس مولفہ سراج الدین علی خاں آرزو مرقومہ ۱۱۶۳ھ
۳۳۔ تذکرۃ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنیکی گنجائش اس جگہ نہیں ہے۔ مجموعی حیثیت سے البتہ اُن پر کچھ کہا جاسکتا ہے۔ جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقی[1] انھیں دو خاص گروہ میں تقسیم کرسکتے ہیں۔

ا۔ عام تذکرے یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً تذکرۃ الشعرا، خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار، خزینہ گنج الٰہی۔ بت خانہ، مراۃ الخیال۔ سفینہ خوشگو، ریاض الشعرا، یدبیضا، مجمع النفائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب۔ خاص تذکرے یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صرف معاصر شعرا کا ذکر آیا ہے مثلاً مجالس النفائس نفائس المآثر، میخانہ، کلمات الشعرا، تذکرہ نصرآبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرۃ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب قزوینی کی رائے سن لیجئے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں قزوینی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:۔

"لباب الالباب در ترجمۂ احوال شعرا غالباً معلوماتے مفید بدست می دہد خصوصاً سن وفات راکہ اہم مواضیع

---

[1] اورنٹیل کالج میگزین لاہور بابت فروری ۱۹۲۷ء

تراجم رجال است در اکثر اوقات جہلا ادخلت ذکر نمی کند و ہم واحد اُو استعمال استعارات سمج و تشبیہات بارد و تسجیعات متکلف ثقیل و جناسات متصنع مشکرہ است کہ از ورار آنہا ہیچ معنی بچنگ خواننده نمی آید، و نیز منتخباتے کہ از اشعار شعرا می دہد بسیارے از اوقات اشعار متوسط بلکہ اشعار ردی ایشاں است بطورے کہ از روئے این منتخبات نمی توآں بہ سبک و اسلوب شاعر مبعوث عنہ پے بر د[1]

کم و بیش یہی حال دوسرے تذکروں کا ہے۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ۔

"بر محققان پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتباہائے بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت شعر شاعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر باد یا چند شاعر اشتباہ در تعیین زمان زندگی و سن تولید و مرگ و مولد و غیر آں کم نیست، روش تذکرہ نویساں، در نوشتن ترجمۂ حال و شیوۂ بیان شاعران نیز بیشتر یک نواخت بہ نظر می رسد و باندک تامل آشکار می شود کہ بیشتر اناں گرفتار تقلید از یک دیگر بودہ اند و ہیچ شیوۂ تازۂ ای بکار نہ بردہ است و اگر تازگی و دگرگونی در کار آناں باشد بیشتر از جہت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضے از تذکرہ ہائے معروف این تقلید را از نظر خواننده می گذرانیم۔

از جہت تعیین شیوۂ شاعراں در بیاں اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بتقریب ہیچ یک از تذکرہ نویساں قلمے در روشن کردن سبک برنامہ نہادہ و از جہت انتقاد نیز قدمے برنہ داشتہ است۔

نویسندگان کتابہائے تذکرہ برائے نشاندادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقۂ او در شعر بہ کلمہ بازی و لفظ پرداختہ اند و اگرچہ برائے بعضے از آناں کہ شعر شناس بودہ اند و سخن درست و استوار از نادرست و سست بازی شناختہ اند تحلیل و تجزیۂ سبک، و تحلیل شیوۂ بیان، و بیان جہت ہائے امتیاز شعر شاعری از شاعر دیگر میسر بودہ است سہائے بند ہائے ظاہر و صنعت سازی و تکلف آمیزا آسودہ و انگذاشتہ چنانکہ امروز اگر بدقت کتابہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیرد ایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سر نوشت تعین سبک شاعران و اہمیت ایشاں در شعر در دست تذکرہ نویساں بستگی بصورت ظاہر نام و کنیت و تخلص ایشاں و آمادگی آں کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و ایہام و قلب و تصحیف داشتہ است و شاہد ایں مغالطہ جمہ حال بیشتر شاعرانست در تمام تذکرہ ہا از لباب الالباب تا مجمع الفصحا گرفتہ دگاہے کار ایں تکلف بہ مسخرہ و خندہ و دیوانگی و پرداختن درد غہائے بزرگ کشیدہ است۔[2]

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکروں کا سخت سے سخت نقاد جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ بالا دو اقتباسات میں آگیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان ناقدین نے جہاں تذکروں کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ :-

"این کتاب از حیث نظر تاریخی و ادبی اہمیتے بس دارد ..... و در حقیقت اگر لباب الالباب

---

[1] مقدمہ لباب الالباب از عبدالوہاب قزوینی۔
[2] مقدمہ مجمع الفصحا از مظہر مصفا۔

بدست ما نہ رسید بود تراجم جماعتے کثیر بل اکثر از شعرائے متقدمین بکلی از میاں رفتہ بود والان ابداً اسمے و رسمے از ایشاں باقی نماندہ بود" (مقدمہ لباب الالباب)

"مدار ایران تذکرہ نویسی از چندیں قرن پیش رائج شدہ وکسانے در صدد جمع شعر شاعراں و نوشتن ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ آمدند اگر ہمت بکار نمی رفت امروز از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ بے خبر بودیم" (مقدمہ مجمع الصفا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش۔ جسے پس منظر کے طور پر اُردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اُردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ

برصغیر میں اُردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے اوائل سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ ۱۷۰۷ء میں اورنگ زیب عالمگیر کے انتقال کے بعد جب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دیسی راجہ نوابوں، اور بعد ازاں انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہوگیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی سے محروم ہوگئی، ان حالات میں اُردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ اس طرح اپنے اندر جذب کرلیں۔ کہ فارسی کو اُردو کے لئے ہر شعبۂ زندگی میں جگہ خالی کرنی پڑی۔ جو لوگ اب تک اُردو کو کم مرتبہ دلچر خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف لپکے اور اسطرح کہ اُردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو نثر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ نہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں بہ استثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۸۷۵ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ — ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذکروں کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ اُردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر و درد کے عہد ہی سے ہو گیا تھا۔ اور بعض معاصرین مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سراج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے ان کے آغاز و انجام، نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جا سکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جا سکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۳۔ تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاقشال مولفہ ۱۱۶۵ھ
۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵۔ مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں "دو تذکرے (تحفۃ الشعرا اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں۔ مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا تذکرہ گردیزی سو داخلی شہادتیں یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعرا کو ضرور دیکھا ہوگا۔ پس ان حالات میں تذکرہ میر کو اردو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جا سکتا ہے[1]"

اس سے قبل قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرات مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب الرحمن خاں شروانی، گارساں دتاسی، حافظ محمود شیرانی۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی۔ سید محمد ایم اے، حکیم شمس اللہ قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم و بیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے آج عموماً نکات الشعرا ہی کو اردو شعرا کے دوسرے تذکروں سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعرا کا ذکر سب سے پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیقی نقطۂ نظر سے نکات الشعرا کی تقدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی۔ نکات الشعرا، گلشن گفتار اور تحفۃ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعرا کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے۔ ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعرا کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعرا کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگاری کی توقیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعرا سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز تشنہ تحقیق ہے۔ جہاں تک نکات الشعرا کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ھ میں لکھا گیا ہے۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے تکملہ کا سال ۵ محرم ۱۱۶۶ھ ظاہر کر دیا ہے۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے اور اس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعرا کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل تو یہ ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے اولین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ۔

"مخفی و محتجب نہ ماند کہ الی الآن در ذکر و بیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کتابے تصنیف نہ گردید و تا ایں زمان ہیچ انسانے از ماجرائے شوق افزائے سخنوران ایں فن سطرے تالیف نہ رسانیدہ۔ بنابراں فقیر مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تام و سعی تمام دداوین ایں اعزہ فراہم آوردہ، پارہ ادبیات از ہر کدام بر سبیل یادگار در ذیل ایں بیاض کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم درآوردہ"

(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر بھی کہتے ہیں کہ:۔

"در فن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بہ زبان اردوئے معلی شاہجہاں آباد۔ کتابے تا حال تصنیف

---

[1] شعرائے اردو کے تذکرے مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۳ء

نہ شدہ کہ احوال شاعران این معنی بہ صفحہ روزگار بہ ماند " (دیباچہ نکات الشعرا)

لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرف کلو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ :-

"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چہل سالۂ خود، احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ "

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ :-

"اگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے " معشوق چہل سالہ کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا، اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا ۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی [1] "

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں ۔

ا ۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۶۱ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں تھا ۔ ۱۱۶۴ھ میں وہ اس کام میں مشغول تھے ۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آرزو کے یہاں یا ان کے پڑوس میں رہا کرتے تھے ۔ (دستور الفصاحت ص ۴۶) "

ب ۔ "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۶ھ کے قریب کیا ہے ..... ۱۱۵۶ھ میں اس کی عمر ۲۵ سال کی ہوگی یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی ۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس کی تھی ۔ (دستور الفصاحت ص ۴۸ + ۴۹) "

س ۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا ۔ اس بیاض کے آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۷ھ / ۱۷۴۴ء ملتی ہے ۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کا کوئی تذکرہ مرتب نہ ہوا تھا ۔ ۱۱۶۷ھ میں ..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کر لی اور مصنف نے اس کا تاریخی نام " مخزن نکات " رکھا جس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں " (دستور ص ۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست نہیں ہے ۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کر دیا تھا ۔ نثار احمد فاروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ " محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسائے تھے ۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف کا علم ہوگا لیکن انھوں نے عمداً اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا ہے " میری ناچیز رائے میں سر دست میر سے تذکرہ نگاری کی اولیت کا شرف چھیننا اُن کے ساتھ زیادتی ہے ۔ یہ مانا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق گردیزی کے ریختہ گویاں " کا آغاز ۱۱۵۶ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۵۷ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۱ھ میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ " ریختہ گویاں " دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے ۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

---

[1] دلی کالج میگزین ۔ میر نمبر ص ۳۹۵

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عرشی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۶ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۵ھ اور ۱۱۷۵ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے "نکات الشعرا" یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابو محمد صدیقی آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا اور گلشنِ گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں[1]

تذکرہ نگاری کے محرکات

فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز و فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک کے زمانہ کو ذہن میں رکھ کر ان کی نشان دہی کرنا چاہیں تو اس سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

(۱) اس فن کا اولین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جس کی وجہ سے اس کا نام تا قیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میر:۔

"بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو
ایسا کچھ کر کے چلو یاں کہ بہت یاد رہو۔

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عوفی۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

"محمد عوفی روئے در ہمہ جہاں گردانیدہ و بہر جہاں آوردہ است..... خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قباچہ) را بہرہ از شیوۂ صناعت و سرمایۂ بضاعت خود دہد تخمۂ اے آرد تا دامنِ قیامت، دست بلابد امن آں نرسد و تا آخر دور یادگار از دست تعرض شب رواں زوال مامون ماند۔

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی۔ "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۸۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف رقم طراز ہے کہ:۔

"من بندہ در روزگار شباب و ایام دفضل و اکتساب را در جہالت و بطالت بسر بردم و دو سہ روزہ زندگانی کہ سرمایہ سعادت جاودانی است بلا یعنی تلف کردم۔ چوں از روئے محاسبت و مراقبت بروزنامہ حیات نظر کردم دیدم کہ کاروان عمر گرانمایہ در تیہ گمراہی بچاہ مرحلہ قطع نمودہ بود..... با خود اندیشہ کردم کہ از دفتر دین و دانش کہ فہرست مجموعہ کمالات است حرفے نخواندہ و از جاہ و مراتب آبا و اجداد بے بہرہ ماندہ ایں چنیں عمر تلف شدہ را چہ عوض و ایں سودائے بے سود را چہ غرض ..... بعد ما کہ زخم شمشیر تشویر خوردم و ساعتے بندامت سر فرو بردم ——— آخر مصلحت آں دانستم کہ پیش از انکہ پائے مرکب حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود ع

دست بکارے زنم کہ غصہ سر آید

..... آخر از حسرت و پشیمانی دامنِ دہ پریشانی بہ زاویہ ادبار مجاور گشتم و بگوشہ تنہائی معتکف گشتم و از بطالت ملالت بر خاطرم مستولی شد کہ ناگاہ ع

ہاتف غیب ایں ندا در داد

---

[1] علیگڈھ میگزین ستمبر ۱۹۳۸ء و سالنامہ سہیل ۱۹۳۸ء

عاطل مپیش ورقے می خراش گر نہ نویسی قلمے می تراش

چنوں کنوز معانی ظہور نمودہ دانستم کہ قلم از دعائے آں گنج بود باقلم دوزباں یکدل شدہ گفتم اے مفتاح کنوز دانش بہ تو مشورت می کنم کہ بر سبیل بیانِ من بدنداں تو کدام رقم است قلم بعبدائے صریر باں تقریر کرد۔

کہ ہر چیز کاں گفتنی گفتہ اند

بروبوم دانش ہمہ رفتہ اند

علمائے دیں داد آثار واخبار دادہ اند وابواب وقصص انبیا برزرخ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقد او در باجین اقوار معطر باد در تذکرۃ الاولیا بیضا نمودہ و مورخان دانا در تواریخ و مقامات سلاطین توانا مجلدہا پرداختہ اند و کتاب ہا ساختہ اند و ہم چنیں در معرفت بلاد و مصلحت عباد آنچہ بایستی است فضلا در آں کار جہد نمودہ اند و یادگارے گذشتہ اند ؎

آنچہ مجہول باد در عالم ذکر تاریخ و قصہ شعراست

چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔

اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکروں کو وجود میں لایا ہے۔

۲۔ تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے مغربی تنقید کا نقطۂ آغاز کہنا چاہیے۔ یہ نقطۂ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی۔ مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعر کی تنقید میں انتخاب اشعار سے مفر نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ سہی لیکن ادبی تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے،۔۔۔۔ یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آمد اور ورد اور توارد و تسامح، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشیق نے یہ حکم لگایا تھا کہ شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعرا کا کلام یاد ہونا چاہیے تاکہ وہ اپنے شعر کی بنیاد اسی منوال پر رکھے۔ جو شخص اساتذہ کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبیعت کی اپج سے کچھ لکھ بھی لے گا تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط الاعتبار یا نکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پُر ہو جائے اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعر کی طرف متوجہ ہونا چاہیے۔ اب جس قدر مشق زیادہ ہوگی اسی قدر ملکۂ شاعری مستحکم ہوگا۔[1]

یہ ایک لیے نقاد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی روشنی آنے سے قبل تک عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف نظر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی ملتی ہے۔ وہ عموماً ابن رشیق ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

---

[1] بحوالہ مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

تو اندازہ ہوگا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولدیت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہو گئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کر لی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین ماخذات مثلاً ابی بکر نجم الدین محمد بن علی کی تصنیف راحت الصدور و آیۃ السرور مولفہ ۵۹۹ھ اور محمد بن بدر جاجرمی کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۶۴۶ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق نے بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق اشعار کے انتخاب کا ایک تحریری ریکارڈ، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ گارساں دتاسی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادبیات ہندوستانی کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتاسی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دھرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔
(۲) مختلف شعرا کی دواوین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب
(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔
(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب
(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب
(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب
(۷) صرف منتخب اور نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش اول ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کر دیئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ چنانچہ اردو میں گلدستہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں چمن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک دو فقرے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلدستہ نشاط و چمن بے نظیر مجموعۂ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں رہتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گروہ بندی اور علاقائی تعصب کو بھی بڑا دخل رہا ہے۔ ولی و ناصر علی اور سودا و میر کے زمانے سے لے کر دور حاضر تک اسکے اثرات ادبی تاریخ میں پائے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعرا جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں۔

"خاکسار تخلص عرف کلو، شیخے است خادم درگاہ قدم شریف شعر ریختہ ماگوید و خود را دردی کشو بلکہ از تنگ آبی بنائے ریختہ را باب رساینده چنانچہ علی الرغم این تذکرہ، تذکرۂ نوشتہ است، بنام معشوق چہل سالہ خود۔ احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افروختہ

"...است چوں کباب بوی دہد ..... فخر او ہمہ بر سختہ است طرفہ ایں کہ آں ہم نامربوط و خود او ہم نادرست...
..... الغرض بسیار کم فرحت و بے تہ است۔"

اس اقتباس سے معاصرانہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ فتح علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کا لب و لہجہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسروں کی خرہ گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اورنگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے یہاں بھی دوسروں کے تنقیدی لب و لہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خورجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفتہ کا گلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفتہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفتہ نے باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازاری ہونے کا حکم لگایا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفتہ کے ممدوحین کی تنقیص اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام و خاص دونوں کا اوڑھنا بچھونا بن گئی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقاومت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے اسیر ہو کر رہ گئے۔ اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلۂ شعر و سخن تھا۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر و سخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہئے کہ حالی نے اس دور کے "شعر و قصاید" کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:۔

"سلاطین و عمال، امرا و رؤسا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً میر صیقل گر ہے۔ محمد امان نثار معمار ہیں۔ حسین بخش بخشی پارچہ فروش ہے، مدسنگھ شیفتہ آہنگر ہے۔ خواجہ ہینگا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق نیل بان ہے۔ شمبھو ناتھ عزیز مہاجن ہے میر لطف علی لطیف جواہرات کا دلال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتوں بزاز ہے یکرنگ ستار ہے۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے۔ محمد عارف رفوگر ہے۔ عنایت اللہ عرف کلو حجام ہے ـــ غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قربان خاکروب ہے۔"[1]

[1] مقدمہ "مجموعہ نغز" از حافظ محمود شیرانی۔

اس شاعرانہ فضا میں "آبروئے شیوۂ اہل نظر" گئی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فضا میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار، تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک گونہ تقویت پہنچی ہوگی۔

۵۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتدا سے ملتا ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ در خان آرزو ہی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شعری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خان آرزو، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلوں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے درد کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"شاہ عبدالحکیم حاکم لاہوری می گوید کہ ایں عزیز بزرگ عالی دودماں را فقیر مکرر بہ خانۂ خان آرزو در مذمراختہ یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ در پانزدہم ہر ماہ مقرر بود، دیدم ام[1]

خان آرزو کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہوگئی۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے:۔

"مجلس ریختہ بہ خانہ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیرا کہ پیش ازیں ایں مجلس بہ خانہ اش مقرر بود"[2]

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی وہ تمدنی زندگی کا اہم جزو بن گئے اور شادی و غم کی ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"قریب دوازدہ سال بلاناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ بخانہ خود پرداخت و بہ ہیچ مانع قوی یل اقوا موقوف نہ ساخت۔ حتی کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمودہ"[3]

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار۔ بیاض نگاری اور گلدستہ نگاری کا رواج بھی عام ہوگیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلدستہ کی شکل میں شائع کی جائیں کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدستوں میں شامل کر دئے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی۔ اس قسم کے گلدستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں۔ مثلاً "گلدستہ سخن" اور "گلدستہ شعر و سخن" پیش کئے جا سکتے ہیں۔ "گلدستۂ شعر و سخن" میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرحی غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کئے ہیں۔ یہ گلدستہ ۱۲۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہوگیا۔ "شعر و سخن" گلدستے کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۲۸۶ھ میں مرتب کیا ہے۔ اس کے لئے انھوں نے ۱۶ اکتوبر ۱۸۶۹ء مطابق ۱۰ رجب ۱۲۸۶ھ کو آگرہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

---

[1] چمنستان شعرا از لچھمی نرائن شفیق مولفہ ۱۱۷۵ھ

[2] نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ

[3] مجموعہ نغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۲۲۱ھ

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دے کر شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گذارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولدیت نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلۂ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ مہاراجہ بلوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا[1] اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ گارساں دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ شاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے مسابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہونے لگی اور ریختہ گو شعرا کو مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترتیب کا خیال پیدا ہوا۔ گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہو گئے جنھوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہو گیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہو گئی۔

اردو شعرا کے تذکروں کی تعداد

اردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقۃً تذکرہ نگاری کا دور ختم ہو جاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت و کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف ۱۸۸۰ء تک کو اردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انھیں کا تعارف کرایا ہے اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً۔

۱۔ آثار الشعرائے ہنود مولفہ دیبی پرشاد بشاش لکھنؤ۔
۲۔ جلوۂ خضر مولفہ صفیر بلگرامی۔
۳۔ یادگار ضیغم مولفہ ضیغم۔
۴۔ آثار الشعرا مولفہ ممتاز علی۔
۵۔ آب بقا مولفہ عبدالرؤف شرف۔
۶۔ تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبدالجبار خاں ملکاپوری
۷۔ گل رعنا مولفہ مولوی عبدالحئی۔
۸۔ بہار سخن زریں مولفہ شیام پرشاد سندرلال۔

---

[1] داستان تاریخ اردو از مولانا حامد حسن قادری۔

۹۔ انتخاب زریں مولفہ سید راس مسعود۔
۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی
۱۱۔ تذکرۂ خندۂ گل مولفہ عبدالباری آسی۔
۱۲۔ تذکرۂ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔
۱۳۔ شعرالہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔
۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی۔
۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالروف عشرت۔
۱۶۔ خمخانۂ جاوید مولفہ لالہ سری رام۔
۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد مبین چریاکوٹی۔
۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جا سکتے ہیں۔
لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے ان کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کر کے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتدا سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سو اس کا جواب بھی باوثوق دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے "یادگار شعراء" مولفہ ۱۸۵۴ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ وار دی گئی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی ۔

۱۔ گلدستہ نشاط[1]
۲۔ چمن بے نظیر[2]

تذکرے نہیں بلکہ محض اردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔

تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی ۔۔۔ گارساں دتاسی نے (البتہ "تاریخ ادب ہندوستانی" کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تلخیص سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۸۲۲ء کے معارف میں پیش کی بعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء میں

---

[1] گلدستہ نشاط مولفہ منوالال، ۱۲۵۲ھ مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے۔ اس میں ۴۵۱ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری علیگڈھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔

[2] چمن بے نظیر" مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصے کا نام مجمع الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور ۱۲۶۵-۶۶ھ ۱۸۴۸-۴۹ء میں بمبئی سے شائع ہو چکا ہے۔ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

شائع کیا۔ اس فہرست میں گارساں دتاسی نے چوّن کتابوں کا ذکر کیا ہے۔ لیکن یہ ذکر بہت تشنہ ہے۔ تذکروں کے اصل نام ان کے سال تصنیف وطباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں گارساں دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گڈمڈ کر دیا ہے۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دئے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا۔ چنانچہ چون ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہیئے۔ اس لئے کہ:۔

۱۔ چمن بے نظیر:۔ تذکرہ نہیں اُردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے۔
۲۔ مجموعۂ مقبول بنی:۔ یہ بھی مجموعہ اشعار ہے۔
۳۔ گلدستہ نشاط:۔ محض اشعار کا انتخاب ہے۔
۴۔ گلدستہ مسرت:۔ فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمٰن خاں شاکر کی تالیف ہے۔
۵۔ مجموعۂ سوخت:۔ جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے۔
۶۔ گلزار مضامین:۔ مرزا جان طپش کی نظموں کا مجموعہ ہے۔
۷۔ معیار الشعرا:۔ گلدستہ ہے جو مہینے میں دو بار آگرہ سے نکلتا تھا
۸۔ مجالس رنگین:۔ سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے۔
۹۔ مختصر احوال مصنفین ہندی:۔ عام مصنفین کے حالات ہیں۔
۱۰۔ روضۃ الشعرا:۔ اُردو شعرا سے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے
۱۱۔ تذکرہ اختر:۔ واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے۔
۱۲۔ تذکرہ عاشق:۔ ناپید گلدستہ ہے۔
۱۳۔ تذکرہ آزردہ:۔ شیفتہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
۱۴۔ تذکرہ امام بخش کشمیری:۔ مصحفی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
۱۵۔ تذکرہ عشق:۔ مفقود ہے۔
۱۶۔ تذکرہ جہاندار:۔ ناپید ہے۔
۱۷۔ تذکرہ خاکسار:۔ میر نے ذکر کیا ہے، ناپید ہے۔
۱۸۔ تذکرہ امام الدین مضمون:۔ مفقود ہے۔
۱۹۔ تذکرۂ شوق:۔ ناپید ہے۔
۲۰۔ تذکرہ سودا:۔ مجموعہ نغز میں ذکر ہے ناپید ہے۔
۲۱۔ تذکرہ محمد علی ترمذی:۔ گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے۔ مفقود ہے۔
۲۲۔ تذکرہ محمود:۔ عمدہ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے۔
۲۳۔ تذکرۃ النسا:۔ ناپید ہے
۲۴۔ تذکرۃ الکاملین:۔ بابو رام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے۔

۲۵۔ گلدستہ حیدری :۔ حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔
۲۶۔ صحف ابراہیم :۔ اُردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۷۔ سرو آزاد :۔ یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۸۔ تذکرہ ذوق :۔ ناپید ہے۔

گویا، گارساں دتاسی کی فہرستِ ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف: اگست ۱۹۲۲ء اور اُردو اکتوبر ۱۹۵۰ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زاید ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہر چند کہ گارساں دتاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

"میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلدستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہمیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔"

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلدستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ:۔

۱۔ "گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معتبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔"
۲۔ "کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے البتہ تذکرہ لکھا تھا۔"
۳۔ "صحف ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔"[1]

یہ تینوں باتیں غلط ہیں۔ "گلستان سخن" صہبائی کا نہیں قادر بخش صابر ہی کی تصنیف ہے۔ "ابوالقاسم" دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جزو ہے۔ اور "مجموعہ نغز" انھیں کی تالیف ہے۔ "صحف ابراہیم" اور "گلزار ابراہیم" ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعرا سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے۔

غرض کہ یہ حضرات گارساں دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا تعین نہ کر سکے۔ اور اس غلط ملط کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے گارساں کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط سلط اطلاعات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے۔ گارساں کی فہرست اس لئے تشنہ رہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ:۔

"اردو اب دتاسی کا یہ مشہور ماہر عرصہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا۔"

---

[1] معارف نومبر ۱۹۲۲ء صـ ۳۹۵

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ :-

"ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہدوار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلا دقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں[1]"

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارساں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارساں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے۔

۱۔ تذکرۂ محمد علی ترمذی
۲۔ تذکرہ شرف احمد مسرور
۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ :-

"گلشنِ ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔"

یہ بھی خیال درست نہیں" گلشن ناز" صرف فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام "چمن انداز" ہے جو ۱۱۹۴ھ/۱۸۲۹ء میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوۂ خضر آثار الشعرائے ہنود، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس[2] نہیں بلکہ کئی سو ہوگی اس لئے کہ صرف نکات الشعرا اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر "دنیائے تذکرہ" کے نام سے افسر امروہوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعرا کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملا جلا سرسری تبصرہ کیا گیا ہے، لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۶ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آ گئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سُراغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ :-

۱۹۳۶ء میں مولوی محمود احمد بی۔ اے عباسی امروہوی نے "تاریخ امروہہ" چار جلدوں میں لکھی جس کی

---

[1] تاریخ ادبیات اردو کے قابل استناد مصادر، مطبوعہ ہندوستانی اکتوبر ۱۹۴۰ء ص ۳۹۰

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد میں شعرائے امروہہ کا ذکر ہوگا زیر ترتیب ہے۔"

۲۔ "اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے "فروغ وطن" کے نام سے شیخ مصحفی اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں اُن کے صاحب دیوان شاگرد کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی بیس جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔"

۳۔ "۱۹۳۶ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات "اردو ادب میں سندھ کا حصہ" کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔

۴۔ ۱۳۵۱ھ میں راقم الحروف نے "اندوختہ گریباں" کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض وجوہ سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔"

۵۔ ۱۹۳۲ء میں عزیزی سید ارشاد حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔"[۵۱]

ظاہر ہے کہ معلومات عامہ کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کارآمد ہے اور یقین ہے کہ اب سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہوگا تو معرکہ کی چیز خیال کیا گیا ہوگا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اُردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آ گئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی اُن تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جنھیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے۔ جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ "شعرائے اردو کے تذکرے" مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اُردو شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اُردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخبہ، عیار الشعرا، تذکرہ شورش، تذکرۂ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن "تذکرہ حیرت مولفہ ۱۱۷۴ھ کو اُردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے "مقالات الشعرا" کے نام سے ۱۱۷۴ھ میں مرتب کیا تھا۔ گارساں دتاسی اور اسپرنگ نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبداللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اُردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں، دستور الفصاحت[۵۲] کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس ایسے تذکروں کا تعارف کرایا ہے،

---

۵۱ "دنیائے تذکرہ" مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۷ء

۵۲ دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی کاخاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۴۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالر ایم۔ کے۔ فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات و حواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دو سکر قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے[1]

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زاید کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ء سے لے کر آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء تک اس سے کئی گنا زاید تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زاید اہم تذکروں کا تعارف کرا رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس سے بھی زیادہ ہوگی،

اُردو تذکروں کی تقسیم

فارسی تذکروں کی طرح، اردو تذکروں میں بھی بڑی رنگا رنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ ان میں بعض ایک دوسرے کے جواب یا تنقید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد بہ ادنیٰ تغیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتا دینے والی یکسانی و یک رنگی نہیں ہے، مؤلف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم و بیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانی کے باوجود حد فاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زور مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

۱۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجۂ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے گردیدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہئے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزا کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے[2]

گارساں دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس اللہ قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

ا۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات ردیف وار یا بلحاظ ادوار جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

---

[1] ملاحظہ ہو "اردو تذکروں میں نکات الشعرا کی اہمیت"، صہ ۳۵ مطبوعہ دانش محل امین آباد لکھنؤ۔

[2] مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور صہ ۳۲

لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔

اول وہ تذکرے جن میں صرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔

دوم وہ تذکرے جن میں تمام قابلِ ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت و استیعاب ہے۔

سوم وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرا کے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے اور حالات جمع کرنے کی طرف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں۔

چہارم وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقا دکھانا ہے۔

پنجم وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔

ششم وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔

ہفتم وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے[۱]

یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاید خانوں میں بھی انھیں بانٹا جا سکتا ہے۔ مثلاً گارساں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بلحاظ زبان بھی کئے جا سکتے ہیں۔

۱۔ وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعرا، گلشن گفتار، تحفۃ الشعرا، مخزن شعرا، عیار الشعرا، ریختہ گویاں، مخزنِ نکات، چمنستانِ شعرا، تذکرۂ الشعرا، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشنِ بے خار وغیرہ۔

۲۔ وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشنِ ہند، گلدستہ نازنیناں، طبقات الشعرائے ہند، انتخاب دواوین انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اس تقسیم میں اگر چاہیں تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی بہ نسبت، ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔

اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا

۱۔ بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصود انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں۔

۲۔ سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً گلزار ابراہیم۔ طبقات الشعرائے ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اردو تذکروں کی معنوی حیثیت و اہمیت

پچھلے صفحات میں ہم، فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے، ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں حیثیت مجموعی ان میں وہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شد و مد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار و جدید

---

[۱] شعرائے اردو کے تذکرے رسالہ اردو ۱۹۳۲ء

ناقدین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ :۔

"احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار دادہ"[۱]

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ :۔

"علت غائی تالیف شاں خود دہ گیری، ہمسراں و ستم ظریفی با معاصراں است۔ در اظہار مافی نفس الامر با یجاز پرداختہ بلکہ از جہت عدم اعتنا و قلت تتبع اکثر نازک خیالاں رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ اغلاط صریح بکار بردہ و خطا ہا نمایاں کردہ اند"[۲]

شفیق اورنگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا ہیں کہ :۔ "در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ"[۳]

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ :۔

"گلشن بے خار تالیف نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں نوابی پر فریفتہ، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے"[۴]

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

"تمام تذکرے ..... بالکل نامکمل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔ لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات و واقعات کو ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی برائیوٹ زندگی یا سال ولادت و وفات کے متعلق ایک حرف بھی بہ مشکل نظر آتا ہے ..... اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات کا کچھ مذکور نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیواں ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا ....."

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انھیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دہراتے ہیں کہ :۔

"اکثر جائے ان میں شعرا کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے۔ اور حالات خانگی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید یہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں، کیونکہ اگر یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ امر ان کو چھپانا منظور ہو"[۵]

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

---

[۱] نکات الشعرا ص ۱۲۲ مرتبہ حبیب الرحمٰن خاں شروانی
[۲] دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق۔
[۳] مجموعہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳
[۴] گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور لکھنؤ ۱۸۷۵ء
[۵] دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بہ حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۳ء
[۶] دیباچہ طبقات الشعرائے ہند ص ۱ از کریم الدین و فیلن مطبع العلوم دہلی ۱۸۳۸ء

ذکر میں روایات کو مدنظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے۔ خزینۃ العلوم کے مؤلف درگا پرشاد نادر کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعرا کو نظر انداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ۔

"ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت و سقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا"[1]

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں ہم یہاں جگہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

"شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تصنیفات اس کی تعلیم و تربیت۔ اس کا ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا"[2]

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رایوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں:۔

۱۔ تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں۔
۲۔ سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔
۳۔ شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔
۴۔ ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دئے گئے ہیں۔
۵۔ اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔
۶۔ شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے
۷۔ اکثر طرفداری سے کام لیا گیا ہے اور شعرا کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔
۸۔ تنقیدی لب و لہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔
۹۔ اکثر شعرا کے اسلوب و سلیقہ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک و رقابت، معاصرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں نے

---

[1] آب حیات ص ۴
[2] اردو شاعری پر ایک نظر ص ۱۳

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی قلم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہیے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن فہمی کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آڑ لے کر آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب طرز تنقید، اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطہ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ ان تذکروں کو اس خاص فضا میں لے جاکر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پر سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کر لی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے۔ شعرا کے ادوار قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی ولدیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین وفات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستانِ سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں — نکات الشعرا، گلشنِ بے خار اور آبِ حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ علاوہ ازیں تذکروں کی جو کمزوریاں اوپر گنوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں بٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعا کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولدیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آجائے گی، بات یہ ہے کہ اردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے[1]

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنھیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرف نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

---

[1] معیار شعر و سخن از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۳۶ء ص ۶۷

اس وقت عربی فارسی کے کون سے تنقیدی اصول مروج تھے اور شعر و ادب کو اس وقت کن معیاروں پر پرکھا جاتا تھا اس کا بھی مجمل ذکر سن لیجئے۔ عربی کا مشہور ادیب اور نقاد ابوالفرج قدامہ جس کی تنقیدی رائے کو شعر و سخن کے سلسلے میں آج تک کسی نہ کسی طور پر اہم خیال کیا جاتا ہے۔ اور جس کا سکہ، ستر ہویں اور اٹھارویں صدی کے عربی فارسی ادب پر چل رہا تھا رقمطراز ہے کہ:۔

"طرز بیان شعر کا اصلی جزو ہے۔ مضمون و تخیل کا بجائے خود فاحش ہونا شعر کی خوبی کو زائل نہیں کرتا۔ شاعر ایک بڑھئی ہے لکڑی کی اچھائی برائی اس کے فن پر اثر انداز نہیں ہوتی۔"

"بہترین مذہب غلو و مبالغہ ہے اور یہی وہ طریقہ ہے جس کی طرف سخن شناس اور باذہن شعرا کا میلان رہا اور بعض کا خیال تو مجھے یہ معلوم ہوا کہ اُن کا قول یہ ہے کہ سب سے بہتر وہ شعر ہے جس میں سب سے زیادہ کذب ہو..... مبالغہ کرنا حد اوسط پر اکتفا کرنے کے بہ نسبت زیادہ بہتر ہوتا ہے"[1]

اسی طرح عربی کا دوسرا مشہور و مقبول ناقد ابن رشیق لکھتا ہے کہ:۔

"ادائے معنی کے لئے نئے نئے انداز نکالنا اور ایک ایک بات کو کئی کئی طرح ادا کرنا شاعرانہ کمال ہے گویا معانی پانی ہیں اور الفاظ کی ترکیب بہ منزلہ گلاس۔ گلاسوں میں کوئی سیمیں ہے، کوئی طلائی۔ کوئی خزف کا ہے کوئی صدف کا۔ کوئی پتھر کا کوئی کانچ کا۔ پانی یعنی معانی بہر حال وہی ایک ہیں جو مختلف ترکیبوں اور اندازوں سے کانوں کے واسطے سے نفس کے سامنے آتے ہیں اور اگرچہ تشنگی طلب کو وہی بجھاتے ہیں لیکن گلاسوں کی رنگارنگی ایک لطف مزید بڑھا جاتی ہے..... شعر کی عبارت چار چیزوں سے اٹھتی ہے لفظ، وزن، معنی و قافیہ پس اس کی حد ہے"[2]

ان اقتباسات سے صاف ظاہر ہے کہ قدیم عربی ناقدین اگرچہ معنی کی اہمیت کے بھی قایل تھے لیکن ان کی تنقید کے معیار و اصول عموماً الفاظ ہی سے تعلق رکھتے تھے اور کلام پر ادبی و اعلیٰ ہونے کا حکم انھیں اصول کے پیش نظر لگایا جاتا تھا لفظی تنقید کا یہ شعبہ بعد کو فن بلاغت کے نام سے منسوب ہوا اور اس میں علم معانی و بیان کے وہ سارے اجزا اور لوازم شامل ہو گئے جنھیں صنائع لفظی و معنوی، استعارات و تشبیہات، کنایہ و مجاز عروض و قواعد اور ردیف و قافیہ اور بعض دوسری لسانی و لغوی تشریحات کا نام دیا جاتا ہے۔ گویا تنقید شعر، عربوں کے نزدیک تخلیق شعر کی طرح ذوقی اور وجدانی چیز تھی اور بقول ڈاکٹر شوکت سبزواری اُن کی نگاہ میں شعر کی خوبیاں یہ تھیں کہ زبان کے اعتبار سے سادہ اور رواں ہو اس کی بندش میں چستی اور متانت پائی جاتی ہو الفاظ قلیل اور معنی کثیر ہوں، تکلف اور آورد سے پاک ہو اور تشبیہات میں ندرت اور تغزل میں رقت پائی جاتی ہو[3]..... رفتہ رفتہ ان تنقیدی معیاروں نے میکانکی صورت اختیار کر لی اور شعر میں معنی کو لفظ کا تابع بنا کر پرکھا جانے لگا۔ یہ اصول عربوں کے اثر سے فارسی ادب پر بھی اثر انداز ہوئے اور فارسی شاعری پر سب سے پہلے قلم اٹھانے والے ادیب نظامی عروضی سمرقندی نے مجمع النوادر میں اس بات کا اظہار کیا کہ مذاق شعر و سخن میں پختگی اور لطف و تاثیر پیدا کرنے کے لئے ضروری ہے کہ اوائل عمری ہی میں شاعر کی نظر سے کم از کم بیس ہزار اشعار گزر جائیں اور علم عروض پر قابو حاصل ہو جائے اس لئے کہ نظامی سمرقندی کے نزدیک:۔

"شاعری صناعتے است کہ شاعر بداں مناعت الناق مقدمات موہومہ کند والتیام قیاسات منتج بر آں وجہ معتد بہ

---

[1] کتاب العمدہ بحوالہ اردو تنقید کی تاریخ۔
[2] نگار انتقاد نمبر صفحہ ۶۳ جنوری ۱۹۴۶ء

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو و در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت ہائے غضبانی و شہوانی را برانگیزد تا بداں ایہام طباع را انقباض و انبساط بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود۔"[1]

ان خیالات کا یہ نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین وطواط نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر کے حسن و اثر کا سبب قرار دیا[2] کم و بیش لفظی تنقید کے یہی مباحث شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے وطواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور علم معانی و بیان کے دوسرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا ہے[3]

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہوگا بلکہ ہمیں اُن کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اصول و ضوابط کو سامنے رکھنا ہوگا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اردو کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہوگا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود اُن میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔ نکات الشعرا و مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگار میر، گردیزی، قائم، میر حسن، لچھمی نرائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔ ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کارفرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ ناانصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم و ادب کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابراہیم، طبقات الشعرائے ہند، گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ اردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ "ان تذکروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیائے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔"

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترھویں اور اٹھارویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسویں صدی عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہوگا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

---

[1] مجمع النوادر چاپ تہران
[2] حدائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین وطواط
[3] المعجم فی معاییر الاشعار العجم۔

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میر نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ اُن میں ا۔

۱۔ ربطِ کلام
۲۔ خوش فکری
۳۔ تلاش لفظ تازہ
۴۔ صفائی گفتگو
۵۔ ایجاد مضامین
۶۔ تہ داری
۷۔ دردمندی
۸۔ طرز خاص

شامل ہیں[۱] اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اوّل شاعری کے کلام پر ادائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہارم اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں[۲]

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اُردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقہ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اُردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دورِ قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مروجہ معیارِ تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے"[۳]

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فن مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انھیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعہ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انھیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کئے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

---

[۱] "معیارِ شعر و سخن" از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۶ء ص ۶۵
[۲] اردو تنقید کا ارتقاء ص ۹۲
[۳] غزل اور متغزلین ص ۴۵

ہیں کہ "یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو لیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی"[۱] ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو لفظی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہوگا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مصور دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہوا ہے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژولیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر ڈور کے بغیر"[۲] رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی احنبیت ہو۔ دوسرے مختلف الخیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی"[۳]

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرا اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کارفرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطۂ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہوگا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت

ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات اب تک مرتب ہوئے ہیں، یا دلی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے آواخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ بھی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا درد، حاتم، سودا، میر یقین، قاسم، مصحفی، انشا، آتش، ناسخ، جرأت، ممنون، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، مومن، ذوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدما پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ مانا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر بیجا تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

---

[۱] نگار جنوری ۱۹۶۲ء
[۲] نگار نیاز نمبر حصہ اول ص ۲۱
[۳] نگار نیاز نمبر ص ۲۲۵

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز رہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رواداریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکروں میں نکات الشعرا، تذکرہ الشعرا (میر حسن) گلشن بیخار گلزار ابراہیم خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخب، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے رو رعایت لکھا گیا ہے۔ علاقائی لگاؤ، رشتۂ شاگردی و استادی، گروہ بندی اور معاصرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ مصحفی و انشا، کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مصحفی نے اپنے تذکروں میں انشا و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں کہی جو ان کے مرتبۂ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعلی سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور "عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعیٰ برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ "تذکروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا، تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ ان واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے"[1]

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویری خاکے اور رنگ ان تذکروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات بدیہی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل ماخذ ہے اور اسی ماخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ وقیع ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکروں نے سلجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری تمثال کے تیر عشق کے گھایل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

---

[1] اردو تنقید پر ایک نظر از کلیم الدین

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی تہمت لگاتا۔ نتیجۃً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رُخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ :۔

"میر با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود، در پردہ تعشق طبع میل خاطر داشت"[1]

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اسکی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دئے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے، چند مثالیں دیکھئے :۔

۱۔ "میر حسن کو بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ مثنوی بے نظیر تصنیف کی" (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ "آفتاب رائے رسوا۔ بریک پسر کمسوہ منوّنام تعشق پیدا کردہ بود" (نکات الشعرا)

۳۔ "میاں عبدالحئی تاباں المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سیدزادہ بود بکمال حسن و وجاہت تمام عالم فریفتہ حسن او بود بلکہ گرم بازاری ریختہ از اں بر شعلہ رسید و بالاشد اکثر اشخاص ایں فن را وسیلہ ساختہ دخیل صحبت او می شدند..... عاشق معشوق مزاج بہ یک طفلے سلیمان نام تعشق داشت" (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ "جعفر علی خاں زکی..... ذہن وذکا و طبع رسا داشت سراپائی رام راجہ برد تعشق داشت" (نکات الشعرا)

۵۔ "امت الفاطمہ بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں، اپنے معاملے میں مومن خاں سے سابقہ پڑا..... خاں موصوف کی مثنوی قول غمیں انھیں کے حسن و جمال کی شرح ہے" (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ "خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک رنڈی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں" (گلشن ہند)

۷۔ میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کنیزے عاشق و منازعہ با پتا بیگم داشت معاملہ او مرجوع باجو بود (گلشن ابراہیم)۔

۸۔ "فضایل علی خاں بے قید تخلص جوان محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو و خوش پوشاک بایکے از تبان ہند تعشق پیدا کردہ بود" (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ نزاکت تخلص رجو نام، نارنول کی بت بازاری ستم شعاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے خار کی دوستداری سے شاعری میں نام پا گئی" (تذکرۃ النساء مولفہ ثاقب)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا، پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہدیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ "تنقید سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور داستگاف رائیں

---

[1] بہار بے خزاں، از احمد حسین سحر۔

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی مستزاد ہوئی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر سے اُن کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔" لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں ہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں کہ اگر ہم انھیں مختلف تذکروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکروں کو چھاننے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکروں کی تاریخی اہمیت

کریم الدین نے طبقات الشعرا میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے[1]۔" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اور ادوار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزن نکات مولفہ ۱۱۶۸ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غرجانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں[2]۔ قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۵ھ اور گلشن ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ انھوں نے اکثر تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئے ہیں۔ گلشن ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور با وثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارساں دتاسی چونکہ مستشرق ہے اس لئے اس کا نقطۂ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اُردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحثیں کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعرا میں گارساں کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں ——— گلستان سخن، انتخاب دواوین، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہے ان میں مختلف ادوار کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجۃً ہمیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، اُستادی، مزاج، پسندیدہ صنف، انداز سخن گوئی، طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، "شمیم سخن" اور آب حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحدوں میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

---

[1] دیباچہ طبقات الشعرا ہند مطبوعہ ۱۸۴۸ء

[2] تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو "اردو کے قدیم تذکرے" از حبیب اللہ غضنفر مطبوعہ اردو جنوری و اپریل ۱۹۵۳ء

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سُراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں۔ میر کی تنقیدوں سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ :-

۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔
۲۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا۔
۳۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں۔
۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔
۵۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی۔
۶۔ سلطنت مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکستر اُردو کے لئے سامانِ وجود بن گئی تھی[1]

یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیا ہے؟ پچھلی سطور میں اُردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و موثرات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہوگا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دُہرانا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہو گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخابِ اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

---

[1] میر تقی میر، حیات اور شاعری صفحہ ۵۳۰

نکات الشعراء

مصنف :۔ میر تقی میر

عہد تصنیف و طباعت میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن آنند رام مخلص کا ذکر میر نے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ء نکلتا ہے۔

اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۷۳ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے انھوں نے مفید مقدمے کے ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

خصوصیات نکات الشعراء، قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل بیگ قاقشال اور نگ آبادی کا تذکرہ "تحفۃ الشعراء" اور خواجہ حمید اورنگ آبادی کا۔ گلشن گفتار، البتہ "نکات الشعراء" کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب و لہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔

ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب و لہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمال اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔ خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل ۱۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام
۱	آبرو	۶	اشتیاق	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشرف	۱۲	بھید
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بیتاب
۴	آرزو	۹	انسان	۱۴	بیچارہ
۵	آزاد	۱۰	بسمل	۱۵	بیمار

۱۶ بیدل
۱۷ بیرنگ
۱۸ بیتوا
۱۹ پاکباز
۲۰ تاباں
۲۱ تجرد
۲۲ تمکین
۲۳ ثاقب
۲۴ جعفر
۲۵ جعفر زٹلی
۲۶ جگن
۲۷ حاتم
۲۸ حزیں
۲۹ حسن
۳۰ حسن (میر حسن)
۳۱ حبیب (محتشم علی)
۳۲ حشمت (محمد علی)
۳۳ خاکسار
۳۴ خسرو
۳۵ خوشنودی
۳۶ دانا
۳۷ داؤد
۳۸ درد (خواجہ میر)
۳۹ درد (کرم اللہ خاں)
۴۰ دردمند
۴۱ راقم
۴۲ رسوا
۴۳ زکی
۴۴ سالک
۴۵ سجاد
۴۶ سراج
۴۷ سعادت
۴۸ سعدی دکنی
۴۹ سلام
۵۰ سودا
۵۱ شاغل
۵۲ شعوری
۵۳ شوق
۵۴ صبائی
۵۵ ضیار
۵۶ عاجز (عارف علی خاں)
۵۷ عارف
۵۸ عاصمی
۵۹ عبدالبصیر
۶۰ عبدالرحیم
۶۱ عزلت
۶۲ عزیز اللہ
۶۳ عشاق
۶۴ عطا
۶۵ غریب
۶۶ غواصی
۶۷ فخری
۶۸ فضلی
۶۹ فغاں
۷۰ قاسم مرزا
۷۱ قائم
۷۲ قدر
۷۳ قدرت
۷۴ کافر
۷۵ کمترین
۷۶ کلیم
۷۷ گرامی
۷۸ لطفی
۷۹ محسن
۸۰ محمود
۸۱ مخلص
۸۲ مضمون
۸۳ مظہر
۸۴ معز
۸۵ ملک
۸۶ مونوں
۸۷ میر (محمد میر)
۸۸ میر (میر تقی)
۸۹ میر گھاسی
۹۰ ناجی
۹۱ نثار
۹۲ ولی
۹۳ ہاتفی
۹۴ ہاشم
۹۵ ہدایت
۹۶ یقین
۹۷ یک دل
۹۸ یکرنگ
۹۹ یکرو
۱۰۰ یونس

گلشنِ گفتار

مصنّف خواجہ خان متخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکتاز خاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں تھا عارف الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ "گلشن بزم گفتار ہے" درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۰ھ نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد۔ ایم۔ اے نے حیدر آباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کر دیا ہے[1]

خصوصیات یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کا بچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک ایک دو غزلیں تمام و کمال پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دیے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دیے گئے ہیں۔ اس میں ولی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔

اب تک میر کے نکات الشعرا کو اردو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعرا اور گلشن گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ یہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	فضلی
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	مظہر	۲۰	زانی	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	ناجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزمل	۱۱	فایق	۱۷	تاباں	۲۳	کامل	۲۹	وفا
۶	حشمت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدال	۳۰	عزلت

[1] مطبوعہ خورشید پریس یوسف بازار نیا پل حیدر آباد دکن۔ ۱۹۶۳ء میں اس کا ترجمہ دانش محل لکھنؤ سے شائع ہوا۔

تحفۃ الشعراء

مصنف افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی

عہد تصنیف وطباعت میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعات تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ء نکلتا ہے آزاد نے "تحفۂ اصحاب شعر" اور عاجز نے "تحفۂ روح کلام شعراء" سے یہ تاریخ نکالی ہے۔ سب سے پہلے اسے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگڈھ میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قتیل نے اپنے مقدمہ کے ساتھ شائع کیا۔[1]

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکروں میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعرا اور تحفۃ الشعراء تینوں ۱۱۶۵ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعراء میں دکن کے بعض ایسے شعراء مل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعراء اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا ہے۔ تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علماء و فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا، اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکروں سے استفادہ کیا ہے۔ شعراء کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف یہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعراء کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ ہے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی رشک و مخاصمت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد غلام علی	۶	آشنا قاضی محمد جان	۱۱	افصح میر محمد علی
۲	آصف آصف جاہ نظام الملک	۷	اقدس محمد رضی شوستری	۱۲	امین امین الدین علی
۳	ارادت مرزا ہدایت اللہ	۸	افتخار عبدالوہاب	۱۳	بسمل یوسف علی
۴	امید قزلباش خاں	۹	امداد شیخ غلام حسین	۱۴	تسلیم محمد قلی
۵	ایجاد مرزا علی نقی	۱۰	ایما میر کشتی عاشق	۱۵	جرات میر محمد ہاشم

[1] ادارۂ ادبیات اردو حیدرآباد سے ۱۹۶۸ء میں شائع ہوا۔

۱۶	جویا	محمد فاضل سرہندی	۳۱	عاشق	قاسم جان	۴۶	مستعد	آقا صائبا	
۱۷	حامد	حامد علیخاں دولت آبادی	۳۲	عاجز	عارف الدین خاں	۴۷	مبارک	مبارک یار خاں	
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ نور محمد	۴۸	موزوں	رائے مدن سنگھ	
۱۹	خواجگی		۳۴	عاقل		۴۹	مظہر	میر مرزا جان جاناں	
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر جنگ	
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخرالدین	اورنگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خاں	
۲۲	رسا	مرزا جاہ	۳۷	فدا	رضا طلب خاں	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خاں	
۲۳	رنگین	نورالدین	۳۸	فاضل	حافظ محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ	
۲۴	واز	نوازش خاں	۳۹	قابل	مسوسل خاں	۵۴	وقار	میر عبدالحیی خاں	
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	درگاہ قلی خاں	۵۵	وفا	امین ایلم پوری	
۲۶	سراج	اورنگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خاں	۵۶	والہ	سید محمد	
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	واصل	مرزا ترک	
۲۸	ضیاء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد افضل	
۲۹	عزلت	سید عبدالولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار حالی اورنگ آبادی				
۳۰	عزت	عبدالسلام	۴۵	محمود	مرشد قلی خاں				

نیاز نمبر

جس میں تقریباً پاک و ہند کے سارے ممتاز اہل قلم اور اکابر ادب نے حصہ لیا ہے اس میں نیاز فتحپوری کی شخصیت اور فن کے ہر پہلو مثلاً ان کی افسانہ نگاری، تنقید اسلوب نگارش، انشاپردازی۔ مکتوب نگاری دینی رجحانات، صحافی زندگی، شاعری و ادبی زندگی، ان کے افکار و عقائد اور دوسرے پہلوؤں پر سیر حاصل بحث کر کے ان کے علمی و ادبی مرتبے کا تعین کیا گیا ہے۔ گویا یہ نمبر حضرت نیاز کی شخصیت اور فن کا ایسا مرقع ہے جو اس سلسلے میں ایک مستند دستاویز اور اردو صحافت میں گرانقدر اضافے کی حیثیت رکھتا ہے

صفحات :- ۶۲۴ — قیمت آٹھ روپے

نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

تذکرۂ ریختہ گویاں

مصنف: سید فتح علی حسینی گردیزی۔ متوفی ۱۲۲۴ھ

عہد تصنیف و طباعت: یہ تذکرہ ۱۱۶۲ھ/۱۷۴۹ء میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا۔ اس کا ایک قدیم مخطوطہ جو ۱۱۷۲ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا۔ مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات: تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکروں خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا۔ اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے۔

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت سرسری اور مختصر تبصرہ کیا ہے۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔ انھوں نے دیباچہ میں دعوے تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعویٰ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا۔ نصف صفحہ سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ اس لئے کہ گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۳	آبرو	۵	الستاں
۲	اشتیاق	۴	آگاہ	۶	آزاد

۷ احسن
۸ آشنا
۹ آوارہ
۱۰ الہام
۱۱ انجام
۱۲ بہار
۱۳ بیرنگ
۱۴ بیدار
۱۵ بیتاب
۱۶ پیام
۱۷ بسمل
۱۸ پاکبار
۱۹ قزلباش
۲۰ بیان
۲۱ بیخبر
۲۲ مجرد
۲۳ تاباں
۲۴ تمکین
۲۵ ثاقب
۲۶ جگن
۲۷ جرأت
۲۸ حزیں
۲۹ حشمت محتشم علی
۳۰ حاتم
۳۱ حشمت محمد علی
۳۲ حسن
۳۳ حبیب
۳۴ خاکسار
۳۵ درد خواجہ میر درد
۳۶ داؤد
۳۷ دردمند

۳۸ دانا
۳۹ ذہین
۴۰ رسوا
۴۱ زکی
۴۲ سودا
۴۳ سعدی
۴۴ سجاد
۴۵ سلام
۴۶ سعادت
۴۷ سراج
۴۸ سامان
۴۹ شوق
۵۰ شاغل
۵۱ درد
۵۲ صابغ
۵۳ صنعت
۵۴ صمصام
۵۵ ضیا
۵۶ طابع
۵۷ ظاہر
۵۸ ظہور
۵۹ عاصی
۶۰ عارف
۶۱ عشاق
۶۲ عزیز
۶۳ عمدہ
۶۴ عزلت
۶۵ عمر
۶۶ عاصی
۶۷ عاشق
۶۸ عاجز

۶۹ غریب
۷۰ فغاں
۷۱ فضلی
۷۲ فدا
۷۳ قائم
۷۴ قدرت
۷۵ قدر
۷۶ قائم
۷۷ قادری
۷۸ کلیم
۷۹ کمترین
۸۰ کافر
۸۱ گھاسی
۸۲ لسان
۸۳ مظہر
۸۴ مضمون
۸۵ مزمل
۸۶ موزوں
۸۷ میراں
۸۸ میر محمد تقی
۸۹ میر محمد میر
۹۰ محسن
۹۱ موزوں رحم علی
۹۲ ناجی
۹۳ نثار
۹۴ دلی
۹۵ ہدایت
۹۶ یقین
۹۷ یکرنگ
۹۸ یکرو

مخزنِ نکات

مصنف

شیخ محمد قیام الدین قائم چاند پور ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سنِ شعور کے بعد بسلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعر و سخن سے فطری لگاؤ تھا۔ پہلے درد اور شاہ ہدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ دلی اجڑنے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدر دانی نے انھیں تین چار ماہ مہمان رکھا۔ مصحفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں دائی رامپور کے بیٹے احمد یار خاں نے انھیں رام پور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد ۱۲۰۸ھ میں ان کا انتقال ہو گیا۔[1]

قائم کا شمار اردو کے اساتذہ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اب تک طبع نہ ہو سکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہو سکی، جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کلام کلیات سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظرِ عام پر لایا جائے۔

عہد تصنیف و طباعت

مخزنِ نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ نکلتا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے، درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجمن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۱۸۲ کی تقطیع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق "اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابلِ قدر ہے۔ قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں متقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے۔[2]"

---

[1] مقدمہ مخزنِ نکات از مولوی عبدالحق۔ [2] حال ہی میں ڈاکٹر خورشید الاسلام خاں کا مرتبہ کلام مرتب کر کے شائع کرا دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل
۱	سعدی اور امیر خسرو
۲	ملانوری ۔
۳	افضل محمد افضل
۴	سلطان عبداللہ قطب شاہ
۵	مرزا مرزا ابوالقاسم
۶	فضلی افضل الدین
۷	غوثی محمد غوث
۸	روحی ۔
۹	نوری سید شجاع الدین
۱۰	شاہ قلی خاں شاہی
۱۱	قادر میر عبدالقادر
۱۲	لطفی لطف علی
۱۳	قہر علی رافت
۱۴	آزاد فقیر اللہ
۱۵	فراقی
۱۶	احمد گجراتی
۱۷	فخری
۱۸	محمود
۱۹	سراج
۲۰	محقق
۲۱	ہاشم
۲۲	ہاتف
۲۳	طالب مرزا ابوطالب
۲۴	ولی شاہ ولی اللہ

نمبر شمار	تخلص و نام
۲۵	مرزا عبدالقادر
۲۶	مولوی خاں فطرت
۲۷	خواجہ عطا
۲۸	جعفر میر جعفر
	طبقہ دوم
۲۹	آبرو شاہ مبارک
۳۰	آرزو سراج الدین علی خاں
۳۱	یکرنگ مصطفےٰ خاں
۳۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ
۳۳	ناجی محمد شاکر
۳۴	مضمون شرف الدین
۳۵	احسن اللہ احسن
۳۶	پیام شرف الدین علیخاں
۳۷	سامان میر ناصر
۳۸	بینوا
۳۹	بیتاب محمد اسمٰعیل
۴۰	فدوی محمد محسن
۴۱	حاتم محمد حاتم
۴۲	ثاقب شہاب الدین
۴۳	پاکباز میر محسن
۴۴	ندیم مراد علی قلی
۴۵	عمدہ جعفر علی خاں
۴۶	بہار ٹیک چند
۴۷	عاصی خواجہ برہان الدین
۴۸	حشمت محمد علی

نمبر شمار	تخلص و نام
۴۹	شفا حکیم یار علی خاں
۵۰	حشمت محتشم علیخاں
۵۱	مخلص راجہ آنند رام
۵۲	نادر
۵۳	میر سجاد
۵۴	دانا فضل علی
۵۵	امید قزلباش خاں
۵۶	افسان اسد یار خاں
۵۷	انجام نواب امیر خاں
۵۸	مرزا گرامی
۵۹	کمترین
	طبقہ سوم
۶۰	فقیر میر شمس الدین
۶۱	مظہر مرزا جان جاناں
۶۲	سودا مرزا رفیع
۶۳	درد خواجہ میر
۶۴	میر میر محمد تقی
۶۵	کلیم میر محمد حسین
۶۶	درد کرم اللہ خاں
۶۷	میر فرخ علی
۶۸	ہدایت میاں ہدایت اللہ
۶۹	قلندر بدھ سنگھ
۷۰	بیان خواجہ احسن اللہ
۷۱	سوز محمد میر
۷۲	شوق میر حسن علی

۷۳	دردمند	محمد فقیہہ	۸۸	سلام	نجم الدین	۱۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۷۴	یقین	انعام اللہ خاں	۸۹	لالہ	کاشی ناتھ	۱۰۴		میر میران
۷۵	حزیں	میر باقر	۹۰	جولاں	میاں رمضانی	۱۰۵	نثار	میر عبدالرسول
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ علی	۹۱		محمد عارف	۱۰۶		خواجہ اکرم
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲		بسمل	۱۰۷		سلیمان
۷۸	تمکین	صلاح الدین	۹۳		شاغل	۱۰۸	زار	مغل بیگ
۷۹	تاباں	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلاور خاں	۱۰۹	مائل	میاں محمدی
۸۰	غازی الدین خاں		۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۸۱	مہربان خاں		۹۶		میر گھانسی	۱۱۱	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۲	راقم	لالہ بندرابن	۹۷	عشاق	جیون لال	۱۱۲		آشنا
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب رائے	۱۱۳	سید	یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۸۵	ضیا	محمد ضیا	۱۰۰		میر ہادی	۱۱۵	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاقل	رائے سنگھ	۱۱۶	وفا	لالہ نول رائے
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزلت	عبدالولی	۱۱۷	بیتاب	سنتو کھراب
						۱۱۸	قائم	قیام الدین

اقبال نمبر

(سالنامہ ۱۹۶۲ء)

جسے پاکستان کے معجز بیان شاعر اقبال کے نام نامی پر موسوم کیا گیا ہے۔ اس میں اقبال کی تعلیم و تربیت، اخلاق و کردار۔ شاعری کی ابتدا اور مختلف ادوار شاعری۔ اقبال کا فلسفہ و پیام، تعلیم اخلاق و تصوف، اس کے آہنگ تغزل اور اس کی حیات معاشقہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

تذکرہ "ریاض حسنی"[1]

مصنف خواجہ عنایت اللہ فتوت، فتوت کے والد خواجہ عبدالرحمٰن متوفی ۱۱۹۰ھ سرکار آصفیہ سے بسلسلہ ملازمت وابستہ تھے۔ فتوت متوفی ۱۲۲۳ھ اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ بعہد نواب صلابت جنگ (۱۱۶۲ھ تا ۱۱۷۲ھ) مکمل ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بنائے ایں ریاض حسنی — جستیم ز فیض خاص آلِ مدنی
از ردئے سرود بدل ہاتف گفت — گلدستۂ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۵ء نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل ریکارڈ آفس حیدرآباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیر الدین ہاشمی کی تفصیل کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فتوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا[2]

خصوصیات یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اُس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونۂ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے ایسے شاعروں کا ذکر ہمیں مل جاتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا تحفۃ الشعرا، گلشن گفتار، ریختہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آتے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو سراج الدین علی خاں	۳	آبرو شیخ مبارک	۵	انسان اسد الدولہ
۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

[1] یہ تذکرہ، "تذکرہ فتوت" کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام "ریاض حسینی" بھی لکھا ہے۔
[2] "نوائے ادب" بمبئی بابت اپریل ۱۹۵۷ء

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پروانہ	شعلہ پروانہ	۶۵	درد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	دردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	بسالت خاں	۶۷	دانا	فضل علی
۱۰	الہام	فضایل بیگ	۳۹	بسمل	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدرآبادی	۷۰	رجا	ضیاء الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحئی	۷۱	راقم	بندرابن
۱۴	اجلال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضا بیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	برہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالنبی
۱۸	ارشد	-	۴۷	ثابت	نوشاہ حیدرآبادی	۷۶		مرزا خاں
۱۹	ارشد	محی الدین	۴۸	جمن	میاں جمن	۷۷	روشن	واصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر بشیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محتشم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلاور خاں	۵۷	حمید	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شرف الدین	۵۸	حیرت	اسمٰعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بسمل	قزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نور الدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شاغل	-
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

۹۴	شیدا	نوازش علی خاں	۱۲۵	فخر	صرف فہرست میں نام ہے	۱۵۶	مرزا	مرزا محمد بیگ
۹۵	صانع		۱۲۶	فاضل		۱۵۷	ملیحی	میاں لالن
۹۶	صنعت	مغل خاں	۱۲۷	فیض		۱۵۸	معنی	شمس الدین
۹۷	صابر	صابر علی	۱۲۸	قربان	-	۱۵۹	ممنون	-
۹۸	صادق	محمد صادق	۱۲۹	قائم	محمد قاسم	۱۶۰	مراد	محمد مراد
۹۹	صمصام	صمصام الدولہ	۱۳۰	قدرت	قدرت اللہ	۱۶۱	مہربان	عبدالقادر
۱۰۰	صانع	مرزا صفی	۱۳۱	قدر	قدرت اللہ	۱۶۲	مرفت	-
۱۰۱	ضیاء	-	۱۳۲	قمر	اورنگ آباد	۱۶۳	مہر	محمد پناہ
۱۰۲	ضیاء	مرزا عطا	۱۳۳	قادر	سید خلیل	۱۶۴	ناجی	محمد شاکر
۱۰۳	طالع	شمس الدین	۱۳۴	کلیم	محمد حسین	۱۶۵	نثار	عبدالرسول
۱۰۴	تپش	محمد اکبر	۱۳۵	کمترین	-	۱۶۶	نثار	وزارت خاں
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۶	کافر	میر علی تقی	۱۶۷	ناصر	مرزا ناصر بیگ
۱۰۶	ظہور		۱۳۷	کینی	-	۱۶۸	نیاز	مرزا قندعلی
۱۰۷	عاصی	خواجہ برہان الدین	۱۳۸	گھانسی	میر گھانسی خاں	۱۶۹	نیرنگ	-
۱۰۸	عارف	-	۱۳۹	کمتر	غلام مصطفےٰ	۱۷۰	ناصر	ناصر جنگ
۱۰۹	عشاق	-	۱۴۰	کہن	-	۱۷۱	ندرت	میر نجف علی
۱۱۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۱۴۱	کاشی	-	۱۷۲	ولی	ولی محمد دکنی
۱۱۱	عمدہ	سیتا رام	۱۴۲	گلشن	الف بیگ	۱۷۳	نصرتی	-
۱۱۲	عزلت	شاہ عبدالولی	۱۴۳	لسان	کلیم اللہ	۱۷۴	وقار	میر عبدالحی
۱۱۳	عمر	معتبر خاں	۱۴۴	مظہر	مرزا مظہر	۱۷۵	وفا	میر ناصر
۱۱۴	عاصی	نور محمد	۱۴۵	مخلص	آنند رام	۱۷۶	وحشت	نظام الدین
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں	۱۴۶	مضمون	شرف الدین	۱۷۷	ہدایت	ہدایت اللہ
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خان	۱۴۷	مزمل	محمد مزمل	۱۷۸	ہادی	محمد ہادی
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات	۱۴۸	میر	سید میران	۱۷۹	ہاشم	-
۱۱۸	عارف	محمد عارف	۱۴۹	موزوں	خواجہ قلی	۱۸۰	ہجر	-
۱۱۹	غریب	محمد نعماں	۱۵۰	میر	میر تقی	۱۸۱	یقین	-
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ	۱۵۱	محوی	عثمان علی	۱۸۲	یکرنگ	-
۱۲۱	فغاں	اشرف علی خاں	۱۵۲	محسن	محمد محسن	۱۸۳	یکرو	-
۱۲۲	فضلی	شاہ فضلی	۱۵۳	موزوں	میر علی	۱۸۴	یک رنگ	-
۱۲۳	فدا	خواجہ عبدالقادر	۱۵۴	میمن	محمد میمن	۱۸۵	یک دل	-
۱۲۴	فتوت	عنایت اللہ خاں	۱۵۵	متین	میر مہدی	...	.....	

چمنستانِ شعرا

مصنف رائے لچھمی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی وادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے منسا رام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ دانشار کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔

شفیق ۱۱۵۵ھ میں پیدا ہوئے ۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر وسخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف وتالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اُردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شام غریباں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
(۲) گل رعنا ۔ ہندوستان وپاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔
(۳) چمنستان شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

عہد تصنیف وطباعت شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد ۱۱۷۵ھ میں اسے مکمل کر دیا۔ "چمنستان شعرا" سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود تھا۔ تصحیح وتدوین کے بعد مولوی عبدالحق مرحوم نے ۱۹۲۸ء میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ ریختہ گو شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں مصنف نے ایک جدت یہ کی ہے کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حسب ضرورت شعراء کے حالات زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبانِ شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین وسلیس ہے۔ شعراء کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن وتعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر اصلاحات دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دئے ہیں لیکن کسی کا مذاق اُڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعراء کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۶۰ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزرد سراج الدین علی خاں	۲۷	بے رنگ دلدار خاں	۵۳	دولت میر دولت علی
۲	آبرو شیخ نجم الدین	۲۸	بیتاب محمد اسمٰعیل	۵۴	داغ لالہ بہال کرن
۳	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۲۹	بیدار -	۵۵	ہدایت ہدایت اللہ
۴	امید قزلباش خاں	۳۰	بینوا -	۵۶	ہادی عبدالہادی
۵	انسان اسد یار خاں	۳۱	پیام شرف الدین علی خاں	۵۷	ہوش غلام امام الدین علی
۶	انجام امیر خاں	۳۲	بسمل -	۵۸	ہاشم (دکنی)
۷	احمدی -	۳۳	پاکباز صلاح الدین	۵۹	ہاتفی
۸	آزاد محمد فاضل	۳۴	بیان خواجہ حسن اللہ	۶۰	ولی ولی محمد
۹	آشنا زین العابدین	۳۵	بیکل میر عبدالوہاب	۶۱	وفا -
۱۰	آوارہ میر محمد کاظم	۳۶	بے جان لالہ جے کشن	۶۲	واقف میاں نورالعین
۱۱	آگاہ محمد صلاح	۳۷	پروانہ پروانہ شاہ	۶۳	وفا آقا امین اچ پوری
۱۲	الہام فضائل بیگ	۳۸	بھید میر نوازش خاں	۶۴	واحد میاں جعفر اللہ
۱۳	احسن احسن اللہ	۳۹	پلچھی میاں حکیم الدین خاں	۶۵	وقار میر عبدالحیٔ
۱۴	ایجاد نقد علی خاں	۴۰	پناہ محمد پناہ	۶۶	زکی جعفر علی خاں
۱۵	اشرف	۴۱	بندہ میر محمد میر	۶۷	زانی پیر خاں
۱۶	ارشد میر غلام علی	۴۲	بیخود محمد حسین	۶۸	حزیں میر محمد باقر
۱۷	اقدس میر ابدال علی	۴۳	بیچارہ -	۶۹	حاتم شیخ محمد حاتم
۱۸	انور غلام محمد خاں	۴۴	بسمل میر یوسف خاں	۷۰	حشمت محمد علی
۱۹	ایوب میر ایوب	۴۵	جگن خان زادہ شیر افگن خاں میاں	۷۱	حشمت سید محتشم علی خاں
۲۰	انجم فتحیاب بیگ خاں	۴۶	جرات میر شیر علی	۷۲	حسن میر محمد حسن
۲۱	احقر شاہ عبداللہ	۴۷	زٹلی جعفر	۷۳	حسیب محمد حسیب
۲۲	افسق میر غلام حسین	۴۸	دردمند محمد فقیہ	۷۴	حاجی حاجی میر علی اکبر (بلگرامی)
۲۳	افتخار میر عبدالوہاب	۴۹	دانا فضل علی	۷۵	حسن -
۲۴	ایجاد مرزا علی نقی	۵۰	درد خواجہ میر	۷۶	طالع میر شمس الدین
۲۵	بیدل مرزا عبدالقادر	۵۱	درد کرم اللہ خاں	۷۷	طیش میرزا محمد اکبر
۲۶	بہار لالہ ٹیک چند	۵۲	داؤد میرزا داؤد	۷۸	یقین انعام اللہ خاں

۷۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۸۰	یکرو	عبدالوہاب
۸۱	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲	یونس	حکیم
۸۳	یار	منورالدولہ محمد یار خاں
۸۴	کمترین	سیاں کمترین
۸۵	کلیم	محمد حسین
۸۶	مرزا گرامی	
۸۷	کافر	میر علی نقی
۸۸	گھانسی	میر
۸۹	کامیاب	میر اولاد محمد
۹۰	کمال	-
۹۱	کمتر	مرزا مغل
۹۲	کہن	میر بدرالدین
۹۳	کلاں	میر
۹۴	لسان	میر کلیم اللہ
۹۵	لطفی	-
۹۶	لالہ	لالہ سروبخی رائے
۹۷	بادشاہ	محمد شاہ
۹۸	مظہر	مرزا جان جان
۹۹	مضمون	شیخ اشرف الدین
۱۰۰	میر	میر محمد تقی
۱۰۱	مخلص	رائے آنند رام
۱۰۲	محسن	میر محمد محسن
۱۰۳	میران	میر
۱۰۴	موزوں ۔	نواب ذوالفقار الدولہ خواجہ قلی خاں
۱۰۵	موزوں	میر رحم علی
۱۰۶	موزوں	رام نرائن
۱۰۷	مزمل	محمد مزمل
۱۰۸	مہدی	میر مرتضیٰ
۱۰۹	متین	میر مہدی
۱۱۰	مراد	میر منو
۱۱۱	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱۲	محرم	محمد ماہ
۱۱۳	مضطر	شیخ احمد
۱۱۴	مقدس	محمد جان
۱۱۵	میرزا	مرزا محمد بیگ
۱۱۶	مہر	مہر علی
۱۱۷	مبتلا	الف خاں
۱۱۸	منصور	میر منصور
۱۱۹	منیر	سید شاہ منیر
۱۲۰	مہتاب	لالہ موہن لال
۱۲۱	مشہور	-
۱۲۲	مشتاق	-
۱۲۳	منعم	محمد منعم
۱۲۴	محمود	-
۱۲۵	ملک	-
۱۲۶	مقصود	میر مقصود علی
۱۲۷	ناجی	محمد شاکر
۱۲۸	نثار	میر عبدالرسول
۱۲۹	ناصر	نواب نظام الدولہ بہادر ۔
۱۳۰	نثار	مرزا محمد خاں
۱۳۱	نیاز	نیاز محمد خاں
۱۳۲	ندرت	میر نجف علی
۱۳۳	نصرتی	-
۱۳۴	ناطق	میر محمد ماہ
۱۳۵	نجات	مرزا عتیق اللہ
۱۳۶	نادر	شیخ نورالدین
۱۳۷	نیاز	محمد علی
۱۳۸	سودا	مرزا رفیع
۱۳۹	سجاد	میر سجاد
۱۴۰	سعدی	-
۱۴۱	سلام	نجم الدین خاں
۱۴۲	سعادت	سعادت اللہ خاں
۱۴۳	سامان	میر ناصر
۱۴۴	سراج	میر سراج الدین
۱۴۵	سامی	شاہ غلام قادری
۱۴۶	سعید	میر محمد سعید
۱۴۷	عاصمی	خواجہ برہان الدین
۱۴۸	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۱۴۹	عمر	معتبر خاں
۱۵۰	عمدہ	ستیا رام
۱۵۱	عراقی	-
۱۵۲	عارف	محمد عارف
۱۵۳	عارف	محمد عارف
۱۵۴	عشاق	-
۱۵۵	عاجز	-
۱۵۶	عطا	محمد عطار
۱۵۷	عاشق	میر محمد یحییٰ
۱۵۸	عزلت	سید عبدالولی
۱۵۹	عاجز	عارف الدین خاں
۱۶۰	عاصی	شیخ نور محمد
۱۶۱	عاشق	مرزا عاشور بیگ
۱۶۲	عشق	مرزا جمال اللہ
۱۶۳	فغاں	اشرف علی خاں
۱۶۴	فضلی	شاہ فضل اللہ
۱۶۵	فدا	-

۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۲	قادری	(سید خلیل)	۱۹۸	شہیدہ	شیخ سلطان الدین
۱۶۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۳	قربان	مرزا عزت بخش	۱۹۹	شیفتہ	-
۱۶۸	فخری	-	۱۸۴	قمر	مرزا رضا بیگ	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۶۹	حسینی	میر فخر الدین	۱۸۵	راقم	بندرابن	۲۰۱	تاباں	میر عبدالحی
۱۷۰	فدوی	-	۱۸۶	رسوا	-	۲۰۲	تسکین	میاں صلاح الدین
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم	۱۸۷	رحیم	عبدالرحیم	۲۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۸۸	رنگین	نورالدین حسین خاں	۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۱۷۳	صنعت	مغل خاں	۱۸۹	رنگین	لال چند	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۰	رضا	-	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۱۷۵	صادق	محمد صادق	۱۹۱	رضا	محمد رضا بیگ	۲۰۷	خوشنود	-
۱۷۶	صاحب	لچھمی نرائن	۱۹۲	رونق		۲۰۸	ذہین	میر محمد مستعد
۱۷۷	قائم	محمد قائم	۱۹۳	شوق	حسن علی	۲۰۹	ضیاء	محمد ضیاء الدین
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۴	شاغل	-	۲۱۰	ضیاء	محمد عطا
۱۷۹	قدر	-	۱۹۵	شاعر	میر سید محمد	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم	۱۹۶	شرافت	میر شریف الدین خاں	۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۱۸۱	قاسم	(دوم)	۱۹۷	شورش	مرزا منعم	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
						۲۱۴	غلام	سید غلام

نظیر نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں نظیر اکبر آبادی کا مسلک، اس کا فارسی و اردو کلام میں عارفانہ رنگ اس کی قدرت بیان و زبان، اس کا معیار تغزل، ادبیات اردو میں اس کا فنی اور لسانی درجہ۔ اس کے امتیازات اور محاسن شعری، اس کا شاعری میں مقام، صناع و طباع شعراء کا فرق، معاصرین کی رائیں۔ مستند ادبا کی موافقت و مخالفت میں تنقیدیں اور اس کی خصوصیات و انداز شاعری، پر سیر حاصل تبصرہ ہے۔

قیمت :- تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

طبقات الشعرا[1]

مصنف | قدرت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

عہد تصنیف وطباعت | جیسا کہ مصنف نے دیباچہ میں صراحت کردی ہے یہ تذکرہ ۱۱۸۸ھ میں مکمل ہوا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۸ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ علیگڈھ سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقۂ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکھنی شعرا کا ذکر ہے طبقۂ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقہ سوم "شعرائے متاخرین و بعضے نومشقان دیگر" سے تعلق رکھتا ہے طبقۂ چہارم جس میں نومشق شعرا کا تذکرہ ہے "مشتمل بر سبع مقالات است" مقالہ اول میں "بعضے تازہ گویاں" دوم میں "بعض سلاطین روزگار و وزرائے نامدار و امرائے والاتبار و بعضے منصب داران" مقالہ سوم میں "بعضے امرائے افغانان ایں دیار" اور مقالہ چہارم میں "بعضے عزیزان ہمدم و دوستداران قدیم" کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں "ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائم نے مخزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن شعرا کو بلحاظ عمر و عہد انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور کلام حاصل کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے تذکروں کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم وبیش اس کا اندازہ ہو جاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیلات کہاں کہاں مل سکتی ہیں۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۱۸۸ھ) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی صف میں شامل ہوگئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی تھی۔ اور کون کون سے شعرا، میدان شاعری میں نووارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تعریض نہیں کی گئی لیکن زبان و بیان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیسا کہ قائم، سودا اور حسرت وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے اس انداز کی لفظی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطۂ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں یقین کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خود شعر نہ کہتے تھے بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاکسار عرف کلو متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی ہم است"

---

[1] شوق نے تکملۃ الشعرا میں طبقات الشعرا کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت الشعرا" کہیں "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعرائے ہند" بھی لکھا ہے۔

نواب امیر خاں عمدۃ الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ "ورفن ظرافت یکتا و در ادائے سخن گوہر بے بہا مقابل ریختہ کہ لفظے است مذکر، ریختی تصنیف نمودہ" تاریخ پیدائش اور وفات کی صراحت تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہوجاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تکملہ کے وقت تک حیات تھے۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے۔ مثنویاں۔ رباعیات۔ قطعات اور فردیات سبھی درج کئے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقہ اوّل		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**	
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبرو	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں امید
۳	سعدی دکھنی	۲۳	شرف الدین مضمون	۴۳	مرزا کرامی
۴	عزلت عبدالولی	۲۴	پریم ناتھ آرام	۴۴	شرف الدین علی خاں پیام
۵	ملا نوری دکھنی	۲۵	مصطفےٰ خاں یکرنگ	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسن	۴۶	حشمت محتشم خاں
۷	تجرد میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبرآبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عرف لکھن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسمٰعیل بیتاب	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نوازش خاں
۱۴	افضل الدین فضلی	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عارف	۵۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کمترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تاباں عبدالحیٔ
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمد آبادی	۳۹	دلاور خاں	۵۹	محمد فقیہ دردمند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزمل -	۶۰	عاصی خواجہ برہان الدین۔

۶۱ حسن شوق
۶۲ سودا رفیع الدین
۶۳ خواجہ میر درد
۶۴ محمد حسین کلیم
۶۵ محمد قائم
۶۶ میر محمد تقی
۶۷ سوز محمد میر
۶۸ بیان
۶۹ ابوالحسن وحشت
۷۰ مرزا داؤد سودائی
۷۱ میر رمضانی
۷۲ فرحت اللہ
۷۳ محمد اکرام
۷۴ عبدالہادی
۷۵ شمس الدین فقیر
۷۶ ولی اللہ ولی سورتی
۷۷ صابر سرہندی
۷۸ شاہ شاکر صدیقی
۷۹ شیخ محمد حاجی حنیف
۸۰ مرزا گھسیٹا عشق
۸۱ شاہ نجم الدین شاداں
۸۲ میر محمدی اثر

طبقہ چہارم مقالہ اوّل

۸۳ فضل علی ممتاز
۸۴ مراد علی حیرت
۸۵ بدھ سنگھ قلندر
۸۶ اکرام اللہ محشر بدایونی
۸۷ امیر بدایونی
۸۸ معین الدین معین بدایونی

۸۹ فیض اللہ بیگ فدوی
۹۰ محمد نعیم
۹۱ محمد علی شہرت
۹۲ میر حیدر علی حیران
۹۳ خواجہ حسن
۹۴ جعفر علی حسرت
۹۵ شیخ بقاءاللہ
۹۶ یحییٰ امان
۹۷ بہادر علی ترساں
۹۸ حسن
۹۹ یٰسین علی خورشید
۱۰۰ علی نقی محشر لکھنوی
۱۰۱ گردھاری لال طرز
۱۰۲ احمد علی قوت
۱۰۳ تسکین
۱۰۴ غضنفر علی خاں
۱۰۵ باقر علی محزون
۱۰۶ مشتاق
۱۰۷ مرزا علی لطف
۱۰۸ رقت
۱۰۹ میر ضیاء
۱۱۰ رنگین
۱۱۱ علی محمد خاں خنداں
۱۱۲ علی محمد خاں خنداں
۱۱۳ میر حسن حسن دہلوی
۱۱۴ عنایت اللہ مشتاق
۱۱۵ سلامت علی
۱۱۶ حسن علی خاں یاس
۱۱۷ قاسم علی رقت

۱۱۸ بہاری مل
۱۱۹ تھوسکھ رائے بیتاب
۱۲۰ محمد پناہ خاں نثار
۱۲۱ فیض علی فیض
۱۲۲ تجلی
۱۲۳ ظہور اللہ نوا
۱۲۴ غلام حسین محزوں دکھنی
۱۲۵ ضیاء الدین عبرت
۱۲۶ غلام کبریا کامل
۱۲۷ محمدی شیدا
۱۲۸ میر طالب علی
۱۲۹ جلیل شاہ سایل
۱۳۰ غلام ہمدانی مصحفی
۱۳۱ قدرت اللہ بلیغ
۱۳۲ امان اللہ معمار
۱۳۳ محمد صبیح عالم خاں نیاز
۱۳۴ میر صیف خاں
۱۳۵ حکیم محمد کبیر
۱۳۶ سجاد
۱۳۷ علی مراد بہاری پروانہ
۱۳۸ شہید بلگرامی
۱۳۹ سید حسن علی حسن
۱۴۰ غلام محی الدین ادیبی

مقالہ دوم

۱۴۱ شاہ عالم
۱۴۲ شاہزادہ آفتاب
۱۴۳ جہاندار شاہ
۱۴۴ احمد بخت
۱۴۵ سلیمان شکوہ

۱۴۶ مرزا فرخندہ بخت جہاں شاہ قمر
۱۴۷ نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ
۱۴۸ نواب غازی الدین خاں
۱۴۹ مرزا فتح علی
۱۵۰ نواب ممتاز
۱۵۱ قلندر علی خاں
۱۵۲ گنا بیگم نوسیری
۱۵۳ انشاء اللہ خاں
۱۵۴ سعادت یار خاں رنگین
۱۵۵ مرزا جان طپش
۱۵۶ شیر علی خاں افسوس
۱۵۷ مشتاق علی خاں
۱۵۸ سید یا بندہ مسافر
۱۵۹ محمد نور الدین قانع
۱۶۰ حکیم صدر الدین خاں دحشت

مقالہ سوم

۱۶۱ نواب محمد یار خاں امیر
۱۶۲ نواب عبداللہ خاں عاصی
۱۶۳ نواب عنایت اللہ خاں
۱۶۴ نواب محبت خاں
۱۶۵ مصطفیٰ خاں مست
۱۶۶ نواب منور خاں محو
۱۶۷ نواب نصر اللہ خاں سلطان
۱۶۸ محمد معصوم ہمدم
۱۶۹ ذوالفقار خاں
۱۷۰ محمد شرف عاصی
۱۷۱ فیض اللہ خاں امید
۱۷۲ مرتضیٰ خاں مضطر
۱۷۳ محتشم خاں افغان
۱۷۴ غلام محمد خاں غلامی
۱۷۵ احسن خاں افغان
۱۷۶ احمد خاں
۱۷۷ مولوی احمد خاں
۱۷۸ کلو خاں ہنر
۱۷۹ مہربان خاں رند
۱۸۰ عباس خاں عباسی

مقالہ چہارم

۱۸۱ عزیز الدین خاں بے جان
۱۸۲ غلام جیلانی بیدم
۱۸۳ الف خاں ذوق
۱۸۴ فتح چند ممنون
۱۸۵ میر حسن مایل
۱۸۶ غلام مرتضیٰ
۱۸۷ ہمت خاں
۱۸۸ ناصر خاں
۱۸۹ سید کرم علی
۱۹۰ محمد کبیر خاں تسلیم
۱۹۱ محمد اکرم

مقالہ پنجم

۱۹۲ شیخ محمد واصل
۱۹۳ عزیز عثمانی
۱۹۴ اسعد
۱۹۵ محمد معظم عباسی
۱۹۶ حافظ عزت اللہ عباسی
۱۹۷ محمد جلیس جلیس بدایونی
۱۹۸ حافظ محمد معتصم عباسی
۱۹۹ دوست علی عشق
۲۰۰ امام بخش عطا
۲۰۱ مفتون
۲۰۲ سید غالب علی
۲۰۳ سید محمد زماں
۲۰۴ حیات اللہ
۲۰۵ عشرت
۲۰۶ گوہری کائستھ
۲۰۷ نیازی
۲۰۸ مولوی مظہر علی
۲۰۹ غلام حسن
۲۱۰ گوپال ناتھ
۲۱۱ احمد علی حسرت
۲۱۲ محمد عابد دل
۲۱۳ محمد روشن جوشش
۲۱۴ رند
۲۱۵ مرزا مینا شورش
۲۱۶ میر سلیم اللہ
۲۱۷ نذر الدین شائق
۲۱۸ سید سندی
۲۱۹ حافظ بدہا شیفتہ
۲۲۰ واحد علی عزیز
۲۲۱ اعلیٰ علی
۲۲۲ مرزا فدوی لٹ
۲۲۳ ملا منو نثار
۲۲۴ ولی اللہ
۲۲۵ شاہ ظہور اللہ
۲۲۶ محمد ماہ حسینی
۲۲۷ واقف
۲۲۸ پاکباز
۲۲۹ شرف الدین

۲۳۰ محمد نصیر
۲۳۱ محمد صلاح
۲۳۲ جولاں
۲۳۳ دیدار بخش دیدار
۲۳۴ راجہ بلاس رائے پسر
۲۳۵ قلندر
۲۳۶ بشیر احمد سرہند
۲۳۷ شیخ احمد
۲۳۸ ہرچرن داس
۲۳۹ بھیت رام صادق
۲۴۰ موزوں
۲۴۱ محمد خلیل ابن محمد جلیس
۲۴۲ محمد بلاقی خاکسار
۲۴۳ دہاب الدین موجد
۲۴۴ کلو حجام

۲۴۵ خواجہ محمد سعید
۲۴۶ خلیفہ چند
۲۴۷ کمال
۲۴۸ میر محمد مرادی جرات
۲۴۹ سلیم اللہ راضی
۲۵۰ صوفی محمد اعظم
۲۵۱ حافظ کریم الدین صدیقی
۲۵۲ کمانی مل کھتری
۲۵۳ ہمت سنگھ
۲۵۴ مرزا کھولن بیگ
۲۵۵ شیخ عبداللہ نکہت
۲۵۶ مرحمت اللہ خاں والہ
۲۵۷ احمد الدین خاں عبرت
۲۵۸ محمد شجاع الدین شوریدہ
۲۵۹ راجہ بہادر سنگھ کشمیر

۲۶۰ ذوقی رام حسرت
۲۶۱ ہمت سنگھ
۲۶۲ ظہور اللہ
۲۶۳ مرزا اشرف علی گستاخ
۲۶۴ برکت علی
۲۶۵ منشی کنج سنگھ
۲۶۶ محمد صدر عباسی
۲۶۷ شاہ نورن
۲۶۸ غلام رسول غم
۲۶۹ غلام علی عشرت
۲۷۰ مرزا قاسم بیگ
۲۷۱ مرزا ملہو سرور
۲۷۲ محمد اکرام آشنا
۲۷۳ محمد قدرت اللہ صدیقی شوق
... ...

عرضِ نغمہ

ٹیگور مشرق کے ان بلند مرتبہ شاعروں میں ہے جس کے روح پرور نغموں نے مشرق و مغرب دونوں کو یکساں متاثر کیا ہے۔ علامہ نیاز فتحپوری نے اس عظیم فنکار کے مجموعہ نظم "گیت انجلی" کو "عرض نغمہ" کے نام سے اردو میں منتقل کیا ہے۔ یہ ترجمہ ٹیگور کی روح شاعری سے اس درجہ ہم آہنگ ہے کہ اس میں وہی سادگی پرکاری اور روح خیزی و دلکشی نظر آتی ہے جو ٹیگور کی شاعری میں ملتی ہے۔ جو لوگ ٹیگور کی فنی دسترس، شاعرانہ فطانت اور حیات پرور نغمات کی سحر آفرینیوں سے لطف اندوز ہونے کے آرزومند ہیں، ان کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ اس لئے کہ ٹیگور کی شخصیت و فن سے بہرہ مند ہونے کے لئے اردو میں اس سے بہتر کوئی ترجمہ موجود نہیں ہے۔

قیمت :- ایک روپیہ ۲۵ پیسے۔

"ادارۂ ادب عالیہ" نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

تذکرہ شعرائے اُردو

مصنف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۲۰۰ھ

عہد تصنیف وطباعت | ۱۱۸۸ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔ ۱۳۴۰ھ/۱۹۲۱ء میں حبیب الرحمن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولوی عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ انجمن ترقی اردو کی طرف سے شائع کیا

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر ردیف میں شاعروں کو تین خاص گروہ، متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ متقدمین میں دکنی شعراء متوسطین میں فرخ سیر سے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعرا اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعرا شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

صبح تو جام سے گزرتی ہے — شب دلارام سے گزرتی ہے
عاقبت کی خبر خدا جانے — اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کار آمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لتاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ فتح علی حیسنی گردیزی کی طرح انتقاماً کسی پر کیچڑ اچھالنا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی بے جا تعریف یا تنقیص سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا ہے۔ شعرا کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	متقدمین :-	۳	احمد گجراتی	۶	احمد گجراتی
۱	آفتاب شاہ عالم ثانی	۴	افضل محمد افضل	۷	امجد -
۲	آزاد فقیراللہ	۵	اوجی -		متوسطین :-

۸	آرزو	سراج الدین خاں
۹	انسان	اسد یار خاں
۱۰	اشرف	محمد اشرف
۱۱	اکبر	مرزا اکبر علی اکبر آبادی
۱۲	انکار	
۱۳	آزاد	زین العابدین
۱۴	آبرو	نجم الدین عرف شاہ مبارک
۱۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ
۱۷	احسن	علی احسن خاں
۱۸	الف خاں	
۱۹	امیر خاں	نواب امیر خاں
۲۰	افکار	میر جیون
۲۱	امید	قزلباش خاں
۲۲	اثر	محمد میر برادر خواجہ میر درد
۲۳	الم	میاں صاحب میر
۲۴	اجمل	محمد اجمل اللہ آبادی
۲۵	امیر	محمد یار خاں
۲۶	اسد	میر اسد علی
۲۷	آزاد	میر ظفر علی
۲۸	امین	خواجہ امین الدین
۲۹	اطہر	میر غلام علی
۳۰	عاصی۔ عاصی۔	میر عاصی برہان الدین
۳۱	امانی	میر امانی
۳۲	رائے پریم ناتھ	(یہ نام بھی الف کے ردیف میں آچکا ہے)
۳۳	آشنا۔	
۳۴	اکرم۔	
۳۵	احسن	مرزا احسن علی
۳۶	انشا	انشا اللہ خاں
۳۷	آگاہ	نور خاں
۳۸	اعلیٰ علی	میر اعلیٰ علی
۳۹	افسوس	ضمیر علی
۴۰	ابوالحسن	میر ابوالحسن
۴۱	انتظار	علی نقی خاں
۴۲	انگریس	انگریس
۴۳	آشوب	-
۴۴	اولاد	میر اولاد علی
۴۵	اشرف	محمد اشرف
۴۶	بیچارہ	-
۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا
۴۸	بسمل	-
۴۹	بیرنگ یا ہمرنگ	(دلاور خاں)
۵۰	بیتاب	محمد اسمٰعیل
۵۱	بینوا	-
۵۲	بہار	ٹیک چند
۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں
۵۴	بیتاب	سنتو کھ رائے
۵۵	بیدار	میاں محمد علی
۵۶	بیتاب	شاہ علیم اللہ اللہ آبادی
۵۷	بقا	شیخ محمد بقا اللہ
۵۸	فاخر	میرزا فاخر مکین
۵۹	بسمل	گدا علی
۶۰	پیام	شرف الدین علی خاں
۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا
۶۲	تجرد	میر عبداللہ
۶۳	تاناشاہ	ابوالحسن
۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین
۶۵	تاباں	میاں عبدالحئی
۶۶	تقی	سید محمد تقی عرف میر گھاسی
۶۷	ثاقب	-
۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۶۹	رینا	تھ سنگھ (ث کی ردیف میں دیکھئے)
۷۰	جنوں	اکبر آبادی
۷۱	جعفر زٹلی	میر جعفر زٹلی
۷۲	جعفر	خان عالیشان جعفر علیخان
۷۳	جوہر	مرزا احمد علی
۷۴	جرأت	میر مستقیم
۷۵	جلال	میاں رمضانی
۷۶	جنون	میر علی مہدی
۷۷	جگن	میاں جگن
۷۸	جذب	میر مظہر علی
۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۸۰		خان عالیشان
۸۱	جرات	قلندر بخش
۸۲	جلال	جلال الدین
۸۳	حبیب	وحسن
۸۴	حیا	-
۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۸۷	حشمت	سید محتشم علی خاں
۸۸	حزیں	میر محمد باقر
۸۹	حشمت	محمد علی
۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۹۱	حسن	میر حسن
۹۲	حسن	خواجہ حسن
۹۳	حجام	-
۹۴	حامد	میر حامد نصیری
۹۵	حیران	میر حیدر علی

۹۶	حسرت	جعفر علی	
۹۷	حسن	میر حسن	
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو	
۹۹	خوشنود	-	
۱۰۰	خاکی	-	
۱۰۱	خاکسار	محمد یار	
۱۰۲	خالہ بیگم	بدرالنسا بیگم	
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام	
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ	
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد	
۱۰۶	دردمند	محمد حنیف	
۱۰۷	درد	کرم اللہ خاں	
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد	
۱۰۹	ذاکر	-	
۱۱۰	رنگین	مرزا اماں بیگ	
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے	
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی	
۱۱۳	راقم	بندرابن	
۱۱۴	رنگین	لالہ ہلاس رائے	
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی	
۱۱۶	رضا	مرزا علی	
۱۱۷	رند	مہربان خاں	
۱۱۸	زار	مغل بیگ	
۱۱۹	زار	میر مظہر علی	
۱۲۰	سراج	-	
۱۲۱	سالک	-	
۱۲۲	سعدی	-	
۱۲۳	سامان	میر نامر	
۱۲۴	سلیمان	میاں سلیمان (شاگرد تاباں)	
۱۲۵	سلام	نجم الدین	
۱۲۶	سعادت	میر سعادت علی	
۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد	
۱۲۸	سودا	مرزا محمد رفیع	
۱۲۹	سوز	محمد میر	
۱۳۰	سید		
۱۳۱	سلیم	میر سلیم	
۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں	
۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عرف گھسیٹا	
۱۳۴	شعور	دکھنی	
۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں	
۱۳۶	شاکر	محمد شاکر	
۱۳۷	شفا	حکیم یار علی	
۱۳۸	شاغل	-	
۱۳۹	شوق	میاں حسن علی	
۱۴۰	شاعر	میر کلو	
۱۴۱	شیدا	میر فتح علی	
۱۴۲	شاداب	لالہ خوش وقت رائے	
۱۴۳	شرف	میر محمدی	
۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع	
۱۴۵	صبائی	-	
۱۴۶	صفدری	-	
۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں	
۱۴۸	صابر		
۱۴۹	صبر	میر محمد علی	
۱۵۰	ضیاء	-	
۱۵۱	ضاحک	میر غلام حسین	
۱۵۲	طالب	مرزا طالب	
۱۵۳	ظہور	-	
۱۵۴	عزیز اللہ		
۱۵۵	عطا	خواجہ عطا اللہ	
۱۵۶	عارف اکبرآبادی	محمد عارف	
۱۵۷	عزلت	سید عبدالواسع	
۱۵۸	عاقل	رائے سکھ رام	
۱۵۹	عزیز	رائے بھکاری داس	
۱۶۰	عسکر علی خاں		
۱۶۱	عاجز	غازی الدین خاں	
۱۶۲	عماد الملک	نواب غازی الدین خاں	
۱۶۳	عظیم	محمد عظیم	
۱۶۴	عاشق	مہربان علی اعظم خاں	
۱۶۵	عسکری	مرزا عسکری	
۱۶۶	عشق	مرزا گھسیٹا	
۱۶۷	غوثی	محمد غوث	
۱۶۸	غواصی	-	
۱۶۹	غریب	میر تقی	
۱۷۰	غریب	محمد اماں	
۱۷۱	غریب	-	
۱۷۲	غلامی	-	
۱۷۳	فخری	-	
۱۷۴	فراغی	-	
۱۷۵	فضلی	افضل الدین خاں	
۱۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی	
۱۷۷	فقیر	شمس الدین	
۱۷۸	فدوی	محمد محسن	
۱۷۹	فدا	میر امام الدین	
۱۸۰	فغاں	اشرف علی خاں	
۱۸۱	فرخ	میر فرخ علی	
۱۸۲	فضائل	فضائل علی خاں بے قید	

۱۸۳	فدوی	لاہوری
۱۸۴	فرحت	محمد فرحت اللہ
۱۸۵	فدوی	مرزا بھجو
۱۸۶	فرصت	مرزا الف بیگ
۱۸۷	فخر	میر فخر الدین
۱۸۸	فراق	ثنا اللہ
۱۸۹	فارغ	۔
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر
۱۹۲	قدر	۔
۱۹۳	قبول	غنی بیگ
۱۹۴	قلندر	بدھ سنگھ
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ
۱۹۷	قرین	
۱۹۸	قربان	میر جیون
۱۹۹	قانع	۔
۲۰۰	کمترین	میاں کمترین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل
۲۰۲	کامل	شیخ لطف اللہ کامل
۲۰۳	کافر پیکہ	میر علی نقی
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین
۲۰۵	کاشی	لالہ کاشی ناتھ
۲۰۶	کھنجن	۔
۲۰۷	گمان	نذر علی خاں
۲۰۸	گریاں	محمد علی امجد
۲۰۹	لطفی	دکھنی
۲۱۰	مرزا	ابوالقاسم
۲۱۱	محمود	محمود بیگ
۲۱۲	ملک	دکھنی
۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت
۲۱۴	محق	۔
۲۱۵	مہر علی	
۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں
۲۱۷	میر	میر میراں
۲۱۸	مخلص	رائے آنند رام
۲۱۹	مزمل	میاں شاہ مزمل
۲۲۰	مضمون	شرف الدین
۲۲۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں
۲۲۲	میر	مدد اللہ
۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد
۲۲۴	مستقیم	۔
۲۲۵		مرزا محمدی
۲۲۶		مرزا مہدی
۲۲۷	سید امام الدین (انکا ذکر اسی جگہ کیا گیا ہے)	
۲۲۸	مکھن	میر صلاح الدین
۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن
۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن
۲۳۱	میر	محمد تقی
۲۳۲	مصیب	شاہ قطب الدین
۲۳۳	مخزوں الہ آبادی	مولوی غلام حسین
۲۳۴	منت	میر قمر الدین
۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری
۲۳۶	مسافر	۔
۲۳۷	محب	شیخ ولی اللہ
۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی
۲۳۹	ممتاز	حافظ فضل علی
۲۴۱	محترم	مہربان محترم خاں
۲۴۱	منشی	عجائب رام
۲۴۲	مستمند	یاد علی خاں
۲۴۳	مائل	میاں محمدی
۲۴۴	منظر	۔
۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۲۴۸		محمد علی خاں
۲۴۹	محشر	مرزا علی تقی
۲۵۰	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی
۲۵۱	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۲۵۲	مدعا	میر غوص علی
۲۵۳	محبت	محبت خاں
۲۵۴	مدہوش	نبی خاں
۲۵۵	مشتاق	۔
۲۵۶	نوری	ملا نوری
۲۵۷	نامی	۔
۲۵۸	نوری	سید شجاع الدین
۲۵۹	ندیم	مرزا علی قلی
۲۶۰	ناجی	محمد شاکر
۲۶۱	نادر	
۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا مدد
۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۶۵	نثار	محمد بقاہ خاں
۲۶۶	نعیم	نعیم اللہ
۲۶۷	نثار	میاں امان اللہ معمار
۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۶۹	ندا	میر مرتضیٰ

۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	دارث	الٰہ آبادی محمد وارث	۲۸۶	یونس	-
۲۷۱	واحد	محمد واحد	۲۷۹	وہم	میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ	مصطفےٰ قلی خاں
۲۷۲	وحشت	میر ابوالحسن	۲۸۰	ہاشم	-	۲۸۸	یکرو	-
۲۷۳	ولایت	میر ولایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف	-	۲۸۹	یکدل	میر عزت اللہ
۲۷۴	وفا	لالہ نول رائے	۲۸۲	ہدایت	سید ہدایت علی خاں	۲۹۰	یار	میر احمد
۲۷۵	میر مبارک علی (اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)		۲۸۳	ہیدگا	میر ہیدگا	۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷۶	وحشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت	میاں ہدایت اللہ	۲۹۲	یاس	حسن علی خاں
۲۷۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف	مرزا محمد	—		

خدا نمبر

خدا کیا ہے؟ خدا کا تصور کب اور کیسے پیدا ہوا؟ مختلف مذاہب میں اس تصور نے کس طرح جنم لیا؟ اس کی ارتقائی صورتوں نے تمدنی انسانی پر کیا اثر ڈالا؟ بندے اور خدا کا تعلق کیا ہے؟ اس تعلق کی تعبیر کس کس انداز میں کی گئی ہے؟ انبیاء کرام، مصلحین اور مجددین کے ارشادات اس کے متعلق کیا ہیں؟ ان ارشادات کو اقوام عالم نے کس طرح اپنایا ہے؟ اسلام کا موقف اس باب میں کیا رہا ہے اور اس موقف کو مذاہب عالم سے کیوں برتر خیال کیا گیا ہے؟

یہ اور اس قسم کے بہت سے اہم سوالات ہیں جو خدا اور مذہب کا نام آتے ہی ہر باشعور انسان کے ذہن میں ابھرتے ہیں لیکن افسوس کہ اردو میں کوئی ایسی کتاب موجود نہیں ہے جو اہل فکر و دانش کی پیاس اس سلسلے میں بجھا سکے۔ نگار کا "خدا نمبر" اس نوع کا پہلا صحیفہ ہے۔ جس میں مذکورہ سوالات کا نہایت مدلل و مشرح جواب دیا گیا ہے۔

قیمت:- چار روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

گلِ عجائب

مصنف اسد علی خاں تمنا اورنگ آبادی۔ تمنا کا ذکر اگرچہ "مجموعۂ نغز" "عمدۂ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے۔ "گل عجائب" میں بھی تمنا نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدرآباد میں بسلسلہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تمنا صاحب دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد فن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۰۴ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت تذکرے میں دئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۴ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۹۳۶ء میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے اُن ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے آواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہمعصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحب دیوان شاعر تھے یا عرقیؔ کا تذکرہ بہار و خزاں اس سے پہلے لکھا جا چکا تھا اسی تذکرے نے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۴	انصاف	علی نقی خاں	۷	انور	محمد سیف
۲	آزاد	میر غلام علی	۵	افسر	باقر علی خاں	۸	افتخار	میر عبدالوہاب
۳	ایجاد	نقد علی خاں	۶	افسر	-	۹	آشفتہ	خواجہ ابوطالب خاں

۱۰	ارشد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آنند رام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک بہادر آصف جاہ	۲۷	سالم	محمد کریم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	مظہر	
۱۴	بلیغ		۲۹	ضیا	مرزا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیر الدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پروانہ	ضیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہاء الدین حسین	۴۷	نیّر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزلت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نورالعین
۱۹	حشمت	محتشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمدم	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخرالدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انورالدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	ذکا	میر اولاد محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ			
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	مبتلا	الف خاں			

مصحفی نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں اردو ادب کے مسلم الثبوت استاد شیخ غلام ہمدانی "مصحفی" کی تاریخ پیدائش و جائے ولادت کی تحقیق، ان کی ابتدائی تعلیم۔ انکی شاعری کے آغاز و تدریجی ارتقاء، انکی تالیف و تصانیف، ان کی غزل گوئی و مثنوی نگاری۔ ان کے معاصر شعراء و ادباء ان کے اپنے دور کے مخصوص علمی و ادبی رجحانات پر محققانہ و عالمانہ بحث کی گئی ہے۔

قیمت۔ تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی نمبر ۳

تذکرۂ شورش[1]

مصنف شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ اُن کا نام سید غلام حسین عرف بھیا اور اُن کا آبائی وطن عظیم آباد ہے اسکے علاوہ تذکرہ مسرت افزا، گلشن بے خار، تذکرۂ عشقی اور طبقات الشعراء وغیرہ میں بھی ان کا ذکر آیا ہے اور اُن کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جن کا سلسلۂ نسب شیخ نصیر الدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورش میر باقر حزیں کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھسیٹا عشق کو بھی اُنھوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعرا میں شورش کو "مغرور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صاف گو" لکھا ہے۔ تذکرۂ عشقی میں بھی اُن کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار بھی وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، اُنہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے تکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ اُن کا انتقال ۱۱۹۵ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت شورش کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرۂ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے، اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو اُنہوں نے اس کا نام "یادگار دوستاں" رکھا، اور تاریخ تالیف میں یہ مصرعہ دیا ۴ "یادگار دوستانِ روزگار"

اس مصرعے سے تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۱۹۳ھ نکلتا ہے۔ تذکرۂ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرہ عشقی کے ساتھ بہ عنوان "دو تذکرے" مطبع بلبل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۸ء میں شایع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تر اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پھر بھی مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولدیت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ شورش نے اس میں قدما سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں اُن کی فہرست دی جا رہی ہے۔

---

[1] اس تذکرے کا اصلی نام یادگار دوستاں ہے لیکن مشہور یہ تذکرۂ شورش کے نام سے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب
(۲)	ابوالحسن
(۳)	انجام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)
(۵)	آشنا (زین العابدین)
(۶)	آوارہ
(۷)	الہام
(۸)	انثار
(۹)	احسن
(۱۰)	امیراللہ خاں
(۱۱)	آبرو
(۱۲)	آرزو
(۱۳)	اُمید
(۱۴)	انسان
(۱۵)	انسان
(۱۶)	اشتیاق
(۱۷)	احسن (احسن اللہ)
(۱۸)	احمدی
(۱۹)	اشرف
(۲۰)	امانی
(۲۱)	امین
(۲۲)	اثر
(۲۳)	اظہر
(۲۴)	اغشام
(۲۵)	احمداللہ بساون

نمبر شمار	تخلص اور نام
(۲۶)	احمد
(۲۷)	انتظار
(۲۸)	اجمل
(۲۹)	آشوب
(۳۰)	انصاف
(۳۱)	اولیا
(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبداللہ)
(۳۳)	اختر
(۳۴)	آیت (آیت اللہ)
(۳۵)	الم
(۳۶)	بسمل (میر جار علی)
(۳۷)	بیتاب (میر محمد علی)
(۳۸)	بہار
(۳۹)	بینوا
(۴۰)	بے تاب
(۴۱)	بے چارہ
(۴۲)	بسمل
(۴۳)	بیکل
(۴۴)	بیدار (محمد علی)
(۴۵)	بیدار (منشی بساون علی)
(۴۶)	بیتاب (میر مدن)
(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)
(۴۸)	بیرنگ
(۴۹)	بیان
(۵۰)	بیقرار

نمبر شمار	تخلص اور نام
(۵۱)	بہادر علی
(۵۲)	پاکباز
(۵۳)	پیام
(۵۴)	تجرد
(۵۵)	تمکین
(۵۶)	تمنا (امراؤ علی)
(۵۷)	تمنا (شاہجہاں پوری)
(۵۸)	تاباں
(۵۹)	ثاقب
(۶۰)	ثروت
(۶۱)	ثابت
(۶۲)	جرأت (میر بشیر علی)
(۶۳)	جرأت
(۶۴)	جوہری
(۶۵)	جوشش
(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۶۷)	جنون
(۶۸)	جگن
(۶۹)	جودت
(۷۰)	جلال
(۷۱)	جودت (لالہ ہردے رام)
(۷۲)	جنوں (غلام مرتضیٰ)
(۷۳)	جمال
(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۷۵)	جرأت (میر محمد رضا)

(۷۶) جواہر
(۷۷) حسرت (میر محمد حیات)
(۷۸) حاتم
(۷۹) حشمت (محتشم علی)
(۸۰) حبیب
(۸۱) حشمت (محمد علی)
(۸۲) حیراں (میر ممنون)
(۸۳) حضور (شیخ غلام یحییٰ)
(۸۴) حیدر (حیدر بخش)
(۸۵) حسن (میر غلام حسن)
(۸۶) حیدری (غلام علی)
(۸۷) حجام
(۸۸) حسرت (جعفر علی)
(۸۹) حزیں (محمد باقر)
(۹۰) حیرت (خواجہ کلن)
(۹۱) حریف (محمد خاں)
(۹۲) حیرت (میر سیدن)
(۹۳) حیدر شاہ

(۹۴) خسرو
(۹۵) خاکسار
(۹۶) خلیل (علی ابراہیم خاں)
(۹۷) خادم (خادم حسین)

(۹۸) درد (میر درد)
(۹۹) درو (کرم علی)
(۱۰۰) داؤد
(۱۰۱) دل (محمد عابد)
(۱۰۲) دل (نواب عماد الملک)
(۱۰۳) دردمند (محمد فقیہ)
(۱۰۴) داؤد (مرزا)
(۱۰۵) درد (کرم اللہ)
(۱۰۶) دوست (شیخ محمد)
(۱۰۷) دیوانہ (کواوبخش رائے)

(۱۰۸) ذوق (آسارام)
(۱۰۹) ذوقی شاہ
(۱۱۰) ذہین (میر محمد مستعد)
(۱۱۱) ذاکر (سید افضل علی)
(۱۱۲) ذکی (جعفر علی خاں)

(۱۱۳) رسوا (شاہجہاں آبادی)
(۱۱۴) راقم (بندرابن)
(۱۱۵) رند (حمزہ علی)
(۱۱۶) راغب (جعفر علی خاں)
(۱۱۷) رفیع (شیخ محمد رفیع)
(۱۱۸) رضا (محمد مہدی)
(۱۱۹) راسخ (شیخ غلام علی)

(۱۲۰) راسخ (خواجہ احمد خاں)
(۱۲۱) زار (بہادر بیگ)
(۱۲۲) زار (مرزا سنگین)
(۱۲۳) زار (میر ظہیر علی)

(۱۲۴) سودا (مرزا رفیع)
(۱۲۵) سعادت (سعادت علی)
(۱۲۶) سجاد (میر سجاد)
(۱۲۷) سرلج (اورنگ آبادی)
سالک
(۱۲۸) سلام (نجم الدین)
(۱۲۹) سلیمان (سلیمان خاں)
(۱۳۰) سلامت (سلامت)
(۱۳۱) سوز (سید محمد میر)
(۱۳۲) سلیمان (میر مراد علی)
(۱۳۳) سایل (سید اسد اللہ)
(۱۳۴) سلیم (محمد سلیم)
(۱۳۵) سامان (میر ناصر علی)
(۱۳۶) سائل (سلیم اللہ خاں)
(۱۳۷) سلامت (میر سلامت علی)
(۱۳۸) سکندر (شیخ سکندر)
(۱۳۹)

مذاہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولینا نیاز فتحپوری کی معرکۃ الآرا تصنیف جسمیں مذاہبِ عالم کی ابتدا، مذہب کا فلسفہ و ارتقاء، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔ قیمت ایکروپیہ ۷۵ پیسے۔

نگار پاکستان ۔ ۳۲ ۔ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی ۳

گلزارِ ابراہیم

مصنف

علی ابراہیم خاں متخلص بہ خلیل۔ علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دورِ حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزار ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصۃ الکلام

۲۔ صحف ابراہیم

بھی اُن سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۰ء میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشن ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا باقی شعرا کا ذکرہ دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزار ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدرآباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری روز دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زور کا مقدمہ گلزار ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زور کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزار ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات

گلزار ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزار ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ اور ہر شاعر کے ذکر میں حد اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے علی ابراہیم بقول زور طبعاً منصف، مزاج تھے اور شعر و سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ جہاں ہیں کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اُجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصناف سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جا سکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب - شاہ عالم بادشاہ
۲	آصف - آصف الدولہ
۳	انجام - امیر خاں
۴	امید - قزلباش خاں
۵	آرزو - سراج الدین علی خاں
۶	اشتیاق - ولی اللہ سرہندی
۷	آبرو - شاہ نجم الدین
۸	افضل - محمد افضل
۹	احمد - گجراتی
۱۰	امجد
۱۱	انصاف
۱۲	اشرف
۱۳	اشرف - محمد اشرف
۱۴	آزاد - زین العابدین
۱۵	آزاد - مظفر علی
۱۶	افصح - شاہ فصیح
۱۷	آتشی - برہان الدین
۱۸	انساں - اسد یار خاں دہلوی
۱۹	احسن - احسن اللہ
۲۰	احسن - مرزا احسن علی
۲۱	آشنا - میر زین العابدین
۲۲	آشنا -
۲۳	الہام - فضائل بیگ
۲۴	الہام - شرف الدین
۲۵	آگاہ - محمد صلاح دہلوی
۲۶	آگاہ - نور محمد خاں
۲۷	افغان - الف خاں
۲۸	افکار - میر جیون
۲۹	امیر - محمد یار خاں
۳۰	اکرم - خواجہ محمد اکرم
۳۱	اسد - میر امانی
۳۲	اولاد - اولاد علی
۳۳	اثر - محمد میر
۳۴	الم - صاحب میر دہلوی
۳۵	انور - غلام علی
۳۶	اجمل - شاہ محمد اجمل الہ آبادی
۳۷	انشا - انشا اللہ خاں
۳۸	اعظم - محمد اعظم لکھنوی
۳۹	اعلیٰ علی - اعلیٰ علی
۴۰	امانی - میر امانی
۴۱	اظہر - غلام علی
۴۲	امامی - امام بخش عظیم آبادی
۴۳	اولیا - میر اولیا
۴۴	احمدی - شیخ احمد وارث
۴۵	انتظار - علی نقی خاں
۴۶	امین - خواجہ امین الدین
۴۷	افسوس - شیخ علی
۴۸	آشفتہ - میر رضا قلی
۴۹	آہ - میر مہدی دہلوی
۵۰	احسان - شمس الدین
۵۱	بیدل - مرزا عبدالقادر
۵۲	بہار - نیک چند
۵۳	بینوا
۵۴	بیچھا - شاہ بیچھا دہلوی
۵۵	بے قید - فضائل علی خاں
۵۶	بیان - احسن اللہ خاں
۵۷	پیام - شرف الدین علی خاں
۵۸	بکھاری - بکھاری لال
۵۹	بیرنگ - دلاور خاں
۶۰	بیکل - سید عبدالوہاب
۶۱	بیتاب - محمد اسمٰعیل دہلوی
۶۲	بیتاب - سنتوک رائے
۶۳	بیتاب - محمد علیم الہ آبادی
۶۴	پاکباز - میر صلاح الدین
۶۵	بقا - بقا اللہ
۶۶	بیدار - میر محمدی
۶۷	پروانہ - پردان علی
۶۸	پروانہ - جسونت سنگھ
۶۹	بسمل -
۷۰	بسمل - گدا علی بیگ
۷۱	بسمل - سید جبار علی
۷۲	تانا شاہ ابوالحسن
۷۳	تاباں عبدالحی
۷۴	تمکین - صلاح الدین
۷۵	تقی - سید محمد تقی
۷۶	تصور
۷۷	تصویر - شاہ جواد علی
۷۸	تمنا - خواجہ محمد علی

۷۹ ثاقب - شہاب الدین
۸۰ ثابت - شجاعت علی خاں
۸۱ ثابت - اصالت خاں
۸۲ جہاندار - مرزا جواں بخت
۸۳ جرأت - یحییٰ امام قلندر بخش
۸۴ جوان - کاظم علی
۸۵ جوشش - شیخ محمد روشن
۸۶ جوہر - مرزا احمد علی
۸۷ جودت - ہردے رام
۸۸ جرات - میر شیر علی
۸۹ جولان - میر رمضان علی
۹۰ جگنو - میاں جگنو
۹۱ جان عالم
۹۲ جنوں دہلوی
۹۳ جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ الٰہ آبادی
۹۴ حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی
۹۵ حشمت - میر محتشم علی
۹۶ حشمت - محمد علی
۹۷ حزیں - محمد باقر
۹۸ حیدر - غلام حیدر
۹۹ حیدر - میر حیدر علی شاہ
۱۰۰ حبیب اللہ
۱۰۱ حیرت - مراد علی مراد آبادی
۱۰۲ حسرت - جعفر علی
۱۰۳ حیران - میر حیدر علی
۱۰۴ حیدری - غلام علی دہلوی
۱۰۵ میر حامد
۱۰۶ حضور دہلوی
۱۰۷ حسرت - ہیبت قلی خاں

۱۰۸ حضور - شیخ غلام محیی
۱۰۹ حسن - میر محمد حسن دہلوی
۱۱۰ حسن - میر محمد حسن
۱۱۱ حسن - خواجہ حسن دہلوی
۱۱۲ حسن - غلام حسن دہلوی
۱۱۳ حیف - موتی لال
۱۱۴ خاکسار - محمد یار خاں
۱۱۵ خلیق - ظہور علی دہلوی
۱۱۶ خادم - خادم حسین خاں
۱۱۷ درد - خواجہ میر درد
۱۱۸ دانا - فضل علی شاہ
۱۱۹ درد - میر کرم اللہ
۱۲۰ دردمند - فقیہ صاحب
۱۲۱ دوست - غلام محمد بہاری
۱۲۲ دل - شیخ محمد عابد الٰہ آبادی
۱۲۳ دیوانہ - رائے سرب سنگھ
۱۲۴ داؤد - داؤد بیگ
۱۲۵ دل - شاہ فتح محمد
۱۲۶ درخشاں - منکو بیگ
۱۲۷ ذہن - میر مستعد
۱۲۸ ذاکر - حسین دوست
۱۲۹ زند - حمزہ علی
۱۳۰ راغب - محمد جعفر خاں
۱۳۱ رفعت - شیخ محمد رفیع
۱۳۲ رسوا - مہتاب رائے
۱۳۳ رسا -
۱۳۴ رخشاں - محمد چاند
۱۳۵ رضا - میر محمد رضا
۱۳۶ رضا - مرزا علی رضا

۱۳۷ رضا
۱۳۸ راقم - بندرابن
۱۳۹ رنگین
۱۴۰ رنگیں - امان بیگ
۱۴۱ رشید
۱۴۲ رضی - رضی خاں
۱۴۳ رستم - رستم علی خاں
۱۴۴ رفعت - قدرت اللہ خاں
۱۴۵ رند - مہربان
۱۴۶ زکی - جعفر علی خاں
۱۴۷ زار - مغل بیگ
۱۴۸ زار - میر مظہر علی
۱۴۹ سودا - محمد رفیع
۱۵۰ سوز - سید محمد
۱۵۱ سوراں - احمد علی خاں
۱۵۲ سجاد - سجاد اکبر
۱۵۳ سراج اورنگ آبادی
۱۵۴ سلیمان
۱۵۵ ساماں میر ناصر جونپوری
۱۵۶ سعادت - سعادت علی خاں
۱۵۷ سید - امام الدین
۱۵۸ سید - یادگار علی
۱۵۹ ساقی - میر حسین علی
۱۶۰ سکندر - خلیفہ سکندر
۱۶۱ سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۶۲ شاہی - شاہ قلی خاں
۱۶۳ شاکر - محمد شاکر
۱۶۴ شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۶۵ شورش - غلام حسین

۱۶۶	شفا ۔ حکیم یار علی	۱۹۵	عاجز ۔ عارف علی خاں	۲۲۴	قبول ۔ عبدالغنی
۱۶۷	شاعر ۔ میر کلو	۱۹۶	عمر ۔ معتبر خاں دکھنی	۲۲۵	قدر ۔ محمد قدر
۱۶۸	شیدا ۔ فتح علی	۱۹۷	عیش ۔ مرزا محمد عسکری	۲۲۶	قسمت ۔
۱۶۹	شوق ۔ حسین حسن علی	۱۹۸	عزیز ۔ بھکاری داس	۲۲۷	قلندر ۔ لالہ بدھ سنگھ
۱۷۰	شاداب ۔ لالہ خوشوقت رائے	۱۹۹	عظیم ۔ محمد عظیم	۲۲۸	قربان ۔ میر جیون
۱۷۱	شہرت ۔ مرزا محمد علی	۲۰۰	عاشق ۔ میر محمد یحییٰ	۲۲۹	قناعت ۔ مرزا محمد بیگ
۱۷۲	شافی ۔ امین الدین	۲۰۱	عاشق ۔ علی اعظم خاں	۲۳۰	قدرت ۔ شاہ قدرت اللہ
۱۷۳	شہید ۔ غلام حسین	۲۰۲	عاشق ۔ منشی عجائب رائے	۲۳۱	کلیم ۔ شیخ محمد حسین
۱۷۴	شرف ۔ میر محمدی	۲۰۳	عاشق ۔ برہان الدین	۲۳۲	کمترین دہلوی
۱۷۵	شفیع ۔ محمد شفیع	۲۰۴	غالب ۔ اسداللہ خاں	۲۳۳	کاکل دہلوی
۱۷۶	صمصام الدولہ خاں دوراں	۲۰۵	غریب ۔ اشرف علی خاں	۲۳۴	کافر ۔ میر علی نقی
۱۷۷	صنعت ۔ مغل خاں	۲۰۶	فقیر ۔ شمس الدین	۲۳۵	گریاں ۔ میر علی امجد
۱۷۸	صفدری حیدرآبادی	۲۰۷	فارغ دہلوی	۲۳۶	گمان ۔ نذر علی خاں
۱۷۹	صادق ۔ میر جعفر خاں	۲۰۸	فضل ۔ شاہ فضل دکھنی	۲۳۷	لطفی دکھنی
۱۸۰	صبر ۔ میر محمد علی	۲۰۹	فضلی ۔ افضل الدین	۲۳۸	لسان ۔ کلیم اللہ
۱۸۱	صالح ۔ نظام الدین	۲۱۰	فغاں ۔ اشرف علی خاں	۲۳۹	میر محمد تقی
۱۸۲	ضمیر ۔ ہدایت علی خاں	۲۱۱	فرحت ۔ فرحت اللہ	۲۴۰	مظہر جان جاناں
۱۸۳	ضیاء ۔ ضیاء الدین	۲۱۲	فرخ ۔ میر فرخ دہلوی	۲۴۱	محقق دکھنی
۱۸۴	ضاحک ۔ غلام حسین	۲۱۳	فراق ۔ میر مرتضیٰ خاں دکھنی	۲۴۲	مزمل ۔ محمد مزمل
۱۸۵	طیش دہلوی	۲۱۴	فراق ۔ ثناء اللہ خاں	۲۴۳	مخلص ۔ رائے آنند رام
۱۸۶	طالع ۔ شمس الدین	۲۱۵	فدا ۔ امام الدین	۲۴۴	موزوں ۔ راجہ رام نرائن
۱۸۷	طرز ۔ گردھاری لال	۲۱۶	فرحت ۔ مرزا الف بیگ	۲۴۵	منعم
۱۸۸	ظاہر ۔ خواجہ محمد خاں	۲۱۷	فدوی ۔ محمد علی	۲۴۶	میر مدد اللہ
۱۸۹	ظہور ۔ لالہ شیو سنگھ دہلوی	۲۱۸	فدوی ۔ لاہوری	۲۴۷	مضمون ۔ شرف الدین
۱۹۰	عزلت ۔ سید عبدالولی	۲۱۹	فخر ۔ فخر الدین	۲۴۸	مخزوں ۔ سید محمد حسن
۱۹۱	عارف ۔ محمد عارف	۲۲۰	فروغ ۔ میر علی اکبر	۲۴۹	محسن ۔ محمد محسن اکبرآبادی
۱۹۲	عشق ۔ شاہ رکن الدین	۲۲۱	فیض ۔ میر فیض علی دہلوی	۲۵۰	مستمند دہلوی
۱۹۳	عدہ ۔ سیتا رام	۲۲۲	فریاد ۔ لالہ صاحب رائے	۲۵۱	مخلص ۔ مخلص علی شاہ
۱۹۴	عاصی ۔ نور محمد برہان پوری	۲۲۳	قائم ۔ شیخ محمد قائم	۲۵۲	مائل ۔ محمدی دہلوی

۲۵۳ مائل ۔ ہدایت علی
۲۵۴ مسکین ۔ لالہ بخت
۲۵۵ منظر خواجہ بخش الہ آبادی
۲۵۶ مرزائی ۔ محمد علی خاں
۲۵۷ مخلص ۔ بدیع الزماں
۲۵۸ محشر کشمیری
۲۵۹ مفتوں ۔ کاظم الہ آبادی
۲۶۰ مجذوب ۔ مرزا غلام حیدر
۲۶۱ محترم ۔ خواجہ محمد محترم
۲۶۲ مضمون ۔ سید امام الدین خاں
۲۶۳ مصفی ۔ غلام ہمدانی
۲۶۴ محب ۔ شیخ ولی اللہ دہلوی
۲۶۵ منشی ۔ غلام امجد
۲۶۶ مجروح ۔ منشی کشن چند
۲۶۷ محنت ۔ مرزا حسین علی بیگ
۲۶۸ مروت ۔ سنبھلی
۲۶۹ محبت ۔ نواب محبت خاں
۲۷۰ مرزا ۔ نواب مرزا
۲۷۱ مرزا ۔ مرزا علی رضا
۲۷۲ مجنون ۔ شاہ مجنوں
۲۷۳ مجنوں ۔ حمایت علی
۲۷۴ معین ۔ شیخ معین الدین
۲۷۵ مدعا ۔ میر غوث علی

۲۷۶ مدہوش میر نبی خاں
۲۷۷ مصیب ۔ شاہ غلام قطب الدین
۲۷۸ ممتاز ۔ حافظ فضل علی
۲۷۹ مشتاق ۔ محمد قلی خاں
۲۸۰ مشتاق ۔ میر حسن
۲۸۱ منّت ۔ قمر الدین
۲۸۲ مغموم ۔ رام جس
۲۸۳ ناجی ۔ محمد شاکر
۲۸۴ نظام ۔ نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۲۸۵ نعیم ۔ نعیم دہلوی
۲۸۶ نبی ۔ غلام نبی بلگرامی
۲۸۷ نثار ۔ عبد الرسول
۲۸۸ نثار ۔ سدا سکھ دہلوی
۲۸۹ ندیم ۔ شیخ علی قلی دہلوی
۲۹۰ نادر ۔ دہلوی
۲۹۱ نالاں ۔ میر احمد علی
۲۹۲ نالاں میر وارث علی
۲۹۳ نجات شیخ حسن رضا
۲۹۴ نالاں محمد عسکری علی خاں
۲۹۵ نزار ۔ خواجہ محمد اکرم
۲۹۶ ولی ۔ شاہ ولی اللہ دکھنی
۲۹۷ ولایت ۔ میر ولایت اللہ خاں
۲۹۸ وارث ۔ محمد وارث الہ آبادی

۲۹۹ ولی ۔ مرزا محمد ولی دہلوی
۳۰۰ وفا ۔ لالہ نول رائے
۳۰۱ وحشت ۔ میر ابوالحسن
۳۰۲ وحشت ۔ میر بہادر علی
۳۰۳ واقف ۔ شاہ واقف
۳۰۴ وصل ۔ مرزا اسحاق
۳۰۵ وہم ۔ محمد علی
۳۰۶ والہ ۔ میر مبارک علی
۳۰۷ ہدایت ۔ ہدایت اللہ
۳۰۸ ہادی ۔ دہلوی
۳۰۹ ہویدا ۔ میر محمد اعظم
۳۱۰ ہدایت ۔ ہدایت علی
۳۱۱ ہمدم ۔ عظیم آبادی
۳۱۲ ہیہکا ۔ میر ہیہکا
۳۱۳ ہاتف ۔ مرزا محمد
۳۱۴ یقین ۔ انعام اللہ خاں
۳۱۵ یکرنگ ۔ مصطفےٰ قلی خاں
۳۱۶ یونس ۔ حکیم یونس
۳۱۷ یکرو ۔ عبدالوہاب
۳۱۸ یار ۔ میر احمد دہلوی
۳۱۹ یاس ۔ حسن علی خاں
۳۲۰ ابوالحسن ۔ خسرو دہلوی

جذبات بھاشا

مولانا نیاز فتحپوری نے ایک دلچسپ تمہید کے ساتھ ہندی شاعری کے نمونے پیش کر کے انکی تشریح ایسے تخلیقی انداز میں کی ہے کہ دل بیتاب ہوتا ہے۔ اردو میں یہ پہلی کتاب ہے جو اس موضوع پر لکھی گئی اس میں ہندی کلام کے بے مثل نمونے ہیں۔ قیمت :۔ ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

تذکرۂ ہندی

مصنّف غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۴۰ھ/۱۸۲۴ء۔ مصحفی نے اُردو شعراء کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرۂ ہندی اور ریاض الفصحا۔ اس سے قبل ۱۱۹۹ھ/۱۷۸۴ء میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعرا کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۰۹ھ/۱۷۹۴ء ہے اگرچہ آغاز میر مستحسن خلیق کی فرمائش پر ۱۲۰۱ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۰۹ھ سے پہلے مکمل نہ ہو سکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال، کتب خانۂ خدا بخش، کتب خانۂ ندوۃ العلماء کتب خانۂ رامپور میں موجود ہیں مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں آجکل موجود ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعراء کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعروں کا ذکر کیا ہے۔ بعض بڑی مفید اور وقیع باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشاء
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفتہ	۱۷	آشفتہ بھوپالے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امیر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

۲۲ بیان
۲۳ بیتاب
۲۴ بیتاب (شاگرد قائم)
۲۵ بے جان
۲۶ بے باک
۲۷ بقا
۲۸ برق
۲۹ پروانہ پروانہ علی شاہ
۳۰ پروانہ (جسونت سنگھ)
۳۱ بشیر
۳۲ تاباں
۳۳ تجلّی
۳۴ تیشا
۳۵ تصور
۳۶ تسکین
۳۷ تسلی
۳۸ ثنا
۳۹ ثاقب
۴۰ جوشش
۴۱ جوش
۴۲ جہاندار
۴۳ جرأت
۴۴ جولاں
۴۵ جولاں
۴۶ حسن (میر حسن)
۴۷ حیران
۴۸ حسن خواجہ حسن
۴۹ حسرت
۵۰ حجام

۵۱ حزیں
۵۲ حیرت
۵۳ حاتم
۵۴ حشمت
۵۵ حیف
۵۶ حضور
۵۷ حکیم
۵۸ حقیقت
۵۹ خاکسار
۶۰ خلق
۶۱ خلیق
۶۲ درد
۶۳ داغ
۶۴ ذوقی
۶۵ رضا مرزا محمد رضا
۶۶ رقت
۶۷ رنگین
۶۸ رفاقت
۶۹ رضا میر رضا علی
۷۰ رند
۷۱ رسوا
۷۲ زار میر جیون
۷۳ زار میر مظہر علی
۷۴ زمان
۷۵ سائل
۷۶ سوز
۷۷ سعادت
۷۸ سکندر
۷۹ سوزاں

۸۰ سرسبز
۸۱ سلیمان
۸۲ سودا
۸۳ سبقت
۸۴ شیدا
۸۵ شگفتہ
۸۶ شرر
۸۷ شکوہ
۸۸ شایق
۸۹ شہید
۹۰ شہرت
۹۱ شوق
۹۲ صفدری
۹۳ صفا
۹۴ صادق
۹۵ ضیا
۹۶ ضیا
۹۷ طیش
۹۸ طالب
۹۹ عارف
۱۰۰ عظیم مرزا عظیم بیگ
۱۰۱ عاقل
۱۰۲ عیش
۱۰۳ عشقی
۱۰۴ عظیم
۱۰۵ عشق
۱۰۶ غضنفر
۱۰۷ غیرت
۱۰۸ غلامی

۱۰۹ فراق
۱۱۰ فیض
۱۱۱ فغاں
۱۱۲ فدوی محمد محسن
۱۱۳ فدوی عظیم آبادی
۱۱۴ فدوی لاہوری
۱۱۵ فدوی مرزا عظیم بیگ
۱۱۶ فدا
۱۱۷ قدرت
۱۱۸ قدرت (مؤلف تذکرہ)
۱۱۹ قیس
۱۲۰ قدرت شاہ قدرت اللہ
۱۲۱ قائم
۱۲۲ قسمت
۱۲۳ قبول
۱۲۴ کمال
۱۲۵ کبیر
۱۲۶ کلیم
۱۲۷ گوہری
۱۲۸ گرم
۱۲۹ لطیف
۱۳۰ لطف
۱۳۱ محزوب
۱۳۲ مظہر
۱۳۳ میر
۱۳۴ محبت
۱۳۵ محنت
۱۳۶ مائل مرزا محمد یار بیگ
۱۳۷ مشتاق عنایت اللہ
۱۳۸ مجنوں
۱۳۹ مشتاق عبداللہ خاں
۱۴۰ منشی
۱۴۱ مقتول
۱۴۲ مضطرب
۱۴۳ مرہون
۱۴۴ ماہر
۱۴۵ موزوں
۱۴۶ محزوں
۱۴۷ محشر (بدایونی)
۱۴۸ مست
۱۴۹ مقصود
۱۵۰ مائل میاں محمدی
۱۵۱ مہلت
۱۵۲ منت
۱۵۳ محب
۱۵۴ منتظر
۱۵۵ ممنون
۱۵۶ محترم
۱۵۷ مصدر
۱۵۸ مضمون
۱۵۹ مزمل
۱۶۰ معین
۱۶۱ محشر مرزا علی تقی
۱۶۲ معروف
۱۶۳ مروت
۱۶۴ مصحفی
۱۶۵ نثار میر عبدالرسول
۱۶۶ نثار محمد امان
۱۶۷ ناجی
۱۶۸ نظام
۱۶۹ نعیم
۱۷۰ ندیم
۱۷۱ نالاں
۱۷۲ نصیر
۱۷۳ نجف
۱۷۴ نوا
۱۷۵ نادر
۱۷۶ واقف
۱۷۷ وحشت
۱۷۸ ولا
۱۷۹ وہم
۱۸۰ ہادی
۱۸۱ ہاشمی
۱۸۲ ہاتف
۱۸۳ ہدایت
۱۸۴ ہوش
۱۸۵ یقین
۱۸۶ یکرو

تذکرہ شاعرات

۱۸۷ دولہن بیگم
۱۸۸ چینا بیگم
۱۸۹ گنا بیگم
۱۹۰ زینت
۱۹۱ موتی

عیار الشعراء

مصنف خوب چند ذکا بن بھوانی چند کالپستہ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا مولد و مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر، صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے خار، عمدۂ منتخبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے۔ خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعراء" میں لکھا ہے۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۸۴۶ء میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت گارساں دتاسی نے لکھا ہے "ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱-۳۲ء میں یا ۱۲۰۸ھ/۱۷۹۳ء سے کر ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ء کے درمیان مرتب کیا" لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعراء کے دیباچہ میں اس کے تکملے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ بدیہہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ بالمدد التوفیق"

اے ذکا ہو چکا جس روز یہ نسخہ تیار — آگے ماتف کے کیا پیر خرد نے مذکور
منصفی کر کے دیں اس نے یہ تاریخ کہی — آفریں کہہ کے کیا اسم سبھوں کا مشہور

چوتھے مصرعہ سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۱۳ھ نکلتا ہے۔

عیار الشعراء ہنوز قلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڈھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڈھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعروں کے نام مع تخلص جلی حروف میں سُرخ روشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں۔ ابتدا میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا[1]

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکرو فلم ترقی اُردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۹۲۳ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطریں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخے کی حیثیت بتاتی ہے کہ وہ کافی پُرانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد "مناجات و خاتمہ کتاب" کے عنوان سے دو صفحے ہیں جس میں مصنف نے حمد و ثنا کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دُعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے۔

انڈیا آفس اور علیگڈھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتہ چلا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے۔ چنانچہ دونوں کے مقابلہ

---

[1] اس نسخہ کی تفصیلات کرمی سیفی پریمی صاحب نے مجھے از راہ کرم بروقت بھیجدیں جسکے لئے میں صدر درجہ شکر گزار ہوں۔ فرمان

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جارہی ہے۔

خصوصیات تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتدار سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں القاب و آداب اور مروجہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ ..... شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ مولد و مسکن کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے۔ شعرا کا حال ردلیف وار درج ہے۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعۂ اشعار تھا جسے شعراء کے مختصر حالات شامل کرکے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طور پر شروع ہوتا ہے۔

ردیف الالف

حرف الالف

آفتاب ۔ شاہ عالم بادشاہ

"حضرت جہاں پناہ ظل اللہ۔ سایہ رحمت پروردگار آیہ عنایت کردگار کہف الفقرا ملاذ الالتقیا بحر مواج جود و کرم دریائی متموج فیض اعم اورنگ نشین چار دانگ ہندوستان تاجدار خورشید تواں فلک اقتدار کیواں وقار حذیو آفاق شہان رمز فہم سخندان فارس میران ترکی دتازی صاحب قرآن حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلداللہ ملکہ وسلطنتہ مظفر الدینا والدین المؤید من الوہاب والمتخلص بہ آفتاب کلام معجز نظامش برگزیدہ شعوار پسندان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعارے چندینا دبیرگا بندہ درگاہ بہ صفحہ ایں کارستاں خجستہ بنیان ثبت عودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی دردشتہ نظم کشیدہ وجواہر نواہر سخندانے بر تیمہ بیان تعبیہ فرمودہ"

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم بادشاہ غازی	۹	اسد میر امانی	۱۷	آشنا میر زین العابدین
۲	آصف آصف الدولہ	۱۰	ارمان شاہ علی	۱۸	افسوس میر شیر علی
۳	اسعد اسعد علی بخت بہادر	۱۱	احمد صمصام اللہ	۱۹	آشفتہ مرزا رضا قلی
۴	امیر مرزا مینڈھو	۱۲	احسن احسن اللہ خاں	۲۰	امین خواجہ امین الدین
۵	آرزو سراج الدین علی خاں	۱۳	احمد میر احمد علی	۲۱	آگاہ نور خاں
۶	اثر سید محمد میر	۱۴	آرام خیر اللہ خاں	۲۲	امیر نواب محمد یار خاں بہادر
۷	احسن میاں احسن اللہ	۱۵	انشار انشاء اللہ خاں	۲۳	آرام رای پریم ناتھ دہلوی
۸	آبرو شیخ نجم الدین عرف شاہ مبارک	۱۶	انجام نواب امیر خاں بہادر	۲۴	اشرف محمد اشرف

۲۵	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۵۴	امجد	مولوی محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیرالدولہ نواز شعلی خاں	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	اُدیسے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	ادباش	شیخ امیرالزماں	۸۶	امیؔ	روشن بیگ
۲۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مرادآبادی)
۳۱	انور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	لکھن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-.	۹۴	اشک	رامپوری
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد اخوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	اختر	مرزا جواد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیرالدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبدالجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیراللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	لچھمی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیرالدین	۷۱	الہد	نواب معتمدالدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	میاں قلندر بخش سہارنپوری	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فریدالدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جگن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد مولے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدرآبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علیخاں	۷۸	اخگر	لالہ ٹیک چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بھجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدرآبادی)	۱۰۹	آرام	دیا ناتھ
۵۲	الہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	انور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

۱۱۲ احمد احمد علی
۱۱۳ امیر میاں شیخ امیر اللہ
۱۱۴ بیدل مرزا عبدالقادر
۱۱۵ بہار ٹیک چند
۱۱۶ بیدار شاہ محمدی
۱۱۷ بالا رسول امام
۱۱۸ بیتاب بہادر سنگھ
۱۱۹ باقر میر باقر علی
۱۲۰ بیتاب محمد علیم الدین
۱۲۱ برق بھگوان دت
۱۲۲ بیان احسن الدین خاں
۱۲۳ بیدار غلام حیدر
۱۲۴ بقا محمد بقاء اللہ خاں
۱۲۵ بیگم بیگم محل شجاع الدولہ
۱۲۶ بیتاب شاہ محمد اسمٰعیل
۱۲۷ بسمل مرزا بہجو بیگ
۱۲۸ بشیر میر بشارت علی
۱۲۹ بیخود نراین داس
۱۳۰ بھید میر میران
۱۳۱ بہادر بہادر سنگھ
۱۳۲ برشتہ میاں شرف
۱۳۳ بہادر راجہ رام پنڈت
۱۳۴ ببر علی ببر علی شاہ
۱۳۵ بخشے حسین بخش
۱۳۶ برق میاں شاہ جی
۱۳۷ برکت برکت علی خاں
۱۳۸ بسمل مولوی محمدی
۱۳۹ بیخبا —
۱۴۰ بیکس مرزا محمد
۱۴۱ بیکس میر امام بخش
۱۴۲ بیجان شیو سنگھ
۱۴۳ برکت برکت اللہ خاں
۱۴۴ بہادر کنور بہادر سنگھ
۱۴۵ بہجت مولوی عبدالمجید۔
۱۴۶ بیہوش میر عبدالرشید
۱۴۷ بیقرار میر کاظم حسین
۱۴۸ بیباک میر بخت علی
۱۴۹ بیکس مرزا محمد
۱۵۰ بیخبر لکھنوی
۱۵۱ ببر —
۱۵۲ بے جان عزیز خاں
۱۵۳ بسمل حفیظ اللہ
۱۵۴ برق خدا بخش
۱۵۵ بلیغ قدرت اللہ
۱۵۶ بینوا مقبول شاہ
۱۵۷ بیتاب بے تاب
۱۵۸ بیتاب سیوک رام
۱۵۹ بے خبر محمد بیگ
۱۶۰ بیتاب مرزا کلو بہادر
۱۶۱ بیہوش شیخ دیوار
۱۶۲ بنیاد —
۱۶۳ بے نوا —
۱۶۴ بیتاب خدا وردی خاں
۱۶۵ بے قرار کاظم حسین
۱۶۶ پیام شرف الدین خاں
۱۶۷ پروانہ رائے جسونت سنگھ
۱۶۸ پاکباز میر صلاح الدین عرف میاں کھن
۱۶۹ پروانہ علی شاہ مراد آبادی
۱۷۰ تاباں میر عبدالحئی
۱۷۱ تمکیں تمکین نثار علی
۱۷۲ تائب حافظ عبداللہ
۱۷۳ تجلی میر محمد حسین
۱۷۴ تجمل میر اعظم
۱۷۵ تحسین میاں قدم مصطفےٰ
۱۷۶ ترقی مرزا محمد تقی
۱۷۷ تسکین میر سعادت علی
۱۷۸ تسکین گنگا داس
۱۷۹ تسلی ٹیکا رام
۱۸۰ تخلص شاہ امام بخش تھانیسری
۱۸۱ تصور سید حیدر حسین خاں
۱۸۲ تعشق میر سید محمد
۱۸۳ تقی میاں محمد تقی
۱۸۴ تمکین میر صلاح الدین
۱۸۵ تنہا سعد اللہ خاں
۱۸۶ تمنا عباس قلی خاں
۱۸۷ ترساں بہادر علی
۱۸۸ تسلیم محمد کبیر خاں
۱۸۹ تحیر —
۱۹۰ تمنا محمد اسحٰق خاں
۱۹۱ تمنا محمد اسحٰق خاں
۱۹۲ تصور سید رجب علی
۱۹۳ تجلی
۱۹۴ تمکین بخت مل
۱۹۵ تنہا محمد عیسیٰ
۱۹۶ تنہا عوض علی خاں
۱۹۷ تمنا امداد علی خاں
۱۹۸ تاثیر میر صادق علی

۱۹۹	تسلی	میر شجاعت علی	
۲۰۰	تجرد	میر عبداللہ	
۲۰۱	تحسین	-	
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر	
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین	
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین	
۲۰۵	ثنا	میر شمس الدین	
۲۰۶	ثروت	محمد صادق	
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں	
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں	
۲۰۹	ثابت	حیدر آبادی	
۲۱۰	جواں بخت	جہاندار شاہ	
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم	
۲۱۲	جوشش	محمد روشن	
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں	
۲۱۴	جہمن	لالہ جہمن ناتھ	
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام	
۲۱۶	جوش	میر رحیم علی	
۲۱۷	جان	جانعالم خان	
۲۱۸	جذب	-	
۲۱۹	جراح	غلام ناصر	
۲۲۰	جرأت	میاں قلندر بخش	
۲۲۱	جعفری	-	
۲۲۲	جلال	-	
۲۲۳	جرات	مرزا مغل	
۲۲۴	جعفر	میر جعفر	
۲۲۵	جلال		
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی	
۲۲۷	جوشش	محمد عابد	
۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی	
۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین	
۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضےٰ	
۲۳۱	جنون	میر فضل علی	
۲۳۲	جگن	-	
۲۳۳	جہانگیر		
۲۳۴	جنون	محمد جنون	
۲۳۵	جوہر	دیوالی سنگھ	
۲۳۶	جوہری		
۲۳۷	جان	جان علی	
۲۳۸	جمال	جمال علی	
۲۳۹	چندا	مہ لقا	
۲۴۰	چوگاں	میر حسن علی	
۲۴۱	چوگاں	بہادر علی شاہ	
۲۴۲	جوہری	اندر جیت	
۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ	
۲۴۴	جواں	شیخ محب اللہ	
۲۴۵	جہنا	تخلص	
۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	
۲۴۷	حشر	رسول بخش	
۲۴۸	حقیر	سیو سہائے	
۲۴۹	حسن	میر غلام حسن	
۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی	
۲۵۱	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	
۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ	
۲۵۳	حزیں	شیخ محمد علی	
۲۵۴	حزیں	میر باقر علی	
۲۵۵	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	
۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی	
۲۵۷	حضور	بال مکند	
۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ	
۲۵۹	حسن	خواجہ حسن	
۲۶۰	حشمت	میر محتشم علی خاں	
۲۶۱	حالی	میر محب علی	
۲۶۲	حسرت	ذوقی رام	
۲۶۳	حیران	حافظ بقا اللہ	
۲۶۴	حسن	میر محمد حسن	
۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسنے	
۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین	
۲۶۷	حیف	میر چراغ علی	
۲۶۸	حجام	عنایت اللہ	
۲۶۹	حب	میر احمد علی	
۲۷۰	حزیں	مرزا حجستہ بخت بہادر	
۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں	
۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی	
۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی	
۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں	
۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات	
۲۷۶	حیرت	غلام محی الدین خاں	
۲۷۷	حمایت		
۲۷۸	حسن		
۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ	
۲۸۰	حیرت	میر مراد علی	
۲۸۱	حسین	حسین علی خاں	
۲۸۲	حزیں	میر باقر	
۲۸۳	حسین	غلام حسین	
۲۸۴	حیران	حیدر علی	
۲۸۵	حبیب		

۲۸۶	خسرو	حضرت امیر خسرو
۲۸۷	خلق	میر احسن
۲۸۸	خیال	غلام حسین
۲۸۹	خاکسار	محمد یار
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن
۲۹۱	خستہ	میاں جیون فرزند عبداللہ خاں
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۲۹۴	خاں	محمد
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتھلی
۲۹۶	خوشدس	حافظ غلام محمد
۲۹۷	خاص	
۲۹۸	خادم	خادم حسین
۲۹۹	خود غرض	
۳۰۰	خادم	پانی پتی
۳۰۱	درد	خواجہ میر
۳۰۲	دانا	میر فضل علی
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین
۳۰۴	دلیر	دلیر شاہ
۳۰۵	دل	دیبی پرشاد
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں
۳۰۸	دردمند	میاں محمد فقیر
۳۰۹	درویش	شاہ علی
۳۱۰	دلہن بیگم	المعروف نواب بہو
۳۱۱	دیوانہ	رائے سرب سکھ
۳۱۲	دارا	-
۳۱۳	دل	غلام مصطفےٰ خاں
۳۱۴	دل	زور آور خاں

۳۱۵	داؤد	
۳۱۶	دیدار علی شاہ	
۳۱۷	ذرّہ	مرزا راجہ رام ناتھ
۳۱۸	ذرہ	جینتی داس
۳۱۹	ذوقی	
۳۲۰	ذکی	نواب جعفر علی خاں
۳۲۱	ذکی	میاں محمد ذکی
۳۲۲	ذہن	جیسکھ رای
۳۲۳	ذوق	
۳۲۴	ذکا	خوب چند
۳۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۳۲۶	رافت	-
۳۲۷	رؤف	
۳۲۸	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ
۳۲۹	راز	مرزا یعقوب بیگ
۳۳۰	رجب	مرزا رجب علی بیگ
۳۳۱	رسوا	آفتاب رائے
۳۳۲	روشن	روشن شاہ
۳۳۳	رضی	نواب سیف الدولہ سید رضی خاں
۳۳۴	رضا	مرزا محمد رضا لکھنؤ
۳۳۵	رضا	میر رضا علی
۳۳۶	رضا	میر علی رضا
۳۳۷	رضا	میر محمد رضا
۳۳۸	رفعت	میر ابوالمعانی
۳۳۹	رفاقت	مرزا مکمن بیگ
۳۴۰	رفیق	مرزا اسد بیگ
۳۴۱	رند	نواب مہربان خاں بہادر
۳۴۲	رنگین	-
۳۴۳	رنگین	پورن لعل

۳۴۴	رنگین	سعادت یار خاں
۳۴۵	رونق	میر غلام حیدر
۳۴۶	رقت	مرزا قاسم علی
۳۴۷	رجا	-
۳۴۸	رحمان	-
۳۴۹	رحیم	-
۳۵۰	رسوا	-
۳۵۱	رسا	مرزا بلخی
۳۵۲	رضا	محمد رضا دکھنی
۳۵۳	روشن	
۳۵۴	رضا	
۳۵۵	زار	برہان الدین خاں
۳۵۶	زور	
۳۵۷	زار	
۳۵۸	زار	
۳۵۹	زیاں	سید محمد زماں
۳۶۰	زماں	
۳۶۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۶۲	سلطان	مرزا محمد ابرز بخش بہادر
۳۶۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۶۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۶۵	سوز	محمد میر
۳۶۶	سرسبز	مرزا زین العابدین خاں
۳۶۷	سجاد	میر سجاد
۳۶۸	سرور	اعظم الدولہ
۳۶۹	سکندر	خلیفہ محمد علی
۳۷۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۷۱	سراج	
۳۷۲	سائل	محمد یار بیگ۔

۳۷۳	سخن	حکیم محمد حسین خاں	۴۰۲	شفیق	مرزا مظہر علی خاں مرزا ہدایت	۴۳۱	شریف مرزا محمد شریف
۳۷۴	سُرور	حمایت اللہ خاں	۴۰۳	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۴۳۲	شکوہ مرزا محمد رضا
۳۷۵	سرشار	ملوک چند	۴۰۴	شفیق	محمد شفیق	۴۳۳	شگفتہ مرزا سیف علی خاں
۳۷۶	سپاہی	میر امام بخش	۴۰۵	شوق	حسن علی خاں	۴۳۴	شمس میر شمس الدین
۳۷۷	سیف	مرزا سیف علی	۴۰۶	شرافت	مرزا اشرف علی	۴۳۵	شوق نواب تہمتن بہادر
۳۷۸	سبقت	مرزا مغل بیگ	۴۰۷	شوق	روشن لعل	۴۳۶	شیدا میر فتح علی
۳۷۹	سیادت	میر نجم الدین	۴۰۸	شکیبا	شیخ غلام حسین	۴۳۷	شہوت
۳۸۰	سید	مرزا قطب علی	۴۰۹	شیدا	خواجہ بیکا	۴۳۸	شوق
۳۸۱	سلام	نجم الدین علی خاں	۴۱۰	شور	مرزا ملھو بیگ	۴۳۹	شہید
۳۸۲	سپاہی		۴۱۱	شفا	حکیم یار علی	۴۴۰	شہرت
۳۸۳	سامی	مرزا جان بیگ	۴۱۲	شرر	مرزا جعفر	۴۴۱	شہرت
۳۸۴	سحر	محمد خلیل خاں	۴۱۳	شایق	میر حاجی	۴۴۲	شفا حکیم محمد حسن خاں
۳۸۵	سخنور	رائے دیوانی سنگھ	۴۱۴	شوق	محمد بخش	۴۴۳	شاہ
۳۸۶	سعدی	شیرازی	۴۱۵	شہدا	-	۴۴۴	صاحب نواب ظفر یاب خاں
۳۸۷	سعدی	دکھنی	۴۱۶	شاداں	میر رجب علی	۴۴۵	صبا مرزا راجہ سنگھ یا سہاے بہادر
۳۸۸	سخن		۴۱۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۴۴۶	صادق میر جعفر خاں
۳۸۹	سوزاں	شیخ شمس الدین	۴۱۸	شوق	غلام رسول	۴۴۷	صانع
۳۹۰	سید	میر غلام رسول	۴۱۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۴۴۸	صادق میر صادق علی
۳۹۱	سبحان	میر عبد السبحان	۴۲۰	شہرت	امیر بخش خاں	۴۴۹	صادق صادق علی شاہ
۳۹۲	سپاہی	شاہ قلی خاں	۴۲۱	شورش	خلیفہ قادر حسین	۴۵۰	صادق میر صادق علی خاں
۳۹۳	سُخن		۴۲۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۴۵۱	صادق مرزا محمد صادق
۳۹۴	سرور	میر فیض علی	۴۲۳	شاعر	میر ناصر	۴۵۲	صاحب قرآں
۳۹۵	سلیمان		۴۲۴	شاکر	محمد شاکر	۴۵۳	صبا لالہ کانجھی مل
۳۹۶	شعاع	مرزا محمد اکبر شاہ	۴۲۵	شاکر	میر شاکر علی	۴۵۴	صفدر میر صفدر علی
۳۹۷	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	۴۲۶	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	۴۵۵	صفدر میر صادق علی
۳۹۸	شرف	میر محمدی	۴۲۷	شاداں	لبھادن لال	۴۵۶	صبا -
۳۹۹	شاہ	سعد اللہ خاں	۴۲۸	شایق	میر محمد	۴۵۷	صاد مرزا غلام حسین دہلوی
۴۰۰	شوکت	مرزا علی	۴۲۹	شایق	محمد ہاشم	۴۵۸	صدق -
۴۰۱	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۳۰	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	۴۵۹	صفا -

۴۶۰ صفدری
۴۶۱ صاحب
۴۶۲ ضیا مرزا ضیا بخت بہادر
۴۶۳ ضیا میر ضیاء الدین
۴۶۴ ضبط میر حسن شاہ
۴۶۵ ضمیر لالہ گنگا داس
۴۶۶ ضمیر شیخ مداری
۴۶۷ طفل مرزا عبدالمقتدر
۴۶۸ طپش مرزا محمد اسمٰعیل عرف مرزا جانی
۴۶۹ طالب عاشورہ بیگ خاں
۴۷۰ طالب میر طالب علی
۴۷۱ طالب طالب حسین
۴۷۲ طالب میاں طالب علی
۴۷۳ ظفر مرزا ابوظفر بہادر
۴۷۴ ظہور محمد شاہ
۴۷۵ ظاہر میر محمدی
۴۷۶ ظریف ضابروی خاں
۴۷۷ عشق شاہ گھسیٹا مغفور
۴۷۸ عظیم مرزا عظیم بیگ
۴۷۹ عارف محمد عارف
۴۸۰ عاشق مولوی جلال الدین
۴۸۱ عاشق مہدی علی خاں
۴۸۲ عشق میر عزت اللہ
۴۸۳ عشقی میاں رحمت اللہ
۴۸۴ عشرت میر غلام علی
۴۸۵ عاصی خواجہ برہان الدین
۴۸۶ عزیز بکھاری لال
۴۸۷ عاجز زور آور سنگھ
۴۸۸ عشاق جیون مل

۴۸۹ عیاش خیالی رام
۴۹۰ عاشق رام سکھ
۴۹۱ عاجز میر غلام حیدر خاں
۴۹۲ عزت میر عبدالواسع
۴۹۳ عزیز لالہ سنبھو ناتھ
۴۹۴ عظمت شیخ عظمت اللہ
۴۹۵ عاصی -
۴۹۶ عاصم
۴۹۷ عشقی
۴۹۸ عاقل عاقل شاہ
۴۹۹ عزیز شیخ محمد علی
۵۰۰ عزلت سید عبدالولی
۵۰۱ عسکری مرزا محمد عسکری
۵۰۲ عشق میر محمد علی
۵۰۳ عطا محمد عطاء اللہ
۵۰۴ عظیم مرزا زین العابدین
۵۰۵ عظیم شاہ محمد عظیم
۵۰۶ علی شاہ ناصر علی
۵۰۷ علی مرزا علی
۵۰۸ عمدہ لالہ سیتا رام
۵۰۹ عنایت شیخ نظام الدین
۵۱۰ عیاں سید غالب علیخاں
۵۱۱ عیش مرزا حسین رضائی
۵۱۲ عیاش غلام جیلانی خاں
۵۱۳ عاشق لالہ بھولا ناتھ
۵۱۴ عابد
۵۱۵ عاشق حیدرآبادی
۵۱۶ عیاش عیاش علی بیگ
۵۱۷ عشقی مرادآبادی

۵۱۸ عسس شیخ بدرالدین ۔
۵۱۹ عظیم
۵۲۰ علی علی محمد خاں
۵۲۱ عقیدت
۵۲۲ عارف شاہ عارف حسین
۵۲۳ عاجز
۵۲۴ عاشق انتظام الدولہ مہاراجہ کشن سنگھ
۵۲۵ عاجز عارف علی خاں
۵۲۶ عبداللہ
۵۲۷ عبدالرحیم
۵۲۸ عزیز اللہ دکنی
۵۲۹ عاجز
۵۳۰ محمد جان سبق
۵۳۱ علی خاں
۵۳۲ مرزا علی قلی
۵۳۳ غلام راجہ گوپال ناتھ
۵۳۴ غالب نواب مکرم الدولہ بہادر دبیر خاں
۵۳۵ غافل میر احمد علی
۵۳۶ غریب میر محمد تقی
۵۳۷ غلامی شاہ غلام محمد
۵۳۸ غافل لالہ رائے سنگھ
۵۳۹ غریب میر عبدالولی
۵۴۰ غریب شیخ نصیر الدین
۵۴۱ غضنفر غضنفر خاں
۵۴۲ غمگین میر سید علی
۵۴۳ غنی شیخ عبدالغنی
۵۴۴ غمخوار دہلی
۵۴۵ غازی دکھنی
۵۴۶ غیرت

۵۴۷ غیرت
۵۴۸ غیرت
۵۴۹ غریب لالہ کانجھی مل
۵۵۰ غواصی
۵۵۱ فقیر میر شمس الدین
۵۵۲ فغاں اشرف علی خاں
۵۵۳ فضلی افضل خاں
۵۵۴ فرحت میاں فرحت اللہ
۵۵۵ فدوی مرزا فدوی
۵۵۶ فرقت حکیم ثنا اللہ خاں
۵۵۷ فراقی کنور پریم کشور
۵۵۸ فیض میر فیض علی
۵۵۹ فگار مرزا قطب علی بیگ
۵۶۰ فرحت الہ آبادی
۵۶۱ فدوی میر فضل علی
۵۶۲ فدا صدر الصدور مولوی محمد اسمٰعیل
۵۶۳ فراغ مولوی محمد فراغ
۵۶۴ فدا شیخ عبد الصمد
۵۶۵ فدوی مرزا بھجو
۵۶۶ فدا میر امام الدین
۵۶۷ فارغ لالہ مکند سنگھ
۵۶۸ فدا مرزا فدا حسین خاں
۵۶۹ فدا لچھمی رام پنڈت
۵۷۰ فدوی میر محمد حسین شاہ محسن
۵۷۱ فدوی مرزا عظیم بیگ
۵۷۲ فروغ میر ثناء اللہ حسین خاں
۵۷۳ فروغ میر روشن علی خاں
۵۷۴ فرحت میر امیر علی
۵۷۵ فرحت عطاء اللہ خاں

۵۷۶ فراق مرزا کہ بیگ
۵۷۷ فقیر مولوی فقیر اللہ
۵۷۸ فقیر میر فقیر اللہ
۵۷۹ فیاض عبد الرزاق
۵۸۰ فتح مرزا فتح علی خاں بہادر
۵۸۱ فراق
۵۸۲ فیض
۵۸۳ فطرت مرزا معز
۵۸۴ فضل میر فضل مولیٰ
۵۸۵ قائم قیام الدین علی
۵۸۶ قیس مرزا احمد بیگ عرف مدار بیگ
۵۸۷ قدرت شاہ قدرت اللہ
۵۸۸ قتیل
۵۸۹ قربان میر قربان علی
۵۹۰ قاسم حکیم قدرت اللہ خاں
۵۹۱ قدرت شیخ قدرت اللہ
۵۹۲ قرباں میر محمدی
۵۹۳ قدر
۵۹۴ قاصر مرزا ابر علی بیگ
۵۹۵ قائم شیخ قائم علی
۵۹۶ قاضی عبد الفتاح
۵۹۷ قدرت مولوی قدرت اللہ
۵۹۸ قرار میر حسین علی
۵۹۹ قرین
۶۰۰ قسمت نواب شمس الدین
۶۰۱ قلندر شاہ قلندر
۶۰۲ قبول
۶۰۳ قلق
۶۰۴ قلندر

۶۰۵ قاسم مرزا
۶۰۶ کوچک مرزا وجیہ الدین
۶۰۷ کلیم میر محمد حسین شاہجہان آبادی
۶۰۸ کلامی غلام نبی جان
۶۰۹ کلو میر کلو
۶۱۰ کافر میر تقی
۶۱۱ کمتر
۶۱۲ کاظم
۶۱۳ کبیر حکیم کبیر علی
۶۱۴ کرامت میر کرامت علی
۶۱۵ کرم
۶۱۶ کامل لالہ ٹھاکر داس
۶۱۷ کمال شاہ کمال الدین حسین
۶۱۸ کیفی میر ہدایت علی
۶۱۹ کم گو
۶۲۰ کمال الدین
۶۲۱ گنا بیگم صبیہ نواب علی قلی خاں
۶۲۲ گریاں میر امجد علی
۶۲۳ گمان
۶۲۴ گریاں غلام محی الدین
۶۲۵ گریاں میر حسام الدین علی عرف میر حسو
۶۲۶ گرفتار مرزا سنگی بیگ
۶۲۷ گوہری
۶۲۸ گھاسی میر گھاسی
۶۲۹ گرامی مرزا گرامی
۶۳۰ لطف مرزا لطف علی
۶۳۱ لطیف میر لطیف علی
۶۳۲ لطیف میر شمس الدین
۶۳۳ لطفی —

۶۳۴ مائل شاہ محمدی
۶۳۵ مائل مرزا محمد یار بیگ
۶۳۶ ماہر میر فخر الدین
۶۳۷ ہیجج لالہ ملوک چند
۶۳۸ متقی میر متقی
۶۳۹ مجذوب مرزا حیدر بیگ
۶۴۰ مجنوں
۶۴۱ مجرم شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی
۶۴۲ محجور میاں حق رضا
۶۴۳ محبت نواب محبت خاں
۶۴۴ محبت میر بہادر علی
۶۴۵ محب شیخ ولی اللہ
۶۴۶ محبت مرزا حسین بیگ
۶۴۷ محمود حافظ محمود خاں
۶۴۸ محسن محمد محسن
۶۴۹ محزوں غلام شاہ محزوں
۶۵۰ محشر مرزا علی تقی
۶۵۱ محترم خواجہ محترم علی خاں
۶۵۲ مخلص رائے آنند رام
۶۵۳ مخلص نواب مخلص علیخاں
۶۵۴ مختار غلام نبی خاں
۶۵۵ مرید مرید حسین خاں
۶۵۶ مرہون میر علی رضا
۶۵۷ مرزا مرزا صادق علیخاں
۶۵۸ مرزا مرزا محمد
۶۵۹ مرزا حکیم فضل اللہ
۶۶۰ مردت شیخ صغیر علی
۶۶۱ مزمل شاہ مزمل
۶۶۲ مسافر میر پایندہ

۶۶۳ مسرت شیخ وزیر علی
۶۶۴ مسرت -
۶۶۵ مسیح مرزا مسیح اللہ بیگ فرزاد
۶۶۶ مسیح مسیح اللہ خاں
۶۶۷ مسیح مرزا باقی
۶۶۸ مسکین مرزا کلو بیگ
۶۶۹ مشتاق مشتاق علی خاں
۶۷۰ مشتاق میر عنایت اللہ
۶۷۱ مسند میر ماشاء اللہ خاں مرحوم
۶۷۲ مصحفی میاں غلام ہمدانی
۶۷۳ محفوظ منشی محفوظ علی خاں
۶۷۴ مضطر شیخ حسن علی
۶۷۵ مضطر لالہ کنور سین
۶۷۶ مضطرب محمد حاجی
۶۷۷ مضمون شیخ شرف الدین
۶۷۸ مظہر مرزا جان جاناں
۶۷۹ منتظر گنا بیگم
۶۸۰ منظفر میر منظفر علی خاں
۶۸۱ معین غلام معین الدین خاں
۶۸۲ معرفت نواب الٰہی بخش
۶۸۳ مغل مرزا مغل علی
۶۸۴ مفتوں شیخ عبد الرحیم
۶۸۵ مفتوں میاں بدر الدین
۶۸۶ مفتوں -
۶۸۷ مملو لالہ الیسری پرشاد
۶۸۸ مقبول میاں مقبول نبی
۶۸۹ مقتول مرزا ابراہیم بیگ
۶۹۰ مقصود محمد مقصود
۶۹۱ مکھو شیخ مکھو

۶۹۲ ملول شاہ شرف الدین
۶۹۳ ممتاز مولوی نور احمد دہلوی
۶۹۴ ممنون میر امانت علی
۶۹۵ منت میر قمر الدین
۶۹۶ منتظر نور الاسلام
۶۹۷ ممنون میر نظام الدین
۶۹۸ مکند سنگھ
۶۹۹ منصف منصف علی خاں
۷۰۰ منیر میر آفتاب علی
۷۰۱ منیر خواجہ آفتاب خاں
۷۰۲ مظفر میر حسن علی
۷۰۳ منیر میر نظام الدین
۷۰۴ منجھو خاں
۷۰۵ منور میر منور علی
۷۰۶ مبتلا غلام محی الدین میر ٹھی
۷۰۷ مدحت -
۷۰۸ منشی میر محمد حسین
۷۰۹ منشی لالہ مول چند
۷۱۰ منعم لالہ موہن لال
۷۱۱ موزوں
۷۱۲ موزوں میر فرزند علی
۷۱۳ موزوں لالہ چھتر سنگھ
۷۱۴ مہجور محمد صدر الدین
۷۱۵ مہلت مرزا علی
۷۱۶ مہاراج راجہ مولا سرائے
۷۱۷ میر میر محمد تقی
۷۱۸ میراں میر جہاں
۷۱۹ میراں میر عسکری
۷۲۰ محب میر محمد علی

۷۲۱ منور -
۷۲۲ مجنوں -
۷۲۳ ممتاز -
۷۲۴ موزوں -
۷۲۵ متین -
۷۲۶ میر حسین علی -
۷۲۷ مہمان -
۷۲۸ مشرقی لال سیلچندر
۷۲۹ میر علی حکیم
۷۳۰ محشر
۷۳۱ ماہ میر محمد علی خاں
۷۳۲ منعم قاضی محمد منعم خاں
۷۳۳ مدہوش
۷۳۴ مسرور مرزا اصغر علی بیگ
۷۳۵ مشہور
۷۳۶ مشتاق شیخ نثار اللہ
۷۳۷ مغموم مرزا اسحاق بیگ
۷۳۸ مست میر تفضل علی
۷۳۹ ممتاز -
۷۴۰ منعم سید راحت علی
۷۴۱ منعم شیخ محمد منعم
۷۴۲ مہر مرزا رجب علی بیگ
۷۴۳ مسیح
۷۴۴ محسن میر محسن علی خاں بہادر
۷۴۵ مکارم -
۷۴۶ موتی لالہ موتی لال
۷۴۷ مجرم -
۷۴۸ محمود -
۷۴۹ ملک -

۷۵۰ موزوں نواب خواجم قلیخاں بہادر
۷۵۱ مستان عنایت اللہ
۷۵۲ منعم نور الحق
۷۵۳ ملال مرزا محمد زماں
۷۵۴ نظام عماد الملک نواب غازی الدین
۷۵۵ نسیم راجہ کدار ناتھ
۷۵۶ نصیر میر نصیر الدین دہلوی
۷۵۷ نعیم شیخ محمد نعیم
۷۵۸ نثار محمد امان خاں
۷۵۹ نثار عبد الرسول
۷۶۰ نیاز -
۷۶۱ نامی مرزا رجب علی بیگ
۷۶۲ نظیر ولی محمد خاں
۷۶۳ نزہت مرزا ارجمند
۷۶۴ نگراں میر بندہ علی
۷۶۵ نظیر -
۷۶۶ ناجی محمد شاکر
۷۶۷ نشاط لالہ الیسری سنگھ عرف بسنت سنگھ
۷۶۸ نامی لالہ مٹھن لال
۷۶۹ نوا شیخ محمد ظہور نوا
۷۷۰ ندرت مرزا مغل
۷۷۱ نصیر میر نصیر الدین
۷۷۲ نظیر لالہ کنپت رائے
۷۷۳ نادر میر محمد علی
۷۷۴ نامی میر حسام الدین حیدر ہمدانی
۷۷۵ نالاں مرزا عسکری
۷۷۶ نادر گنگا سنگھ
۷۷۷ نثار میر عبد الرسول جہاں آبادی
۷۷۸ نجابت میر زین العابدین

۷۷۹ نیاز شاہ نیاز علی
۷۸۰ ندیم مرزا علی
۷۸۱ ندیم محمد قاسم
۷۸۲ نصیر سید نصیر الدین
۷۸۳ نصرف لالہ گوبند رائے
۷۸۴ نظامی سید شاہ نظام الدین
۷۸۵ نجم قاضی نجم الدین
۷۸۶ نیاز میر محمد سعید اکبر آبادی
۷۸۷ ناسخ سید امام بخش
۷۸۸ نادر شیخ غلام
۷۸۹ نثار میاں نثار احمد سہسوانی
۷۹۰ نوازش مرزا خانی
۷۹۱ نرائن کشور
۷۹۲ نحیف لالہ لکھپت رائے
۷۹۳ نامی شیخ نظام الدین
۷۹۴ نالاں -
۷۹۵ نالاں شیخ عبد القادر فتح آبادی
۷۹۶ نجف -
۷۹۷ ندا -
۷۹۸ نصیر -
۷۹۹ نظیر -
۸۰۰ نوید -
۸۰۱ نوا ظہور اللہ خاں
۸۰۲ نیاز -
۸۰۳ نیاز -
۸۰۴ نالاں -
۸۰۵ ولی محمد ولی
۸۰۶ واقف شاہ واقف
۸۰۷ وجیہہ نواب وجیہہ الدولہ بہادر

۸۰۸	دلا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہادی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفےٰ خاں
۸۱۰	وفا	مولوی عبد العلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمزا	شاہ ہمزا	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یحییٰ	منشی یحییٰ جاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	یعقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	واصف	مرزا حسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	ہاتف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	واصل	میاں واصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عزیز الدین اورنگ آبادی	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	وحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لالہ فتح چند
۸۱۸	ولایت	ولایت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	وہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	ولی	شیخ ولی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	دواد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلاور خاں			

ہندی شاعری نمبر

جس میں ہندی شاعری کی مکمل تاریخ اور اس کے تمام ادوار کا بسیط تذکرہ موجود ہے۔

قیمت :- چار روپے

نگار پاکستان ۳۲ ۔ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی نمبر ۳

تذکرۂ عشقی

مصنف | عشقی کا اصل نام شیخ محمد وجیہہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام حسین محرم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور "فن قطعہ تاریخ" میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشقی فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحبِ نشترِ عشق مرقومہ ۱۲۳۳ھ کے مطابق "فارسیت خوب پیدا نمودہ و مصطلحات زبان دانی آں حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و اشعار رنگین و پسندیدہ می نویسد" خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ "تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی" میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعر اردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخابِ کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت | عشقی نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ لنڈن لائبریری آکسفورڈ اور ایک قاضی عبدالودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرۂ شورش کے ساتھ "دو تذکرے" کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف "س" تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعرا کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظرِ عام پر نہیں آئی۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے، حالاتِ زندگی بہت مختصر اور انتخابِ کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تر اکتفا کیا ہے۔

مطبوعہ نسخہ کے مطابق ان میں حسب ذیل شعرا کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲	انجام	۳	آگاہ (محمد صلاح)

۴ آشنا (زین العابدین)
۵ الہام
۶ انشا
۷ احسن
۸ امیر اللہ خاں
۹ آبرو
۱۰ آزو
۱۱ امید
۱۲ انسان
۱۳ اشتیاق
۱۴ احسن (احسن اللہ)
۱۵ امانی
۱۶ امین
۱۷ اثر
۱۸ اظہر
۱۹ احتشام
۲۰ احمد
۲۱ انتظار
۲۲ اجمل
۲۳ انصاف
۲۴ اولیا
۲۵ الم
۲۶ احسن (مرزا احسن اللہ)
۲۷ احسن (علی احسن خاں)
۲۸ افصح
۲۹ آشنا
۳۰ الہام (شیخ شرف الدین)
۳۱ آگاہ (نور خاں)
۳۲ آزاد (فقیر اللہ)

۳۳ آزاد (زین العابدین)
۳۴ آہ
۳۵ امجد
۳۶ آصف
۳۷ الف خاں
۳۸ احمدی
۳۹ افسوس
۴۰ احمدی (شیخ احمد وارث)
۴۱ اکبر
۴۲ امیر
۴۳ اسد
۴۴ آزاد (میر مظفر علی)
۴۵ آشفتہ
۴۶ آشی
۴۷ امانی
۴۸ اکرم
۴۹ احسن (مرزا احسن علی)
۵۰ اعلیٰ
۵۱ اولیٰ
۵۲ اشرف
۵۳ اعظم
۵۴ آتش
۵۵ اشکی (غلام حسین)
۵۶ بسمل (میر جبار علی)
۵۷ بہار
۵۸ بے تاب
۵۹ بے چارہ
۶۰ بیدار (منشی لبساون لعل)
۶۱ بیتاب (میر مدن)

۶۲ بیدل (میرزا عبدالقادر)
۶۳ بیرنگ
۶۴ بیاں
۶۵ بسمل (سعید احمد)
۶۶ بسمل
۶۷ بیتاب (شاہ محمد علیم)
۶۸ بیتاب (شاہ علیم اللہ)
۶۹ بیتاب (سنتوکھ رائے)
۷۰ بیتاب (کلب علی)
۷۱ بیدار (میر محمدی)
۷۲ بقا
۷۳ بے نوا
۷۴ ثاقب
۷۵ ثروت
۷۶ ثابت
۷۷ جرأت (میر تعزل علی)
۷۸ جوہری
۷۹ جوشش
۸۰ جگن
۸۱ جودت (گوہرے ورام)
۸۲ جنون (غلام مرتضیٰ)
۸۳ جعفر (میرزا جعفر)
۸۴ (تخلص ندارد)
۸۵ جرات (یحییٰ امان)
۸۶ جرات (میر مستقیم)
۸۷ جذب
۸۸ جہاندار
۸۹ جانِ عالم
۹۰ جولان

۹۱	جعفر علی	
۹۲	جوہر	(احمد علی)
۹۳	جنون	
۹۴	جنون	(اکبر آبادی)
۹۵	جوان	(کاظم علی)
۹۶	حسرت	(میر محمد حیات)
۹۷	حاتم	
۹۸	حشمت	(محتشم علی خاں)
۹۹	حبیب	
۱۰۰	حشمت	(محمد علی)
۱۰۱	حیراں	(میر منون)
۱۰۲	حضور	(شیخ غلام یحییٰ)
۱۰۳	حسن	(میر غلام حسن)
۱۰۴	حیدری	(غلام علی)
۱۰۵	حسرت	(جعفر علی)
۱۰۶	حزیں	(میر محمد باقر)
۱۰۷	حسن	(خواجہ حسن)
۱۰۸	حسن	(میر حسن)
۱۰۹	حسن	(میر محمد حسن)
۱۱۰	حسن	(دہلوی)
۱۱۱	حسن	(غلام حسن)
۱۱۲	حیراں	(میر حیدر علی)
۱۱۳	حامد	
۱۱۴	حضور	
۱۱۵	حیدر	(غلام حیدر)
۱۱۶	حاتم	(حاتم علی خاں)
۱۱۷	حبیب اللہ	
۱۱۸	حیف	(موتی لال)
۱۱۹	حیف	(چراغ علی)
۱۲۰	حیرت	(رحم علی)
۱۲۱	حیرت	(مراد علی)
۱۲۲	خسرو	
۱۲۳	خاکسار	
۱۲۴	خلیل	(علی ابراہیم)
۱۲۵	خادم	(خادم حسین)
۱۲۶	خادم	(خادم علی)
۱۲۷	خلق	
۱۲۸	خلیق	
۱۲۹	خالہ بیگم	
۱۳۰	خوش دل	
۱۳۱	درد	(میر درد)
۱۳۲	درد	(کرم اللہ خاں)
۱۳۳	دل	(محمد عابد)
۱۳۴	دردمند	(محمد فقیہ)
۱۳۵	داور	(مرزا)
۱۳۶	دوست	(شیخ غلام احمد)
۱۳۷	دانا	(فضل علی)
۱۳۸	دل	(شاہ فتح محمد)
۱۳۹	دل	(مادھو رام)
۱۴۰	دیوانہ	(سرب سنگھ)
۱۴۱	درخشاں	(مرزا منکو)
۱۴۲	ذہین	(میر محمد مستور)
۱۴۳	ذکی	(جعفر علی خاں)
۱۴۴	ذکر دہلوی	
۱۴۵	ذکر	(مہر حسین دوست)
۱۴۶	رسوا	(شاہجہانپوری)
۱۴۷	راقم	(بندرابن)
۱۴۸	رند	(حمزہ علی)
۱۴۹	راغب	(جعفر خاں)
۱۵۰	رضا	(محمدی)
۱۵۱	رفعت	(شیخ محمد رفیع)
۱۵۲	راسخ	(شیخ غلام علی)
۱۵۳	رفیق	(مرزا اسد علی بیگ)
۱۵۴	رضا	(مرزا علی رضا)
۱۵۵	رضا	(حافظ محسن)
۱۵۶	رضا	
۱۵۷	رضی	(سید رضی خاں)
۱۵۸	رسائی	
۱۵۹	رخشاں	(محمد عابد)
۱۶۰	رونق	(میر غلام حیدر)
۱۶۱	رضواں	(غلام حسین)
۱۶۲	رند	(مہربان خاں)
۱۶۳	روشن	(خواجہ حسن علی)
۱۶۴	رنگیں	(مرزا اماں بیگ)
۱۶۵	رنگیں	(لالہ بلاس رائے)
۱۶۶	رشید	
۱۶۷	رخصت	(مرزا قدرت اللہ)
۱۶۸	رستم	(رستم علی)
۱۶۹	رفعت	(عیسیٰ خاں)
۱۷۰	رشکی	(محمد حسن خاں)
۱۷۱	زار	(مرزا سنگین)
۱۷۲	زار	(میر مظہر علی)
۱۷۳	زندہ دل	
۱۷۴	زار	(مغل بیگ)
۱۷۵	زاری	(سوپن)
۱۷۶	سودا	(مرزا رفیع)
۱۷۷	سعادت	(سعادت علی)

۱۷۸	سجاد	(میر سجاد)	۱۸۳	سوز	(میر محمد)	۱۸۸	سید (میر امام الدین)
۱۷۹	سراج	اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)	۱۸۹	سید
۱۸۰	سلام	(نجم الدین)	۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی (میر حسین علی)
۱۸۱	سلیمان	(سلیمان خاں)	۱۸۶	سامان	(میر ناصر علی)	۱۹۱	سالم (غلام مصطفےٰ)
۱۸۲	سلامت	(سلامت علی)	۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزاں (نواب احمد علی خاں)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ

مومن نمبر

عنقریب شائع کیا جا رہا ہے

مومن اردو کا پہلا غزل گو شاعر ہے ــــ!
جو شیخ حرم بھی ہے اور رند شاہد باز بھی۔!

اسلئے اس کی شخصیت اور کلام دونوں میں ایک خاص قسم کی جاذبیت ہے۔ یہ جاذبیت کس کس رنگ میں اور کس کس نوع سے اس کے کلام میں رونما ہوئی ہے اور اس میں اہل ذوق کے لئے لذتِ کام و دہن کا کیا کیا سامان موجود ہے اس کا صحیح اندازہ

"مومن نمبر" کے مطالعہ سے ہوگا!

اس نمبر میں مومن کی سوانح۔ حیاتِ معاشقہ۔ اس کی غزل گوئی۔ قصیدہ نگاری۔ مثنویات و رباعیات اور خصوصیات کلام کی قدر و قیمت سے متعلق اتنا وافر تنقیدی و تحقیقی مواد فراہم ہو گیا ہے کہ اس نمبر کو نظر انداز کر کے مومن پر کوئی رائے۔ کوئی کتاب، کوئی مقالہ یا کوئی تذکرہ مرتب کرنا مشکل ہے۔ قیمت :- تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

گلشنِ ہند

مصنف مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ انھیں میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ "مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے"۔ لطف کی نثر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکرائسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دلی میں شاہ عالم اور لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم تخلص بہ علی خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہیے۔ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۰۶ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعراء کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکرائسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔

اس تذکرے کو پہلے پہل عبداللہ خاں نے رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدرآباد دکن سے ۱۹۰۲ء میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔

یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعراء کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعراء کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم بادشاہ غازی	۳	انجام عمدۃ الملک نواب امیر خاں	۵	آرزو سراج الدین علی خاں
۲	آصف نواب آصف الدولہ وزیر زادہ	۴	امید مرزا محمد رضا	۶	آبرو شاہ نجم الدین علی خاں

۷	احسن	مرزا احسن	۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی	۴۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۸	الہام	شیخ شرف الدین	۲۹	حیران	میر حیدر علی	۵۰	فدوی	مرزا محمد علی
۹	اثر	میر محمد	۳۰	حسرت	ہیبت قلی خاں	۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	صاحب میر	۳۱	حسن	خواجہ حسن	۵۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۳۲	حسن	میر غلام حسن	۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۱۲	انشاء	میر انشاء اللہ خاں	۳۳	خاکسار	محمد یار	۵۴	لطف	مرزا علی (مصنف تذکرہ ہذا)
۱۳	امانی	میر امانی	۳۴	درد	خواجہ میر درد	۵۵	میر	میر محمد تقی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین	۳۵	دردمند	فقیہ صاحب	۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	میر شیر علی	۳۶	دل	شیخ محمد عابد	۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفتہ	حکیم رضا قلی خاں	۳۷	دیوانہ	رائے۔ رپ سنگھ	۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبدالقادر	۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۹	مجذوب	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	احسن اللہ خاں	۳۹	سوز	سید میر	۶۰	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹	بقا	محمد بقا	۴۰	سجاد	میر سجاد	۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	میر محمدی	۴۱	شورش	میر غلام حسین	۶۲	منت	میر قمر الدین
۲۱	بسمل	سید جبار علی	۴۲	صانع	نظام الدین	۶۳	ناجی	محمد شاکر
۲۲	تاناشاہ	ابوالحسن والی گولکنڈہ	۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۲۳	جہاندار	مرزا جوان بخت	۴۴	عزلت	سید عبدالولی	۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۲۴	جرأت	شیخ قلندر بخش	۴۵	عشق	شاہ رکن الدین	۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	شیخ محمد روشن	۴۶	عیش	مرزا عسکری	۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۴۷	فقیر	میر شمس الدین	۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	حزین	میر باقر	۴۸	فغاں	اشرف علی خاں	۶۹	یکرنگ	مصطفیٰ قلی خاں

مشکلات غالب

جس میں مولانا نیاز فتح پوری نے غالب کے اردو کلام۔ کی ہر شعر کی نہایت مختصر، جامع، واضح اور آسان تشریح کر دی ہے۔ غالب نے سارے پیچیدہ اشعار کی باریکیوں اور نزاکتوں کو اس خوبی و سادگی سے اُجاگر کیا ہے کہ کلام غالب کو سمجھنے اور اس سے لطف اندوز ہونے میں کوئی دشواری باقی نہیں رہتی۔

یہ کتاب غالب سے دلچسپی رکھنے والوں کے لئے عموماً اور طلباء کے لئے خصوصاً نہایت مفید اور کارآمد ہے۔ قیمت۔ عہ

نگار پاکستان ۔ ۲ ۔ کارٹن ۔ ریسٹ ۔ کراچی ۳

عمدۂ منتخبہ

مصنف خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمدہ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت حاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ نساخ اور دتاسی سبھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دیے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۷۵ھ / ۱۸۵۸ء متعین کیا ہے[1]۔

عہد تصنیف وطباعت عمدۂ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۶ھ = ۱۸۰۱ء[2] اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے "ہمیں اسم اعظم" سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ نغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے استفادہ بھی کیا تھا۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے[3]۔ نیشنل میوزیم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے کے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۹۶۱ء میں شعبۂ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت ٹائپ میں شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۳۴۸ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ منظر عام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے اس تذکرہ سے گارساں دتاسی۔ ابوالقاسم، شیفتہ اور نساخ سبھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکروں کو اپنے سامنے رکھا۔ اس لئے کہ ان کا

---

[1] ملاحظہ ہو عمدہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ص ۳۶۱

[2] "عمدہ منتخبہ" غالباً اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۲۱۶ھ نکلتے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔

[3] اس نسخے کے کنٹر میں ثناء اللہ فراق، نظام الدین خاں ممنون اور عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شامل ہیں اور ان سے اس کے مکمل کا سال ۱۲۱۹ھ نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۲۲۲ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے۔ گارساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار الشعرا سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو پچھلے تذکروں سے مختلف ہو۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتخابات میں غزلیات و منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہی سب سے بڑی افادیت ہے۔

اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام ردیف وار مطبوعہ عمدہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفتہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اویسی	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	انور	۴۹	آگاہ
۵	آرزو	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفتہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	انیس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزو	۵۷	احقر
۱۳	اظہر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

۸۹	آشنا	۹۰	اوج	۱۱۹	بسمل	۱۴۸	برشتہ
۹۲	اکبر	۹۱	احمد	۱۲۰	بسمل	۱۴۹	بھید
۹۳	اسد	۹۲	اظہر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پروانہ
۹۴	انور	۹۳	امی	۱۲۲	پنچھی	۱۵۱	بخشی
۹۵	اکرم	۹۴	آفاق	۱۲۳	بہجت	۱۵۲	بے کس
۹۶	اختر	۹۵	اثر	۱۲۴	بیہوش	۱۵۳	بے نوا
۹۷	احمد	۹۶	امین	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۹۸	اشک	۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاباں
۹۹	اسیر	۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تمنا
۱۰۰	افسر	۹۹	آفریں	۱۲۸	بیتاب	۱۵۷	تعشق
۱۰۱	آرام	۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۱۰۲	اظہر	۱۰۱	اسفان	۱۳۰	بیتاب	۱۵۹	تحسین
۱۰۳	اوباش	۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۱۰۴	امید	۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیتاب	۱۶۱	تاثیر
۱۰۵	اخگر	۱۰۴	افغان	۱۳۳	بہادر	۱۶۲	تقی
۱۰۶	افسوس	۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تحسین
۱۰۷	امیر	۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۱۰۸	آزاد	۱۰۷	اسد	۱۳۶	بے علاش	۱۶۵	تجمل
۱۰۹	الہام	۱۰۸	بیدل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تمنا
۱۱۰	آشنا	۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بے قرار	۱۶۷	تمکین
۱۱۱	آزاد	۱۱۰	بہار	۱۳۹	بیخود	۱۶۸	تصور
۱۱۲	امیر	۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تائب
۱۱۳	آتش	۱۱۲	بے نوا	۱۴۱	بیتاب	۱۷۰	تقی
۱۱۴	احمدی	۱۱۳	بے چارہ	۱۴۲	پروانہ	۱۷۱	تجرد
۱۱۵	اعظم	۱۱۴	بہادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجمل
۱۱۶	آزردہ	۱۱۵	ببر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تسکین
۱۱۷	الفت	۱۱۶	بے تاب	۱۴۵	بلیغ	۱۷۴	تنہا
۱۱۸	احمد	۱۱۷	بے تاب	۱۴۶	بالا	۱۷۵	ترساں
۱۱۹	افسر	۱۱۸	بے خبر	۱۴۷	بیتاب	۱۷۶	تھانیسری

۱۷۷	تحسین	۲۰۶	جمال	۲۳۵	حیا	۲۶۴	حقیقت
۱۷۸	ترقی	۲۰۷	جوش	۲۳۶	حسن	۲۶۵	حضور
۱۷۹	تسلیم	۲۰۸	جوہر	۲۳۷	حزیں	۲۶۶	حسین
۱۸۰	تجرد	۲۰۹	جولاں	۲۳۸	حسرت	۲۶۷	خاکسار
۱۸۱	تارک	۲۱۰	جان	۲۳۹	حسین	۲۶۸	خلیق
۱۸۲	تمنا	۲۱۱	جمن	۲۴۰	حکیم	۲۶۹	خستہ
۱۸۳	تجلی	۲۱۲	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۷۰	خودغرض
۱۸۴	تمکین	۲۱۳	جنون	۲۴۲	حیا	۲۷۱	خشنود
۱۸۵	تسلی	۲۱۴	جوہر	۲۴۳	حیدر	۲۷۲	خنداں
۱۸۶	تسلی	۲۱۵	جواں	۲۴۴	حفیظ	۲۷۳	خورشید
۱۸۷	تنہا	۲۱۶	جراح	۲۴۵	حالی	۲۷۴	خستہ
۱۸۸	ثابت	۲۱۷	جذب	۲۴۶	حافظ	۲۷۵	خیال
۱۸۹	ثنا	۲۱۸	جوہری	۲۴۷	حفیظ	۲۷۶	خادم
۱۹۰	ثاقب	۲۱۹	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۷۷	خادم
۱۹۱	ثابت	۲۲۰	جرأت	۲۴۹	حجام	۲۷۸	خاں
۱۹۲	ثاقب	۲۲۱	جہانگیر	۲۵۰	حسین	۲۷۹	خیال
۱۹۳	ثابت	۲۲۲	جواں	۲۵۱	حمایت	۲۸۰	خادم
۱۹۴	ثروت	۲۲۳	جواہری	۲۵۲	حیرت	۲۸۱	خلق
۱۹۵	ثاقب	۲۲۴	جلال	۲۵۳	حسن	۲۸۲	خاکی
۱۹۶	ثابت	۲۲۵	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۸۳	خاص
۱۹۷	جہاندار	۲۲۶	جگن	۲۵۵	حب	۲۸۴	خادم
۱۹۸	جمال	۲۲۷	جمیل	۲۵۶	حیرت	۲۸۵	خان
۱۹۹	جان	۲۲۸	حاتم	۲۵۷	حزین	۲۸۶	خوش
۲۰۰	جولاں	۲۲۹	حیدر	۲۵۸	حشمت	۲۸۷	درد
۲۰۱	جعفری	۲۳۰	حسن	۲۵۹	حیف	۲۸۸	دردمند
۲۰۲	جوشش	۲۳۱	حسن	۲۶۰	حمزہ	۲۸۹	دوست
۲۰۳	جنون	۲۳۲	حشمت	۲۶۱	حیدر	۲۹۰	دارا
۲۰۴	جعفر	۲۳۳	حزیں	۲۶۲	حکیم	۲۹۱	دوست
۲۰۵	جعفری	۲۳۴	حیران	۲۶۳	حقیر	۲۹۲	داؤد
						۲۹۳	دیدار

۲۹۴ دیوانہ
۲۹۵ درویش
۲۹۶ دل
۲۹۷ دانا
۲۹۸ دل خوش
۲۹۹ دل
۳۰۰ دلیر
۳۰۱ دل
۳۰۲ دل
۳۰۳ دل
۳۰۴ دریغ
۳۰۵ دل
۳۰۶ دلسوز
۳۰۷ درد
۳۰۸ دردمند
۳۰۹ ذوقی
۳۱۰ ذرہ
۳۱۱ ذاکر
۳۱۲ ذوق
۳۱۳ ذرہ
۳۱۴ ذکی
۳۱۵ ذوقا
۳۱۶ رضی
۳۱۷ روشن
۳۱۸ رسا
۳۱۹ رند
۳۲۰ رند
۳۲۱ رضا
۳۲۲ رنج

۳۲۳ رضا
۳۲۴ رفیع
۳۲۵ رضا
۳۲۶ رنگت
۳۲۷ رنگین
۳۲۸ روشن
۳۲۹ رسوا
۳۳۰ رسا
۳۳۱ رضا
۳۳۲ رجب
۳۳۳ رضی
۳۳۴ رنگین
۳۳۵ رحمٰن
۳۳۶ رحیم
۳۳۷ راجہ
۳۳۸ رقت
۳۳۹ راغب
۳۴۰ رغبت
۳۴۱ رسا
۳۴۲ رضا
۳۴۳ رافت
۳۴۴ رضا
۳۴۵ رافت
۳۴۶ روشن
۳۴۷ رونق
۳۴۸ رفیق
۳۴۹ رضا
۳۵۰ راقم
۳۵۱ رغبت

۳۵۲ رضا
۳۵۳ راز
۳۵۴ رضا
۳۵۵ رسوا
۳۵۶ رضا
۳۵۷ راقم
۳۵۸ رضا
۳۵۹ رنگین
۳۶۰ رستم
۳۶۱ زار
۳۶۲ زندہ دل
۳۶۳ زکا
۳۶۴ زکا
۳۶۵ زار
۳۶۶ زکی
۳۶۷ زور
۳۶۸ زار
۳۶۹ زیرک
۳۷۰ زماں
۳۷۱ زماں
۳۷۲ زکی
۳۷۳ سلیمان
۳۷۴ سلطان بخش
۳۷۵ سودا
۳۷۶ سوز
۳۷۷ سید
۳۷۸ سامان
۳۷۹ سلیمان
۳۸۰ سلیمان

۳۸۱ سخن
۳۸۲ سامی
۳۸۳ سعید
۳۸۴ سعادت
۳۸۵ سخن
۳۸۶ سحر
۳۸۷ ستار
۳۸۸ سخنور
۳۸۹ سرسبز
۳۹۰ سلطان
۳۹۱ سائل
۳۹۲ سوزاں
۳۹۳ سکندر
۳۹۴ سوزاں
۳۹۵ سجاد
۳۹۶ سپاہی
۳۹۷ سعادت
۳۹۸ سرور
۳۹۹ سبحان
۴۰۰ سراج
۴۰۱ سخن
۴۰۲ سرور
۴۰۳ سرشار
۴۰۴ سبقت
۴۰۵ سپاہی
۴۰۶ سلطان
۴۰۷ سلیمان
۴۰۸ سفر
۴۰۹ سیادت

۴۱۰ سہراب
۴۱۱ سیف
۴۱۲ سید
۴۱۳ سلام
۴۱۴ ساقی
۴۱۵ سپاہی
۴۱۶ سید
۴۱۷ سرور
۴۱۸ شگفتہ
۴۱۹ شوق
۴۲۰ شعور
۴۲۱ شکوہ
۴۲۲ شہابت
۴۲۳ شگفتہ
۴۲۴ شیدا
۴۲۵ شفا
۴۲۶ شاد
۴۲۷ شاداں
۴۲۸ شائق
۴۲۹ شریف
۴۳۰ شاداب
۴۳۱ شرف
۴۳۲ شاد
۴۳۳ شاد
۴۳۴ شاہ
۴۳۵ شائق
۴۳۶ شفیع
۴۳۷ شیدا
۴۳۸ شوق

۴۳۹ شعوری
۴۴۰ شاہ
۴۴۱ شرر
۴۴۲ شاکر
۴۴۳ شکوہ
۴۴۴ شرف
۴۴۵ شوکت
۴۴۶ شائق
۴۴۷ شفیق
۴۴۸ شوق
۴۴۹ شہید
۴۵۰ شعلہ
۴۵۱ شفیع
۴۵۲ شہرت
۴۵۳ شوق
۴۵۴ شرافت
۴۵۵ شوق
۴۵۶ شکیبا
۴۵۷ شیفتہ
۴۵۸ شہرت
۴۵۹ شرر
۴۶۰ شوق
۴۶۱ شاکر
۴۶۲ شفاق
۴۶۳ شور
۴۶۴ شرف
۴۶۵ شوق
۴۶۶ شاداں
۴۶۷ شاد

۴۶۸ شعوری
۴۶۹ شاہ
۴۷۰ شرر
۴۷۱ شاکر
۴۷۲ شکوہ
۴۷۳ شرف
۴۷۴ شوکت
۴۷۵ شائق
۴۷۶ شفیق
۴۷۷ شوق
۴۷۸ شہید
۴۷۹ شعلہ
۴۸۰ شفیع
۴۸۱ شہرت
۴۸۲ شوق
۴۸۳ شرافت
۴۸۴ شوق
۴۸۵ شکیبا
۴۸۶ شیفتہ
۴۸۷ شہرت
۴۸۸ شرر
۴۸۹ شوق
۴۹۰ شاکر
۴۹۱ شفاق
۴۹۲ شور
۴۹۳ شرف
۴۹۴ شوق
۴۹۵ شاداں
۴۹۶ شاد

۴۹۷ شوق
۴۹۸ شرر
۴۹۹ شائق
۵۰۰ شاد
۵۰ شیدا
۵۰۲ شاداں
۵۰۳ شیفتہ
۵۰۴ شوق
۵۰۵ شاغل
۵۰۶ شوکت
۵۰۷ شگفتہ
۵۰۸ شورش
۵۰۹ شہرت
۵۱۰ شمس
۵۱۱ شریف
۵۱۲ شگفتہ
۵۱۳ شرف
۵۱۴ شاعر
۵۱۵ شرف
۵۱۶ شائق
۵۱۷ شوق
۵۱۸ صاحب
۵۱۹ صدق
۵۲۰ صفدری
۵۲۱ صابر
۵۲۲ صفدر
۵۲۳ صیاد
۵۲۴ صاحب
۵۲۵ صبر

۵۲۶ صبا
۵۲۷ صفدری
۵۲۸ صادق
۵۲۹ صفا
۵۳۰ صانع
۵۳۱ صفدر
۵۳۲ صفا
۵۳۳ صبا
۵۳۴ صادق
۵۳۵ صادق
۵۳۶ صادق
۵۳۷ صادق
۵۳۸ صبا
۵۳۹ صاحبقراں
۵۴۰ ضیا
۵۴۱ ضیا
۵۴۲ ضیا
۵۴۳ ضیا
۵۴۴ ضیا
۵۴۵ ضبط
۵۴۶ ضمیر
۵۴۷ طفل
۵۴۸ طبیب
۵۴۹ طالب
۵۵۰ طیش
۵۵۱ طالب
۵۵۲ طالب
۵۵۳ طوماش
۵۵۴ طالب
۵۵۵ طبیب

۵۲۶	طالب	۵۵۵	غیاں	۵۸۴	عیشی	۶۱۳	غریب
۵۲۷	ظفر	۵۵۶	عشرت	۵۸۵	عظیم	۶۱۴	غلامی
۵۲۸	ظہور	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	عاجز	۶۱۵	غافل
۵۲۹	ظہور	۵۵۸	عارف	۵۸۷	عشرت	۶۱۶	غازی
۵۳۰	ظاہر	۵۵۹	عاشق	۵۸۸	عزیز	۶۱۷	غریب
۵۳۱	ظریف	۵۶۰	عاقل	۵۸۹	عظمت	۶۱۸	فقیر
۵۳۲	عشق	۵۶۱	عاکفا	۵۹۰	عاصی	۶۱۹	فرحت
۵۳۳	عظیم	۵۶۲	عیش	۵۹۱	عاشق	۶۲۰	فکر
۵۳۴	عاشق	۵۶۳	عشقی	۵۹۲	عالی	۶۲۱	فرحت
۵۳۵	عمدی	۵۶۴	علی	۵۹۳	غالب	۶۲۲	فرحت
۵۳۶	عنایت	۵۶۵	عاشق	۵۹۴	غیرت	۶۲۳	فیاض
۵۳۷	عیاں	۵۶۶	عبرت	۵۹۵	غافل	۶۲۴	فروغ
۵۳۸	علی	۵۶۷	عظیم	۵۹۶	غریب	۶۲۵	فراسو
۵۳۹	عزیز	۵۶۸	عشرت	۵۹۷	غم‌خوار	۶۲۶	فراق
۵۴۰	عارف	۵۶۹	عاصی	۵۹۸	غواص	۶۲۷	فراق
۵۴۱	عاشق	۵۷۰	عشقی	۵۹۹	غافل	۶۲۸	فغاں
۵۴۲	عاجز	۵۷۱	عزیز	۶۰۰	غریب	۶۲۹	فراق
۵۴۳	عبداللہ	۵۷۲	عسس	۶۰۱	غریب	۶۳۰	فخر
۵۴۴	عید	۵۷۳	عشق	۶۰۲	غلام	۶۳۱	فیض
۵۴۵	علی	۵۷۴	عاشق	۶۰۳	غنی	۶۳۲	فدوی
۵۴۶	عشق	۵۷۵	عباس	۶۰۴	غیرت	۶۳۳	فراغ
۵۴۷	عطا	۵۷۶	عقیدت	۶۰۵	غافل	۶۳۴	فرح
۵۴۸	عاجز	۵۷۷	عاجز	۶۰۶	غنی	۶۳۵	فخر
۵۴۹	عیاش	۵۷۸	عشقی	۶۰۷	غافل	۶۳۶	فرخی
۵۵۰	عابد	۵۷۹	عزیز	۶۰۸	غضنفر	۶۳۷	فدوی
۵۵۱	عارف	۵۸۰	عزلت	۶۰۹	غالب	۶۳۸	فگار
۵۵۲	علی	۵۸۱	عیاش	۶۱۰	غمگین	۶۳۹	فدا
۵۵۳	عاشق	۵۸۲	عشاق	۶۱۱	غیرت	۶۴۰	فارغ
۵۵۴	عشق	۵۸۳	عسکری	۶۱۲	غریب	۶۴۱	فدوی

۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۳	کامی	۷۳۱	محمدہ
۶۴۵	فراقی	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کبیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصحفی
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کمتر	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فگار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کیفی	۷۳۶	مسافر
۶۵۰	فارغ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۶۵۱	فارغ	۶۸۰	قریں	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۶۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۶۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشتاق
۶۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۶۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۶۵۶	فریاد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	مظہری
۶۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گرفتار	۷۴۴	مجذوب
۶۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرامی	۷۴۵	محبت
۶۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۶۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۶۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۶۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۶۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسیح
۶۶۴	فتح	۶۹۳	کمتر	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۶۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشتاق
۶۶۶	فراقی	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۶۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۶۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزوں
۶۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	مظہر	۷۵۶	مسکین
۶۷۰	قاسم	۶۹۹	کمترین	۷۲۸	میر	۷۵۷	مظہر

۷۵۸ منصف
۷۵۹ ممتاز
۷۶۰ مکند
۷۶۱ منیر
۷۶۲ مہر
۷۶۳ میمن
۷۶۴ مظہر
۷۶۵ معقول
۷۶۶ ملول
۷۶۷ میرزا
۷۶۸ منیر
۷۶۹ معروف
۷۷۰ محمد
۷۷۱ معروف
۷۷۲ منشی
۷۷۳ مقتول
۷۷۴ مستمند
۷۷۵ مضطر
۷۷۶ مبتلا
۷۷۷ محو
۷۷۸ مفتوں
۷۷۹ مضطرب
۷۸۰ مضطر
۷۸۱ ماہر
۷۸۲ مجنوں
۷۸۳ مرہون
۷۸۴ ممتاز
۷۸۵ مشتاق
۷۸۶ منیر

۷۸۷ محنت
۷۸۸ محسن
۷۸۹ مختار
۷۹۰ مرید
۷۹۱ مفتوں
۷۹۲ مرزا
۷۹۳ مائل
۷۹۴ متقی
۷۹۵ مجنوں
۷۹۶ ممنون
۷۹۷ مضمون
۷۹۸ مشتاق
۷۹۹ مکارم
۸۰۰ محرم
۸۰۱ مہر
۸۰۲ مخزوں
۸۰۳ مدہوش
۸۰۴ موزوں
۸۰۵ مست
۸۰۶ مدحت
۸۰۷ مائل
۸۰۸ ملال
۸۰۹ مضطرب
۸۱۰ مخزوں
۸۱۱ مقصود
۸۱۲ مفتوں
۸۱۳ محبت
۸۱۴ مشتاق
۸۱۵

۸۱۶ مبارز
۸۱۷ میرزا
۸۱۸ ماہ
۸۱۹ مفتوں
۸۲۰ مضطر
۸۲۱ مسرور
۸۲۲ محقق
۸۲۳ مشتاق
۸۲۴ معتمد
۸۲۵ مجرم
۸۲۶ مہجور
۸۲۷ منعم
۸۲۸ مہلت
۸۲۹ موج
۸۳۰ مزمل
۸۳۱ ممتاز
۸۳۲ مفتوں
۸۳۳ مسیح
۸۳۴ منور
۸۳۵ ملال
۸۳۶ محشر
۸۳۷ منور
۸۳۸ مظفر
۸۳۹ موزوں
۸۴۰ مخلص
۸۴۱ مخلص
۸۴۲ مجبور
۸۴۳ محشر
۸۴۴ منتظر

۸۴۵ محترم
۸۴۶ مرزا
۸۴۷ مقبول
۸۴۸ مجید
۸۴۹ منور
۸۵۰ ممتاز
۸۵۱ مبین
۸۵۲ مشرقی
۸۵۳ مرحوم
۸۵۴ مشہور
۸۵۵ مخلص
۸۵۶ مہدی
۸۵۷ مہاراج
۸۵۸ محب
۸۵۹ ملال
۸۶۰ موزوں
۸۶۱ منشی
۸۶۲ محسن
۸۶۳ محو
۸۶۴ مسرت
۸۶۵ مفتوں
۸۶۶ مجرم
۸۶۷ معتمد
۸۶۸ مسیح
۸۶۹ مسکین
۸۷۰ منظر
۸۷۱ میر
۸۷۲ نظام
۸۷۳ نعمت

۸۷۴ نسیم
۸۷۵ نثار
۸۷۶ نصیر
۸۷۷ نیاز
۸۷۸ نامی
۸۷۹ ناجی
۸۸۰ نیاز
۸۸۱ نعیم
۸۸۲ نامی
۸۸۳ نوازش
۸۸۴ نحیف
۸۸۵ نامی
۸۸۶ نصیر
۸۸۷ نالاں
۸۸۸ نادر
۸۸۹ نالاں
۸۹۰ نعمت
۸۹۱ نشاط
۸۹۲ نیاز
۸۹۳ نالاں
۸۹۴ نظیر
۸۹۵ نصیر
۸۹۶ نالاں
۸۹۷ ندیم
۸۹۸ نکہت
۸۹۹ نذھت
۹۰۰ نالاں

۹۰۱ نظر
۹۰۲ نگراں
۹۰۳ نجف
۹۰۴ نشاط
۹۰۵ ناسخ
۹۰۶ نشاط
۹۰۷ ندا
۹۰۸ نیاز
۹۰۹ نصیر
۹۱۰ ندیم
۹۱۱ نظیر
۹۱۲ نامی
۹۱۳ نادر
۹۱۴ نیاز
۹۱۵ نوا
۹۱۶ ندرت
۹۱۷ نادر
۹۱۸ نیاز
۹۱۹ نظیر
۹۲۰ نجات
۹۲۱ نصرت
۹۲۲ نادر
۹۲۳ نامی
۹۲۴ نجم
۹۲۵ وجیہہ
۹۲۶ ولی
۹۲۷ واقف

۹۲۸ وجہ
۹۲۹ والہ
۹۳۰ واصف
۹۳۱ وحشت
۹۳۲ والہ
۹۳۳ والہ
۹۳۴ ولی
۹۳۵ ولایت
۹۳۶ داور
۹۳۷ ولی
۹۳۸ وہم
۹۳۹ وصال
۹۴۰ وحشت
۹۴۱ وحدت
۹۴۲ ولا
۹۴۳ وفا
۹۴۴ وزیر
۹۴۵ وزیر
۹۴۶ وفا
۹۴۷ واصل
۹۴۸ وارث
۹۴۹ وسعت
۹۵۰ ہدایت
۹۵۱ ہمرنگ
۹۵۲ ہاشم
۹۵۳ ہوش
۹۵۴ ہریا

۹۵۵ ہوش
۹۵۶ ہاشمی
۹۵۷ ہمزہ
۹۵۸ ہمت
۹۵۹ ہاتفی
۹۶۰ ہمرنگ
۹۶۱ ہاتف
۹۶۲ ہادی
۹۶۳ ہمت
۹۶۴ ہاشمی
۹۶۵ ہنر
۹۶۶ ہرچند
۹۶۷ ہوش
۹۶۸ ہوس
۹۶۹ یقین
۹۷۰ یحییٰ
۹۷۱ یوسف
۹۷۲ یادر
۹۷۳ یکرنگ
۹۷۴ یکدل
۹۷۵ یوسف
۹۷۶ یاد
۹۷۷ یکرد
۹۷۸ یونس
۹۷۹ یکرنگ
... .
... .

مجموعۂ الانتخاب

مصنف

شاہ کمال۔ گارساں دتاسی نے تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصحفی نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین حسینی" نام سکنا تخلص اور وطن قصبہ کٹرا مانکپور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سرور نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام "کمال الدین حسین" وطن کڑہ مانکپور درج کیا ہے[1] تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف "شاہ کمال" سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو درمغلیہ میں صاحب منصب و جاگیردار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنو میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے۔ جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفصل تبصرہ رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے[2]

اس تذکرہ کا سال اختتام ۱۲۱۹ھ/۱۸۰۴ء ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ "درسن ہزار دو صد و نوزدہ ہجری" سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

---

[1] اردو کے تذکرہ نگار گارساں دتاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء ص ۷۳ تا ۱۰۲

[2] "ہندوستانی" بابت اکتوبر ۱۹۳۶ء

[3] "شعرائے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ء ص ۹۶ تا ۹۱

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاصا ضخیم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۱۲ صفحوں میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر، بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکرہ کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ۔ ہجو۔ مخمس۔ قصیدہ اور مثنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" مخزن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۱۷۰ وہ ہیں جو میر، قائم اور مصحفی ہی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے[1]

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعرا پر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پچھلی سطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعرا، مخزن نکات، اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شفتہ	۳۷	غمگین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نزہت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمیز	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگفتن
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	ہمدم
۸	بیا	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعلن	....	....
۱۱	تمنا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب		....
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مضطر	....	....

[1] نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں مخزن نکات ۱۱۶۵ھ میں، تذکرہ ہندی، ۱۲۰۹ھ میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۹۲، دوسرے میں ۱۱۸ اور تیسرے میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفصحا

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی

عہد تصنیف وطباعت | ریاض الفصحا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۲۱ھ نکلتا ہے۔ لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۲۳۶ھ میں ہوئی ہے۔ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے۔ جس میں اُن ریختہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے اپنا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت ان کی عمر ۸۰ سال تھی۔

تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۲۳ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الٰہی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	اظہر
۴	احمد	۱۳	افگار	۲۲	اطہر	۳۱	افصح
۵	امدہ	۱۴	آرزو	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	اظہار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشد	۱۸	اطہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

۳۷	بنیاد	۶۶	جرأت	۹۵	ذوق (ٹوپر شاد)	۱۲۴	سروری				
۳۸	بیتاب	۶۷	جوتش	۹۶	ذہین	۱۲۵	سردیش				
۳۹	بسمل	۶۸	جریح	۹۷	ذاکر	۱۲۶	سامان				
۴۰	بسمل	۶۹	جنون (مرزا علی تقی)	۹۸	رعنا	۱۲۷	سجاد				
۴۱	بریاں	۷۰	جعفر	۹۹	رشید	۱۲۸	سفیر				
۴۲	بے ہوش	۷۱	جوان	۱۰۰	راغب (کریم بیگ)	۱۲۹	ساحر				
۴۳	بہتر	۷۲	حریف	۱۰۱	راحم	۱۳۰	سرمد				
۴۴	بندہ	۷۳	حسین	۱۰۲	رسا	۱۳۱	سپند				
۴۵	بشارت	۷۴	حسام	۱۰۳	رند	۱۳۲	شعلہ				
۴۶	پاکباز	۷۵	حشمت (محتشم علی)	۱۰۴	راغب (جعفر خاں)	۱۳۳	شمیم				
۴۷	پیام	۷۶	حشمت (محمد علی)	۱۰۵	رخصت (محمد رفیع)	۱۳۴	شاد				
۴۸	برق	۷۷	حدت	۱۰۶	رستم	۱۳۵	شاعر				
۴۹	برشتہ	۷۸	حاضر	۱۰۷	راسخ	۱۳۶	شرف				
۵۰	ترقی	۷۹	حباب	۱۰۸	رخصت (غلام جیلانی)	۱۳۷	شور				
۵۱	تدبیر	۸۰	حاذق	۱۰۹	رسم	۱۳۸	شورش				
۵۲	تراب	۸۱	حشمت (حشمت علی)	۱۱۰	رغبت	۱۳۹	شاداں (قطب علی)				
۵۳	تسکین	۸۲	حرماں	۱۱۱	روح	۱۴۰	شائق (امر سنگھ)				
۵۴	تائب	۸۳	خرم	۱۱۲	رافت	۱۴۱	شاقی				
۵۵	تمنا (بہروں داس)	۸۴	خورشید	۱۱۳	زیبا	۱۴۲	ششدر				
۵۶	تصور	۸۵	خطا	۱۱۴	زور	۱۴۳	شوق (قدرت اللہ)				
۵۷	تمنا (خواجہ محمد علی)	۸۶	خطا	۱۱۵	زلال	۱۴۴	شفق				
۵۸	تمکین	۸۷	خادم	۱۱۶	ذکی	۱۴۵	شاداں				
۵۹	تمنا (محمد اسحٰق)	۸۸	خاں	۱۱۷	زخمی	۱۴۶	شگفتہ				
۶۰	ثابت (شجاعت علی	۸۹	دردمند	۱۱۸	زائر	۱۴۷	شوق				
۶۱	ثابت (اصالت خاں)	۹۰	دوست	۱۱۹	زار	۱۴۸	شوق (مرزا جوہر)				
۶۲	ثابت (ثابت علی)	۹۱	دانا	۱۲۰	سراج	۱۴۹	شکیب				
۶۳	ثمر	۹۲	دل	۱۲۱	سلام	۱۵۰	شعور				
۶۴	جوہر	۹۳	ذکا	۱۲۲	سید (یادگار علی)	۱۵۱	صواب				
۶۵	جنون (شاہ غلام مرتضیٰ)	۹۴	ذوق (رآسلام)	۱۲۳	سید (رامحمد علی)	۱۵۲	صوفی				

۱۵۳ صادق (جعفر علی)
۱۵۴ صادق (صادق علی)
۱۵۵ صادق
۱۵۶ صابر
۱۵۷ صفدر
۱۵۸ صاحبقران
۱۵۹ صنعت
۱۶۰ صدر
۱۶۱ ضاحک
۱۶۲ ضمیر
۱۶۳ ضبط
۱۶۴ طپاں
۱۶۵ طالع
۱۶۶ طرب
۱۶۷ طالب (کشمیری پنڈت)
۱۶۸ طالب (الہ داد)
۱۶۹ ظاہر
۱۷۰ ظہور (شوسنگھ)
۱۷۱ ظہور (ظہور علی)
۱۷۲ ظہور (ظہور احمد)
۱۷۳ ظریف
۱۷۴ عاشق (مظفر علی)
۱۷۵ عاشق (مظفر علی)
۱۷۶ عاشق (اعظم خاں)
۱۷۷ عاشق (ہدایت علی)
۱۷۸ عاشق (سعد علی)
۱۷۹ عاشق (غیاث الدین)
۱۸۰ عاشق (آغا محمد)
۱۸۱ عشاق
۱۸۲ عاشق (مرزا ہجوی)
۱۸۳ عشق
۱۸۴ عیشی
۱۸۵ عیاش
۱۸۶ عیشی
۱۸۷ عاصی
۱۸۸ عدل
۱۸۹ عاجز
۱۹۰ عزیز
۱۹۱ عسکری
۱۹۲ عارف
۱۹۳ عاکم
۱۹۴ عسرت
۱۹۵ عاصم
۱۹۶ عظمت
۱۹۷ عشرتی
۱۹۸ مضطرب
۱۹۹ عریاں
۲۰۰ غافل
۲۰۱ غیور
۲۰۲ غنی
۲۰۳ غفلت
۲۰۴ فرحت (اکبر شاہ)
۲۰۵ فرحت (فرحت اللہ)
۲۰۶ فرحت
۲۰۷ فراق
۲۰۸ فرخ (فتح علی)
۲۰۹ فرخ
۲۱۰ فدا
۲۱۱ فرد
۲۱۲ فغاں
۲۱۳ فائق
۲۱۴ فارغ
۲۱۵ فریاد
۲۱۶ فریاد (مرزا مغل)
۲۱۷ فانی
۲۱۸ فاطر
۲۱۹ فردغی
۲۲۰ فخر
۲۲۱ فرہاد
۲۲۲ فصیح
۲۲۳ فصاحت
۲۲۴ قربان
۲۲۵ قلندر
۲۲۶ قلاش
۲۲۷ قاصر
۲۲۸ قادر
۲۲۹ قمر
۲۳۰ قمر (قمر الدین احمد)
۲۳۱ قوت
۲۳۲ قربت
۲۳۳ کرم
۲۳۴ کرامت
۲۳۵ کوثر
۲۳۶ کافر
۲۳۷ کیوان
۲۳۸ گلشن
۲۳۹ گہر
۲۴۰ گوہر
۲۴۱ گریاں
۲۴۲ لگنت
۲۴۳ مفتوں (غلام مرتضیٰ)
۲۴۴ مہدی (مہدی علی)
۲۴۵ مہدی
۲۴۶ مائل (ہدایت علی)
۲۴۷ مائل
۲۴۸ مائل (مدد علی)
۲۴۹ مجروح
۲۵۰ مرزا (احترام الدین)
۲۵۱ مرزا (آغا مرزا)
۲۵۲ مشتاق (میر احسن)
۲۵۳ مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۲۵۴ منتظر
۲۵۵ مجنوں
۲۵۶ محسن (محمد محسن)
۲۵۷ مخلص
۲۵۸ مستمند
۲۵۹ ممتاز
۲۶۰ مقبول
۲۶۱ مذہب
۲۶۲ مغموم
۲۶۳ مہدی (شجاعت جنگ)
۲۶۴ مصحفی
۲۶۵ ماہر
۲۶۶ مفلس
۲۶۷ مختار
۲۶۸ مفتوں (صفی الدین)

۲۶۹	مظفر	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر		
۲۷۰	مخمور	۲۸۴	نزہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت		
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد		
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	وامق		
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نوازش	۳۱۵	وفا		
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر		
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (صفات خاں)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	ہوس		
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزاز (محمد اکرم)	۳۰۴	واہب	۳۱۸	ہمدم		
۲۷۷	مہجور	۲۹۱	بزاز (قاسم علی)	۳۰۵	وارفتہ	۳۱۹	ہلال		
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بنارسی)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف		
۲۷۹	مضطر	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار		
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا مغل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس		
۲۸۱	مفتوں (فصیح الدین)	۲۹۵	نحیف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار		
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)	...	.....		

انتقادیات

مولانا نیاز فتحپوری کے معرکتہ الآرا ادبی، تحقیقی اور تنقیدی مقالات کا مجموعہ جن کی نظیر نہیں ملتی۔

اُردو زبان، اُردو شاعری، غزلگوئی کی رفتار ترقی اور ہر بڑے شاعر کا مرتبہ متعین کرنے کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ یہ کتاب اس اہمیت کی بنا پر پاکستان کے کالجوں اور یونیورسٹی کے اعلیٰ امتحانات میں شامل ہے۔ قیمت:۔ چار روپے ۵۰ پیسے

ادارہ ادبیات عالیہ ۔ نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ

کراچی ۳

مجموعۂ نغز

مصنف میر قدرت اللہ قاسم۔ انشاء، مصحفی اور جرأت کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ دانشمند کے معرکہ میں قاسم عظیم کے ہمنوا تھے۔ شاعر کی حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ سہی لیکن ان کے علم و فضل میں شبہ نہیں کیا جا سکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم "معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک مثنوی مکمل کر چکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف "مجموعہ نغز" کو اہمیت حاصل ہے اور آج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت مجموعہ نغز ۱۱۷۲ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھروسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اسوقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعراء عمدہ منتخبہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا، لیکن کلام کے انتخابات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔

اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔

محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات میں :-

(۱) دلی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلی کا قصہ۔
(۲) شاہ مبارک آبرو کے حالات و اشعار۔
(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام۔
(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بذلہ گوئی۔
(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا۔
(۶) میر و میرزا کے سلسلے میں ایک کو دریا دوسرے کو نہر بتانا۔

(۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ۔
(۸) بقا اللہ خاں بقا کے حالات۔
(۹) میر صاحب کی بد دماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ
(۱۰) ولی کے متعلق "شاعر لیست از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔
(۱۱) محمد امان نثار کے حالات۔
(۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقی کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔
(۱۳) میر حسن کے بہت سے حالات
(۱۴) ماشاء اللہ خاں کے پورے حالات۔
(۱۵) انشاء اور عظیم بیگ کا معرکہ

اس قسم کی بہت سی رائیں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے اُن کی تفصیل یہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرد	۱۶	اثر	۳۰	اسد	۴۴	الہام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	اسیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاق	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفتہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفتہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	انسان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آگاہ	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

۵۷ ادیبی
۵۸ ادباش
۵۹ ایمان
۶۰ ایما
۶۱ باقر
۶۲ پاک باز
۶۳ ببر علی
۶۴ بخشی
۶۵ برق
۶۶ برشتہ
۶۷ برکت
۶۸ پروانہ
۶۹ پروانہ
۷۰ بسمل
۷۱ بسمل
۷۲ بشیر
۷۳ بقا
۷۴ پنچھا
۷۵ بہجت
۷۶ بھید
۷۷ بہادر
۷۸ بہادر
۷۹ بہار
۸۰ بیدل
۸۱ بیدار
۸۲ بیان
۸۳ بیخود
۸۴ بیہوش
۸۵ بیقرار

۸۶ بیباک
۸۷ بیتاب
۸۸ بیتاب
۸۹ بیکس
۹۰ بیکس
۹۱ بیجاں
۹۲ پیام
۹۳ پیام
۹۴ تاباں
۹۵ تائب
۹۶ تجلی
۹۷ تجلی
۹۸ تجمل
۹۹ تحیر
۱۰۰ ترقی
۱۰۱ تسکین
۱۰۲ تسکین
۱۰۳ تسلی
۱۰۴ تصور
۱۰۵ تعشق
۱۰۶ تقی
۱۰۷ تمنا
۱۰۸ تمنا
۱۰۹ تمکین
۱۱۰ تمکین
۱۱۱ تنہا
۱۱۲ تنہا
۱۱۳ تنہا
۱۱۴ ثابت

۱۱۵ ثابت
۱۱۶ ثابت
۱۱۷ ثاقب
۱۱۸ ثاقب
۱۱۹ ثروت
۱۲۰ ثنار
۱۲۱ جان
۱۲۲ جذب
۱۲۳ جراح
۱۲۴ جرأت
۱۲۵ جرأت
۱۲۶ جعفر
۱۲۷ جعفر
۱۲۸ جعفری
۱۲۹ جلال
۱۳۰ جنون
۱۳۱ جنون
۱۳۲ جنون
۱۳۳ جندا
۱۳۴ جولاں
۱۳۵ جوش
۱۳۶ جوہری
۱۳۷ جوان
۱۳۸ جوان
۱۳۹ جہاندار
۱۴۰ جھمن لال
۱۴۱ جھنا
۱۴۲ جیابیگم صاحبہ
۱۴۳ حاتم

۱۴۴ حالی
۱۴۵ حب
۱۴۶ حجام
۱۴۷ حزین
۱۴۸ حزین
۱۴۹ حسن
۱۵۰ حسن
۱۵۱ حسن
۱۵۲ حسینی
۱۵۳ حسرت
۱۵۴ حسرت
۱۵۵ حشمت
۱۵۶ حشمت
۱۵۷ حضور
۱۵۸ حفیظ
۱۵۹ حقیر
۱۶۰ حقیقت
۱۶۱ حکیم
۱۶۲ حکیم
۱۶۳ حمزہ
۱۶۴ حیران
۱۶۵ حیران
۱۶۶ حیدر
۱۶۷ حیدر
۱۶۸ حیا
۱۶۹ حیرت
۱۷۰ حیف
۱۷۱ خاکسار
۱۷۲ خاکی

۱۷۳	خان	۲۰۲	راغب	۲۳۱	سپاہی	۲۶۰	شاکر
۱۷۴	خادم	۲۰۳	راز	۲۳۲	سپاہی	۲۶۱	شاہ
۱۷۵	خسرو	۲۰۴	راجہ	۲۳۳	سجاد	۲۶۲	شاد
۱۷۶	خستہ	۲۰۵	رجب	۲۳۴	سحر	۲۶۳	شاداں
۱۷۷	خستہ	۲۰۶	رسوا	۲۳۵	سخن	۲۶۴	شاداں
۱۷۸	خلق	۲۰۷	رضی	۲۳۶	سخنور	۲۶۵	شائق
۱۷۹	خلیق	۲۰۸	رضا	۲۳۷	سرسبز	۲۶۶	شائق
۱۸۰	خوش رس	۲۰۹	رضا	۲۳۸	سراج	۲۶۷	شائق
۱۸۱	خیال	۲۱۰	رضا	۲۳۹	سرشار	۲۶۸	شرف
۱۸۲	دانا	۲۱۱	رضا	۲۴۰	سرور	۲۶۹	شرف
۱۸۳	درد	۲۱۲	رضا	۲۴۱	سرور	۲۷۰	شرر
۱۸۴	درد	۲۱۳	رغبت	۲۴۲	سعدی	۲۷۱	شرر
۱۸۶	دردمند	۲۱۴	رفاقت	۲۴۳	سعادت	۲۷۲	شرافت
۱۸۶	درویش	۲۱۵	رفیق	۲۴۴	سکندر	۲۷۳	شریف
۱۸۷	دل	۲۱۶	رقت	۲۴۵	سلیمان	۲۷۴	شریف
۱۸۸	دل	۲۱۷	رند	۲۴۶	سلطان	۲۷۵	شعور
۱۸۹	دلبر	۲۱۸	رنج	۲۴۷	سلطان	۲۷۶	شجاع
۱۹۰	دلسوز	۲۱۹	رنگین	۲۴۸	سلام	۲۷۷	شفیع
۱۹۱	دلہن بیگم	۲۲۰	رنگین	۲۴۹	سودا	۲۷۸	شفیق
۱۹۲	دیوانہ	۲۲۱	رنگین	۲۵۰	سوز	۲۷۹	شکوہ
۱۹۳	ذرہ	۲۲۲	رونق	۲۵۱	سوزاں	۲۸۰	شکیبا
۱۹۴	ذرہ	۲۲۳	زار	۲۵۲	سوزاں	۲۸۱	شگفتہ
۱۹۵	ذکا	۲۲۴	زار	۲۵۳	سید	۲۸۲	شگفتہ
۱۹۶	ذکی	۲۲۵	زار	۲۵۴	سید	۲۸۳	شگفتہ
۱۹۷	ذکی	۲۲۶	زماں	۲۵۵	سید	۲۸۴	شمس
۱۹۸	ذوقی	۲۲۷	زور	۲۵۶	سیادت	۲۸۵	شوکت
۱۹۹	راقم	۲۲۸	سامی	۲۵۷	سیف	۲۸۶	شوق
۲۰۰	راقم	۲۲۹	سالک	۲۵۸	شاعر	۲۸۷	شوق
۲۰۱	رافت	۲۳۰	سبقت	۲۵۹	شاکر	۲۸۸	شوق

۲۸۹ شوق
۲۹۰ شوق
۲۹۱ شوق
۲۹۲ شور
۲۹۳ شورش
۲۹۴ شہرت
۲۹۵ شہوت
۲۹۶ شیدا
۲۹۷ شیدا
۲۹۸ شیفتہ
۲۹۹ صانع
۳۰۰ صادق
۳۰۱ صادق
۳۰۲ صادق
۳۰۳ صادق
۳۰۴ صادق
۳۰۵ صاحب
۳۰۶ صاحبقراں
۳۰۷ صبا
۳۰۸ صبا
۳۰۹ صفدر
۳۱۰ صفدری
۳۱۱ ضبط
۳۱۲ ضمیر
۳۱۳ ضمیر
۳۱۴ ضیاء
۳۱۵ ضیاء
۳۱۶ طالب
۳۱۷ طالب

۳۱۸ طالب
۳۱۹ طیش
۳۲۰ طفل
۳۲۱ ظاہر
۳۲۲ ظریف
۳۲۳ ظفر
۳۲۴ عاصم
۳۲۵ عاصی
۳۲۶ عارف
۳۲۷ عاشق
۳۲۸ عاشق
۳۲۹ عاشق
۳۳۰ عاشق
۳۳۱ عاقل
۳۳۲ عاجز
۳۳۳ عاجز
۳۳۴ عزیز
۳۳۵ عزیز
۳۳۶ عزیز
۳۳۷ عزلت
۳۳۸ عسکری
۳۳۹ عشق
۳۴۰ عشق
۳۴۱ عشق
۳۴۲ عشرت
۳۴۳ عطا
۳۴۴ عظیم
۳۴۵ عظیم
۳۴۶ عظیم

۳۴۷ عظمت
۳۴۸ علی
۳۴۹ علی
۳۵۰ عمدہ
۳۵۱ عنایت
۳۵۲ عیاں
۳۵۳ عیش
۳۵۴ عیاش
۳۵۵ عیاش
۳۵۶ غالب
۳۵۷ غافل
۳۵۸ غریب
۳۵۹ غریب
۳۶۰ غریب
۳۶۱ غضنفر
۳۶۲ غلام
۳۶۳ غلامی
۳۶۴ غمگین
۳۶۵ غمخوار
۳۶۶ فارغ
۳۶۷ فدا
۳۶۸ فدا
۳۶۹ فدا
۳۷۰ فدا
۳۷۱ فدوی
۳۷۲ فدوی
۳۷۳ فدوی
۳۷۴ فدوی
۳۷۵ فدوی

۳۷۶ فراغ
۳۷۷ فردغ
۳۷۸ فروغ
۳۷۹ فرحت
۳۸۰ فرفت
۳۸۱ فراقی
۳۸۲ فراق
۳۸۳ فراق
۳۸۴ فغاں
۳۸۵ فقیر
۳۸۶ فقیر
۳۸۷ فقیر
۳۸۸ فگار
۳۸۹ فیض
۳۹۰ فیاض
۳۹۱ قائم
۳۹۲ قائم
۳۹۳ قاضی
۳۹۴ قاصر
۳۹۵ قاسم
۳۹۶ قدرت
۳۹۷ قدرت
۳۹۸ قدرت
۳۹۹ قرار
۴۰۰ قربان
۴۰۱ قربان
۴۰۲ قسمت
۴۰۳ قلندر
۴۰۴ قیس

۴۰۵ کافر
۴۰۶ کاظم
۴۰۷ کبیر
۴۰۸ کرامت
۴۰۹ گرم
۴۱۰ گریاں
۴۱۱ گریاں
۴۱۲ گریاں
۴۱۳ گرفتار
۴۱۴ کلیم
۴۱۵ کمال
۴۱۶ کمترین
۴۱۷ گنا بیگم
۴۱۸ کوچک
۴۱۹ کیفی
۴۲۰ لطف
۴۲۱ لطیف
۴۲۲ لطیف
۴۲۳ مائل
۴۲۴ مائل
۴۲۵ ماہر
۴۲۶ بتیج
۴۲۷ متقی
۴۲۸ مجذوب
۴۲۹ مجنون
۴۳۰ مجرم
۴۳۱ مجرم
۴۳۲ مجبور
۴۳۳ محبت

۴۳۴ محبت
۴۳۵ محب
۴۳۶ محنت
۴۳۷ محمد
۴۳۸ محسن
۴۳۹ محزوں
۴۴۰ محشر
۴۴۱ محترم
۴۴۲ مخلص
۴۴۳ مخلص
۴۴۴ مختار
۴۴۵ مرید
۴۴۶ مرہون
۴۴۷ مرزا
۴۴۸ مرزا
۴۴۹ مرزا
۴۵۰ مرزا
۴۵۱ مردت
۴۵۲ مزمل
۴۵۳ مسافر
۴۵۴ مسرت
۴۵۵ مسرت
۴۵۶ مستمند
۴۵۷ مسیح
۴۵۸ مسیح
۴۵۹ مسیح
۴۶۰ مسکین
۴۶۱ مشتاق
۴۶۲ مشتاق

۴۶۳ مصدر
۴۶۴ مصحفی
۴۶۵ مضطر
۴۶۶ مضطر
۴۶۷ مضطرب
۴۶۸ مضطرب
۴۶۹ مضمون
۴۷۰ مظہر
۴۷۱ مظفر
۴۷۲ معین
۴۷۳ معروف
۴۷۵ مغل
۴۷۶ مفتون
۴۷۷ مفتون
۴۷۸ مقبول
۴۷۹ مقتول
۴۸۰ مقصود
۴۸۱ مکھو
۴۸۲ ملوا
۴۸۳ ممتاز
۴۸۴ ممنون
۴۸۵ ممنون
۴۸۶ منت
۴۸۷ منتظر
۴۸۸ منصف
۴۸۹ منیر
۴۹۰ منیر
۴۹۱ منیر
۴۹۲ منجھوخاں

۴۹۳ منور
۴۹۴ منشی
۴۹۵ منشی
۴۹۶ منعم
۴۹۷ منعم
۴۹۸ موزوں
۴۹۹ موزوں
۵۰۰ موزوں
۵۰۱ مہجور
۵۰۲ مہلت
۵۰۳ مہاراج
۵۰۴ میر
۵۰۵ میراں
۵۰۶ میراں
۵۰۷ ناجی
۵۰۸ نامی
۵۰۹ نامی
۵۱۰ نامی
۵۱۱ نالاں
۵۱۲ نادر
۵۱۳ نادر
۵۱۴ نثار
۵۱۵ نثار
۵۱۶ نجات
۵۱۷ ندیم
۵۱۸ ندیم
۵۱۹ ندرت
۵۲۰ نزہت
۵۲۱ نسیم

۵۲۲ نشاط
۵۲۳ نصیر
۵۲۴ نصیر
۵۲۵ نصرت
۵۲۶ نظام
۵۲۷ نظامی
۵۲۸ نظیر
۵۲۹ نظیر
۵۳۰ نعیم
۵۳۱ نگراں
۵۳۲ نوا
۵۳۳ نیاز
۵۳۴ نیاز
۵۳۵ نیاز
۵۳۶ واقف
۵۳۷ وارث
۵۳۸ والہ
۵۳۹ والہ
۵۴۰ واصل
۵۴۱ وجیہہ
۵۴۲ وحشت
۵۴۳ وصال
۵۴۴ وفا
۵۴۵ ولی
۵۴۶ ولا
۵۴۷ ولایت
۵۴۸ وہم
۵۴۹ ہادی
۵۵۰ ہاشمی

۵۵۱ ہاشمی
۵۵۲ ہاتف
۵۵۳ ہدایت
۵۵۴ ہرچند
۵۵۵ ہمت
۵۵۶ ہمرنگ
۵۵۷ ہنر
۵۵۸ ہوش
۵۵۹ یاد
۵۶۰ یحییٰ
۵۶۱ یعقوب
۵۶۲ یقین
۵۶۳ یکرنگ
۵۶۴ یکرنگ
۵۶۵ یکدل
۵۶۶ یوسف
۵۶۷ آزاد
۵۶۸ آشنا
۵۶۹ آشنا
۵۷۰ آشنا
۵۷۱ آشنا
۵۷۲ آگاہ
۵۷۳ احمد
۵۷۴ احمد
۵۷۵ احمد
۵۷۶ احسن
۵۷۷ احسان
۵۷۸ افگر
۵۷۹ اسد

۵۸۰ اشرف
۵۸۱ اظہر
۵۸۲ امید
۵۸۳ امین
۵۸۴ امیر
۵۸۵ انور
۵۸۶ ببر
۵۸۷ برق
۵۸۸ بیجان
۵۸۹ بینوا
۵۹۰ بیتاب
۵۹۱ بیتاب
۵۹۲ بیتاب
۵۹۳ ملاشیر
۵۹۴ تمنا
۵۹۵ تھانیسری
۵۹۶ جعفری
۵۹۷ جلال
۵۹۸ جوشش
۵۹۹ جوشش
۶۰۰ جوہر
۶۰۱ جہانگیر
۶۰۲ حامدباری
۶۰۳ حمایت
۶۰۴ حیدر
۶۰۵ حیرت
۶۰۶ خاص
۶۰۷ خیال
۶۰۸ دارا

۶۰۹ دل
۶۱۰ دل
۶۱۱ ذوق
۶۱۲ رجا
۶۱۳ رحمان
۶۱۴ رحیم
۶۱۵ رسوا
۶۱۶ رسا
۶۱۷ رضا
۶۱۸ رضا
۶۱۹ روشن
۶۲۰ زماں
۶۲۱ سبحان
۶۲۲ سپاہی
۶۲۳ سخن
۶۲۴ سرور
۶۲۵ سلیمان
۶۲۶ شوق
۶۲۷ شہید
۶۲۸ شہدا
۶۲۹ شہرت
۶۳۰ شہرت
۶۳۱ صبا
۶۳۲ صبر
۶۳۳ صدق
۶۳۴ صفا
۶۳۵ صفدری
۶۳۶ ظہور
۶۳۷ عابد

۶۳۸	عاشق	۶۵۳	فدا	۶۶۹	محشر	۶۸۴	نجف
۶۳۹	عاکف	۶۵۴	فرصت	۶۷۰	مدہوش	۶۸۵	ندا
۶۴۰	عاصی	۶۵۵	فراقی	۶۷۱	مدحت	۶۸۶	نصیر
۶۴۱	عباس	۶۵۷	فیضی	۶۷۲	مسرور	۶۸۷	نظیر
۶۴۲	عزت	۶۵۸	قبول	۶۷۳	مشہور	۶۸۸	نوید
۶۴۳	عسس	۶۵۹	قدر	۶۷۴	مشتاق	۶۸۹	نوا
۶۴۴	عشقی	۶۶۰	قرین	۶۷۵	معمدن	۶۹۰	نیاز
۶۴۵	عشقی	۶۶۱	کم گو	۶۷۶	مفتون	۶۹۱	نیاز
۶۴۶	عشاق	۶۶۳	کمتر	۶۷۷	ممتاز	۶۹۲	نیاز
۶۴۷	عظیم	۶۶۳	کمال	۶۷۸	منور	۶۹۳	ہادی
۶۴۸	عقیدہ	۶۶۴	کمال الدین	۶۷۹	منعم	۶۹۴	ہمت
۶۴۹	غازی	۶۶۵	گوہری	۶۸۰	منعم	۶۹۵	ہوش
۶۵۰	غیرت	۶۶۶	ماہ	۶۸۱	نامی	۶۹۶	یکرو
۶۵۱	غیرت	۶۶۷	مبتلا	۶۸۲	نالاں	...	.....
۶۵۲	غیرت	۶۶۸	مجنون	۶۸۳	نالاں	...	.....

تین اہم کتابیں

تدریس اردو | اردو تدریس پر فرمان فتحپوری کی عالمانہ تصنیف جو زبان کی تعلیم و تدریس کے جدید ترین اصول و قواعد اور تازہ ترین قومی مسائل کو سامنے رکھ کر لکھی گئی ہے۔ قیمت ۔ چار روپے

اُردو رُباعی | فرمان فتحپوری کا تحقیقی و تنقیدی کارنامہ جس میں اُردو فارسی ادب کی تاریخ میں پہلی بار رُباعی کے فن و موضوع اور ارتقاء پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ قیمت ۔ پانچ روپے

تحقیق و تنقید | تحقیقی و تنقیدی مقالات کا مجموعہ جس میں فرمان فتحپوری نے زبان و ادب کے نہایت اہم اور نئے موضوعات و مسائل پر قلم اٹھایا ہے۔ قیمت ۔ تین روپے ۵۰ پیسے

پتہ:۔ نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

دیوانِ جہاں

مصنّف بینی نرائن۔ بینی نرائن کے والد کا نام مہاراجہ لکشمی نرائن تھا۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے۔ بینی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیسا کہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور مشرق ٹامس روبک سے ہوئی۔ روبک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کرا دیا اور بینی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعرا کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۸۱۲ء دیا ہوا ہے۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۸۱۱ء بتایا ہے جو غلط ہے۔ ۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کر دیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور ٹامس روبک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روبک صاحب کی مدح ہے اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوانِ جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصہ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔

"دیوان جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہیئے۔ اس لئے کہ مؤلف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیسا کہ خود لکھتے ہیں ؎

تلاش و سعی تب کر کے فراواں — جو ہیں اس عصر میں باہم سخندان
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر — سوا اُن کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے — بہ ترتیب دو بائیں جمع کر کے
خدا کے فضل سے دے اس کو انجام — ہیں دیوانِ جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اشپرنگر اور گارساں دتاسی نے اس سے فائدہ اُٹھایا ہے۔

شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں۔ اس کے علاوہ "فردیات" و "مطلعات" کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں کلکتہ کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں۔ اور مشاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۲	آصف	آصف الدولہ
۳	آبرو	مبارک شاہ
۴	اثر	میر محمد
۵	امیر	محمد یار خاں
۶	امجد	مولوی امجد
۷	احسن	مرزا احسن علی
۸	آشفتہ	رضا قلی
۹	ایمان	-
۱۰	افسوس	شیر علی
۱۱	انشا	انشا اللہ
۱۲	اظغری	میر ظہیر الدین
۱۳	امید	امید علی
۱۴	اکبر	بھچو
۱۵	بیدار	میر محمد علی
۱۶	بیمار	-
۱۷	بیباک	نجف علی
۱۸	بقا	بقا اللہ
۱۹	برق	
۲۰	پروانہ	جسونت سنگھ
۲۱	تجلی	میاں حاجی میر تقی کبھ بنجے
۲۲	تاباں	عبد الحیی
۲۳	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۴	تسلی	ٹیکا رام
۲۵	ثنا	
۲۶	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۷	جواں	میر کاظم علی
۲۸	جعفر	میر جعفر
۲۹	جرأت	یحییٰ امان قلندر بخش
۳۰	حسن	غلام حسین
۳۱	حیران	میر حیدر علی
۳۲	حسرت	جعفر علی
۳۳	حزیں	ابو الخیر
۳۴	حیف	
۳۵	حیدری	حیدر بخش
۳۶	حاتم	
۳۷	خدمت	فرحت علی
۳۸	خاکسار	شاہ خاکسار
۳۹	خلیق	-
۴۰	درد	خواجہ میر درد
۴۱	دل	محمد عابد
۴۲	دایم	دایم علی
۴۳	ذوقی	
۴۴	رضا	
۴۵	روح الامین	
۴۶	رفیق	عظیم آبادی
۴۷	رونق	
۴۸	رسوا	
۴۹	راسخ	طالب حسین
۵۰	رند	کھیم نرائن
۵۱	زار	میر جیون
۵۲	سلیمان	سلیمان شکوہ
۵۳	سکندر	
۵۴	سایہ	سلیم
۵۵	سراج	اورنگ آبادی
۵۶	سلطان	
۵۷	سودا	میرزا رفیع
۵۸	سوز	محمد میر
۵۹	شاد	اللہ یار بیگ
۶۰	شایق	
۶۱	شیدا	امانت اللہ
۶۲	شہرت	افتخار الدین خاں
۶۳	صفدری	
۶۴	ضیا	ضیاء الدین
۶۵	طیش	محمد اسمٰعیل
۶۶	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۶۷	عظیم	
۶۸	عاشق	برہان علی
۶۹	عاشق	میر یحییٰ

۷۰	غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل	۱۰۶	منت	قمر الدین
۷۱	غیرت	-	۸۹	گرم	مرزا حیدر علی	۱۰۷	میر	میر تقی میر
۷۲	غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	شمس الدین	۱۰۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	غم	-	۹۱	محبوب	میر قریش	۱۰۹	مصحفی	غلام ہمدانی
۷۴	فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	محبت خاں	۱۱۰	منتظر	نور الاسلام
۷۵	فیض	میر فیض علی	۹۳	مست		۱۱۱	نزار	-
۷۶	فغاں	اشرف علی	۹۴	مہربان		۱۱۲	نثار	عبد الرسول
۷۷	فغاں	شمس الدین	۹۵	مسکین	عظیم آبادی	۱۱۳	نیاز	محمد امان
۷۸	فرحت	آصف بیگ	۹۶	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۱۴	نالاں	میاں عسکری
۷۹	فدا	امام الدین	۹۷	مستمند		۱۱۵	ناصر	ناصر علی
۸۰	فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۱۶	ولی	میرزا محمد ولی
۸۱	فدوی	مرزائی عرف مرزا بچو	۹۹	مجنوں		۱۱۷	وزیر	وزیر علی خاں
۸۲	قسمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	محمد حسین	۱۱۸	والی	منشی محمد والی
۸۳	قائم		۱۰۱	مفتوں	مرزا ابراہیم بیگ	۱۱۹	ولا	مرزا لطف علی عرف مظہر علی خاں
۸۴	قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	مضطر	لالہ کنور سین	۱۲۰	ہوس	مرزا تقی خاں
۸۵	قلندر	-	۱۰۳	مضطر	درگا پرشاد	۱۲۱	ہادی	میر جواد
۸۶	قاسم	ابو القاسم خاں	۱۰۴	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۲	ہاشمی	میر ہاشمی
۸۷	کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محشر	-	۱۲۳	یقین	انعام اللہ خاں[1]

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں لکھنؤ کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حسب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں:-

(۱)	جواں	کاظم علی
(۲)	حیدر	حیدر بخش
(۳)	رواں	سید جعفر علی
(۴)	شہرت	افتخار الدین علی خاں
(۵)	عیاں	مرزا ہاشم علی
(۶)	قاسم	ابو القاسم
(۷)	ممتاز	مرزا قاسم علی
(۸)	ولا	مرزا لطف علی

دستور الفصاحت

مصنف حکیم سید احمد علی خاں یکتا۔ یکتا کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیر الدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتا نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیر الدین حیدر والیِ اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اُردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بہ حیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف و طباعت دستور الفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۴۹ھ/۱۸۳۴ء نکلتے ہیں۔ یہ تذکرے کے تکملہ کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۳ھ/۱۷۹۸ء سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۴۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو گیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۴۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔

خصوصیات دستور الفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے۔ جس کا تعلق اُردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جزو اور تیسرے میں نحوی جزو پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزوی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبدالباسط کی منار الضوابط کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اسے مشعل راہ بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جابجا اپنے اشعار بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سو سترہ صفحات میں مصنف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ حواشی وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے اُن کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

لے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدے ہیں۔ اسی کے ساتھ قابل قدر کام یہ کیا ہے کہ جن مشاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کردی ہے کہ اسکا ذکر کن کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دئے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقہ اوّل		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**	
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درد	۱۵	فدوی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلّی	۲۸	نوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پروانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تسکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغاں	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنگین	۳۶	قمر

ایک شاعر کا انجام

جناب نیاز کے عنوان شباب کا لکھا ہوا طویل افسانہ جس کا ایک ایک جملہ حسن و عشق کی تمام نشہ بخش کیفیت سے معمور ہے یہ افسانہ اپنے پلاٹ اور انشار کے لحاظ سے اس قدر بلند چیز ہے کہ اس کی نظیر نہیں ملتی۔ قیمت :- ایک روپیہ

گلشنِ بے خار

مصنف | نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن۔ اردو میں شیفتہ اور فارسی میں حسرتی تخلص کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت | شیفتہ نے ۱۲۴۸ھ/۱۸۳۲ء کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۲۵۰ھ/۱۸۳۴ء کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دیباچہ میں خود لکھتے ہیں کہ "ابتدائے ایں کارنامہ در ابتدائے سال ہزار و دو صد و چہل و ہشت از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دو صد و پنجاہ" شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۵۰ھ میں وہ اپنی عمر کے ۵۰ سال پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں ان سے بھی گلشن بے خار کا سال تصنیف ۱۲۵۰ھ/۱۸۳۴ء نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ ۱۲۹۱ھ/۱۸۷۴ء مطابق اکتوبر ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۶×۲۰/۸ کے سائز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے آخری اٹھائیس صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جمیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس کہ مقدمہ نگار نے اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات | گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدما سے لے کر معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دیے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہیے۔ شعراء کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں۔ چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن، ذوق اور آزردہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومن اور امت الفاطمہ صاحب جی کے معاشقہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعراء کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقع ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزردہ جیسے باکمال شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تاریخی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیفتہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو — نجم الدین	۲۳	اثر — سید محمد میر	۴۵	الہام — شرف الدین
۲	آتش — خواجہ حیدر علی	۲۴	احسان — عبدالرحمٰن	۴۶	الم — محمد علی
۳	آرزو — سراج الدین علی خاں	۲۵	احسن — -	۴۷	الفت
۴	آرام — خیر اللہ	۲۶	احسن — مرزا احسن علی	۴۸	الفت — منگل سین
۵	آرام — رائے بریم ناتھ	۲۷	احسن — احسن اللہ خاں	۴۹	امیر — مرزا امینڈھو
۶	آرام — مکھن لعل	۲۸	احمد — غلام احمد	۵۰	امیر — علی محمد خاں
۷	آزردہ — صدرالدین خاں	۲۹	احمد — احمد بیگ	۵۱	امیر — امیر اللہ
۸	آزاد — امیر الدین	۳۰	احقر — جواد علی	۵۲	امین — خواجہ امین الدین
۹	آزاد — فقیر اللہ	۳۱	اختر — -	۵۳	امین — امین الدین خاں
۱۰	آزاد — رام سنگھ	۳۲	اختر — اکبر علی	۵۴	امین — محمد اسمٰعیل
۱۱	آشوب — امداد علی خاں	۳۳	ارمان — فرزند جعفر علی حسرت	۵۵	امین — میر محمد امین
۱۲	آشفتہ — عظیم الدین خاں	۳۴	اسعد — اسعد بخت	۵۶	امانی — میر امانی
۱۳	آشفتہ — رضا قلی	۳۵	اسد — میر امانی	۵۷	امانی — -
۱۴	آشفتہ — سید منور علی	۳۶	اسلام — شیخ الاسلام	۵۸	امجد — -
۱۵	آصف — یحییٰ خاں	۳۷	امیر — تلبرار	۵۹	امانت — امانت رائے
۱۶	آفتاب — شاہ عالم بادشاہ	۳۸	آسفاں —	۶۰	امی — روشن بیگ
۱۷	آفرین — قلندر بخش	۳۹	اشرف — محمد اشرف	۶۱	انور — محمد خاں
۱۸	آفاق — فرید الدین	۴۰	اصغر — سید امجد علی	۶۲	انتظار — -
۱۹	آگاہ — میر حسن	۴۱	اظہر — غلام محی الدین	۶۳	انیس — -
۲۰	آگاہ — نور خاں	۴۲	اعظم — اعظم خاں	۶۴	انجام — امیر خاں
۲۱	اٹل — عبدالجلیل	۴۳	افسوس — شیر علی	۶۵	انشاء — انشاء اللہ خاں
۲۲	اثر — حسین علی خاں	۴۴	افسر — اکبر خاں	۶۶	اویس — محی الدین

۶۷	ادباش	امیرالزماں
۶۸	ایمان	میر محمد خاں
۶۹	بحر	
۷۰	برشتہ	مشرف
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں
۷۲	برکت	برکت علی خاں
۷۳	پردانہ	محمد بیگ
۷۴	پردانہ	جسونت سنگھ
۷۵	تراز	حسین بخش
۷۶	تسمل	جبار علی
۷۷	تشیر	میر بشارت علی
۷۸	تقا	محمد تقا
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں
۸۱	بیتاب	سیوک رام
۸۲	بیتاب	
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں
۸۴	بیباک	میر نجف علی
۸۵	بے جان	شیو سنگھ
۸۶	بے خود	نرائن داس
۸۷	بے خواب	-
۸۸	بیدار	میر محمدی
۸۹	بیان	خواجہ احسن اللہ
۹۰	پیام	شرف الدین علی خاں
۹۱	تاباں	عبدالحیٔ
۹۲	تاب	مہتاب رائے
۹۳	تپش	محمد اسمٰعیل
۹۴	تجلی	محمد حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی
۹۶	تجمل	محمد عظیم
۹۷	تجمل	
۹۸	تجرد	مصطفےٰ
۹۹	ترقی	تقی خاں
۱۰۰	تسلی	ٹیکا رام
۱۰۱	تسکین	سعادت علی
۱۰۲	تسکیں	میر حسین
۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن
۱۰۴	تعشق	سید محمد
۱۰۵	تمکین	صلاح الدین
۱۰۶	ترنا	محمد عیسیٰ
۱۰۷	ثابت	معزالدین
۱۰۸	ثابت	اجابت خاں
۱۰۹	ثاقب	شمس الدین
۱۱۰	ثروت	درویش علی
۱۱۱	جام	کنور سین
۱۱۲	جان	جان علی
۱۱۳	جانی	بیگم جان
۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں
۱۱۵	جراح	غلام ناصر
۱۱۶	جرأت	قلندر بخش
۱۱۷	جعفری	باقر علی
۱۱۸	جلال	-
۱۱۹	جنون	نجف علی خاں
۱۲۰	جنون	فخرالاسلام
۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ
۱۲۲	جوہر	احمد علی
۱۲۳	جوتش	محمد عابد
۱۲۴	جوتش	محمد روشن
۱۲۵	جوش	رحیم اللہ
۱۲۶	جواں	نعیم بیگ
۱۲۷	جولاں	میر بہادر
۱۲۸	جولاں	میر حسن علی خاں
۱۲۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۱۳۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۳۱	جہن	جہن ناتھ
۱۳۲	جینا	بیگم
۱۳۳	حاتم	ظہورالدین
۱۳۴	حافظ	محمد اشرف
۱۳۵	حالی	محب علی
۱۳۶	حبیب	
۱۳۷	حجام	عنایت اللہ
۱۳۸	حزیں	-
۱۳۹	حسرت	جعفر علی
۱۴۰	حسرت	ذوقی رام
۱۴۱	حسرت	ہیبت خاں
۱۴۲	حسن	غلام حسن
۱۴۳	حسن	خواجہ حسن
۱۴۴	حسن	ابوالحسن
۱۴۵	حسن	حسن علی خاں
۱۴۶	حسن	مرزا حسن
۱۴۷	حسین	غلام حسین
۱۴۸	حشمت	محتشم علی خاں
۱۴۹	حشمت	میر محمد علی
۱۵۰	حضور	بالمکند
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۱۵۲	حقیقت	شاہ حسین
۱۵۳	حکیم	محمد اشرف خاں

۱۵۴ حکیم محمد پناہ
۱۵۵ حقیر امام الدین
۱۵۶ حیرت مراد علی
۱۵۷ حیرت غلام فخر الدین
۱۵۸ حیرت اجودھیا پرشاد
۱۵۹ حیران حیدر علی
۱۶۰ حیدر حسام الدین
۱۶۱ حیدر حیدر علی خاں
۱۶۲ حیف چراغ علی
۱۶۳ خاکسار محمد یار
۱۶۴ خاکی حیدر بیگ
۱۶۵ خادم -
۱۶۶ خادم -
۱۶۷ خادم خادم علی خاں
۱۶۸ خان محمدی خاں
۱۶۹ خاں اشرف خاں
۱۷۰ خرد فخر الدین خاں
۱۷۱ خستہ محمد عبدالزماں
۱۷۲ خبیر غلام قطب
۱۷۳ خوشنود -
۱۷۴ خلق میر احسن
۱۷۵ خلیق میر مستحسن
۱۷۶ خنداں
۱۷۷ خود غرض
۱۷۸ خیال غلام حسن خاں
۱۷۹ داغ میر مہدی
۱۸۰ دارا دارا بخت
۱۸۱ دانا فضل علی
۱۸۲ داور -

۱۸۳ دردمند کریم اللہ خاں
۱۸۴ درد خواجہ میر درد
۱۸۵ دریغ زین العابدین
۱۸۶ درویش شاہ علی
۱۸۷ دل شمس الدین
۱۸۸ دل زور آور خاں
۱۸۹ دل آزاد خاں
۱۹۰ دل دیبی پرشاد
۱۹۱ دل خوش بہادر سنگھ
۱۹۲ دلبر دلیر شاہ
۱۹۳ دلسوز خیراتی خاں
۱۹۴ دلگیر حمایت علی خاں
۱۹۵ دولہن بیگم
۱۹۶ دوست
۱۹۷ دیوانہ محمد علی خاں
۱۹۸ دیوانہ سرپ سنگھ
۱۹۹ ذاکر احمد بیگ
۲۰۰ ذرہ رام ناتھ
۲۰۱ ذکا ذکا اللہ خاں
۲۰۲ ذوق شیخ محمد ابراہیم
۲۰۳ ذوقا ذوقا شاہ
۲۰۴ ذوقی ذوقی رام
۲۰۵ ذوقی شاہ ذوقی
۲۰۶ راقم غلام محمد
۲۰۷ راقم بندرابن
۲۰۸ راغب سبحان قلی بیگ
۲۰۹ رافت رؤف احمد
۲۱۰ راسخ غلام علی
۲۱۱ راجہ راجہ بہادر

۱۱۲ رجا -
۱۱۳ رسا -
۱۱۴ رسا علیم اللہ
۱۱۵ رستم رستم علی خاں
۱۱۶ رسوا آفتاب رائے
۱۱۷ رضا -
۱۱۸ رضا رضا علی
۱۱۹ رضا حمید الدین
۱۲۰ رضا میر محمد رضا
۱۲۱ رضا مرزا جیوں
۱۲۲ رضا میر محمدی
۱۲۳ رضی رضی خاں
۱۲۴ رضی رضی خاں
۱۲۵ رغبت ابوالمعانی
۱۲۶ رغبت -
۱۲۷ رفیق اسد بیگ
۱۲۸ رفیق امین اللہ
۱۲۹ رفاقت مرزا مکین
۱۳۰ رفیع رفیع الدین
۱۳۱ رقت مرزا قاسم علی
۱۳۲ رنگین سعادت یار خاں
۱۳۳ رنگین پورن لعل
۱۳۴ رند گنگا پرشاد
۱۳۵ رند مہربان خاں
۱۳۶ رنج میر محمد نصیر
۱۳۷ رونق غلام حیدر
۱۳۸ روشن
۱۳۹ روشن روشن شاہ
۱۴۰ زار برہان الدین

۲۴۱	زار	میر مظہر علی	۲۷۰	سوزاں	احمد علی	۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۲۴۲	زار	میر جیون	۲۷۱	سہراب	سہراب بیگ	۳۰۰	شفیق	مظہر علی خاں
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی	۲۷۲	سیادت	مجاہد الدین	۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں	۲۷۳	سید	غلام رسول	۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں	۲۷۴	سید	قطب علی	۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۲۴۶	زینت	-	۲۷۵	سید	غالب علی خاں	۳۰۴	شکر	راد ہاکشن
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ	۲۷۶	شاد	اللہ یار بیگ	۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۲۴۸	سائل	محمد یار بیگ	۲۷۷	شاد	سکندر آبادی	۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۲۴۹	سامان	محمد ناصر	۲۷۸	شاد	-	۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۲۵۰	سبحان	عبدالسبحان	۲۷۹	شاد	احمد حسین	۳۰۸	شوق	الٰہی بخش
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل	۲۸۰	شاداب	خوشوقت رائے	۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۲۵۲	سجاد	میر سجاد	۲۸۱	شاداں	رجب علی	۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۲۵۳	سخن	محمد حسین	۲۸۲	شاکر	شاکر علی	۳۱۱	شوق	دہلوی
۲۵۴	سخنور	دیوان سنگھ	۲۸۳	شاکر	محمد شاکر	۳۱۲	شوق	حسن خاں
۲۵۵	سرسبز	زین العابدین	۲۸۴	شاہ	سعد اللہ	۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۲۵۶	سراج	سراج الدین	۲۸۵	شائق	محمد ہاشم	۳۱۴	شوق	روشن لال
۲۵۷	سراج	-	۲۸۶	شائق	میر حاجی	۳۱۵	شوق	محمد بخش
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں	۲۸۷	شائق	پیر محمد	۳۱۶	شوق	غلام رسول
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ	۲۸۸	شائق	محمد نذیر الدین	۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۲۶۰	سعادت	سعادت علی	۲۸۹	شرف	مرزا شرف الدین	۳۱۸	شور	محمود بیگ
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں	۲۹۰	شرف	شیخ شرف الدین	۳۱۹	شورش	غلام احمد
۲۶۲	سکندر	محمد علی	۲۹۱	شرف	میر محمدی	۳۲۰	شورش	غلام حسین
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش	۲۹۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۳۲۱	شہرت	-
۲۶۴	سلطان	نصر اللہ خاں	۲۹۳	شرافت	اشرف علی	۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۹۴	شرر	مرزا جعفر	۳۲۳	شہامت	شہامت علیخاں
۲۶۶	سلیمان	-	۲۹۵	شرر	مرزا صادق	۳۲۴	شہید	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی	۲۹۶	شرر	مرزا ابراہیم	۳۲۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۶۸	سودا	محمد رفیع	۲۹۷	شعلہ	امر ناتھ	۳۲۶	شیدا	مراد آبادی
۲۶۹	سوز	محمد میر	۲۹۸	شفا	حکیم یار علی	۳۲۷	شیدا	خواجہ ہینگا

۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں
۳۳۹	شیفتہ	
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفےٰ خاں
۳۴۲	صاحب	ظفریاب خاں
۳۴۳	صاحب	-
۳۴۴	صاحب	امتہ الفاطمہ
۳۴۵	صاحبقراں	امام علی
۳۴۶	صادق	صادق علی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں
۳۴۹	صابر	صابر شاہ
۳۵۰	صالح	نظام الدین
۳۵۱	صبا	کانجی مل
۳۵۲	صبا	-
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر
۳۵۴	صبر	غلام حسین
۳۵۵	صدق	-
۳۵۶	صبا	منولال
۳۵۷	صفا	-
۳۵۸	صفدر	صفدر علی
۳۵۹	صفدری	صادق علی
۳۶۰	صفت	کریم الدین
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ
۳۶۲	ضمیر	شیخ مداری
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس
۳۶۴	ضیا	میر ضیاء الدین
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین
۳۶۷	طالب	طالب حسین
۳۶۸	طالب	-
۳۶۹	طالب	میر طالب
۳۷۰	طالب	حافظ طالب
۳۷۱	طرب	جھنولال
۳۷۲	طفل	عبدالمقتدر خاں
۳۷۳	طور	-
۳۷۴	طوماس	(فرنگی زادہ)
۳۷۵	ظاہر	میر محمدی
۳۷۶	ظفر	ابوظفر
۳۷۷	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۳۷۸	عالی	-
۳۷۹	عالی جاہ	
۳۸۰	عارف	محمد عارف
۳۸۱	عارف	میر عارف علی
۳۸۲	عاجز	الفت خاں
۳۸۳	عاجز	زور آور سنگھ
۳۸۴	عاصی	امداد حسین
۳۸۵	عاصی	-
۳۸۶	عاصمی	برہان الدین
۳۸۷	عاقل	عاقل شاہ
۳۸۸	عاشق	-
۳۸۹	عاشق	بھولا ناتھ پنڈت
۳۹۰	عاشق	رام سنگھ
۳۹۱	عاشق	مہدی علی خاں
۳۹۲	عاشق	نبی بخش
۳۹۳	عاشق	مولوی جلال الدین
۳۹۴	عاشقی	آغا حسین
۳۹۵	عبرت	میر ضیاء الدین
۳۹۶	عبدالواسع	
۳۹۷	عزلت	سید عبدالولی
۳۹۸	عزیز	بکھاری لال
۳۹۹	عزیز	عزیز اللہ
۴۰۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۴۰۱	عزیز	شیو ناتھ
۴۰۲	عسکری	مرزا عسکری
۴۰۳	عشاق	-
۴۰۴	عشقی	مرادآبادی
۴۰۵	عشق	رکن الدین
۴۰۶	عشق	عزت اللہ خاں
۴۰۷	عشق	غلام محی الدین
۴۰۸	عشرت	غلام علی
۴۰۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۴۱۰	عظیم	-
۴۱۱	عظمت	عظمت اللہ خاں
۴۱۲	علی	علی محمد خاں
۴۱۳	عنایت	عنایت علی خاں
۴۱۴	عیشی	مرزا حسین رضا
۴۱۵	عیشی	طالب علی خاں
۴۱۶	عیاش	میر یعقوب
۴۱۷	غالب	مکرم الدولہ بہادر جنگ خاں
۴۱۸	غالب	غالب علیخاں
۴۱۹	غالب	اسد اللہ خاں
۴۲۰	غافل	رائے سنگھ
۴۲۱	غافل	بختاور سنگھ
۴۲۲	غریب	-
۴۲۳	غریب	نصیر الدین
۴۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں

۴۲۵ غلام راجہ گوپال ناگھ
۴۲۶ غلامی شاہ غلام محمد
۴۲۷ غمگین میر سید علی
۴۲۸ غنی -
۴۲۹ غنی عبدالغنی
۴۳۰ غواص -
۴۳۱ فارغ میر احمد خاں
۴۳۲ فارغ -
۴۳۳ فارغ (بریلوی)
۴۳۴ فارغ سکندر سنگھ
۴۳۵ فدا محمد علی
۴۳۶ فدا عبدالصمد
۴۳۷ فدا فدا حسین
۴۳۸ فدا امام الدین
۴۳۹ فدا لچھمی رام
۴۴۰ فدا عاقبت محمود خاں
۴۴۱ فدا عظیم بیگ
۴۴۲ فدوی سکندر بقال
۴۴۳ فدوی فضل علی
۴۴۴ فدوی محمد حسن لاہوری
۴۴۵ فدوی مرزا محمد علی
۴۴۶ فراغ محمد فراغ
۴۴۷ فراسو -
۴۴۸ فرخ فرخ علی
۴۴۹ فرخ فرخ بخش
۴۵۰ فرخت امیر علی
۴۵۱ فروغ میر روشن
۴۵۲ فریاد -
۴۵۳ فراق ثناء اللہ خاں
۴۵۴ فراق پریم کشور
۴۵۵ فرہاد میر ببر علی
۴۵۶ فصیح مرزا جعفر علی
۴۵۷ فضل فضل مولا خاں
۴۵۸ فغاں اشرف علی فغاں
۴۵۹ فقیر فقیر اللہ
۴۶۰ فقیر شمس الدین
۴۶۱ فگار میر حسین
۴۶۲ فگار قطب علی
۴۶۳ فیض کرپا کشن
۴۶۴ فیض میر فیض علی
۴۶۵ قائم محمد ضیاء الدین
۴۶۶ قاسم سید قاسم علی
۴۶۷ قاسم حکیم قدرت اللہ خاں
۴۶۸ قاسم قاسم علی
۴۶۹ قاصر ببر علی بیگ
۴۷۰ قابل مرزا علی بخت
۴۷۱ قبول غنی بیگ
۴۷۲ قدرت شاہ قدرت اللہ
۴۷۳ قدرت مولوی قدرت اللہ امیٹھوی
۴۷۴ قدرت قدرت اللہ
۴۷۵ قربان میر محمدی
۴۷۶ قرباں قربان علی
۴۷۷ قرار میر حسین علی
۴۷۸ قرین -
۴۷۹ قسمت شمس الدولہ
۴۸۰ قلندر نظر
۴۸۱ قمر قمر الدین
۴۸۲ قمر قمر طالع
۴۸۳ قیس احمد علی بیگ
۴۸۴ کابل پنڈت ٹھاکر
۴۸۵ کبیر حکیم کبیر علی
۴۸۶ کریم کریم اللہ
۴۸۷ کرم شیخ غلام ضامن
۴۸۸ کرم حیدر علی
۴۸۹ گرفتار سنگی بیگ
۴۹۰ گریاں میر محمد علی
۴۹۱ گستاخ مرزا علی
۴۹۲ کلو میر کلو
۴۹۳ کلیم کلیم اللہ
۴۹۴ کلیم میر محمد حسین
۴۹۵ کمال شاہ کمال الدین
۴۹۶ گمان -
۴۹۷ گنا بیگم
۴۹۸ کوچک شہزادہ وجیہ الدین
۴۹۹ کوثر مہدی علی خاں
۵۰۰ گویا حیات اللہ
۵۰۱ گویا نواب فقیر محمد خاں
۵۰۲ لطیف شمس الدین
۵۰۳ لطیف میر لطیف علی
۵۰۶ لطف مرزا علی
۵۰۷ مایل میر محمدی
۵۰۸ مایل محمد یار بیگ
۵۰۹ مایل کاظم علی
۵۱۰ ماہر فخر الدین
۵۱۱ مبتلا مرزا کاظم بیگ
۵۱۲ مبتلا -
۵۱۳ مجذوب غلام حیدر بیگ

۵۱۴	مجنوں	-
۵۱۵	مجنوں	-
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ
۵۱۸	مجبور	حق رسا
۵۱۹	مخزوں	میر ناصر خاں
۵۲۰	مخزوں	عالم شاہ
۵۲۱	محو	حسین علی خاں
۵۲۲	محو	عظیم اللہ
۵۲۳	محب	ولی اللہ
۵۲۴	محبت	میر بہادر علی
۵۲۵	محبت	نواب محبت خاں
۵۲۶	محنت	مرزا حسین علی
۵۲۷	محشر	اکرام اللہ خاں
۵۲۸	محشر	مرزا علی نقی
۵۲۹	محسن	میر محسن
۵۳۰	محترم	محترم علی
۵۳۱	محمود	محمود خاں
۵۳۲	مخلص	میر باقر
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں
۵۳۴	مدحت	لکھنوی
۵۳۵	مدہوش	-
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا
۵۳۷	مرزا	-
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ
۵۳۹	مرزا	-
۵۴۰	مروت	صفیر علی
۵۴۱	مرہوں	مرزا علی رضا
۵۴۲	مزمل	مزمل شاہ
۵۴۳	مسرور	پیر بخش
۵۴۴	مسرور	سنگی بیگ
۵۴۵	مسرور	شرف الدین
۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۵۴۷	مسرت	وزیر علی
۵۴۸	مستمند	یار علی خاں
۵۴۹	مسیح	براتی
۵۵۰	مشیر	قطب الدین
۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں
۵۵۲	مشتاق	تاج الدین
۵۵۳	مشتاق	محمد واصل
۵۵۴	مشہور	-
۵۵۵	مصدر	مانثار اللہ خاں
۵۵۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۵۵۷	مضمون	-
۵۵۸	مضمون	شرف الدین
۵۵۹	مضطر	کنور سین
۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد
۵۶۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں
۵۶۲	مظفر	مظفر علی خاں
۵۶۳	معقول	-
۵۶۴	معنی	محمد امین
۵۶۵	معین	معین الدین خاں
۵۶۶	معروف	الٰہی بخش
۵۶۷	مغل	مغل علی
۵۶۸	مغموم	میر مشیت علی
۵۶۹	مفتوں	مرزا کریم بخش
۵۷۰	مفلس	محب علی
۵۷۱	موزوں	چھتر سنگھ
۵۷۲	موج	خدا بخش
۵۷۳	مونس	سعادت علی
۵۷۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۷۵	مہر	رجب بیگ
۵۷۶	مہر	مہر چند
۵۷۷	مہلت	مرزا علی
۵۷۸	منیر	محمد تقی
۵۷۹	ناجی	محمد شاکر
۵۸۰	نالاں	محمد عسکری
۵۸۱	نالاں	-
۵۸۲	نادم	-
۵۸۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۸۴	نادر	گنگا سنگھ
۵۸۵	نادر	محمد عارف
۵۸۶	نازک	زینت
۵۸۷	ناظم	-
۵۸۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۸۹	نامی	حسام الدین
۵۹۰	نامی	-
۵۹۱	ناسخ	امام بخش
۵۹۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۹۳	نثار	نثار علی
۵۹۴	نثار	محمد امان
۵۹۵	نجف	نجف علی
۵۹۶	نجات	زین العابدین
۵۹۷	نذرت	مرزا مغل
۵۹۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۹۹	نربیت	رمجو
۶۰۰	نسیم	گلزار علی

۶۰۱	نسیم	کدار ناتھ	۶۱۶	وحشت	ابوالحسن	۶۳۱	ہاشمی	-
۶۰۲	نشاط	الٰہی بخش	۶۱۷	واقف	-	۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۰۳	نشاط	بسنت سنگھ	۶۱۸	والہ	-	۶۳۳	ہر چند	ہر چند رکشور
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین	۶۱۹	والہ	مرحمت خاں	۶۳۴	ہمدم	عبداللہ خاں
۶۰۵	نکیر	ولی محمد اکبر آبادی	۶۲۰	وحشت	غلام علی خاں	۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۰۶	نظیر	گنبت رائے	۶۲۱	وحدت	جمعیت رائے	۶۳۶	ہمت	-
۶۰۷	نکیر	نیازی	۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر	۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں	۶۲۳	وزیر	وزیر علی	۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں	۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی	۶۲۵	وصال	نصر اللہ خاں	۶۴۰	یاد	غلام حسین
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام	۶۲۵	والا	مظہر علی خاں	۶۴۱	یاس	خیر الدین
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں	۶۲۷	ولی	-	۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل	۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی	۶۴۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۶۱۴	وجیہہ	وجیہہ الدین	۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں	۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۶۱۵	وحشت	-	۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم			

مذاہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکتہ الآرا تصنیف جس میں مذاہب عالم کی ابتداء، مذہب کا فلسفہ و ارتقا۔ مذہب کی حقیقت، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔

قیمت ۔ فی جلد ایکروپیہ ۷۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

تاریخِ ادبِ ہندوستانی

مصنف گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق ۔ ۲۰ جنوری ۱۷۹۴ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسیلز میں ختم کر کے پیرس گئے ۔ وہاں عربی ، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی ۔ ۱۸۲۴ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انگلستان گئے ۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے ۔ انھوں نے اردو ہندوستانی کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں ۔ وہ دراصل ایک سچے اسکالر تھے ۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تحصیل میں صرف کرتے تھے ۔

۱۸۷۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے

گارساں دتاسی نے اردو ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیر نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستانی ہے ۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام شائع ہو چکے ہیں ۔

تصنیف و طباعت تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے ۔ پہلی جلد اول اول ۱۸۳۹ء میں رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف گریٹ برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیر اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی ۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے ۔ یہاں تک کہ ۱۸۷۰ء اور ۱۸۷۱ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا ایڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا ۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۷۰ء میں اور تیسری جلد ۱۸۷۱ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظر عام پر آئی ۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں ۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں ۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلن صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۴۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ "طبقات الشعرا" کے نام سے شائع ہوا لیکن یہ لفظی ترجمہ نہیں ہے ۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلن صاحب نے اس میں اضافے بھی کئے ہیں ۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے ۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے ۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں ۔ فرانسیسی خاتون لیلیان نذرو نے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کی نگرانی میں تنقیدی حواشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی ۔ اسکا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے ۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے لیلیان نذرو نے اردو میں منتقل کر دیا ہے ۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعراء و مصنفین کا ذکر آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ لیلیان نذر نے اسی حلقے کا ترجمہ کیا ہے۔

گارساں دتاسی نے اسکا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیئے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا پوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پر لکھی گئی ہے۔ بلکہ یوں کہنا چاہیئے اکثر پرانے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کر دیئے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصناف سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سید سلیمان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں مستعمل تلمیحات اور شاعرانہ رموز و علائم کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونۂ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار ایسی تصانیف، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کسی اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل اور احباب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سبھی کچھ ہے۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور برصغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراء و مصنفین

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد مہدی آمن خاں	۱۲	ابوالحسنین محمد	۲۳	امجد دیا پرشاد پنڈت
۲	اجودی اسمٰعیل	۱۳	ابوالمفضل	۲۴	احسان حافظ عبدالرحمٰن خان
۳	ابراہیم عادل شاہ	۱۴	العباس	۲۵	احسان میر شمس الدین
۴	ابراہیم قاضی ابراہیم بلندی	۱۵	ابجائی رام	۲۶	احسان میر غلام علی حیدرآبادی
۵	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۱۶	اتحاد مرزا آغا جان	۲۷	احسان علی حکیم
۶	ابرام خان منشی	۱۷	آتش اتفاق بریلوی	۲۸	احسن شاہ احسن اللہ
۷	ابرو شیخ نجم الدین	۱۸	آتش خواجہ حیدر علی	۲۹	احسن محمد
۸	ابلی خان مولوی	۱۹	آتش مرزا غلام حسین	۳۰	احسن محمد مولا
۹	ابوالجلال	۲۰	اثل میر عبدالجلال	۳۱	احسن مرزا
۱۰	ابوالحسن امیر الدین احمد	۲۱	اثر میر محمد دہلوی	۳۲	احسن مرزا رحمٰن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن مولوی	۲۲	اثر نواب حسین علی خاں	۳۳	احسن میاں احسن اللہ

۳۴	احسن اللہ	محمد
۳۵	احسن اللہ خاں	دہلوی
۳۶	اختر	مرزا جواد علی
۳۷	احمد	احمد خاں
۳۸	احمد	احمد علی
۳۹	احمد	شاہ غلام احمد کانپوری
۴۰	احمد	شمس الدین
۴۱	احمد	شیخ دہلوی
۴۲	احمد	شیخ حافظ غلام احمد خوند
۴۳	احمد	شیخ مولوی حافظ الدین
۴۴	احمد	صمصام اللہ
۴۵	احمد	غلام احمد بہاپوری
۴۶	احمد	غلام محمد
۴۷	احمد	غلام محی الدین
۴۸	احمد	فخر الدین
۴۹	احمد	گجراتی
۵۰	احمد	محمد امیر
۵۱	احمد	مولوی اوحد الدین
۵۲	احمد	میر احمد علی
۵۳	احمد	احمد نصیر الدین
۵۴	احمد	نظام الدین
۵۵	احمد	بیگ الدین مرزا
۵۶	احمد حسن	پیر
۵۷	احمد خان	سید
۵۸	احمد شاہ	
۶۰	احمد شاہ بہادر	سلطان دہلوی
۶۱	احمد شریف	
۶۲	احمد صاحب	
۶۳	احمد علی	مولوی میر احمد علی
۶۴	احمد	علی حافظ خان
۶۵	احمد علی خاں	مرزا
۶۶	احمد علی	سید
۶۷	احمد علی	سراوای
۶۸	احمد علی	شیو راج پوری
۶۹	احمد گرجانی	یا حرجانی
۷۰	احمد یار	
۷۱	احمد وہاب	
۷۲	احمدی	خواجہ احمد علی
۷۳	احمدی	شیخ احمد وارث
۷۴	احمدی	نظام الدین
۷۵	اختر	ابو منصور ناصر الدین سلطان غا
۷۶	اختر	قاضی محمد صادق خا
۷۷	اختر	مرزا اکبر علی
۷۸	اخگر	میاں حیدری
۷۹	اخگر	لالہ سکھ چند
۸۰	اخس	شیخ غلام بلگرامی
۸۱	اخیر	شیخ یزداں بخش
۸۲	ادب	غلام محی الدین
۸۳	ادلاکو	مرزا باقر لکھنوی
۸۴	ادھم	
۸۵	ادھم	رامپوری
۸۶	آرام	خیر اللہ
۸۷	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۸	آرام	غلام علی خاں
۸۹	آرام	مکھن لال
۹۰	آرام	مولوی عبد الحفیظ
۹۱	ارتضی	خاں
۹۲	ارزانی	محمد
۹۳	آرزو	سراج الدین علی خاں
۹۴	آرزو	مرزا محمد علی لکھنوی
۹۵	ارسی	مولوی محمد
۹۶	ارشاد	انوار علی بیگ
۹۷	ارمان	مرزا شاہ علی
۹۸	ارمان	نواب مجاہد جنگ
۹۹	آزاد	بورامل
۱۰۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۱۰۱	آزاد	شیخ اسد اللہ
۱۰۲	آزاد	شیخ امیر الدین بریلوی
۱۰۳	آزاد	شیخ عبد اللہ لکھنوی
۱۰۴	آزاد	محمد فاضل
۱۰۵	آزاد	غلام علی
۱۰۶	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی
۱۰۷	آزاد	میر فقیر اللہ
۱۰۸	آزاد	میر محمد امیر الدین
۱۰۹	آزاد	میر ظفر علی
۱۱۰	آزادہ	آرام
۱۱۱	ازدہ	مولوی اور مفتی سد الدین خا
۱۱۲	آزاد	مرزا القاسم لکھنوی
۱۱۳	استاد	شیخ محمد بخش بریلوی
۱۱۴	اسحاق	محمد
۱۱۵	اسحاق	مرزا علی خاں لکھنوی
۱۱۶	اسد	میر اقص
۱۱۷	اسد	لالہ کوت سنگھ
۱۱۸	اسد اللہ خاں	نواب
۱۱۹	اسد علی خاں	
۱۲۰	اسرار	لکھنوی
۱۲۱	اسمد	مرزا اسمد بخت

۱۲۲ اسفان
۱۲۳ اسفر مولوی سید امجد علی
۱۲۴ اسفل نصرانی
۱۲۵ اسلام شیخ الاسلام
۱۲۶ اسماعیل حاجی مولوی محمد
۱۲۷ اسماعیل مرزا محمد
۱۲۸ اسماعیل خان محمد
۱۲۹ اسی رامپوری
۱۳۰ اسیر BALTZAR SAMART
۱۳۱ اسیر خلیفہ سید گلزار علی
۱۳۲ اسیر منشی مظفر علی تدبیر الدولہ
۱۳۳ اسیر میر ہدایت علی
۱۳۴ اشتر میر محمد
۱۳۵ اشتیاق مولوی شاہ ولی اللہ
۱۳۶ اشراف حکیم محمد رضا لکھنوی
۱۳۷ اشراف میر اور منشی اشرف علی دہلوی
۱۳۸ اشرف حافظ غلام اشرف خاں
۱۳۹ اشرف شیخ اشرف علی
۱۴۰ اشرف حسین
۱۴۱ اشرف اشرف علی
۱۴۲ اشرف مولوی اشرف حسین
۱۴۳ اشرف محمد اول اور ثانی
۱۴۴ اشرف خاں
۱۴۵ اشرف خاں منشی
۱۴۶ اشرف علی
۱۴۷ اشفاق شیخ سرفراز علی لکھنوی
۱۴۸ آشفتہ مرزا رضا علی خاں
۱۴۹ آشفتہ جرات الدولہ لکھنوی
۱۵۰ آشفتہ

۱۵۱ آشفتہ سید منور علی خان
۱۵۲ اشک محمد خلیل علی خاں
۱۵۳ اشک رامپوری
۱۵۴ اشک مولوی ہادی علی لکھنوی
۱۵۵ اشک سید علی محسن لکھنوی
۱۵۶ اشکن مرزا غلام محی الدین
۱۵۷ اشکن میر وارث علی
۱۵۸ آشنا میر زین العابدین
۱۵۹ آشنا منا سنگھ دہلوی
۱۶۰ آشنا حکیم میر علی
۱۶۱ آشنا مرزا جگن
۱۶۲ آشنا سید محمد لکھنوی
۱۶۳ آشوب میر امداد علی خان دہلوی
۱۶۴ اصالت سید فضل علی لکھنوی
۱۶۵ آصف
۱۶۶ اصغر بہر یا میر اصغر علی
۱۶۷ اصغر رائے کومت سنگھ
۱۶۸ اصغر علی اصغر خاں
۱۶۹ اصغر میر اصغر علی
۱۷۰ اصغر میر امجد علی
۱۷۱ اصغر حسین سید
۱۷۲ اصغر علی
۱۷۳ اضطراب
۱۷۴ اصفری محمد ظاہر الدین
۱۷۵ اظہر شیخ صابر علی
۱۷۶ اظہر خواجہ دہلوی
۱۷۷ اظہر سید علی حسین
۱۷۸ اظہر شیخ اور مولوی کرامت علی
۱۷۹ اظہر میر غلام علی دہلوی

۱۸۰ اعجاز نواب اصغر علی خاں لکھنوی
۱۸۱ اعجاز شیخ کرامت علی
۱۸۲ اعزاز میر باقر علی لکھنوی
۱۸۳ اعظم محمد
۱۸۴ اعظم شاہ محمد
۱۸۵ اعظم مرزا اعظم علی بیگ
۱۸۶ اعظم منشی علی
۱۸۷ اعظم مرزا اعظم شاہ
۱۸۸ اعلیٰ میر علی دہلوی
۱۸۹ آغا سید آغا علی لکھنوی
۱۹۰ آغا حسن لکھنوی
۱۹۱ آغاز
۱۹۲ آفاق
۱۹۳ آفاق میر حسن علی لکھنوی
۱۹۴ آفتاب شاہ عالم ثانی
۱۹۵ آفریں سید قلندر بخش
۱۹۶ افسر نواب احمد یار خاں
۱۹۷ افسر نصرت خاں
۱۹۸ افسر غلام اشرف
۱۹۹ افسر مرزا غفور بیگ
۲۰۰ افسردہ مرزا پناہ علی بیگ لکھنوی
۲۰۱ افسوس میر شاہ علی
۲۰۲ افسون منشی رونق علی
۲۰۳ افصح شاہ فصیح
۲۰۴ افصح آغا حیدر علی
۲۰۵ افضل منشی اسد اللہ احسن یار خاں
۲۰۶ افضل کمال شاہ محمد الہ آبادی
۲۰۷ افضل محمد
۲۰۸ افضل شاہ غلام اعظم

۲۰۹	افضل	علی میر	
۲۱۰	افغان	امام علی لکھنوی	
۲۱۱	افگار	میر جنوں	
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں	
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم	
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی الہ آبادی	
۲۱۶	نواب اکبر خاں بہادر دہلوی		
۲۱۷	اکبر	حاجن شاہ	
۲۱۸	اکبر	علی مولوی	
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امرناتھ	
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی	
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی	
۲۲۲	اکرام	علی مولوی	
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی	
۲۲۴	آگاہ	نور خاں	
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	
۲۲۶	الف	رائے منگل سنگھ	
۲۲۷	الفت		
۲۲۸	الفت	محمد	
۲۲۹	الفت	شاہ الفت حسین	
۲۳۰	الم	محمد علی	
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی	
۲۳۲	الم	آغا مہدی لکھنوی	
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی	
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی	
۲۳۵	الہا		
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین یا شاہ ولی	
۲۳۷	الہام	فضائل بیگ	
۲۳۸	اللہ	صاحب میاں بابر	
۲۳۹	الہی	بخش مولوی	
۲۴۰	الہی	بخش انصاری	
۲۴۱	امام		
۲۴۲	امام الدین	حکیم	
۲۴۳	امام الدین	مولوی	
۲۴۴	امام الدین	نواب	
۲۴۵	امام الدین	علی سید دہلوی	
۲۴۶	امام	بخش کشمیری	
۲۴۷	امام	بخش صاحب خاں	
۲۴۸	امام	علی	
۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش	
۲۵۰	امان	خواجہ بدرالدین خاں دہلوی	
۲۵۱	امانت	سید آغا حسن موسوی دہلوی	
۲۵۲	امانت	رائے	
۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش	
۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	
۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	
۲۵۶	امجد	میر حسن علی خان	
۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	
۲۵۸	امداد	علی سید	
۲۵۹	امراؤ	سنگھ راؤ	
۲۶۰	امن	دہلوی	
۲۶۱	امن	روشن بیگ دہلوی	
۲۶۲	امید	علی نواب خاں	
۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش ہمدانی	
۲۶۴	امید	حیدر آبادی	
۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی عادل پوری	
۲۶۶	امید	سنگھ	
۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خاں	
۲۶۸	امیر	امیر الدولہ ناظر خاں دہلوی	
۲۶۹	امیر	شیخ امیر بخش	
۲۷۰	امیر	شیخ امیر بخش	
۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین	
۲۷۲	امیر	شیخ امیر علی	
۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی	
۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر	
۲۷۵	امیر	منشی احمد لکھنوی	
۲۷۶	امیر	محمد	
۲۷۷	امیر احمد	محمد	
۲۷۸	امیر الدین	شیخ	
۲۷۹	امیر علی	سید	
۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین	
۲۸۱	امین	میر علی	
۲۸۲	امین	محمد امین	
۲۸۳	امین	میر محمد	
۲۸۴	امین	مرزا محمد اسمٰعیل دہلوی	
۲۸۵	امین	امین الدین خاں	
۲۸۶	امین	چند منشی	
۲۸۷	امین	خان خواجہ	
۲۸۸	استظار	علی تفق خاں دہلوی	
۲۸۹	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خان	
۲۹۰	انجام	وزیر علی	
۲۹۱	اندوہان	منشی	
۲۹۲	اندوہ	سید علی حسین خان دہلوی	
۲۹۳	اندوہ	مرزا عبد الغفور بیگ دہلوی	
۲۹۴	انسان	امیر السعد اللہ یار خاں	
۲۹۵	انسب	میر ابو طالب لکھنوی	

۲۹۶ النسخ سید نواب لکھنوی
۲۹۷ انیس سید محمد مرزا
۲۹۸ انیس بہ علی لکھنوی
۲۹۹ انشا حکیم میر انشاء اللہ خاں
۳۰۰ انصاف شیخ جمن پوری
۳۰۱ انصاف عبدالرحمٰن خاں
۳۰۲ انند داس
۳۰۳ انوار
۳۰۴ انوار آفتاب رائے
۳۰۵ انوار غلام علی
۳۰۶ انور سید مہدی آغا لکھنوی
۳۰۷ انور محمد
۳۰۸ انور ولی محمد خان
۳۰۹ انیس امیر الدولہ انایش خان
۳۱۰ انیس حمید الرحمٰن
۳۱۱ آوارہ میر محمد کاظم
۳۱۲ آوارہ ابن نشاطی
۳۱۳ اوباش شیخ امیر الزمان بجنوری
۳۱۴ اوج عبداللہ
۳۱۵ اوج مرزا علی حسین لکھنوی
۳۱۶ اوج مولوی امان الدین
۳۱۷ اوج میر محمد جان
۳۱۸ اوصاف
۳۱۹ اولاد میر اولاد علی
۳۲۰ اولہ میر
۳۲۱ اولیا میر
۳۲۲ اویس شیخ غلام محی الدین
۳۲۳ آہ میر اکبر علی خلف لکھنوی
۳۲۴ آہ میر مہدی

۳۲۵ ابتری داس
۳۲۶ ایجاد مرزا آغا خان
۳۲۷ ایما سید حسین علی خان
۳۲۸ ایمان شیر محمد خان صاحب
۳۲۹ ایمان سید محمد خان حیدرآبادی

(ب)

۳۳۰ باسط خاں لالہ آنند سروپ
۳۳۱ باسط خاں
۳۳۲ باطن حکیم غلام قطب الدین
۳۳۳ باقر
۳۳۴ باقر مولوی محمد علی
۳۳۵ باقر میر باقر علی خان
۳۳۶ باقر نواب محمد باقر خان لکھنوی
۳۳۷ بقا میر بقا خان
۳۳۸ بلاقی سید
۳۳۹ بلند بخش ہنس
۳۴۰ بلدیو سہلے
۳۴۱ بندرابن
۳۴۲ بندگی بہادر نواب
۳۴۳ بندہ مل لالا
۳۴۴ بلنسی دھر پنڈت
۳۴۵ بوٹا مل لالا
۳۴۶ بہادر پنڈت راجہ رام
۳۴۷ بہادر مرزا الدین
۳۴۸ بہادر مرزا علی لکھنوی
۳۴۹ بہادر منشی لالا رائے چند
۳۵۰ بہادر سنگھ دہلوی
۳۵۱ بہادر علی میرٹھی
۳۵۲ بہادری لال پنڈت

۳۵۳ بھابکھ بھابکی شاہ
۳۵۴ مولوی عبدالمجید
۳۵۵ بھیرو پرشاد
۳۵۶ بیان
۳۵۷ بیان احسن اللہ
۳۵۸ بیباک میر نجف علی
۳۵۹ بیباک بہادر سنگھ دہلوی
۳۶۰ بیتاب پنڈت مہتاب رائے دہلوی
۳۶۱ بیتاب سنتوک رائے
۳۶۲ بیتاب سید کلب علی
۳۶۳ بیتاب شاہ محمد علی الہ آبادی
۳۶۴ بیتاب سیوک رام
۳۶۵ بیتاب شیخ خیر الدین
۳۶۶ بیتاب شیخ ولی اللہ
۳۶۷ بیتاب عباس علی خاں
۳۶۸ بیتاب محمد اسماعیل دہلوی
۳۶۹ بیتاب مرزا کلو بہادر
۳۷۰ بیتاب میر مدن دہلوی
۳۷۱ بیتاب نواب احمد بخش خان
۳۷۲ بے جان راجہ زور آور خان
۳۷۳ بے جان شیر سنگھ
۳۷۴ بے جان عزیز خان
۳۷۵ بیچارہ
۳۷۶ بے خبر لکھنوی
۳۷۷ بے خبر محمد بیگ خیر آبادی
۳۷۸ بے خواب
۳۷۹ بیخود لالہ نرائن داس
۳۸۰ بیخود سید اور میر ہادی علی
۳۸۱ بیخود ہدایت علی دہلوی

۳۸۳ بیدار منشی بے سمن لال
۳۸۴ بیدار میر محمد علی یا میر محمود علی
۳۸۵ بیدل خواجہ غلام حسین
۳۸۶ بیدل محمد بخش اللہ
۳۸۷ بیدل مرزا عبدالقادر
۳۸۸ بیدم حافظ قلندر بخش
۳۸۹ بیربل
۳۹۰ بیرنگ دلاور علی خان
۳۹۱ بےزار حسین بخش
۳۹۲ بےصبر منشی مکند
۳۹۳ بےقرار سید کاظم حسین دہلوی
۳۹۴ بےقید سید فضائل علی خان
۳۹۵ بیکس سید میر امام بخش
۳۹۶ بیکس مرزا محمد عظیم آبادی
۳۹۷ بےکل سید عبدالوہاب
۳۹۸ بیمار
۳۹۹ بےنوا
۴۰۰ بےنوا مقبول شاہ
۴۰۱ بینی نرائن
۴۰۲ بیہوش شیخ دیدار بخش
۴۰۳ بیہوش منشی گردھاری
۴۰۴ بیہوش منشی میر عبدالرشید خاں

(پ)

۴۰۵ پاکباز میاں یا میر صلاح الدین
۴۰۶ پتھر سنگھ
۴۰۷ پربھو داس بابو
۴۰۸ پربھو دیال
۴۰۹ پربھو دیال
۴۱۰ پرسن کمار تر بابو

۴۱۱ پروانہ سید پروانہ علی شاہ مرادآبادی
۴۱۲ پروانہ راجہ یا رائے جیونت سنگھ لکھنوی
۴۱۳ پریاداس دہلوی
۴۱۴ پریشان میر محمد واجد
۴۱۵ پریشان میر محمد واجد
۴۱۶ پریم ناتھ رائے
۴۱۷ پذیر سید نثار علی
۴۱۸ پناہ علی منشی میر
۴۱۹ پنچھی شاہ دہلوی
۴۲۰ پھندن لال ؍؍
۴۲۱ پیارے لال منشی یا لالہ
۴۲۲ پیام شرف الدین علی خان
۴۲۳ پیر

(ت)

۴۲۴ تاب تاب رائے
۴۲۵ تابان میر عبدالحق دہلوی
۴۲۶ تاثیر لالہ کنہیا لال فرخ آبادی
۴۲۷ تارک زاہد بیگ دہلوی
۴۲۸ تانا ابوالحسن
۴۲۹ تائب حافظ عبداللہ
۴۳۰ تپان مرزا بیگ خان
۴۳۱ تپش مرزا محمد اسماعیل
۴۳۲ تپش میر محمد اسماعیل
۴۳۳ تہور چند ؍؍
۴۳۴ تجرد میر عبداللہ
۴۳۵ تجلی میر حسن دہلوی
۴۳۶ تجلی شاہ تجلی علی حیدرآبادی
۴۳۷ تجلی میر محمد حسین
۴۳۸ تجمل محمد عظیم بیگ لکھنوی

۴۳۹ تحسین سید یا میر محمد عطا حسین خاں
۴۴۰ تحسین الدین شیخ
۴۴۱ تحمل لکھنوی
۴۴۲ تحیر میاں غلام مصطفےٰ
۴۴۳ تحیر دہلوی
۴۴۴ تحیر مرزا محمد بیگ لکھنوی
۴۴۵ تدبیر مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۴۴۶ تراب نواب مرزا ابوتراب خاں بہادر لکھنوی
۴۴۷ تراب مولوی شاہ تراب علی
۴۴۸ تر
۴۴۹ ترسان میر بہادر علی لکھنوی
۴۵۰ ترقی میر محمد تقی خان
۴۵۱ ترقی وزیر آصف الدولہ
۴۵۲ تبریزی مولوی میر محمد علی
۴۵۳ تسخیر شاہزادہ علی وقار
۴۵۴ تسکین پنڈت گنگا داس کشمیری
۴۵۵ تسکین میر حسین دہلوی
۴۵۶ تسکین میر سعادت علی
۴۵۷ تسلیم محمد اکبر خان افغانی
۴۵۸ تسلیم شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۴۵۹ تسلیم منشی محمد انور حسین
۴۶۰ تسلیم میر شجاعت علی دہلوی
۴۶۱ تسلی
۴۶۲ تصدق تصدق حسین لکھنوی
۴۶۳ تصور ذکی الدولہ میر تصور علی
۴۶۴ تصور سید رجب علی دہلوی
۴۶۵ تصور میر اور سید احسان حسین
۴۶۶ تصویر
۴۶۷ تعالی میر شمس الدین

۴۶۸ تعشق راجہ تعشق حسین غلام رسول
۴۶۹ تعشق سید مرزا لکھنوی
۴۷۰ تعشق مولوی یا میر سید محمد
۴۷۱ تفتہ منشی ہرگوپال سکندرآبادی
۴۷۲ تقی محمد تقی خاں
۴۷۳ تقی سید اور میاں محمد دہلوی
۴۷۴ تقی حافظ
۴۷۵ تلی پال پادری
۴۷۶ تلی رام لالا
۴۷۷ تاک چند
۴۷۸ تمکین بھگت پال پنڈت
۴۷۹ تمکین میر ثناء علی
۴۸۰ تمکین میر سراج الدین
۴۸۱ تمکین میاں یا میر صلاح الدین دہلوی
۴۸۲ تمکین محمد یوسف
۴۸۳ تمکین میر سراج الدین
۴۸۴ تمنا میر اسد علی
۴۸۵ تمنا محمد اسحاق
۴۸۶ تمنا مرزا مغل خان یا خان
۴۸۷ تمنا خواجہ محمد علی عظیم آبادی
۴۸۸ تمنا عباس علی
۴۸۹ تمیز منشی کالی رائے
۴۹۰ تنویر میر کاظم حسین
۴۹۱ تنہا محمد عیسیٰ
۴۹۲ تنیاں سمد اللہ خان
۴۹۳ تنہا شیخ عرض علی
۴۹۴ تنہا منشی اور سید کفایت علی
۴۹۵ توانا سید اکرام علی فتح پوری
۴۹۶ توقیر لالہ نرائن داس فرخ آبادی
۴۹۷ توقیر عبدالقادر
۴۹۸ توقیر شیخ احسان اللہ
۴۹۹ تماس جان دہلوی
۵۰۰ تھانیسری شاہ امام بخش

(ث)

۵۰۱ ثابت امانت خاں
۵۰۲ ثابت دکنی حیدرآبادی
۵۰۳ ثابت شجاعت اللہ خان
۵۰۴ ثابت مرزا میز الدین بہادر
۵۰۵ ثاقب مرزا مہدی لکھنوی
۵۰۶ ثاقب سید شمس الدین دہلوی
۵۰۷ ثاقب میاں شہاب الدین
۵۰۸ ثاقب میر غالب الدین
۵۰۹ ثروت درویش علی
۵۱۰ ثروت مرزا محمد صادق دہلوی
۵۱۱ ثروت منشی غلام مخدوم
۵۱۲ ثمر۔ ثریا سید ابوتراب لکھنوی
۵۱۳ ثمر مرزا علی لکھنوی
۵۱۴ ثمر قاضی ثناء اللہ خاں فرخ آبادی
۵۱۵ ثنا میر شمس الدین عظیم آبادی

(ج)

۵۱۶ جام کنور سین
۵۱۷ جامن
۵۱۸ جان جان عالم خان
۵۱۹ جان جان علی شاہ
۵۲۰ جان میر یاد علی جان صاحب
۵۲۱ جانسی یا جانس ملک محمد
۵۲۲ جذب سید میر عزت اللہ خان
۵۲۳ جذبی ابوعبداللہ محمد
۵۲۴ جرات
۵۲۵ جرات مرزا قلندر بخش دہلوی
۵۲۶ جرات میر محمد حسین
۵۲۷ جرات میر شبیر علی
۵۲۸ جرات میر محمد رضا
۵۲۹ جراح غلام نصیر کشمیری
۵۳۰ جری مرزا سرفراز علی
۵۳۱ جریح مرزا سرفراز علی
۵۳۲ جعفر شریف یا لالا میاں
۵۳۳ جعفر یا جعفری مرزا
۵۳۴ جعفر علی خاں دہلوی
۵۳۵ جعفری لکھنوی
۵۳۶ جگ نرائن پنڈت
۵۳۷ جگل کشور
۵۳۸ جگن میاں
۵۳۹ جگناتھ منشی
۵۴۰ جگنو میاں
۵۴۱ جلا نواب مرزا واجد علی خاں لکھنوی
۵۴۲ جلال
۵۴۳ جلال ضامن علی لکھنوی
۵۴۴ جلال جلال الدین حسین لکھنوی
۵۴۵ جلال ملا یا ملاں بر بلخی
۵۴۶ جلال مرزا بندہ علی سید
۵۴۷ جلال الدین
۵۴۸ جلیس نواب مہدی علی خاں
۵۴۹ جلیس محمد
۵۵۰ جمال علی
۵۵۱ جمال الدین فقیر بند
۵۵۲ جمال الدین خان محمد

۵۵۳ جمشید مرزا جمشید بیگ
۵۵۴ جمنا پرشاد منشی
۵۵۵ جمیل الدین
۵۵۶ جنتؔ علی ہادی لکھنوی
۵۵۷ جنون چندا پرشاد لکھنوی
۵۵۸ جنون شیخ شاہ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۵۵۹ جنون شیخ محمد فرخ الاسلام دہلوی
۵۶۰ جنون محمد جنون
۵۶۱ جنون مرزا انجف علی خان
۵۶۲ جنون مرزا فضل یا فیض علی لکھنوی
۵۶۳ جنون میر مہدی
۵۶۴ جنون نواب مہدی خان
۵۶۵ جوالا پرشاد جوالا بھائی گرد گانوی
۵۶۶ جوالا شنکر
۵۶۷ جوان شیخ محب اللہ دہلوی
۵۶۸ جوان مرزا کاظم علی دہلوی
۵۶۹ جوان مرزا نعیم بیگ
۵۷۰ جواہر میاں مکھو
۵۷۱ جواہر سنگھ
۵۷۲ جواہر لال حکیم
۵۷۳ جودب رائے ہرداب رام
۵۷۴ جوش رحیم اللہ
۵۷۵ جوش محمد نظام الدین
۵۷۶ جوش مرزا شیخ دنیاز احمد
۵۷۷ جوش نواب احمد حسین خان بہادر
۵۷۸ جوشش شیخ محمد روشن
۵۷۹ جولان
۵۸۰ جولان میر حسن یا حسن علی خان
۵۸۱ جولان میر بہادر علی شاہ دہلوی

۵۸۲ جواہر پنڈت دینا ناتھ لکھنوی
۵۸۳ جواہر دیوالی سنگھ
۵۸۴ جوہر مرزا احمد علی خان
۵۸۵ جوہر منشی شیو رام
۵۸۶ جوہر منشی لالا جواہر سنگھ
۵۸۷ جوہری اندر جیت
۵۸۸ جوہری مولوی آیت اللہ
۵۸۹ جویا راجہ محمد حسین علی خان
۵۹۰ جویا شیخ علی حسین
۵۹۱ جہاندار مرزا جواں بخت شاہ
۵۹۲ جہانگیر میر جہانگیر بیگ دہلوی
۵۹۳ جیمن لالہ جیمن
۵۹۴ جے دیال سنگھ
۵۹۵ جے گوپال
۵۹۶ جیلانی غلام
۵۹۷ جینا جھنیا بیگم نواب
۵۹۸ جھون مولا محمد
۵۹۹ جھون داس لالہ

(چ)

۶۰۰ چراغ سراج ثانی
۶۰۱ چراغ شاہ ملتانی
۶۰۲ چرکین شیخ باقر علی
۶۰۳ چرنجی لال منشی
۶۰۴ چشتی مولوی نور احمد
۶۰۵ چمپا
۶۰۶ چمن لال منشی
۶۰۷ چنتامن پنڈت
۶۰۸ چندرابائی
۶۰۹ چندر ناتھ یا چندناتھ پالو

۶۱۰ چندر یکا پرشاد
۶۱۱ چوگان بابر علی شاہ دہلوی
۶۱۲ چوگان
۶۱۳ چھنا

(ح)

۶۱۴ حاتم سید حاتم علی خان
۶۱۵ حاتم شیخ ظہور الدین
۶۱۶ حاتم مرزا حاتم علی بیگ
۶۱۷ حاذق
۶۱۸ حاضر محمد شاہ
۶۱۹ حافظ حیدر آبادی
۶۲۰ حافظ محمد اشرف
۶۲۱ حافظ شجاع الدین
۶۲۲ حافظ خیر اللہ دہلوی
۶۲۳ حافظ صدر السلام خان بہادر
۶۲۴ حاکم شاہ صاحب لاہوری
۶۲۵ حالی میر محبت علی خان
۶۲۶ جاوید حسین سید
۶۲۷ حامد مرزا محمد علی
۶۲۸ حب قاضی یا میر محمد علی
۶۲۹ حبیب مراد آبادی
۶۳۰ حبیب حسین سید دہلوی
۶۳۱ حبیب اللہ
۶۳۲ حبیب اللہ بیگ دہلوی
۶۳۳ حجام عنایت اللہ
۶۳۴ حریف خواجہ مکرم خان دہلوی
۶۳۵ حزین
۶۳۶ حزین ابو الخیر دہلوی
۶۳۷ حزین شیخ محمد علی

۶۳۸ حزیں میر محمد باقر دہلوی
۶۳۹ حزیں میر خجستہ بخت بہادر
۶۴۰ حزیں میر بہادر علی
۶۴۱ حسام نواب حسام الدولہ لکھنوی
۶۴۲ حسام چودھری حسام الدین علی
۶۴۳ حسرت مرزا جعفر علی
۶۴۴ حسرت میر محمد حیات
۶۴۵ حسرت میاں رسول بخش بدایونی
۶۴۶ حسرت خیر الدین محمد الہ آبادی
۶۴۷ حسرت زنگی رام
۶۴۸ حسن خواجہ دہلوی
۶۴۹ حسن سید نجیب الدین یا مرید الدین
۶۵۰ حسن میر غلام یا میر حسن دہلوی
۶۵۱ حسن میر محمد دہلوی
۶۵۲ حسن حافظ ابو الحسن
۶۵۳ حسن مرزا محمد حسن یا مرزا حسن
۶۵۴ حسن مولوی حسن علی خاں کشمیری
۶۵۵ حسن جمال الدین
۶۵۶ حسن حافظ محمد
۶۵۷ حسن اقتدار الدولہ مہدی علیخاں بہادر لکھنوی
۶۵۸ حسن نواب مرزا حسین
۶۵۹ حسین سید محمد لکھنوی
۶۶۰ حسن احمد
۶۶۱ حسن علی خان کرمانی
۶۶۲ حسن علی خان محمد
۶۶۳ حسن رضوی میر لکھنوی
۶۶۴ حسن اقتدار الدولہ میر مہدی علیخاں بہادر
۶۶۵ حسن میر غلام حسن
۶۶۶ حسیب

۶۶۷ حسین منشی سید غلام حسین لکھنوی
۶۶۸ حسین میر بہادر علی
۶۶۹ حسین حکیم میر حسین
۶۷۰ حسین نواب غلام حسین خاں
۶۷۱ حسین احسن الدولہ محمد علیخاں
۶۷۲ حسینی حکیم تصدق حسین
۶۷۳ حسین سید
۶۷۴ حسین بخش خان
۶۷۵ حسین علی سید
۶۷۶ حسین علی خاں مرزاپوری
۶۷۷ حسینی
۶۷۸ حصین امجد حسین علی خان بہادر
۶۷۹ حشم ہری شنکر پرشاد
۶۸۰ حشمت محتشم علی خان دہلوی
۶۸۱ حشمت مرزا فخر الدین
۶۸۲ حشمت میر محمد علی خان کشمیری
۶۸۳ حضور شیخ غلام یحییٰ
۶۸۴ حضور لالہ بالکمند دہلوی
۶۸۵ حضور منشی میاں عبد البصیر
۶۸۶ حضوری مولوی مظہر علی
۶۸۷ حفیظ محمد
۶۸۸ حفیظ احمد خاں
۶۸۹ حقیر میر امام الدین دہلوی
۶۹۰ حقیر میر نبی بخش
۶۹۱ حقیر شیخ سہلائے میر بھٹی
۶۹۲ حقیقت سید نور میر شاہ حسین خان
۶۹۳ حکیم نہال الدین
۶۹۴ حکیم چند منشی
۶۹۵ حکومت رائے

۶۹۶ حکیم میر محمد علی لکھنوی
۶۹۷ حکیم میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۹۸ حکیم محمد اشرف خان دہلوی
۶۹۹ حلیم شاہزادہ مرزا محمد سعید الدین بہادر
۷۰۰ حملیت حیدر آبادی
۷۰۱ حمزہ شاہ
۷۰۲ حمزہ شیخ علی
۷۰۳ حمید میر
۷۰۴ حمید الدین سید میاری
۷۰۵ حمید باری
۷۰۶ حنا عبد الکریم خان لکھنوی
۷۰۷ حیا مرزا رحیم الدین
۷۰۸ حیات حافظ محمد
۷۰۹ حیات محمد
۷۱۰ حیات علی سید شکوہ آبادی
۷۱۱ حیدر غلام حیدر
۷۱۲ حیدر میر شاہ حیدر دکنی
۷۱۳ حیدر میر حیدر علی خان
۷۱۴ حیدر حسام الدین
۷۱۵ حیدر سید کمال الدین لکھنوی
۷۱۶ حیدر مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۷۱۷ حیدر میر حیدر علی
۷۱۸ حیدر حیدر بخش جونپوری
۷۱۹ حیدر میر مراد علی
۷۲۰ حیدر امیر نواب محمد علی خان بہادر
۷۲۱ حیدر جنگ بہادر
۷۲۲ حیدری شیخ غلام علی دہلوی
۷۲۳ حیدری منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۷۲۴ حیدری مرزا علی حسین

۷۲۵ حیران میر حیدر علی دہلوی
۷۲۶ حیران حافظ لقباء اللہ
۷۲۷ حیران لالہ جگن ناتھ
۷۲۸ حیران میر منو
۷۲۹ حیران مرزا علی حسین
۷۳۰ حیرت میر مراد علی
۷۳۱ حیرت غلام فخر الدین خان
۷۳۲ حیرت پنڈت اجودھیا پرشاد
۷۳۳ حیرت خواجہ کلن
۷۳۴ حیرت شیخ رحم علی
۷۳۵ حیرت میر محمد حسین
۷۳۶ حیرت میر سیدن
۷۳۷ حیرت جعفر علی
۷۳۸ حیف میر چراغ علی جونپوری
۷۳۹ حیف موتی لال
۷۴۰ حیف شیخ محمد جامی

(خ)

۷۴۱ خادم خادم حسین خاں
۷۴۲ خادم نواب خادم حسین خاں بہادر
۷۴۳ خادم غلام علی خاں
۷۴۴ خادم سید حیدر علی
۷۴۵ خادم فضلہ
۷۴۶ خادم علی شیخ
۷۴۷ خاص
۷۴۸ خاکسار شاہ محمد یار
۷۴۹ خاکسار غلام محی الدین خان
۷۵۰ خاکسار میر سبحان علی
۷۵۱ خاکی غلام حیدر بیگ
۷۵۲ خالد بدر النساء بیگم
۷۵۳ خالق مرزا ظہور علی
۷۵۴ خالق کرامت اللہ خان
۷۵۵ خالق عبد الخالق
۷۵۶ خالق شیخ خالق بخش
۷۵۷ خان اشرف خان دہلوی
۷۵۸ خان محمد
۷۵۹ خاندان
۷۶۰ خاندان سید محمد خان
۷۶۱ خائن
۷۶۲ خادر محمد اکبر
۷۶۳ خدمت فرحت علی لکھنوی
۷۶۴ خرد نواب فخر الدین خان
۷۶۵ خرسند
۷۶۶ خستہ محمد عبد اللہ خان
۷۶۷ خستہ
۷۶۸ خسرو خواجہ ابو الحسن یا امیر خسرو دہلوی
۷۶۹ خطا مرزا افضل بیگ لکھنوی
۷۷۰ خفی مرزا محمد لکھنوی
۷۷۱ خلق رائے چندرائے
۷۷۲ خلق میر احسن
۷۷۳ خلیق میر مستحسن لکھنوی
۷۷۴ خلیل سید ابراہیم علی
۷۷۵ خلیل شیخ محمد خلیل لکھنوی
۷۷۶ خلیل میر دوست علی
۷۷۷ خلیل نواب مشرف الدولہ محمد علی ابراہیم خان بہادر لکھنوی
۷۷۸ خلیل احمد
۷۷۹ خیال غلام حسین خان
۷۸۰ خواجہ منشی نجف علی بنارسی
۷۸۱ خوجم خواجہ سلطان
۷۸۲ خود غرض
۷۸۳ خورشید علی
۷۸۴ خورشید خوش وقت علیخاں
۷۸۵ خوشدل لالہ گوبند لال
۷۸۶ خوشدل بنگالی
۷۸۷ خوشدل وصول دہلوی
۷۸۸ خوش دس یا خوش حافظ غلام محمد
۷۸۹ خوف کمال الدین محمد شیبانی
۷۹۰ خیال سنگھ رائے دہلوی
۷۹۱ خیال جانا ناتھ
۷۹۲ خیر میاں خیر اللہ

(د)

۷۹۳ دائرہ شاہزادہ مرزا دارا بخت بہادر
۷۹۴ داغ
۷۹۵ داغ میر مہدی
۷۹۶ دانا شیخ فضل علی خان دہلوی
۷۹۷ دانا روشن لال لکھنوی
۷۹۸ دادر دادر خان
۷۹۹ دائم علی
۸۰۰ داؤد دہلوی
۸۰۱ دبیر مرزا سلامت علی دہلوی
۸۰۲ درخشان سید علی خاں لکھنوی
۸۰۳ درخشان مرزا بنگا بیگ
۸۰۴ درد خواجہ میر محمد یا میر الفقاء صاحب دہلوی
۸۰۵ درد میر کرم اللہ خان دہلوی
۸۰۶ دردمند میر کریم اللہ
۸۰۷ دردمند محمد فقیہ صاحب
۸۰۸ درویش میر شاہ علی
۸۰۹ دریا پنڈت رتن ناتھ

۸۱۰ دریغ میر زین العابدین
۸۱۱ دل آزاد خان
۸۱۲ دل پنڈت دیوی یا دیبی پرشاد
۸۱۳ دل زور آور خان
۸۱۴ دل شاہ فتح محمد
۸۱۵ دل شیخ محمد عابد
۸۱۶ دل غلام مصطفیٰ خاں دہلوی
۸۱۷ دل بدھو رام فرخ آبادی
۸۱۸ دل مولوی شمس الدین دہلوی
۸۱۹ دل میر مہدی
۸۲۰ دل نواب عماد الملک
۸۲۱ دلیر
۸۲۲ دل خوش کنور بہادر سنگھ
۸۲۳ دل سوز خیراتی خان
۸۲۴ دلگیر میاں چنگن لال
۸۲۵ دلہن بیگم
۸۲۶ دلیر شاہ عظیم آبادی
۸۲۷ دلیل منشی کھاس خان
۸۲۸ ڈنگر سنگھ
۸۲۹ دوست
۸۳۰ دوست دوست محمد سکندر آبادی
۸۳۱ دوست شیخ غلام حیدر
۸۳۲ دیدار
۸۳۳ دیدار علی شاہ
۸۳۴ دیوان چند منشی اور حکم
۸۳۵ دیوانہ رائے سوب سنگھ سنگھ
۸۳۶ دیوانہ گردبخش رائے
۸۳۷ دیوانہ مرزا محمد علی خان
....

(ذ)

۸۳۸ ذاکر سید حسین دوست مرآد آبادی
۸۳۹ ذکر میر جان لکھنوی
۸۴۰ ذاکر میرزا احمد بیگ دہلوی
۸۴۱ ذاکر ذکر علی
۸۴۲ ذبیح محمد اسماعیل
۸۴۳ ذرہ مرزا راجہ رام ناتھ
۸۴۴ ذکا مرزا شیخ منشی محمد مخدوم بیگ
۸۴۵ ذکا ذکاء اللہ خان لکھنوی
۸۴۶ ذکا اللہ خوب چند دہلوی
۸۴۷ ذکاء اللہ منشی محمد
۸۴۸ ذکر دہلوی
۸۴۹ ذکر دہلوی
۸۵۰ ذکر میر حسین مرآد آبادی
۸۵۱ ذکر مرزا فضل علی احقانی
۸۵۲ ذکی ذکر خاں بہادر خیل جنگ نواب بہادر
۸۵۳ ذکی میر حیدر حسن دہلوی
۸۵۴ ذکی محمد
۸۵۵ ذکی جعفر علی خان دہلوی
۸۵۶ ذکی شیخ مہدی علی
۸۵۷ ذوالفقار علی مولوی
۸۵۸ ذوق منشی آسا رام
۸۵۹ ذوق شیخ محمد ابراہیم دہلوی
۸۶۰ ذوقی رام مراد آبادی
۸۶۱ ذوقی شاہ
۸۶۲ ذہین میر محمد مستعد

(ر)

۸۶۳ راجہ بہادر
۸۶۴ راجہ رام منشی
۸۶۵ راجہ کرشن بہادر مہاراجہ
۸۶۶ راجہ
۸۶۷ راحت بھگوت رائے کاکوروی
۸۶۸ راحت مرزا محمد بیگ صاحب دہلوی
۸۶۹ راز مرزا یعقوب علی بیگ
۸۷۰ راسخ شیخ غلام علی خان
۸۷۱ راسخ خواجہ احمدی خان
۸۷۲ راسخ طالب حسین
۸۷۳ راسخ عنایت اللہ خان
۸۷۴ راسخ نواب ظفر یاب خاں
۸۷۵ راضی فقیر احمد فاروقی
۸۷۶ راغب جانکی پرشاد
۸۷۷ راغب محمد جعفر خان دہلوی
۸۷۸ راغب مرزا سلیمان علی بیگ
۸۷۹ راقم خلیفہ غلام محمد دہلوی
۸۸۰ راقم نند راون گوبند دہلوی
۸۸۱ رام پرشاد پنڈت
۸۸۲ رام پرشاد صوبہ دار
۸۸۳ رام چند یا رام چند بالو دہلوی
۸۸۴ رام سون داس
۸۸۵ رام شنکر
۸۸۶ رام کشن پنڈت
۸۸۷ راوکشن پنڈت
۸۸۸ راوی مصاحب علی
۸۸۹ رانی یا رائے مرزا یعقوب بیگ
۸۹۰ ربط
۸۹۱ رتن بابا
۸۹۲ رجب علی منشی
۸۹۳ رجب مرزا علی بیگ

۸۹۴ رحیب مولانا محمد رحیب علی خاں
۸۹۵ رحمان
۸۹۶ رحمان علی خاں
۸۹۷ رحمت گنگا پرشاد
۸۹۸ رحمت رحمت اللہ خان
۸۹۹ رحمت اللہ
۹۰۰ رحم
۹۰۱ رحم رحیم بخش دہلوی
۹۰۲ رحم عبدالرحیم خاں
۹۰۳ رحم میر محمد علی
۹۰۴ رحم خان
۹۰۵ رحشان خیرات علی خان
۹۰۶ رحشان محمد چاند
۹۰۷ رخصت میر قدرت اللہ
۹۰۸ رسا شیخ اور میاں محمد بخش
۹۰۹ رسا لالہ امبہ پرشاد
۹۱۰ رفعت غلام جیلانی
۹۱۱ رفعت محمد عباس خاں انصاری
۹۱۲ رفعت مرزا پیاری
۹۱۳ رفعت مہر علی
۹۱۴ رفعت میاں رؤف احمد
۹۱۵ رفیع رفیع الدین خان
۹۱۶ رفیع مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی
۹۱۷ رفیع الدین
۹۱۸ رفیق محمد کابلی
۹۱۹ رفیق مرزا اسد بیگ دہلوی
۹۲۰ رفیق اسد بیگ
۹۲۱ رفیق امین اللہ
۹۲۲ رقت رستم علی

۹۲۳ رقت مرزا قاسم علی لکھنوی
۹۲۴ رقیب رؤف احمد
۹۲۵ رقیب مرزا بیگ دہلوی
۹۲۶ رقیب میر علی
۹۲۷ رکن الدولہ دہلوی
۹۲۸ رمز مرزا محمد سلطان
۹۲۹ رمغ حکیم محمد نفیس الدین
۹۳۰ رمغ میر محمد نفیر
۹۳۱ رند رائے کھیم نرائن
۹۳۲ رند شاہ اور میر حمزہ علی دہلوی
۹۳۳ رند منشی گنگا پرشاد
۹۳۴ رند مہربان خان
۹۳۵ رند نواب محمد علی خاں امیر
۹۳۶ رند نواب سید محمد خاں
۹۳۷ رنگین
۹۳۸ رنگین امن بیگ
۹۳۹ رنگین پون لال
۹۴۰ رنگین سعادت یار خاں
۹۴۱ رنگین میر ربان
۹۴۲ رنگین میر اکبر علی
۹۴۳ رنگین لالہ بلاس رائے
۹۴۴ رواں سید جعفر علی
۹۴۵ روح اللہ محمد عنایت احمد
۹۴۶ روحی
۹۴۷ رودر سہائی بابو
۹۴۸ روشن پیر
۹۴۹ روشن خواجہ حسن علی
۹۵۰ روشن شاہ
۹۵۱ روشن میر حسین علی

۹۵۲ رونق
۹۵۳ رونق لالہ رام سہائے
۹۵۴ رونق نور الدین
۹۵۵ رہا غلام محمد خاں
۹۵۶ رہا میر رہنا
۹۵۷ رہائی شیخ عبداللہ
۹۵۸ ریاض سید زین العابدین
۹۵۹ ریاضت اسلام علی
۹۶۰ ریاضت اللہ
۹۶۱ ریحان ریحان الدین

(ز)

۹۶۲ زار برہان الدین خاں
۹۶۳ زاری سوپن
۹۶۴ زار سید سلامت علی
۹۶۵ زار لالہ دھنپت رائے
۹۶۶ زار مرزا سنگین
۹۶۷ زار مغل بیگ
۹۶۸ زار نند و لال
۹۶۹ زار میر جیون
۹۷۰ زار میر مہدی علی
۹۷۱ زاہد خواجہ دلایت حسین
۹۷۲ زاہد شاہزادہ مرزا نور الدین
۹۷۳ زفلی یا زفلی میر یا مرزا جعفر
۹۷۴ زخمی
۹۷۵ زوتی جانی سنگھ رائے
۹۷۶ زہ چلینے داس
۹۷۷ زشت شیخ غلام محی الدین
۹۷۸ زلال میر دوست علی
۹۷۹ زمان سید محمد

۹۸۰ زندہ یا زندہ دل ہر سہانے مصر
۹۸۱ زور مرزا داؤد بیگ
۹۸۲ زہرہ امراؤ جان
۹۸۳ زہرہ نفیسن
۹۸۴ زیجاں دکنی
۹۸۵ زیرکہ لالہ لچھمن نرائن
۹۸۶ زین العابدین منشی اور سید مدراسی
۹۸۷ زینت منشی امیر علی
۹۸۸ (س)
۹۸۹ سابق پیر محمد
۹۹۰ سابق محمد نادر الدین
۹۹۱ سابق محمد ہاشم
۹۹۲ سابق میر حاجی
۹۹۳ ساحل مرزا اکبر علی
۹۹۴ ساقی دکنی
۹۹۵ ساقی مرزا محمد خاں بیگ
۹۹۶ سالکہ مرزا قربان علی بیگ خاں
۹۹۷ سالکہ ارشاد علی
۹۹۸ سالکہ
۹۹۹ سالم غلام مصطفیٰ
۱۰۰۰ سامان میر نصیر جونپوری
۱۰۰۱ سائل حکیم عبدالحق
۱۰۰۲ سائل اسد اللہ حیدرآبادی
۱۰۰۳ سائل مرزا محمد یار بیگ
۱۰۰۴ سایہ سلیم
۱۰۰۵ سرو سید کاظم حسین
۱۰۰۶ سبزواری میر ابو القاسم
۱۰۰۷ سبقت مرزا مغل
۱۰۰۸ سپاہی شاہ قلی خان
۱۰۰۹ سپاہی لکھنوی
۱۰۱۰ سپاہی میر امام بخش
۱۰۱۱ سپہر شتاب یا شہاب خاں
۱۰۱۲ سپہر میر محمد
۱۰۱۳ ستار عبدالستار
۱۰۱۴ سجاد شیخ نواز علی
۱۰۱۵ سجاد میر
۱۰۱۶ سجاد میر علی
۱۰۱۷ سجاد میر محمد اکبر آبادی
۱۰۱۸ سجان عبدالسبحان
۱۰۱۹ سبحان بخش، مولوی
۱۰۲۰ سحاب محمد للہ ڈیار
۱۰۲۱ سحر اجودھیا پرشاد
۱۰۲۲ سحر شیخ امان علی
۱۰۲۳ سحر محمد خلیل خاں
۱۰۲۴ سحر میر نصیر علی
۱۰۲۵ سخا شیخ سخاوت علی
۱۰۲۶ سخن
۱۰۲۷ سخن رام دیال
۱۰۲۸ سخن سید فخر الدین حسین
۱۰۲۹ سخن مرزا محمد حسین خاں
۱۰۳۰ سخن میر نور رش علی
۱۰۳۱ سخنان محمد علی
۱۰۳۲ سخنور لالہ دیوالی سنگھ
۱۰۳۳ سدا سکھ لال منشی آگرہ
۱۰۳۴ سدید الدین خاں مولوی
۱۰۳۵ سراج اورنگ آبادی
۱۰۳۶ سلطان خواجہ سلطان
۱۰۳۷ سراج سراج الدین پانی پتی
۱۰۳۸ سراج سراج الدین علی
۱۰۳۹ سراج سید حمزہ علی
۱۰۴۰ سراج شیخ امان علی
۱۰۴۱ سراج مولوی احمد
۱۰۴۲ سراج الدین
۱۰۴۳ سردار مرزا لکھنوی
۱۰۴۴ سرسبز مرزا زین العابدین
۱۰۴۵ سرشار لالا تلک چند
۱۰۴۶ سرعت
۱۰۴۷ سرفراز محمد خاں دہلوی
۱۰۴۸ سرمد دہلوی
۱۰۴۹ سرمد محمد
۱۰۵۰ سروپ نرائن پنڈت
۱۰۵۱ سرور حمایت اللہ دہلوی
۱۰۵۲ سرور سید کاظم حسین لکھنوی
۱۰۵۳ سرور یا مسرور۔ شیخ محمد امیر اللہ
۱۰۵۴ سرور غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۱۰۵۵ سرور مرزا بندہ نجات بہادر
۱۰۵۶ سرور مرزا رجب علی بیگ
۱۰۵۷ سرور میر فیض علی
۱۰۵۸ سرور میر محمد خاں اعظم الدولہ
۱۰۵۹ سرور ولایت علی
۱۰۶۰ سرور ولایت علی لکھنوی
۱۰۶۱ سعادت میاں یا میر سعادت علی
۱۰۶۲ سعادت خاں
۱۰۶۳ سعادت علی منشی اور سید
۱۰۶۴ سعادت یار خاں مولوی مفتی محمد
۱۰۶۵ سعدی شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۶۶ سعید سعید الدین خان

۱۰۶۷ سعید شیخ محمد سعید خاں
۱۰۶۸ سعید قاضی محمد
۱۰۶۹ سعید مرزا آغا نجف لکھنوی
۱۰۷۰ سعید الدین محمد
۱۰۷۱ سفر شاہ
۱۰۷۲ سفیر خواجہ پاشاہ لکھنوی
۱۰۷۳ سقاف عبد الرحمن
۱۰۷۴ سکندر خلیفہ محمد علی
۱۰۷۵ سکھ لال
۱۰۷۶ سلام میاں نجم الدین علی خاں
۱۰۷۷ سلامت مولوی شاہ محمد سلامت اللہ
۱۰۷۸ سلامت منشی سلامت علی خانہ زیوری
۱۰۷۹ سلامت میر سلامت علی
۱۰۸۰ سلطان خواجہ سلطان خاں
۱۰۸۱ سلطان بیگم
۱۰۸۲ سلطان خواجہ طالب علیخاں عظیم آبادی
۱۰۸۳ سلطان سید میر امداد علی
۱۰۸۴ سلطان قلی بیگ
۱۰۸۵ سلطان مولوی سلطان خان
۱۰۸۶ سلطان مرزا محمد اعزیز بخش شاہجہاں پوری
۱۰۸۷ سلطان نواب اللہ خان افغانی
۱۰۸۸ سلطان خانی
۱۰۸۹ سلیمان میر محمد صالح کمبوہ
۱۰۹۰ سلیم سلیم خان
۱۰۹۱ سلیم شیخ
۱۰۹۲ سلیم میر سلامت علی بنارسی
۱۰۹۳ سلیم میر عباس لکھنوی
۱۰۹۴ سلیم میر محمد
۱۰۹۵ سلیم اللہ محمد

۱۰۹۶ سلیمان دہلوی
۱۰۹۷ سلیمان مرزا محمد سلیمان شکوہ
۱۰۹۸ سلیمان میر مراد علی دہلوی
۱۰۹۹ سلیمان خاں دہلوی
۱۱۰۰ سنبلی شاہ مراد
۱۱۰۱ سنجر محمد یعقوب علی غازی پوری
۱۱۰۲ سنین سید عبد الستار
۱۱۰۳ سودا مرزا محمد رفیع
۱۱۰۴ سودا منشی جیون لال
۱۱۰۵ سورج نہان پنڈت
۱۱۰۶ سورج مل منشی
۱۱۰۷ سوز سید اور میر مہدی
۱۱۰۸ سوز مولوی عبد الکریم دہلوی
۱۱۰۹ سوزن شیخ شمس الدین
۱۱۱۰ سومیرے
۱۱۱۱ سویدہ میر رحمت اللہ
۱۱۱۲ سہراب مرزا سہراب بیگ دہلوی
۱۱۱۳ سیاح میاں داد خاں اورنگ آبادی
۱۱۱۴ سیادت غلام رسول
۱۱۱۵ سیادت میر مجاہد الدین یا نجم الدین لکھنوی
۱۱۱۶ سید امام الدین دہلوی
۱۱۱۷ سید آغا لکھنوی
۱۱۱۸ سید امداد علی لکھنوی
۱۱۱۱۹ سید میر غالب علی خاں
۱۱۱۲۰ سید میر غلام رسول
۱۱۱۲۱ سید میر یا مرزا قطب الدین علی
۱۱۲۲ سید میر یادگار علی
۱۱۲۳ سید نواب نظام الدولہ لکھنوی
۱۱۲۴ سید احمد

۱۱۲۵ سید احمد خاں مراد آبادی
۱۱۲۶ سید الدین
۱۱۲۷ سید علی
۱۱۲۸ سید محمد صاحب منشی اور مولوی
۱۱۲۹ سید مرزا احمد عباس
۱۱۳۰ سیف مرزا سیف علی دہلوی
۱۱۳۱ سیف مرزا محمد حسین
۱۱۳۲ سیف مرزا محفل
۱۱۳۳ سیفی مولوی میر وارث علی
۱۱۳۴ سیوا
۱۱۳۵ سیوکو
۱۱۳۶ شا
۱۱۳۷ شاد اللہ یار قیامی
۱۱۳۸ شاد راجہ درگا پرشاد
۱۱۳۹ شاد رائے دیبی پرشاد حیدر آبادی
۱۱۴۰ شاد شیخ نفضل علی
۱۱۴۱ شاد سید تفضل حسین جونپوری
۱۱۴۲ شاد شیخ محمد جان لکھنوی
۱۱۴۳ شاد میر احمد حسین
۱۱۴۴ شاد میر محمد یار خاں بریلوی
۱۱۴۵ شاد
۱۱۴۶ شاداب لالہ خوش وقت رائے
۱۱۴۷ شاداں راجہ یا رائے چند لال
۱۱۴۸ شاداں قطب الدین علی خاں
۱۱۴۹ شاداں لالہ بسان لال
۱۱۵۰ شاداں میر رجب علی
۱۱۵۱ شاعر لالہ متھرا داس یا متھن لال
۱۱۵۲ شاعر نسیم اللہ لکھنوی
۱۱۵۳ شاعر میر کمال الدین حسین

۱۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین لکھنوی	
۱۱۱۵۵	شاکر		
۱۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاکر علی	
۱۱۱۵۷	شاگر	محمد	
۱۱۱۵۸	شام سروپ		
۱۱۱۵۹	شاہ احمد	سطاری	
۱۱۱۶۰	شاہ	سعداللہ	
۱۱۱۶۱	شاہ	میر شاہ علی خاں قنوجی	
۱۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خاں قنوجی	
۱۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیر الدین دہلوی	
۱۱۱۶۴	شائق	خواجہ فیض الدین حامد دہلوی	
۱۱۱۶۵	شائق	رائے امیر سنگھ	
۱۱۱۶۶	شائق	لالہ نتج چند لکھنوی	
۱۱۱۶۷	شائق	محمد ہاشم	
۱۱۱۶۸	شائق	مولوی نصیر الدین حیدر تونکی	
۱۱۱۶۹	شائق	میاں میر محمد	
۱۱۱۷۰	شائق	میر حاجی دہلوی	
۱۱۱۷۱	شائق	میر قمر علی	
۱۱۱۷۲	شایاں	کنہیا لال	
۱۱۱۷۳	شایاں	منشی طوطا رام	
۱۱۱۷۴	شجاعت	شیخ بہادر علی لکھنوی	
۱۱۱۷۵	شجاعت	مولوی	
۱۱۱۷۶	شجاع	نواب شجاع قلی خاں	
۱۱۱۷۷	شراف	مرزا اور میر اشرف علی	
۱۱۱۷۸	شرر	عبدالغفور خان لکھنوی	
۱۱۱۷۹	شرر	مرزا ابراہیم بیگ لکھنوی	
۱۱۱۸۰	شرر	مرزا آغا حسین	
۱۱۱۸۱	شرر	مرزا جعفر	
۱۱۱۸۲	شرر	مرزا صادق علی	
۱۱۱۸۳	شرر	میر غیاث الدین	۱۲۱۲
۱۱۱۸۴	شرف		۱۲۱۳
۱۱۱۸۵	شرف	اشرف علی	۱۲۱۴
۱۱۱۸۶	شرف	دکنی	۱۲۱۵
۱۱۱۸۷	شرف	سید سیادت حسین یا آغا حاجی	۱۲۱۶
۱۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۱۲۱۷
۱۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین بیگ لکھنوی	۱۲۱۸
۱۱۱۹۰	شرف	میر مہدی	۱۲۱۹
۱۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی	۱۲۲۰
۱۱۱۹۲	شرف	برادر سید غلام عباس لکھنوی	۱۲۲۱
۱۱۱۹۳	شرف	نواب سرفراز الدولہ مرزا ابو طالب خاں	۱۲۲۲
۱۱۱۹۴	شرم	جناب شمس النساء بیگم صاحبہ	۱۲۲۳
۱۱۱۹۵	شری یا اشری	سنہائی پنڈت	۱۲۲۴
۱۱۱۹۶	شری یا سری	پرشاد منشی اور پنڈت	۱۲۲۵
۱۱۱۹۷	شری	داس بابو	۱۲۲۶
۱۱۱۹۸	شریر	احمد جان دہلوی	۱۲۲۷
۱۱۱۹۹	شریف	مرزا احمد	۱۲۲۸
۱۲۰۰	شریف	مرزا احمد بیگ	۱۲۲۹
۱۲۰۱	شریف	مولوی	۱۲۳۰
۱۲۰۲	شریف حسن	سید	۱۲۳۱
۱۲۰۳	شعار	اختر رامپوری	۱۲۳۲
۱۲۰۴	شعاری		۱۲۳۳
۱۲۰۵	شعاع		۱۲۳۴
۱۲۰۶	شعلہ	پنڈت امرناتھ	۱۲۳۵
۱۲۰۷	شعور	عبدالرؤف	۱۲۳۶
۱۲۰۸	شعور	میاں شعور احمد رامپوری	۱۲۳۷
۱۲۰۹	شعوری		۱۲۳۸
۱۲۱۰	شغیل دہلوی		۱۲۳۹
۱۲۱۱	شفا	حکیم محمد حسن خاں دہلوی	۱۲۴۰
۱۲۱۲	شفا	حکیم یار علی دہلوی	
۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان لکھنوی	
۱۲۱۴		نواب محمد سعید الدین خان	
۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی	
۱۲۱۶	شفیع	میر محمد	
۱۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں	
۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نور الدین خاں	
۱۲۱۹	شکوہ	رار لم کرشن	
۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا حیدر آبادی	
۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا لکھنوی	
۱۲۲۲	شکی	منشی خواجہ سنگھ	
۱۲۲۳	شکیبہ	شیخ غلام حسین دہلوی	
۱۲۲۴	شگفتہ	بدھ سنگھ	
۱۲۲۵	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت یا بیدار بخت	
۱۲۲۶	شگفتہ	نواب مرزا سیف علی لکھنوی	
۱۲۲۷	شمنھو یا شمبھو	داس لکھنوی	
۱۲۲۸	شمس	شیخ علی محمد بریلوی	
۱۲۲۹	شمس	مولوی خان	
۱۲۳۰	شمس	میر آغا محبوب علی	
۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی علی لکھنوی سید	
۱۲۳۲		شمس الدین	
۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی	
۱۲۳۴	شمشیر خاں	منشی	
۱۲۳۵	شملہ		
۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بنارس	
۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا لکھنوی	
۱۲۳۸	شناور	صاحب مرزا	
۱۲۳۹	شنکر	سروپ	
۱۲۴۰	شور	بکھر یا نی پتی	

۱۲۴۱	شور	خواجہ عظیم خان
۱۲۴۲	شور	شیخ محی الدین خان
۱۲۴۳	شور	مرزا محمود بیگ
۱۲۴۴	شوریش	غلام احمد
۱۲۴۵	شوریش	میر غلام حسین عظیم آبادی
۱۲۴۶	شوریش	میر مہدی
۱۲۴۷	شوریش	نصیر حسین
۱۲۴۸	شوری	
۱۲۴۹	شوق	بھیو گل لال
۱۲۵۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۱۲۵۱	شوق	جوہر بیگ لکھنوی
۱۲۵۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی
۱۲۵۳	شوق	حکیم تصدق حسین خاں لکھنوی
۱۲۵۴	شوق	دہلوی
۱۲۵۵	شوق	دولت رائے
۱۲۵۶	شوق	روشن لال
۱۲۵۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی
۱۲۵۸	شوق	سہائی بخش
۱۲۵۹	شوق	شرگوپال یا کاکا جی
۱۲۶۰	شوق	فیض علی
۱۲۶۱	شوق	مرزا خدا رابیگ
۱۲۶۳	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۲۶۴	شوق	میاں لاہر میر حسن علی
۱۲۶۵	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش
۱۲۶۶	شوقی	محمد فصیح
۱۲۶۷	شوکت	
۱۲۶۸	شوکت	محمد منیف علی
۱۲۶۹	شوکت	مولوی بسیط علی
۱۲۷۰	شوکت	میر حسین علی دہلوی
۱۲۷۱	شہاب الدین	احمد بن عمر
۱۲۷۲	شہادت	شاہ شہادت علی
۱۲۷۳	شہرت	افتخار الدین علی خاں
۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں
۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ
۱۲۷۶	شہرت	مرزا محمد علی دہلوی
۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی
۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازیپوری
۱۲۷۹	شہرت	
۱۲۸۰	شہید	غلام امام
۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازیپوری
۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش
۱۲۸۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۱۲۸۴	شیدا	امیر نواب مرزا علی
۱۲۸۵	شیدا	خواجہ بنگا
۱۲۸۶	شیدا	شاہزادہ مرزا قمر الدین بامرزا گلہ یا کلہ
-	شیدا	محمد افضل خاں
۱۲۸۷	شیدا	مرادآبادی
۱۲۸۸	شیدا	مولوی امانت اللہ
۱۲۸۹	شیدا	میر فتح علی
۱۲۹۰	شیدا	نواب محمد حسن خان
۱۲۹۱	شیدا	نواب معین الدین خاں
۱۲۹۲	شیرین	بیگم طوائف لکھنوی
۱۲۹۳	شیفتہ	احمد خاں
۱۲۹۴	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۱۲۹۵	شیفتہ	سید اللہ بخش
۱۲۹۶	شیفتہ	میر محمدی
۱۲۹۷	شیفتہ	نواب مصطفےٰ خاں
۱۲۹۸	شیو یا شیوا	نرائن پنڈت
۱۲۹۹	شیون	میر حسن
۱۳۰۰		
۱۳۰۱	صابہ	احمد مرزا لکھنوی
۱۳۰۲	صابر	شاہ
۱۳۰۳	صابر	مرزا خدا بخش
۱۳۰۴	صاحب	امت الفاطمہ بیگم
۱۳۰۵	صاحب	میر یار علی
۱۳۰۶	صاحب قران	سید امام علی
۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد
۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسین
۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ
۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد
۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی
۱۳۱۲	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی
۱۳۱۴	صادق خاں	
۱۳۱۵	صافی	نانا بودھ سنگھ
۱۳۱۶	صافی	میر مظہر علی بہادر
۱۳۱۷	صالح محمد	-
۱۳۱۸	صالم شاہ	
۱۳۱۹	صافع	نظام الدین بلگرامی
۱۳۲۰	صبا	نانا کنجی مل
۱۳۲۱	صبا	مرزا راجہ شنکر ناتھ
۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۱۳۲۳	صبا	-
۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۱۳۲۵	صبر	میر اسد
۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۱۳۲۷		مرزا بخش علی خاں لکھنوی
۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں لکھنوی
۱۳۲۹	صدد	میر صدر الدین لکھنوی

۱۳۳۰ صوق بشارت علی
۱۳۳۱ صدق محمد صدیق حیدرآبادی
۱۳۳۲ صفا رائے منولال
۱۳۳۳ صفا مرزا ننھے
۱۳۳۴ صفت مذہب علی خاں
۱۳۳۵ صفدر میر صفدر علی
۱۳۳۶ صفدر سید اور میر فرزند علی فرخ آبادی
۱۳۳۷ صفدر علی
۱۳۳۸ صفدر علی مولوی اور سید جبلپوری
۱۳۳۹ صفدری میر صادق علی
۱۳۴۰ صفدری حیدرآبادی
۱۳۴۱ صفدری
۱۳۴۲ صفی سید معین حسین
۱۳۴۳ صفیر شیخ حیدر علی لکھنوی
۱۳۴۴ صفیر جان خاں
۱۳۴۵ صالح شیخ محمد
۱۳۴۶ صالح شیخ صالح محمد عثمانی
۱۳۴۷ صمد میاں عبدالصمد حیدرآبادی
۱۳۴۸ صمصام نواب امیر الامرا صمصام الدولہ
۱۳۴۹ صنعت مغل خاں
۱۳۵۰ صنعت میاں کریم الدین
۱۳۵۱ صواب شیخ محمد اشرف غازی پوری
۱۳۵۲ صونی
۱۳۵۳ صولت خواجہ محمد لکھنوی
۱۳۵۴ صہبائی مولوی منشی امام بخش
۱۳۵۵ صیاد مرزا غلام حسن
۱۳۵۶ صید دہلوی
۱۳۵۷ ضاحک میر غلام حسین دہلوی
۱۳۵۸ ضامن غلام

۱۳۵۹ ضبط محمد معلف سید حسین شاہ
۱۳۶۰ ضبط سید آغا جاں
۱۳۶۱ ضبط میر حسن شاہ
۱۳۶۲ ضبط نوازش علی خاں دہلوی
۱۳۶۳ ضحی مولوی غلام رسول
۱۳۶۴ ضعف غلام عباس
۱۳۶۵ ضمیر پنڈت نرائن داس دہلوی
۱۳۶۶ ضمیر ٹھاکر داس لکھنوی
۱۳۶۷ ضمیر شیخ مدرس اکبرآبادی
۱۳۶۸ ضمیر سید ہدایت علی خاں لکھنوی
۱۳۶۹ ضمیر نانا گنگا داس
۱۳۷۰ ضمیر میر مظفر حسین لکھنوی
۱۳۷۱ ضمیر نادر الدین
۱۳۷۲ ضیاء
۱۳۷۳ ضیاء احمد لکھنوی
۱۳۷۴ ضیاء سید محمد میر لکھنوی
۱۳۷۵ ضیاء شیخ علی اللہ دہلوی
۱۳۷۶ ضیاء لالہ کنجی مل کانپوری
۱۳۷۷ ضیاء ضیاء الدین
۱۳۷۸ ضیاء مرزا ضیا بخت بہادر
۱۳۷۹ ضیاء میاں یا میر ضیاء الدین لکھنوی
۱۳۸۰ ضیاء منشی وارث علی
۱۳۸۱ ضیا ولی اللہ
۱۳۸۲ ضیاء الدین مولوی محمد
۱۳۸۳ ضیائی میر بدرالدین لکھنوی
۱۳۸۴ ضیائی نظام الدین بدرالدین اکبرآبادی
۱۳۸۵ ضیغم مولوی اکرم احمد مجددی
۱۳۸۶ ضیغم مولوی مظفر علی لکھنوی
۱۳۸۷ طالب لالہ چی رام حلال آبادی

۱۳۸۸ طالب میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۸۹ طالب مرزا ابو طالب حیدرآبادی
۱۳۹۰ طالب طالب حسین خاں
۱۳۹۱ طالب راجہ طالب علی خاں
۱۳۹۲ طالب محمد عباس لکھنوی
۱۳۹۳ طالب میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۹۴ طالب عاشور بیگ خاں
۱۳۹۵ طالب شیر محمد خاں
۱۳۹۶ طالب شاہ طالب علی
۱۳۹۷ طالب رامپوری
۱۳۹۸ طالع نانا مہندولال حیدرآبادی
۱۳۹۹ طاہر مرزا بندہ حسن
۱۴۰۰ طاہر محمد
۱۴۰۱ طبّی
۱۴۰۲ طبیب سید شاہ لاہوری
۱۴۰۳ طبیب مرزا ولی محمد دہلوی
۱۴۰۴ طبیب حکیم محمد حسن خان فرخ آبادی
۱۴۰۵ طبعی -
۱۴۰۶ طپش میر مدد علی دہلوی
۱۴۰۷ طرار گودھری لال
۱۴۰۸ طرب جھنولال
۱۴۰۹ طرزی میر امام علی دہلوی
۱۴۱۰ طفل مرزا عبدالمقتدر
۱۴۱۱ طلب شیخ طلب علی
۱۴۱۲ طلب شاہ مشتاق
۱۴۱۳ طور مرزا احمد رضا
۱۴۱۴ طوفان میر حسین یا میر محمد لکھنوی
۱۴۱۵ طوفاں میر نوازش علی
۱۴۱۶ طوبی -

۱۴۱۷ ظاہر میر محمد دہلوی
۱۴۱۸ ظاہر میر لطف علی
۱۴۱۹ ظاہر خواجہ محمد خاں
۱۴۲۰ ظاہر الدین منشی
۱۴۲۱ ظریف نانا بینی پرشاد لکھنوی
۱۴۲۲ ظریف خداوردی خاں "
۱۴۲۳ ظفر سراج الدین محمد بہادر شاہ
۱۴۲۴ ظفر میاں ظفر علی
۱۴۲۵ ظفر نواب نصیر الدولہ اجمل حسین خاں
۱۴۲۶ ظہور محمد شاہ
۱۴۲۷ ظہور منشی اور شیخ ظہور محمد اکبر آبادی
۱۴۲۸ ظہور مرزا علی دہلوی
۱۴۲۹ ظہور لالہ شیو سنگھ
۱۴۳۰ ظہور حافظ ظہور اللہ بیگ
۱۴۳۱ ظہور بدیع الدین حیدر
۱۴۳۲ ظہور منشی ظہور علی
۱۴۳۳ ظہور ظہور اللہ
۱۴۳۴ ظہور الحسن شیخ محمد
۱۴۳۵ ظہیر ظہیر الدین
۱۴۳۶ ظہیر نصیر الدین
۱۴۳۷ ظہیر خاں محمد
۱۴۳۸ عابد -
۱۴۳۹ عابد نواب محمد زین العابدین خاں
۱۴۴۰ عابد علی ذوالفقار حیدری
۱۴۴۱ عابدی
۱۴۴۲ عابد علی
۱۴۴۳ عاجز
۱۴۴۴ عاجز الفت خاں افغانی
۱۴۴۵ عاجز زور آور سنگھ

۱۴۴۶ عابد عارف الدین بعلی خاں اکبر آبادی
۱۴۴۷ عابد محمد
۱۴۴۸ عابد موہن رام
۱۴۴۹ عابد میر غلام حیدر خاں دہلوی
۱۴۵۰ عارف
۱۴۵۱ عارف نواب زین العابدین
۱۴۵۲ عارف شاہ حسین
۱۴۵۳ عارف میر جمال الدین
۱۴۵۴ عارف میر عارف علی
۱۴۵۵ عارف محمد اکبر آبادی
۱۴۵۶ عارف عرف میر جمال الدین
۱۴۵۷ عاشق پنڈت بھولا ناتھ
۱۴۵۸ عاشق شیخ نبی بخش
۱۴۵۹ عاشق مولوی جلال الدین دہلوی
۱۴۶۰ عاشق رکن الدین
۱۴۶۱ عاشق محمد علی
۱۴۶۲ عاشق محمد خاں
۱۴۶۳ عاشق راجہ کلیاں سنگھ
۱۴۶۴ عاشق منشی عجائب رائے
۱۴۶۵ عاشق میر برہان الدین
۱۴۶۶ عاشق مرزا مہدی علی خاں
۱۴۶۷ عاشق رام سنگھ
۱۴۶۸ عاشق میر یحییٰ
۱۴۶۹ عاشق محمد رضا لکھنوی
۱۴۷۰ عاشق سید ہدایت علی دہلوی
۱۴۷۱ عاشق سعد اللہ خاں
۱۴۷۲ عاشق سید الاولیاء محمد علی خاں
۱۴۷۳ عاشق امیر نواب مرزا والاجاہ
۱۴۷۴ عاشق سدا سکھ

۱۴۷۵ عاشق مشیر الدولہ محمد علی
۱۴۷۶ عاشق شیخ محمد خاں
۱۴۷۷ عاشق آغا حسین قلی خاں
۱۴۷۸ عاشور نواب علی خاں
۱۴۷۹ عاصم منشی عبد اللہ
۱۴۸۰ عاصم محمد علی خاں لکھنوی
۱۴۸۱ عاصم
۱۴۸۲ عاصی
۱۴۸۳ عاصی نور محمد
۱۴۸۴ عاصی منشی امداد حسین
۱۴۸۵ عاصی عبد الرحمٰن
۱۴۸۶ عاصی منشی صدر الدین
۱۴۸۷ عاصی کرم علی
۱۴۸۸ عاصی کلیم سید احمد
۱۴۸۹ عاقل طفیل شاہ فقیر
۱۴۹۰ عاقل رائے سنگھ
۱۴۹۱ عاکف
۱۴۹۲ عالم علی
۱۴۹۳ عالی مرزا
۱۴۹۴ عالی خواجہ عبد اللہ لکھنوی
۱۴۹۵ عالی شاہ الوالمعانی
۱۴۹۶ عبادت مرزا عابد علی بیگ لکھنوی
۱۴۹۷ عباس نواب امتد الدولہ مرزا عباس
۱۴۹۸ عباس مرزا عباس علی بیگ
۱۴۹۹ عباس میر
۱۵۰۰ عباس
۱۵۰۱ عباس
۱۵۰۲ عباس
۱۵۰۳ عبد مرزا عبد اللہ

۱۵۰۴ عبد میاں عبداللہ شاہ
۱۵۰۵ عبدالسلام لکھنوی
۱۵۰۶ عبداللہ
۱۵۰۷ عبدالبقا
۱۵۰۸ عبدالجبار
۱۵۰۹ عبدالحق مولوی سید
۱۵۱۰ عبدالحق قاضی محمد
۱۵۱۱ عبدالحق شاہ
۱۵۱۲ عبدالحلیم منشی
۱۵۱۳ عبدالرحمن مولوی
۱۵۱۴ عبدالرزاق قادری شاہ
۱۵۱۵ عبدالرحیم
۱۵۱۶ عبدالرحیم مولوی
۱۵۱۷ عبدالسلام مولوی لکھنوی
۱۵۱۸ عبدالغفور سید
۱۵۱۹ عبدالقادر مولانا دہلوی
۱۵۲۰ عبدالقادر
۱۵۲۱ عبدالکریم
۱۵۲۲ عبداللہ
۱۵۲۳ عبداللہ
۱۵۲۴ عبداللہ شیخ
۱۵۲۵ عبداللہ سید
۱۵۲۶ عبداللہ محمد
۱۵۲۷ عبداللہ
۱۵۲۸ عبداللہ بن السلام
۱۵۲۹ عبداللطیف خاں مولوی
۱۵۳۰ عبدالمجید حکیم مولوی
۱۵۳۱ عبدالسمیع
۱۵۳۲ عبدالواحد

۱۵۳۳ عبدالواسع ہانسوی
۱۵۳۴ عبدالوہاب خاں عبدالصمد
۱۵۳۵ عبرت میر ضیاءالدین دہلوی
۱۵۳۶ عبرت محمد خواجہ بادشاہ
۱۵۳۷ عبرت نواب حسین خاں لکھنوی
۱۵۳۸ عبیداللہ مولوی شیخ محمد
۱۵۳۹ عجائب رائے منشی
۱۵۴۰ عدم داعد علیخاں لکھنوی
۱۵۴۱ عرش میر حسن عسکری "
۱۵۴۲ عرفان علی منشی
۱۵۴۳ عرفان میر عباس دہلوی
۱۵۴۴ عروج منشی احمد حسن خاں
۱۵۴۵ عزت غلام حیدر
۱۵۴۶ عزت محمد سلیمان
۱۵۴۷ عزت شیخ عباسع لکھنوی
۱۵۴۸ عزلت فقیر اور میر سید عبدالولی
۱۵۴۹ عزیز بھسکاری لال
۱۵۵۰ عزیز شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۱ عزیز شیونا تھ دہلوی
۱۵۵۲ عزیز شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۳ عزیز منشی محمد علی دہلوی
۱۵۵۴ عزیز خواجہ یوسف علی خاں عزیز لکھنوی
۱۵۵۵ عزیز مولوی عزیزاللہ
۱۵۵۶ عزیز مہاراجہ عزیز سنگھ
۱۵۵۷ عزیز مولوی عبدالعزیز
۱۵۵۸ عزیز میر عنایت حسین
۱۵۵۹ عزیزالدین خاں
۱۵۶۰ عسکری شیخ بدرالدین
۱۵۶۱ عسکر علی خاں

۱۵۶۲ عسکری حسن غالب علی
۱۵۶۳ عسکری نور محمد عسکری بیگ
۱۵۶۴ عشاق جیون مل
۱۵۶۵ عشاق شیخ احمد عشق بہاری
۱۵۶۶ عشرت میر غلام علی
۱۵۶۷ عشرت شیخ غلام بنگالی
۱۵۶۸ عشرت مرزا اکبر علی لکھنوی
۱۵۶۹ عشرت پنڈت بھولا ناتھ
۱۵۷۰ عشق شاہ رکن الدین دہلوی
۱۵۷۱ عشق میر زین الدین دہلوی
۱۵۷۲ عشق میر محمد علی سید حیدر آبادی
۱۵۷۳ عشق شیخ غلام محی الدین قریشی
۱۵۷۴ عشق سید حسین مرزا لکھنوی
۱۵۷۵ عشق آغا رضی لکھنوی
۱۵۷۶ عشق حکیم میر عزت اللہ
۱۵۷۷ عشقی عبدالواحد بلگرامی
۱۵۷۸ عشقی مراد آبادی
۱۵۷۹ عشقی دکھنی
۱۵۸۰ عشقی میاں رحمت اللہ
۱۵۸۱ عشقی شیخ اور میاں الٰہی بخش
۱۵۸۲ عطا محمد عطاءاللہ
۱۵۸۳ عطا منشی عطا حسین
۱۵۸۴ عطارد شہاب ثاقب
۱۵۸۵ عظمت میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۶ عظمت میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۷ عظمت شیخ عظمت اللہ
۱۵۸۸ عظیم -
۱۵۸۹ عظیم مرزا محمد
۱۵۹۰ عظیم منشی احمد

۱۵۹۱ عظیم میر
۱۵۹۲ عظیم محمد عظیم بیگ
۱۵۹۳ عظیم بخش
۱۵۹۴ عقیدت
۱۵۹۵ علم محمد علی
۱۵۹۶ علوی خاں
۱۵۹۷ علی نواب علی
۱۵۹۸ علی منشی سید بہادر
۱۵۹۹ علی حسن دکنی
۱۶۰۰ علی سید حافظ
۱۶۰۱ علی میر حسن لکھنوی
۱۶۰۲ علی مرزا لکھنوی
۱۶۰۳ علی مرزا قلی
۱۶۰۴ علی مرزا محمد علی خاں
۱۶۰۵ علی حکیم محمد
۱۶۰۶ علی محمد خاں اعظم الدولہ
۱۶۰۷ علی حسین سید
۱۶۰۸ علی بخش مولوی
۱۶۰۹ علی جان
۱۶۱۰ علی جاہ
۱۶۱۱ علی حیدر نصیر الدین
۱۶۱۲ علی خاں دہلوی
۱۶۱۳ علی محمد
۱۶۱۴ علیم علیم اللہ شاہ
۱۶۱۵ عماد غازی الدین
۱۶۱۶ عماد الدین
۱۶۱۷ عمدۃ آمنہ
۱۶۱۸ عمدہ میر جعفر علی
۱۶۱۹ عمدہ لالہ سیتا رام

۱۶۲۰ عمر معتبر خاں
۱۶۲۱ عوال محمد
۱۶۲۲ عنایت علی خاں
۱۶۲۳ عنایت شیخ نظام الدین
۱۶۲۴ عنایت حسین
۱۶۲۵ عنایت اللہ
۱۶۲۶ عنایت الرحمٰن خاں
۱۶۲۷ عنایت حسین
۱۶۲۸ عیاش غلام جیلانی خاں
۱۶۲۹ عیاش خیالی رام
۱۶۳۰ عیاش میر یعقوب لکھنوی
۱۶۳۱ عیاش نواب شہریار مرزا
۱۶۳۲ عیاش مرزا عباس علی
۱۶۳۳ عیاں مرزا ہاشم علی
۱۶۳۴ عیاں -
۱۶۳۵ عیش محمد عسکری
۱۶۳۶ عیش حسن رضوی
۱۶۳۷ عیش امیر خاں
۱۶۳۸ عیش میر علی حسین
۱۶۳۹ عیش نواب محمد مرزا
۱۶۴۰ عیش شیخ ابو محمد فاروقی
۱۶۴۱ عیش مولوی ذوالعلی
۱۶۴۲ عیش طلب علی خاں
۱۶۴۳ عیش شیخ محی الدین
۱۶۴۴ غازی نواب غازی الدین
۱۶۴۵ غافل رائے بختاور سنگھ
۱۶۴۶ غافل مرزا مغل لکھنوی
۱۶۴۷ غافل میر احمد علی
۱۶۴۸ غافل شیخ محمد مسعود خاں

۱۶۴۹ غافل لالہ منور خاں
۱۶۵۰ غافل لالہ سندر لال
۱۶۵۱ غالب نواب اسد اللہ
۱۶۵۲ غالب اسد اللہ خاں
۱۶۵۳ غالب
۱۶۵۴ غالب نواب مرزا امین علی
۱۶۵۵ غالب مکرم الدولہ
۱۶۵۶ غالب لالہ موہن لال
۱۶۵۷ غالب انوار علی
۱۶۵۸ غالب علی خاں
۱۶۵۹ غریب مراد آبادی
۱۶۶۰ غنی مرزا عباس
۱۶۶۱ غواص
۱۶۶۲ غواصی یا غواص۔ مولانا
۱۶۶۳ غوث -
۱۶۶۴ غوثی محمد غوث
۱۶۶۵ غیاث سید محمد
۱۶۶۶ غیرت -
۱۶۶۷ غیرت لکھنوی
۱۶۶۸ غیرت کلب علی
۱۶۶۹ فارغ -
۱۶۷۰ فارغ -
۱۶۷۱ فارغ شاہ
۱۶۷۲ فارغ میر احمد خاں
۱۶۷۳ فاروقی فقیر احمد
۱۶۷۴ فاضل خاں
۱۶۷۵ فاضل شاہ دہلوی
۱۶۷۶ فاضل محمد۔ حیدر آبادی
۱۶۷۷ فائز صدر الدین محمد

۱۶۷۸ فائز -
۱۶۷۹ فائز مسیح
۱۶۸۰ فتح فتح علی
۱۶۸۱ فتح مرزا فتح علی خاں
۱۶۸۲ فتح میر فتح علی
۱۶۸۳ فتح اللہ امیر شیرازی
۱۶۸۴ فتح الملک مرزا محمد سلطان شاہ
۱۶۸۵ فتوت مرزا غلام حیدر
۱۶۸۶ فخر
۱۶۸۷ فخر مرزا فخر الدین حسین خاں
۱۶۸۸ فخر میاں فخر الدین یا میر فخر علی
۱۶۸۹ فخر میر فخر الدین
۱۶۹۰ فخر الدین منشی
۱۶۹۱ فخری -
۱۶۹۲ فدا پنڈت دیا رام
۱۶۹۳ فدا پنڈت کشن رام
۱۶۹۴ فدا سید در میر امام الدین
۱۶۹۵ فدا سید محمد علی فدا شاہ
۱۶۹۶ فدا شیخ فدا حسین
۱۶۹۷ فدا علی منشی
۱۶۹۸ فدا غلام علی خاں
۱۶۹۹ فدا فدا حسین
۱۷۰۰ فدا مرزا فدا حسین خاں
۱۷۰۱ فدا مرزا فدا علی بیگ
۱۷۰۲ فدا مولوی محمد اسماعیل
۱۷۰۳ فدا میر عبد الصمد
۱۷۰۴ فدوی سید در میر فضل علی
۱۷۰۵ فدوی فیض اللہ بیگ
۱۷۰۶ فدوی محمد علی

۱۷۰۷ فدوی محمد حسن
۱۷۰۸ فدوی مرزا اچھی
۱۷۰۹ فدوی مرزا عظیم بیگ
۱۷۱۰ فدوی لاہوری
۱۷۱۱ فراغ مولوی میر محمد
۱۷۱۲ فراغ میر مہدی حسن
۱۷۱۳ فراق حکیم ثنا اللہ خاں
۱۷۱۴ فراق خواجہ بہادر حسین
۱۷۱۵ فراق مرزا کیقباد بیگ
۱۷۱۶ فراق میر مرتضیٰ علی خاں
۱۷۱۷ فراقی -
۱۷۱۸ فراقی کنور پریم کشور
۱۷۱۹ فرح فرح بخش
۱۷۲۰ فرحت پنڈت کدار ناتھ کنی
۱۷۲۱ فرحت شیخ فرحت اللہ
۱۷۲۲ فرحت عظیم آبادی
۱۷۲۳ فرحت منشی شنکر دیال
۱۷۲۴ فرحت میر امیر علی
۱۷۲۵ فرحت فرحت علی سید
۱۷۲۶ فرخ میر فرخ علی
۱۷۲۷ فرخ کرامت اللہ خاں
۱۷۲۸ فرخندہ علی
۱۷۲۹ فرد مولوی وحید الدین خاں
۱۷۳۰ فرزند احمد
۱۷۳۱ فرزند علی سید
۱۷۳۲ فرسو یا فرانسو
۱۷۳۳ فرحت مرزا الف بیگ الآبادی
۱۷۳۴ فرقت پنڈت دیبا پرشاد
۱۷۳۵ فرقت عطا اللہ خاں

۱۷۳۶ فرقتی -
۱۷۳۷ فروغ شاہ زادہ مرزا محمد عمر سلطان
۱۷۳۸ فروغ عنایت علی خاں
۱۷۳۹ فروغ میر ثناء الدین حسین خاں
۱۷۴۰ فروغ میر روشن علی خاں
۱۷۴۱ فروغ میر علی اکبر
۱۷۴۲ فروغ خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۷۴۳ فرہاد میر ببر علی
۱۷۴۴ فریاد لالہ صاحب رائے
۱۷۴۵ فریاد مرزا مغل بیگ
۱۷۴۶ فرید بخش
۱۷۴۷ فرید الدین - محمد
۱۷۴۸ فسوں مرزا ماہجھی
۱۷۴۹ فصاد
۱۷۵۰ فصیح مرزا منور علی
۱۷۵۱ فضا کوبند پرشاد
۱۷۵۲ فضا مرزا محمد حضو لکھنوی
۱۷۵۳ فضائل علی خاں
۱۷۵۴ فضل عظیم منشی محمد
۱۷۵۵ فضل میر فضل بھولے خاں
۱۷۵۶ فضل علی
۱۷۵۷ فضلی شاہ افضل الدین خاں
۱۷۵۸ فضلی فضل علی
۱۷۵۹ فطرت مرزا محمد
۱۷۶۰ فغاں اشرف علی خاں
۱۷۶۱ فغاں میر شمس الدین
۱۷۶۲ فقیر محمد شمس الدین
۱۷۶۳ فقیر میر بخش خاں
۱۷۶۴ فقیر محمد خاں بہادر

۱۷۶۵ فقیر محمد حسین
۱۷۶۶ فقیر مولوی فقیر اللہ
۱۷۶۷ فقیر مولوی میروا
۱۷۶۸ فقیر میر فقیر اللہ
۱۷۶۹ فکر میر احمد علی
۱۷۷۰ فگار پنڈت دیا شنکر
۱۷۷۱ فگار میر قطب علی بیگ
۱۷۷۲ فگار میر حسین
۱۷۷۳ فلک میر بہادر علی
۱۷۷۴ فنا شیخ بابر
۱۷۷۵ فوق میر حسن
۱۷۷۶ فہیم پنڈت سندر لعل
۱۷۷۷ فیاض عبدالرزاق بیگ
۱۷۷۸ فیاض میر ولی
۱۷۷۹ فیاض الحق
۱۷۸۰ فیروز شاہ
۱۷۸۱ فیض ظفر یاب الدولہ
۱۷۸۲ فیض کرپا کرشن
۱۷۸۳ فیض کریم بخش
۱۷۸۴ فیض مرزا علی رضا خاں
۱۷۸۵ فیض مولوی میر شمس الدین
۱۷۸۶ فیض الحسن
۱۷۸۷ فیض الکریم مولوی
۱۷۸۸ فیض الدولہ محمد
۱۷۸۹ فیضی -
۱۷۹۰ قابل مرزا علی بخت
۱۷۹۱ قادر مولوی عبدالقادر آبادی
۱۷۹۲ قادر مرزا سفدر علی
۱۷۹۳ قادر میر قادر علی

۱۷۹۴ قادر میر عبدالقادر
۱۷۹۵ قادر شاہ محمد
۱۷۹۶ قادر بخش
۱۷۹۷ قادر حسن
۱۷۹۸ قادر یار
۱۷۹۹ قاسم سید عبدالقاسم
۱۸۰۰ قاسم حکیم قدر یا قدرت اللہ
۱۸۰۱ قاسم سید قاسم علی خاں
۱۸۰۲ قاسم میر قاسم علی خاں
۱۸۰۳ قاسم سکنی
۱۸۰۴ قاسم علی
۱۸۰۵ قاصر مرزا بابر علی بیگ
۱۸۰۶ قاضی عبدالفتح
۱۸۰۷ قائع
۱۸۰۸ قایل
۱۸۰۹ قائل سید علی
۱۸۱۰ قائم شیخ قائم علی
۱۸۱۱ قائم شیخ قیام الدین علی
۱۸۱۲ قبول جمعدار مقبول مرزا مہدی علی
۱۸۱۳ قبول عبدالغنی بیگ
۱۸۱۴ قبول محمد
۱۸۱۵ قتیل مرزا محمد حسین
۱۸۱۶ قدر محمد
۱۸۱۷ قدرت منشی محمد قدرت اللہ خاں
۱۸۱۸ قدرت شاہ قدرت اللہ
۱۸۱۹ قدرت مولوی قدرت اللہ
۱۸۲۰ قدرت شاہ قدرت اللہ
۱۸۲۱ قدس سید محمد رضا
۱۸۲۲ قدسی سید محمد اکبر پاشا

۱۸۲۳ قرار شیخ خاں محمد
۱۸۲۴ قرار میر حسین علی
۱۸۲۵ قرار بندہ علی خاں
۱۸۲۶ قرار میر محمد حسین
۱۸۲۷ قربان میر جیون
۱۸۲۸ قربان میر قربان علی
۱۸۲۹ قربان میر محمد
۱۸۳۰ قربان علی
۱۸۳۱ قرین
۱۸۳۲ قرین شیخ الٰہی بخش
۱۸۳۳ قسم محمد جعفر علی خاں
۱۸۳۴ قسمت نواب شمس الدولہ
۱۸۳۵ قصد محسن مرزا دکنی
۱۸۳۶ قطب شاہ عبداللہ
۱۸۳۷ قطب الدین مولوی
۱۸۳۸ قلق -
۱۸۳۹ قلق میاں عبدالولی شاہ
۱۸۴۰ قلق آفتاب الدولہ
۱۸۴۱ قلق میر امجد علی
۱۸۴۲ قلق حکیم مولا بخش
۱۸۴۳ قلق خواجہ محمد
۱۸۴۴ قلی قطب شاہ
۱۸۴۵ قلندر لالہ بدھ سنگھ
۱۸۴۶ قلندر شاہ غلام قلندر
۱۸۴۷ قلندر قلندر بخش
۱۸۴۸ قلندر حسین سید
۱۸۴۹ قمر قمر الدین احمد
۱۸۵۰ قمر مرزا قمر طالع
۱۸۵۱ قمر حکیم قمر الدین علی خاں

۱۸۵۲ قمر منشی قمرالدین گلاب خاں
۱۸۵۳ قمر جعفر علی خاں بہادر
۱۸۵۴ قمر مرزا باقر حسین
۱۸۵۵ قمر مرزا قمرالدین خاں
۱۸۵۶ قمر شیخ جعفر علی
۱۸۵۷ قمر علی
۱۸۵۸ قناعت مرزا محمد بیگ
۱۸۵۹ قناعت مرزا نظام نصیرالدین
۱۸۶۰ قوت مرزا احمد علی
۱۸۶۱ قیس نواب ہادی علیخاں
۱۸۶۲ قیس حکیم باقر
۱۸۶۳ قیس شیخ کاظم علی
۱۸۶۴ قیس مرزا علی بیگ
۱۸۶۵ قیصر مرزا محمد خورشید خاں
۱۸۶۶ کاسی داس میر۔ بابو
۱۸۶۷ کاشی دیال
۱۸۶۸ کاشف میر محمد حسین خاں
۱۸۶۹ کاشف شیخ کاشف علی
۱۸۷۰ کاشی ناتھ والا
۱۸۷۱ کاشی ناتھ پنڈت
۱۸۷۲ کاظم منشی کاظم الدین
۱۸۷۳ کافر میر علی نقی
۱۸۷۴ کافی ۔
۱۸۷۵ کاکل شاہ
۱۸۷۶ کالی پرشاد
۱۸۷۷ کالی چرن بابو
۱۸۷۸ کالی کرشنا۔ راجہ
۱۸۷۹ کامل پنڈت ٹھاکر داس
۱۸۸۰ کامل مرزا بیگ
۱۸۸۱ کامل شیخ جمال الدین
۱۸۸۲ کامل شیخ لطف اللہ
۱۸۸۳ کامل شیخ احمد علی
۱۸۸۴ کامل مولوی محمد رشید
۱۸۸۵ کامل ۔
۱۸۸۶ کبیر حکیم کبیر شیخ انصاری
۱۸۸۷ کدارناتھ پنڈت
۱۸۸۸ کرامت میر کرامت علی
۱۸۸۹ کرامت علی
۱۸۹۰ کرم شیخ غلام ضامن
۱۸۹۱ کرما میاں غلام کریا مرشد آبادی
۱۸۹۲ کریم شیخ کریم اللہ خاں
۱۸۹۳ کریم عبدالکریم
۱۸۹۴ کریم اللہ مولوی محمد
۱۸۹۵ کریم الٰہی
۱۸۹۶ کریم الدین میر کریم الدین
۱۸۹۷ کریم الدین مولوی محمد
۱۸۹۸ کریم بخش مولوی محمد
۱۸۹۹ کریم حسین مولوی سید
۱۹۰۰ کریم خاں
۱۹۰۱ کریم داد خاں
۱۹۰۲ کشن راؤ
۱۹۰۳ کشن نرائن
۱۹۰۴ کلامی غلام نبی خاں
۱۹۰۵ کلاں پیارے لال
۱۹۰۶ کلب حسین خاں مرزا
۱۹۰۷ کلو جعفر میر
۱۹۰۸ کلیاں رائے منشی
۱۹۰۹ کلیم شیخ کلیم اللہ
۱۹۱۰ کلیم شیخ اور میر محمد حسین
۱۹۱۱ کمال میر کمال علی
۱۹۱۲ کمال قاضی محمد
۱۹۱۳ کمال شاہ کمال الدین حسین
۱۹۱۴ کمتر شاہ
۱۹۱۵ کمتر مرزا خیر اللہ بیگ
۱۹۱۶ کمتر مولوی کفایت علی
۱۹۱۷ کم گو مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۹۱۸ کن سنگھ
۱۹۱۹ کندن لال
۱۹۲۰ کنور بہادر
۱۹۲۱ کنھیا لال ۔ پنڈت اور منشی لال
۱۹۲۲ کوثر مرزا مہدی علیخاں
۱۹۲۳ کوچک مرزا دجد یا وحید محمد
۱۹۲۴ کوکت رائے مکند رائے
۱۹۲۵ کھان سنگھ
۱۹۲۶ کیدار ناتھ گھوس بابو
۱۹۲۷ کیف شیخ فضل احمد
۱۹۲۸ کیفی میر ہدایت علی
۱۹۲۹ کیوان شیخ بدلی۔ بلگرامی
۱۹۳۰ کیوان مرزا علی حسین
۱۹۳۱ گداز ۔
۱۹۳۲ گرامی مرزا
۱۹۳۳ گرامی میر گھاسی
۱۹۳۴ گرداب رام چرن
۱۹۳۵ گردیزی فتح علی خاں حسینی
۱۹۳۶ گرفتار مرزا شگین بیگ
۱۹۳۷ گرم محمد مظہر خاں
۱۹۳۸ گرم مرزا حیدر علی بیگ

۱۹۳۹	گریاں	میر علی امجد
۱۹۴۰	گریاں	میر محمد علی
۱۹۴۱	گریاں	میر حسام الدین علی
۱۹۴۲	گریاں	بھوانی سنگھ بہادر
۱۹۴۳	گریاں	نظام محی الدین خاں
۱۹۴۴	گریاں	سید محمد حسین مخمصوی
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یا میاں گلشن صاحب
۱۹۴۸	گمان	علی خاں
۱۹۴۹	گنا	یا کنا بیگم
۱۹۵۰	گنڈن لال	
۱۹۵۱	گنڈا	مل
۱۹۵۲	گنگا	پرشاد
۱۹۵۳	گنگا	دھر
۱۹۵۴	گنیش	یا گنیشی لال
۱۹۵۵	گویا	موئی مولوی شیخ احمد علی
۱۹۵۶	گویا	موئی مولانا عبدالعلی محمد
۱۹۵۷	گوری	شنکر منشی
۱۹۵۸	گوری	دت پنڈت
۱۹۵۹	گوری	دس
۱۹۶۰	گوہر	خورشید علی خاں بہادر
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۱۹۶۳	گویا	شیخ حیات الفرخ آبادی
۱۹۶۴	گھاسی	میر
۱۹۶۵	گھٹالا	محمد اعظم
۱۹۶۶	گیسو دراز	عبداللہ حسین
۱۹۶۷	لالہ	
۱۹۶۸	لایق	میر لائق علی
۱۹۶۹	لچھمن	پرشاد
۱۹۷۰	لچھمن	سنگھ کنور
۱۹۷۱	لسان	میر کلیم اللہ
۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی
۱۹۷۳	لطف	مرزا علی دہلوی
۱۹۷۴	لطف	الحق
۱۹۷۵	لطف اللہ	مرزا
۱۹۷۶	لطفی	
۱۹۷۷	لطیف	میر لطیف علی
۱۹۷۸	لطیف	میر شمس الدین
۱۹۷۹	لعلن	
۱۹۸۰	لکنت	محمد بشیر خاں
۱۹۸۱	ماہ	
۱۹۸۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۱۹۸۳	ماہ	میر محمد علی خاں
۱۹۸۴	ماہر	میر اور میاں فخر الدین
۱۹۸۵	ماہر	یوسف حسین
۱۹۸۶	مائل	سید کاظم علی
۱۹۸۷	مائل	شاہ میاں اور میر مہدی
۱۹۸۸	مائل	لالہ للتا پرشاد
۱۹۸۹	مائل	مرزا آغا بیگ
۱۹۹۰	مائل	منشی چنی لال
۱۹۹۱	مائل	میر مہدی
۱۹۹۲	مائل	میر ہدایت علی
۱۹۹۳	مبارز	مبارز خاں
۱۹۹۴	مبارک	سید مبارک علی
۱۹۹۵	مبتلا	مراد علی خاں
۱۹۹۶	مبتلا	مرزا کاظم
۱۹۹۷	مبتلا	میر امین
۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۹۹	متین	-
۲۰۰۰	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۲۰۰۱	مجبور	مولوی عصمت علی
۲۰۰۲	مجبور	میاں حق رسا
۲۰۰۳	مجبور	نواب اقبال الدولہ
۲۰۰۴	مجذوب	میر نور میر نظام حیدر بیگ دہلوی
۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ
۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین
۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۹	مجروح	غلام سرور
۲۰۱۰	مجروح	منشی کرشن چند
۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین
۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۲۰۱۴	مجیب	شاہ
۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین علی خاں
۲۰۱۸	مجید	منشی کانکا پرشاد
۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۲۰۲۰	محبت	شیخ ولی اللہ محبت
۲۰۲۱	محبت	علی
۲۰۲۲	محبت	نواب محبت اللہ خاں
۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

۲۰۲۶ مختشم سید مختشم لکھنوی
۲۰۲۷ محرور خواجہ نبی بخش
۲۰۲۸ محرر ہادی حسن
۲۰۲۹ محروق
۲۰۳۰ محزوں خلیفہ حافظ اللہ
۲۰۳۱ محزوں سید اور میر نصیر خاں
۲۰۳۲ محزوں عالم شاہ پیرزادہ
۲۰۳۳ محزوں مولوی سید محمد حسین
۲۰۳۴ محزوں محمد تقی خاں
۲۰۳۵ محسن خواجہ
۲۰۳۶ محسن سید محسن علی
۲۰۳۷ محسن محمد حیدر آبادی
۲۰۳۸ محسن میر حسن خاں
۲۰۳۹ محسن میر محمد
۲۰۴۰ محسنی حکیم محمد بخش
۲۰۴۱ محشر اکرام اللہ خاں
۲۰۴۲ محشر مرزا علی نقی بیگ
۲۰۴۳ محفوظ سید محفوظ علی خاں
۲۰۴۴ محقی
۲۰۴۵ محکم
۲۰۴۶ محمد سید
۲۰۴۷ محمد عظیم
۲۰۴۸ محمد ابراہیم
۲۰۴۹ محمد اسماعیل
۲۰۵۰ محمد اکبر
۲۰۵۱ محمد بخش
۲۰۵۲ محمد بن خواجہ
۲۰۵۳ محمد تقی
۲۰۵۴ محمد جان منشی

۲۰۵۵ محمد حسین
۲۰۵۶ محمد حسین مولوی
۲۰۵۷ محمد حسین خاں
۲۰۵۸ محمد خاں سید دہلوی
۲۰۵۹ محمد خاں فقیر
۲۰۶۰ محمد خاں نواب
۲۰۶۱ محمد سید
۲۰۶۲ محمد شاہ
۲۰۶۳ محمد شفیع
۲۰۶۴ محمد صادق حکیم اور سید
۲۰۶۵ محمد عباس
۲۰۶۶ محمد عبداللہ خاں
۲۰۶۷ محمد علی
۲۰۶۸ محمد علی منشی
۲۰۶۹ محمد عیسیٰ خواجہ
۲۰۷۰ محمد مرزا
۲۰۷۱ محمد مہدی واعظ
۲۰۷۲ محمد میر - سید
۲۰۷۳ محمد یحییٰ
۲۰۷۴ محمد ہادی
۲۰۷۵ محمود سید حافظ محمود خاں
۲۰۷۶ محمود زار دکنی
۲۰۷۷ محمدی بیگم
۲۰۷۸ محسن حکیم محمد محسن خاں
۲۰۷۹ محنت مرزا حسین علی بیگ
۲۰۸۰ محو رحیم علی خاں
۲۰۸۱ محو شیخ عظیم اللہ
۲۰۸۲ محو شیخ فیض الدین
۲۰۸۳ محو فیض حسین علی خاں

۲۰۸۴ محی الدین محمد عبدالرحمٰن
۲۰۸۵ مختار حافظ غلام نبی خاں
۲۰۸۶ مخدوم -
۲۰۸۷ مخلص بدیع الزماں خاں
۲۰۸۸ مخلص رائے انند رام
۲۰۸۹ مخلص عمل خاں
۲۰۹۰ مخلص مرزا محمد حسین
۲۰۹۱ مخلص میر مہدی حسن
۲۰۹۲ مخمور محمد جعفر
۲۰۹۳ مخمور مولوی وحید علی
۲۰۹۴ مدحت لکھنوی
۲۰۹۵ مدعا میر فیض علی
۲۰۹۶ مدھوما مدھو رام
۲۰۹۷ مدہوش میر نبی جان
۲۰۹۸ منصب مرزا محمد حسین
۲۰۹۹ مراد شاہ
۲۱۰۰ مراد مرزا مراد بخش
۲۱۰۱ مرتضیٰ میر مرتضیٰ
۲۱۰۲ مرحوم حکیم میر علی
۲۱۰۳ مرداں علی خاں
۲۱۰۴ مرزا ابوالقاسم
۲۱۰۵ مرزا افا
۲۱۰۶ مرزا جہانگیر بیگ
۲۱۰۷ مرزا میر فضل اللہ
۲۱۰۸ مرزا صادق علی خاں
۲۱۰۹ مرزا محمد
۲۱۱۰ مرزا محمد بیگ
۲۱۱۱ مرزا نواب علی رضا
۲۱۱۲ مرزا ہدایت اللہ

۲۱۱۳ مرزا خاں
۲۱۱۴ مرزئی محمد علی خاں
۲۱۱۵ مردت پنڈت ہنس کرن
۲۱۱۶ مردت صغیر علی
۲۱۱۷ مردت میر محمد علی
۲۱۱۸ مرہون مرزا علی رضا
۲۱۱۹ مریخ جانکی پرشاد
۲۱۲۰ مرید -
۲۱۲۱ مرید حسین خاں
۲۱۲۲ مزمل شاہ محمد
۲۱۲۳ مسافر عبداللہ خاں
۲۱۲۴ مسافر میر پابند
۲۱۲۵ مسافر میر قمرالدین
۲۱۲۶ مست
۲۱۲۷ مست مست علی
۲۱۲۸ مست اشرف علی
۲۱۲۹ مست علی رضا
۲۱۳۰ مست میر فضل علی
۲۱۳۱ مست لالہ رتن لال
۲۱۳۲ مستان شاہ
۲۱۳۳ مستمد یار علی
۲۱۳۴ مسرت حکیم حاجی امیر احمد
۲۱۳۵ مسرت شنکر
۲۱۳۶ مسرت شیخ وزیر علی
۲۱۳۷ مسرور سید محمد علی
۲۱۳۸ مسرور شرف الدین
۲۱۳۹ مسرور پیر بخش
۲۱۴۰ مسرور محمد بخش اللہ
۲۱۴۱ مسرور اصغر علی

۲۱۴۲ مسرور نواب غلام حسین
۲۱۴۳ مسرور گردھاری لال
۲۱۴۴ مسعود ابوالخیر
۲۱۴۵ مسکن عبدالوحید حا
۲۱۴۶ مسکین لالہ بخت مل
۲۱۴۷ مسکین مرزا کلو بیگ
۲۱۴۸ مسکین میر عبداللہ
۲۱۴۹ مسلم فرزند علی
۲۱۵۰ مسلمان لالہ بختاور سنگھ
۲۱۵۱ مسمار سید کرم علی
۲۱۵۲ مسیح محمد علی لکھنوی
۲۱۵۳ مسیح مسیح اللہ بیگ
۲۱۵۴ مسیح مرزا براتی
۲۱۵۵ مسیح میر ہاشم علی
۲۱۵۶ مسیح محمد مسیح خاں
۲۱۵۷ مسیح الدین خاں
۲۱۵۸ مسیح اللہ خاں
۲۱۵۹ مسیحا حکیم محمد علی
۲۱۶۰ مشاق محمد عبیدالرحمٰن
۲۱۶۱ مشاق جل رام
۲۱۶۲ مشاق تاج الدین
۲۱۶۳ مشاق حسین بخش
۲۱۶۴ مشاق حسین مشتاق
۲۱۶۵ مشتاق ثناءاللہ
۲۱۶۶ مشتاق عبداللہ خاں
۲۱۶۷ مشتاق غلام علی
۲۱۶۸ مشتاق قربان علی بیگ
۲۱۶۹ مشتاق محمد علی خاں
۲۱۷۰ مشتاق محمد واصل

۲۱۷۱ مشتاق مرزا ابراہیم
۲۱۷۲ مشتاق میر حسن دہلوی
۲۱۷۳ مشتاق سالار بخش
۲۱۷۴ مشتاق عنایت علی
۲۱۷۵ مشتری کامران بخش
۲۱۷۶ مشرقی لالہ سیال چند
۲۱۷۷ مشفق محمد جان
۲۱۷۸ مشفق احمد بیگ
۲۱۷۹ مشک محمد حسن خاں
۲۱۸۰ مشکل امین الدین
۲۱۸۱ مشہور بریلوی
۲۱۸۲ مشہور محمد حسن
۲۱۸۳ مشیر قطب الدین
۲۱۸۴ مشیر عنایت حسن
۲۱۸۵ مشیر گوہر علی
۲۱۸۶ مصحفی غلام ہمدانی
۲۱۸۷ مصدر ثناءاللہ
۲۱۸۸ مصطفیٰ خاں
۲۱۸۹ مصیبت غلام قطب الدین
۲۱۹۰ مضطر ذوالفقار علی
۲۱۹۱ مضطر میر حسن علی لکھنوی
۲۱۹۲ مضطر لالہ کنور سین
۲۱۹۳ مضطر اسداللہ خاں
۲۱۹۴ مضطر مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۹۵ مضطر مرزا سنگین
۲۱۹۶ مضطر مرزا مظفر خاں
۲۱۹۷ مضطر ہزاری لال
۲۱۹۸ مضطر علی اکبر بیگ
۲۱۹۹ مضطر لالہ درگا پرشاد

۲۲۰۰ مضطرب میاں محمد حاجی
۲۲۰۱ مضمون امام الدین
۲۲۰۲ مضمون میاں شرف الدین
۲۲۰۳ مضیع اللہ خاں
۲۲۰۴ مظفر حسین منشی
۲۲۰۵ مظفر مظفر علی خاں
۲۲۰۶ مظفر منشی حسین خاں
۲۲۰۷ مظفر میر مکھو خاں
۲۲۰۸ مظفر الدین
۲۲۰۹ مظلوم شاہ
۲۲۱۰ مظہر رام پوری
۲۲۱۱ مظہر مرزا جان جاناں
۲۲۱۲ مظہر منجھو خاں
۲۲۱۳ مظہر محمد اسحٰق
۲۲۱۴ مظہر میر حسن علی
۲۲۱۵ مظہری محبوب علی
۲۲۱۶ معجز منشی مرزا محمد رضا
۲۲۱۷ معروف احسن اللہ
۲۲۱۸ معروف الٰہی بخش
۲۲۱۹ معروف نواب خاں بہادر
۲۲۲۰ معشوق علی
۲۲۲۱ معظم محمد معظم مراد آبادی
۲۲۲۲ معقول
۲۲۲۳ معنی محمد امین
۲۲۲۴ معین معین الدین
۲۲۲۵ معین شیخ معین الدین
۲۲۲۶ مغل مرزا
۲۲۲۷ مغل مرزا مغل علی خاں
۲۲۲۸ مغموم مرزا اسحاق

۲۲۲۹ مغموم میر مشیت علی
۲۲۳۰ مغموم لالہ رام
۲۲۳۱ مفتی محمد امین
۲۲۳۲ مفتوں پنڈت موہن رام
۲۲۳۳ مفتوں ہادی علی
۲۲۳۴ مفتوں شیخ عبدالرحیم
۲۲۳۵ مفتوں کاظم علی
۲۲۳۶ مفتوں ماسٹر گستی
۲۲۳۷ مفتوں ابراہیم بیگ
۲۲۳۸ مفتوں کریم بخش
۲۲۳۹ مفتوں بدرالدین
۲۲۴۰ مفتوں علی بخش
۲۲۴۱ مفتی میر مفتی
۲۲۴۲ مفلس محب علی
۲۲۴۳ مقبل میر اکبر علی
۲۲۴۴ مقبل محمد ابراہیم
۲۲۴۵ مقبول مقبول احمد
۲۲۴۶ مقبول ابراہیم بیگ
۲۲۴۷ مقدور محمد ابراہیم
۲۲۴۸ مقرب علی سید
۲۲۴۹ مقصود محمد مقصود
۲۲۵۰ مقیم محمد مقیم خاں
۲۲۵۱ مکارم مرزا دہلوی
۲۲۵۲ مکند رام پنڈت
۲۲۵۳ مکند لال
۲۲۵۴ مکھن لال
۲۲۵۵ مکو شیخ زادہ
۲۲۵۶ مگن لال الہ آبادی
۲۲۵۷ ملال

۲۲۵۸ ملال محمد رضا خاں
۲۲۵۹ ملال مرزا محمد زماں
۲۲۶۰ ملوک
۲۲۶۱ ملول الیشری پرشاد
۲۲۶۲ ملول شرف الدین
۲۲۶۳ ممتاز فتح علی
۲۲۶۴ ممتاز مرزا قاسم
۲۲۶۵ ممتاز حافظ نور محمد
۲۲۶۶ ممتاز احسن اللہ
۲۲۶۷ ممتاز الدین
۲۲۶۸ ممتاز علی
۲۲۶۹ مملوک علی
۲۲۷۰ ممنون امانت علی
۲۲۷۱ ممنون نظام الدین
۲۲۷۲ من پھول پنڈت
۲۲۷۳ منتظر اسد اللہ
۲۲۷۴ منتظر امام الدین
۲۲۷۵ منتظر خواجہ بخش اللہ
۲۲۷۶ منتظر خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۷۷ منتظر نورالاسلام
۲۲۷۸ منشی احمد میتا بیگ
۲۲۷۹ منشی صاحب بلگرامی
۲۲۸۰ منشی شیخ غلام علی
۲۲۸۱ منشی عجائب رائے
۲۲۸۲ منشی غلام احمد قادری
۲۲۸۳ منشی مول چند
۲۲۸۴ منشی میر محمد حسین
۲۲۸۵ منصب غلام قطب الدین
۲۲۸۶ منصب علی خاں

۲۲۸۷ منصور علی سبزواری
۲۲۸۸ منتظر خواجہ بخش اللہ
۲۲۸۹ منظور احمد
۲۲۹۰ منظور بابو خاں
۲۲۹۱ منظور غلام محمد علی
۲۲۹۲ منعم راغب علی
۲۲۹۳ منعم قاضی نور الحسن
۲۲۹۴ منعم محمد خاں
۲۲۹۵ منعم مولوی اسد اللہ
۲۲۹۶ منعم موہن لال
۲۲۹۷ منعم
۲۲۹۸ منور میر منور علی
۲۲۹۹ منوہر منشی اسد اللہ
۲۳۰۰ منیر خواجہ آفتاب جاں
۲۳۰۱ منیر سید میر اسمٰعیل
۲۳۰۲ منیر منیر الدین
۲۳۰۳ منیر نظام الدین
۲۳۰۴ منیر وجیہہ الدین
۲۳۰۵ موتی
۲۳۰۶ موتی لال پنڈت
۲۳۰۷ موج خدا بخش
۲۳۰۸ موج کاظم حسین
۲۳۰۹ موجی موجی رام
۲۳۱۰ موزوں رائے چتر سنگھ
۲۳۱۱ موزوں لالہ نہال چند
۲۳۱۲ موزوں مرزا قادر بخش
۲۳۱۳ موزوں رام نرائن
۲۳۱۴ موزوں رحم علی
۲۳۱۵ موزوں فرزند علی

۲۳۱۶ موزوں خواجہ مل خاں
۲۳۱۷ موزوں میر نواب الکھنوی
۲۳۱۸ موسوی میر معز الدین
۲۳۱۹ مومن حکیم مومن خاں
۲۳۲۰ مونس سعادت علی
۲۳۲۱ مونس میر نواب
۲۳۲۲ مہاراج راجہ ہنس رائے
۲۳۲۳ مہجور شیخ محمد بخش
۲۳۲۴ مہجور نواب اقبال الدولہ
۲۳۲۵ مہدی امیر
مہدی حسین خاں
مہدی علی خاں بہادر
مہدی نواب جلال الدولہ
مہر بیدار بخت
مہر راحت بیگ
مہر لالہ مہر چند
مہر محمد عبد اللہ
مہر مرزا حاتم علی بیگ
مہر مرزا محمد رضا
مہر امین الدولہ
مہر نواب منصور خاں
مہلت مرزا علی
مہمان -
میر اولاد علی
میر محمد میر علی
میر محمد
میر آغا
میر اللہ
میر علی

۲۳۴۵ میر محمد تقی
۲۳۴۶ میراں سبزواری
۲۳۴۷ میراں میر جان
۲۳۴۸ میراں میر عسکری
۲۳۴۹ میراں شیخ ولی محمد
۲۳۵۰ مہدی علی خاں
۲۳۵۱ میوا رام
۲۳۵۲ ناتواں جان محمد
۲۳۵۳ ناجی محمد شاکر
۲۳۵۴ نادر کلب حسین خاں
۲۳۵۵ نادر شیخ امام الدین
۲۳۵۶ نادر شیخ غلام رسول
۲۳۵۷ نادر لالہ گنگا سنگھ
۲۳۵۸ نادر مرزا مصطفےٰ علی حیدر
۲۳۵۹ نادر سید نجم الدین
۲۳۶۰ نادر محمد عارف علی
۲۳۶۱ نادر دہلوی
۲۳۶۲ نارش الٰہی بخش
۲۳۶۳ نازک زینت جان
۲۳۶۴ نازنین مرزا علی بیگ
۲۳۶۵ ناسخ امام بخش
۲۳۶۶ ناصر امیر خاں
۲۳۶۷ ناصر سعادت خاں
۲۳۶۸ ناصر سید میر محمد
۲۳۶۹ ناصر یوسف مرزا
۲۳۷۰ ناصر محمد ابو الفضل
۲۳۷۱ ناصر میر ناصر علی
۲۳۷۲ ناصر میاں
۲۳۷۳ ناصر میر ناصر علی فتحپوری

۲۳۷۴ ناصر نواب ناصر جنگ
۲۳۷۵ ناصر خان محمد
۲۳۷۶ ناصر علی شاہ
۲۳۷۷ ناصر علی عظیم آبادی
۲۳۷۸ ناصر علی محمد
۲۳۷۹ ناطق شیخ احمد شاہ
۲۳۸۰ ناظر شیخ امیر اللہ
۲۳۸۱ ناظم پنڈت مطیو پرشاد
۲۳۸۲ ناظم میر ناظم علی
۲۳۸۳ نالاں -
۲۳۸۴ نالاں عبد القادر
۲۳۸۵ نالاں مرزا محمد جان
۲۳۸۶ نالاں مرزا محمد عسکری خاں
۲۳۸۷ نالاں سید احمد علی
۲۳۸۸ نالاں میر ادر میاں وارث علی
۲۳۸۹ نامی -
۲۳۹۰ نامی متھن لال
۲۳۹۱ نامی سید اور میر آقا حسن
۲۳۹۲ نامی شیخ نظام الدین
۲۳۹۳ نامی نواب میر حسام الدین
۲۳۹۴ نامی محمد شاکر
۲۳۹۵ نامی مرزا رجب علی بیگ
۲۳۹۶ نامی نواب سعید الدین
۲۳۹۷ نبی بخش خاں نواب
۲۳۹۸ نثار حکیم محمد پناہ خاں
۲۳۹۹ نثار سدا سکھ
۲۴۰۰ نثار شیخ محمد امین
۲۴۰۱ نثار شیخ محمد قاسم
۲۴۰۲ نثار مولوی نثار احمد

۲۴۰۳ نثار محمد امان
۲۴۰۴ نثار
۲۴۰۵ نثار علی بیگ مرزا
۲۴۰۶ نجابت سید کلب علی مرزا
۲۴۰۷ نجات شیخ حسن رضا
۲۴۰۸ نجات میر زین العابدین
۲۴۰۹ نجد مرزا محمد عباس
۲۴۱۰ نجف شاہ محمد علی
۲۴۱۱ نجف علی خواجہ نجف علی
۲۴۱۲ نجف میر نجف علی
۲۴۱۳ نجف علی خاں
۲۴۱۴ نجم قاضی نجم الدین
۲۴۱۵ نجم مولوی نجم الدین اشرف
۲۴۱۶ نجم نجم الدولہ سید محمد رضا خاں
۲۴۱۷ نجیب میر بہادر علی
۲۴۱۸ نحیف لالہ لکھپت رائے
۲۴۱۹ نحیف سید برکت علی
۲۴۲۰ ندا دکنی
۲۴۲۱ ندرت محمد یحییٰ علی خاں
۲۴۲۲ ندرت مرزا مغل
۲۴۲۳ ندیم شیخ علی قلی
۲۴۲۴ ندیم محمد قاسم دہلوی
۲۴۲۵ ندیم مولوی رجب اللہ
۲۴۲۶ ندیم میر محمد شفیع
۲۴۲۷ نزار خواجہ محمد اکرم
۲۴۲۸ نذار سید قاسم علی
۲۴۲۹ نذارت رام جو
۲۴۳۰ نزہت میاں مرزا ارجمند
۲۴۳۱ نزہت میر امام الدین

۲۴۳۲ نذیر احمد منشی محمد
۲۴۳۳ نساخ مولوی عبد الغفور نساخ خاں
۲۴۳۴ نسان حسن علی خاں
۲۴۳۵ نسبت مرزا احمد علی
۲۴۳۶ نسیم برج نارائن
۲۴۳۷ نسیم پنڈت یا سنگھ یا دیا شنکر
۲۴۳۸ نسیم گلزار علی
۲۴۳۹ نسیم مرزا راجہ کدار ناتھ
۲۴۴۰ نسیم نواب محمد حسین علی سلطان
۲۴۴۱ نشاط رائے نلھ پرشاد
۲۴۴۲ نشاط لالہ لیشری سنگھ
۲۴۴۳ نشاط مولوی الٰہی بخش
۲۴۴۴ نشہ میر امداد حسین
۲۴۴۵ نصرت لالہ گوندرائے
۲۴۴۶ نصرت علی
۲۴۴۷ نصرتی
۲۴۴۸ نصیر سید نصر الدین غوثی
۲۴۴۹ نصیر شاہ محمد نصیر الدین
۲۴۵۰ نصیر محمد لکھنوی
۲۴۵۱ نصیر اللہ خاں
۲۴۵۲ نصیر الدین مولوی
۲۴۵۳ نصیر الدین
۲۴۵۴ نظام شیخ محمد نظام الدین
۲۴۵۵ نظام نواب غازی الدین خاں
۲۴۵۶ نظام الدین
۲۴۵۷ نظام الدین منشی
۲۴۵۸ نظامی سید نظام الدین احمد
۲۴۵۹ نظامی شیخ نظام الدین
۲۴۶۰ نظر

۲۴۶۱ نظر بنارسی
۲۴۶۲ نظر کمیت رائے
۲۴۶۳ نظر مرزا علی
۲۴۶۴ نظر نواب نظام الدین
۲۴۶۵ نظم سید نظام الدین
۲۴۶۶ نظیر بنارسی
۲۴۶۷ نظیر سید محمد علی
۲۴۶۸ نظیر شیخ اور میر ولی محمد
۲۴۶۹ نظیر لالہ کنہیت رائے
۲۴۷۰ نعامی شیخ نعمت اللہ
۲۴۷۱ نعمت حکیم عبدالحق
۲۴۷۲ نعمت نواب نعمت اللہ خاں
۲۴۷۳ نعمت مرزا محمد حفیظ
۲۴۷۴ نعیم نعیم الدین خاں
۲۴۷۵ نقد مہر علی خاں
۲۴۷۶ نقی سید علی
۲۴۷۷ نقی محمد
۲۴۷۸ نقی نقی علی خاں
۲۴۷۹ نقی نواب علی خاں بہادر
۲۴۸۰ نگراں میر بندہ علی
۲۴۸۱ نکہت حافظ غلام احمد
۲۴۸۲ نکہت میاں نذر یا نیاز علی بیگ
۲۴۸۳ نگین ۔
۲۴۸۴ نما ۔
۲۴۸۵ نمکین صلاح الدین خاں
۲۴۸۶ نمود شاہزادہ مرزا محمد آسمان قدر بہادر
۲۴۸۷ نمود میر مہدی
۲۴۸۸ نوا شیخ ظہور اللہ خاں
۲۴۸۹ نواز علی نواز علی

۲۴۹۰ نواب سید نصیر الدین
۲۴۹۱ نوازش حسین خاں
۲۴۹۲ نوازش علی خاں
۲۴۹۳ نور حکیم میرزا در حسین
۲۴۹۴ نور منشی صمصام حیدر
۲۴۹۵ نور میر وزیر لکھنوی
۲۴۹۶ نور اللہ از مرزا
۲۴۹۷ نور الدین مولوی محمد
۲۴۹۸ نور خاں
۲۴۹۹ نور علی
۲۵۰۰ نور کریم
۲۵۰۱ نور محمد
۲۵۰۲ نوری شجاع الدین
۲۵۰۳ نہری مولا
۲۵۰۴ نوشہ نواب الدولہ
۲۵۰۵ نوشیرواں جی
۲۵۰۶ نول کشور
۲۵۰۷ نوید مرزا محمد حفیظ
۲۵۰۸ نہال چند
۲۵۰۹ نہاں مرزا امام بخش
۲۵۱۰ نیاز شاہ نیاز علی
۲۵۱۱ نیاز مولوی شاہ یا میاں نیاز احمد
۲۵۱۲ نیاز میر فضل علی
۲۵۱۳ نیاز میر محمد
۲۵۱۴ نیاز احمد خاں نواب
۲۵۱۵ نیاز حسین مولوی
۲۵۱۶ نیر حسن الدین
۲۵۱۷ نیر مرزا حسن عسکری
۲۵۱۸ نیک میر جعفر علی

۲۵۱۹ نیم چند
۲۵۲۰ واحد منشی واحد علی خاں
۲۵۲۱ واحد درویش
۲۵۲۲ واحد محمد
۲۵۲۳ وارث شیخ محمد
۲۵۲۴ وارث شاہ وارث الدین
۲۵۲۵ وارفتہ نواب شہید علی خاں
۲۵۲۶ واسطی منشی سید فضل رسول خاں
۲۵۲۷ واصف مرزا حسن بخش خاں
۲۵۲۸ واصف مولوی احمد حسین
۲۵۲۹ واصل غلام محی الدین محمد
۲۵۳۰ واصل میاں واصل خاں
۲۵۳۱ واصل محمد بدایونی
۲۵۳۲ واقف شاہ دہلوی
۲۵۳۳ واقف شیخ محمد
۲۵۳۴ والا
۲۵۳۵ والہ میر مبارک علی
۲۵۳۶ وجاہت مرزا محمد وجاہت علی
۲۵۳۷ وجدی شیخ وجد الدین
۲۵۳۸ وحید نواب وحید الدین خاں
۲۵۳۹ وحید الزماں شیخ
۲۵۴۰ وحدت جمعیت رائے
۲۵۴۱ وحشت میر بہادر علی
۲۵۴۲ واحشت میر ابوالحسن
۲۵۴۳ وحشت غلام علی خاں
۲۵۴۴ وحشت مرزا باقر علی خاں
۲۵۴۵ وحشت مخدوم بخش کانپوری
۲۵۴۶ وحشی ۔
۲۵۴۷ وحید حکیم محمد وحید اللہ خاں

۲۵۴۸ وحید مولوی عبدالرؤف
۲۵۴۹ وحید منشی سرفراز علی خاں
۲۵۵۰ وحید علی
۲۵۵۱ وحیدی دکنی
۲۵۵۲ ودار مرزا دور
۲۵۵۳ ودار سلیمان علی خاں
۲۵۵۴ وزیر شیخ وزیر علی
۲۵۵۵ وزیر خواجہ وزیر
۲۵۵۶ وزیر علی میر اور منشی
۲۵۵۷ وزیر خاں محمد
۲۵۵۸ وزیری نواب وزیر علی خاں
۲۵۵۹ وسعت مستقیم خاں
۲۵۶۰ وصال حکیم نصر اللہ خان
۲۵۶۱ وصف میر محمد علی
۲۵۶۲ وصل میر احمد علی
۲۵۶۳ وصل مرزا اسحاق
۲۵۶۴ وفا مولوی عبدالولی
۲۵۶۵ وفا حیدر علی
۲۵۶۶ وفا راجہ نول رائے
۲۵۶۷ ولایت علی غازی پوری
۲۵۶۸ ولایت نواب ولایت علی خاں
۲۵۶۹ ولایت میر ولایت اللہ خاں
۲۵۷۰ ولی حکیم شیخ ولی محمد
۲۵۷۱ ولی علی محمد خاں
۲۵۷۲ ولی محمد اکبر
۲۵۷۳ ولی اللہ سید
۲۵۷۴ ولی سید محمد مولیٰ
۲۵۷۵ ولی منشی محمد
۲۵۷۶ ولی مرزا محمد دہلوی

۲۵۷۷ ولی مرحمت خاں
۲۵۷۸ ولی شاہ محمد ولی اللہ
۲۵۷۹ ولی اللہ شاہ دہلوی
۲۵۸۰ وہاب
۲۵۸۱ وہمی منشی ادریا بوشیو پرشاد
۲۵۸۲ وہم میر محمد علی
۲۵۸۳ ہاتف مرزا محمد
۲۵۸۴ ہاتف یا ہاتفی
۲۵۸۵ ہادی دہلوی
۲۵۸۶ ہادی میر محمد جواد سید
۲۵۸۷ ہادی دکنی
۲۵۸۸ ہادی حسین خاں سید
۲۵۸۹ ہاشم حکیم باقر علی
۲۵۹۰ ہاشم دکنی
۲۵۹۱ ہاشم حاجی محمد
۲۵۹۲ ہاشم خواجہ محمد
۲۵۹۳ ہانسوی عبدالواسع
۲۵۹۴ ہاشمی میر
۲۵۹۵ ہجر مولوی غلام امام خاں
۲۵۹۶ ہجر مرزا اصغر حسین
۲۵۹۷ ہدایت علی مولوی
۲۵۹۸ ہدایت علی
۲۵۹۹ ہدایت میر ہدایت اللہ
۲۶۰۰ ہدایت میرن یا شیر ہدایت اللہ
۲۶۰۱ ہزیر حسین سید
۲۶۰۲ ہرچند گھوس
۲۶۰۳ ہرچند کشور دہلوی
۲۶۰۴ ہرچند رائے
۲۶۰۵ ہرداس سنگھ

۲۶۰۶ ہردیو سنگھ
۲۶۰۷ ہرہنس لال منشی
۲۶۰۸ ہرسکھ رائے منشی
۲۶۰۹ ہردی مولا درویش
۲۶۱۰ ہلال مرزا محمد
۲۶۱۱ ہلال امیر علی خاں
۲۶۱۲ ہما مولوی نور حسین
۲۶۱۳ ہمت علی خاں
۲۶۱۴ ہمت احمد
۲۶۱۵ ہمدم عبداللہ یا عباد اللہ شاہ
۲۶۱۶ ہمدم میر محفوظ علی
۲۶۱۷ ہمدم رائے گلاب چند
۲۶۱۸ ہمرنگ میر عزیز الدین سید
۲۶۱۹ ہمرنگ دلاور علی خاں
۲۶۲۰ ہندو گوکل چند
۲۶۲۱ ہنر میاں
۲۶۲۲ ہنر محمد داور حیدرآبادی
۲۶۲۳ ہنر -
۲۶۲۴ ہنر وارث علی خاں
۲۶۲۵ ہنومان داس بابو
۲۶۲۶ ہوس نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۶۲۷ ہوس غلام مصطفیٰ
۲۶۲۸ ہوش میر شمس الدین
۲۶۲۹ ہوش نواب مرزا تقی خاں
۲۶۳۰ ہوشرار
۲۶۳۱ ہوشیار منشی کیول رام
۲۶۳۲ ہویدا میر محمد اعظم
۲۶۳۳ ہیچکا یا ہچکا خاں
۲۶۳۴ یار میر غلام حسین

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین	۲۶۴۶	یحیائی	غلام محی الدین	۲۶۵۷	یوسف -
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زمان	۲۶۴۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۵۸	یوسف مولوی شیخ
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۴۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۵۹	یوسف میر یوسف علی خاں
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۴۹	یقین	میاں انعام اللہ	۲۶۶۰	یوسف -
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حیدرآبادی	۲۶۵۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۶۱	یوسوف نواب امجد علی
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۵۱	یکدل	میر عزت اللہ	۲۶۶۲	یوسوف علی خاں
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۵۲	یکدل	دلاور خاں	۲۶۶۳	یوسف خاں لکھنوی
۲۶۴۲	یاس	خیر الدین	۲۶۵۳	یک رنگ	مصطفےٰ قلی خاں	۲۶۶۴	یوسف شاہ
۲۶۴۳	یاور	شیخ امداد علی	۲۶۵۴	یک رنگ	لالہ بشن داس	۲۶۶۵	یوسف علی خاں رامپور
۲۶۴۴	یاور	مرزا یاور بخت بہادر	۲۶۵۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۶۶	یوسف علی خاں دہلوی
۲۶۴۵	یحییٰ	منشی یحییٰ خاں	۲۶۵۶	یکرو	میاں عبدالوہاب	۲۶۶۷	یونس ..

تاریخ کے گمشدہ اوراق

حضرت نیاز کے چوبیس افسانوں کا مجموعہ تاریخ دانشائے لطیف کے امتزاج کا بلند ترین معیار قائم کرتے ہیں۔ ان افسانوں کے مطالعے سے واضح ہوگا کہ تاریخ کے بھولے ہوئے اوراق میں کتنی دلکش حقیقتیں پوشیدہ ہیں جنھیں حضرت نیاز کی انشاء نے اور زیادہ دلکش بنا دیا ہے۔ قیمت :- ۲ روپے

ادارہ ادب عالیہ۔ نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

انتخاب دواوین

مصنف امام بخش صہبائی۔ دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے۔ فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انھیں نے کی تھی۔ علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدایق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انھوں نے کیا تھا۔

عہد تصنیف وطباعت دہلی کالج کے پرنسپل بوترس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۸۴۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا۔ جو گارساں دتاسی کے بیان کے مطابق ۱۸۴۳ء میں شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے

خصوصیات اردو زبان و ادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ کر ممتاز شعرا کا معتدبہ کلام جمع کر دیا گیا ہے اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے۔ ولی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے۔ اور اس انتخاب میں تمام اصناف سخن کو ملحوظ رکھا ہے دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دیئے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کوئی شاعر خصوصیت رکھتا ہے۔ کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے۔ ہر صفحہ میں ۲۰ اشعار ہیں۔

شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا۔ معاصر شعرا مثلاً غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے۔ ان پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں۔ اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا۔

انتخاب کلام اور حالات زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے۔ یہ دیباچہ اردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصناف سخن پر اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی ڈالی ہے۔ اصناف سخن پر خصوصاً بحث کی ہے۔ ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان مشہور شعرا اور کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں۔ غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی۔

بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے انتخاب دواوین سے مدد لی ہے کریم الدین نے "گلدستہ نازنیناں" کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے۔ اس میں شعرا کے حالات اکثر لفظ بہ لفظ اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن افسوس کہ انھوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	ولی۔ شمس الدین اللہ گجراتی	۴	میر تقی میر	۷	شاہ نصیر	۱۰	منشی مول چند
۲	درد خواجہ میر درد	۵	جرات	۸	ممنون	۱۱	ذوق
۳	سودا رفیع الدین	۶	میر حسن	۹	ناسخ	۱۲	مومن

مدائح الشعراء

مصنّف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم۔

عہد تصنیف وطباعت | دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر۔ انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمراں تھے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے بتایا ہے کہ ۱۲۶۰ھ/۱۸۴۴ء تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے[1]
اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۷۹ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے مخمس، مسدس، مربع یا مثلث کرکے پیش کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آصف نواب آصف الدولہ	۱۰	امداد امداد علی	۱۹	جمیل مرزا مغل
۲	امیر نواب امین الدولہ مرزا امیر الدین	۱۱	اخفش جواد علی	۲۰	حسن میر غلام حسن
۳	انشا انشاء اللہ خاں	۱۲	افسر نواب کلب علیخاں بہادر خلف نواب سعادت علی خاں	۲۱	خسرو مرزا کیخسرو جلال احمد خاں بہادر
۴	آتش خواجہ حیدر علی	۱۳	انور نور خاں	۲۲	درد خواجہ میر
۵	اصغر سید اصغر علی خاں	۱۴	الہ محمد حسن خاں	۲۳	ذاکر مولوی ذاکر علی
۶	اجمل شاہ محمد اجمل	۱۵	افضل شاہ غلام اعظم	۲۴	رسم شیخ امام بخش خاں
۷	اعلیٰ شاہ اعلیٰ	۱۶	بیباک حکیم نجف علی خاں	۲۵	راسخ شیخ امام بخش
۸	- محمد سمیع	۱۷	بسمل مرزا عنایت علی	۲۶	سلامت سلامت علی
۹	اخلاص گوبند پرشاد	۱۸	بیخود محمد مہدی	۲۷	سرور مولوی خلیل احمد

[1] دستور الفصاحت - مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی۔

۲۸	شوق	میر رضی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب		۵۷	....	لالہ بھوپ سنگھ
۳۰	شیفتہ	مرزا محمد شیفتہ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	سید محمد حسین عرف امیر نواب
۳۱	شورش	مرزا باقر علی شورش	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲	شور	(انشن بدیافت نرسید)	۴۶	گریاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزوں	
۳۳[1]	.....		۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدولہ نصیر الدین علیخاں بہادر
۳۷	شور	میر کلو	۵۱	محیط	منشی رام جس	۶۵	ناصر	نصیر الدولہ سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	مہدی	مہدی علی خاں عرف امیر نواب	۶۶	نمود	مرزا سکندر شکوہ
۳۹	طپش	مرزا جان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں شاہجہانی	۶۷	ناسخ	....
۴۰	...	لالہ شیو سنگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	عالی قدر	میرزا عالی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدولہ سید ظفر الاتقیا بہادر	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں[2]

[1] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۶۸ رہتی ہے۔

[2] مدائح الشعرا کی تفصیلات کے لئے میں محترمی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (فرمان)

شبستان کا قطرۂ گوہرین

مولانا نیاز فتحپوری کے بہترین افسانوں کا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت خیالات اور پاکیزگی کے بہترین شاہکار پیش کئے گئے ہیں۔ ہر افسانہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ قیمت:- ایکروپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

بہارِ بے خزاں

مصنف تخلص سحر، نام احمد حسین۔ مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں درج کیا ہے اور نمونۂ کلام بھی دیا ہے۔ مثلاً ؎

جلوۂ مہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں　　شمع بے فانوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں

اس تذکرہ کے علاوہ سحر نے "طور معنی" کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں انھوں نے متعدد فارسی تذکروں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عہد تصنیف و تالیف یہ تذکرہ ۱۲۵۸ھ مطابق ۱۸۴۵ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفر اور لکھنؤ میں امجد علیشاہ حکمراں تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوعہ ہے اور اس کا ایک قلمی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے یہ نسخہ "مولوی عبدالحئی مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے اُن کے بیٹے مولانا عبدالعلی ندوی نے عاریۃً کتب خانے کو دیدیا ہے ــــ فہرست کتب میں اس کا نمبر ۳۲۲ ہے۔ اسکے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ طور معنی" بھی مجلد ہے۔

بہارِ بے خزاں کے مخطوطہ میں ۸½ × ۶½" سائز کے تقریباً ۹۴ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ شروع کے ۴، اور آخر کے ۴ صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کا خط ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ درج نہیں ہے۔

مخطوطہ کے ایک حاشیہ پر کفایت علی۔ کافی کا یہ تاریخی قطعہ درج ہے۔

جب ہوا یہ تذکرہ تالیف نیک گلستاں　　یادگارِ شاعرانِ کشورِ ہندوستاں
فکر کافی سے ہوئی تاریخ اُس کی آشکار　　یہ عجب گلزار زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آخری مصرعے سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء نکلتا ہے۔

خصوصیات برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسب دستور زمانہ، فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نمونۂ کلام درج ہے ــــ اس میں خواجہ میر درد سے لیکر ذوق، مومن، ناسخ اور غالب کے عہد تک کے صرف ۵۰ شاعروں کا ذکر ہے ــــ اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے صرف منتخب یا اپنا پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔ تذکرہ نگار چونکہ اردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں، یہ تذکرہ بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ میر کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

"کہ بشہر خویش باپری نمائے کہ از عزیزانش بود در سیر دہ تعشق طبع وصیلِ خاطر داشتہ۔ آخر عشقِ او خامۂ مشک پید اکردہ ....."

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے "میر تقی میر۔ حیات اور شاعری" میں بسلسلۂ حاشیہ اسی سے استفادہ کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی	۲۹	رغبت میر.....	۵۷	قائم قاسم علی خاں
۲	اسد مرزا نوشہ اسداللہ خاں	۳۰	رقت مرزا قاسم علی	۵۸	کلیم شیخ کلیم اللہ
۳	انشا انشاء اللہ خاں	۳۱	رنگین سعادت یار خاں ؟	۵۹	کرم شیخ غلام ضامن
۴	آزردہ مولوی صدرالدین خاں	۳۲	روشن روشن شاہ	۶۰	گویا فقیر محمد
۵	احسان حافظ عبدالرحمٰن خاں	۳۳	سرور اعظم الدولہ	۶۱	گنا بیگم
۶	احسن مرزا احسن علی	۳۴	سعادت سعادت علی	۶۲	لطف مرزا علی
۷	امکان ×	۳۵	سعید سعیدالدین خاں	۶۳	مہر نواب امین الدولہ
۸	امین امین الدین	۳۶	سلیمان مرزا سلیمان شکوہ	۶۴	محزوں میر ناصر خاں
۹	بقا محمد بقاء اللہ	۳۷	سودا مرزا رفیع	۶۵	محبت نواب
۱۰	انوار انوار حسین	۳۸	سحر احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۶	مسرور ×
۱۱	بیدار میر محمد	۳۹	شہیدی کرامت علی	۶۷	مفتوں منشی اصغر علی
۱۲	برق مرزا محمد رضا	۴۰	شیفتہ نواب مصطفیٰ خاں	۶۸	مست مولوی فضل رسول بدایونی
۱۳	تسکین میر حسن	۴۱	شرر ×	۶۹	ملتمس مہدی
۱۴	تمنا ×	۴۲	صاحب امہ الفاطمہ ؟	۷۰	ممنون سید .... الدین
۱۵	ثابت مرزا فخرالدین ؟	۴۳	ظفر مرزا ابوظفر بادشاہ	۷۱	منتظر نورالاسلام ؟
۱۶	جرأت ×	۴۴	طور ×	۷۲	منت میر قمرالدین
۱۷	جانی ×	۴۵	عاشق آغا حسین علی خاں	۷۳	مقصود نامعلوم
۱۸	جینا جینا بیگم	۴۶	عشق حکیم عرب اللہ خاں ؟	۷۴	مشتاق عبداللہ خاں
۱۹	جوان ×	۴۷	عشق شیخ غلام محمد	۷۵	مومن مومن خاں
۲۰	حسن میر.....	۴۸	عیشی طالب علی خاں	۷۶	مصحفی غلام ..... ہمدانی
۲۱	حشر رسول بخش	۴۹	غریب ×	۷۷	معروف الٰہی بخش خاں
۲۲	حسین ×	۵۰	غافل ×	۷۸	میر محمد تقی
۲۳	خلیل شاہجہاں آبادی شاگرد آتش	۵۱	فضل فضل مولانا خاں	۷۹	ناسخ شیخ امام بخش
۲۴	خادم خادم حسین	۵۲	فیض مرزا جعفر علی	۸۰	نیاز مولوی نیاز احمد
۲۵	خالق عبدالخالق	۵۳	فغاں اشرف خاں	۸۱	وحشت غلام علی خاں
۲۶	درد خواجہ میر دردؒ	۵۴	فرح فرح علی	۸۲	وزیر خواجہ وزیر
۲۷	ذوق محمد ابراہیم	۵۵	قائم قیام الدین	۸۳	ہرمز غلام مرتضیٰ
۲۸	ذکی مہدی علی	۵۶	قدرت قدرت اللہ	۸۴	یاس خیرالدین
				۸۵	یداللہ ×

گلدستۂ نازنیناں

مصنف منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنھوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر ۱۸۴۸-۴۶ء میں گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستان جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور طبقات شعرائے ہند نام رکھا

عہد تصنیف و طباعت کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ "ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۰ھ مطابق دسمبر ۱۸۴۴ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۱ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۴۵ء میں چھپنا شروع ہوگیا اور نام اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا" لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور زین العابدین عارف کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کے اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ/۱۸۴۵ء ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاہ عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاہ ظفران کے ولیعہد اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲۰ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات "گلدستہ نازنیناں" اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعوے کیا ہے کہ انھوں نے اس تذکرے کو عروض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعر و اصناف سخن کا تذکرہ کر کے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چھ صفحوں میں انھوں نے تاریخ شعر پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سرسری۔ دوسرے مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انھوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دو اوین کے طویل انتخابات البتہ درج کر دیے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ "گلدستۂ نازنیناں" کو انھوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انھوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ ایسے نہ کر سکے۔ آغاز شاعری سے متعلق بھی انھوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کیے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اڑتیس ۳۸ کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، مثنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفتہ	۲۸	جینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون نظام الدین	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم میر قدرت اللہ	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق عزت اللہ	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت ہدایت خاں	۳۲	نزاکت
۷	انشاء	۲۰	نصیر شاہ نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف الٰہی بخش	۲۱	ولی	۳۴	جان
۹	اسد اسد اللہ خاں	۲۲	نظیر اکبر آبادی	۳۵	ماہ
۱۰	عارف نواب زین العابدین	۲۳	احسان حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم ظہور الدین	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نکہت نیاز علی بیگ	..	.. ..
۱۳	مصحفی	۲۶	انیم محمد علی	..	.. ..

نقاب اُٹھ جانے کے بعد

مولانا نیاز فتحپوری کے تین افسانوں کا مجموعہ جس میں بتایا گیا ہے کہ ہمارے ملک کے ہادیان طریقت اور علمائے کرام کی زندگی کیا ہے اور ان کا وجود ہماری معاشرت و اجتماعی حیات کے لئے کس درجہ سم قاتل ثابت ہوتا رہا ہے۔ زبان، پلاٹ اور انشا کے لحاظ سے جو مرتبہ ان افسانوں کا ہے وہ دیکھنے سے تعلق رکھتا ہے۔ قیمت:- ۷۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

گلستانِ بے خزاں[1]

مصنّف حکیم میر قطب الدین باطنؔ، مرید مولوی غلام نصیر الدین عرف کالے میاں شاہجہاں آبادی۔ باطن کے والد کا نام حکیم محمد ظاہر تھا اور وہ محلّہ تاج گنج آگرہ میں رہتے تھے[2]۔ باطن نے عربی فارسی کی تعلیم نظیر اکبر آبادی سے حاصل کی تھی اور شعر و سخن میں بھی انھیں سے مشورہ کرتے تھے۔

باطن نے تذکرے میں اپنے حالات بھی درج کئے ہیں اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ انھیں اشعار جمع کرنے کا شوق لڑکپن سے تھا۔ چار دواوین، ایک مثنوی اور "اعجاز رقم" (خمسہ بر مثنوی میر حسن) کے علاوہ گلستان بے خزاں ان سے یادگار ہے

عہد تصنیف و طباعت باطن نے تقریباً ۳۵ - ۳۶ سال کی عمر میں یہ تذکرہ بہ زبان اردو لکھا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں قطعات تاریخ تالیف درج ہیں۔ ان سے ۱۱۶۵ھ نکلتے ہیں۔ لیکن باطن نے ایک تاریخ اس طور پر بھی درج کی ہے۔

خامہ نے جب دیا جواب سوال — رو بہ رو دکھ کے گلشنِ بے خار
منصفانِ زمانہ کہنے لگے — ہے گلستان بے خزاں میں بہار
بلبلِ فکر پھر تو اے باطنؔ — چہچہایا یہ کھول کر منقار
نام تاریخی اس شگوفے کا — "نغمۂ عندلیب" کہہ اے یار

"نغمۂ عندلیب" سے اس کا سال تصنیف ۱۱۶۱ھ نکلتا ہے۔ غالباً یہ سال آغاز ہے حقیقتہً یہ تذکرہ ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوا اور ماہ جمادی الاوّل ۱۲۹۱ھ مطابق جون ۱۸۷۵ء میں پہلی بار مطبع نول کشور سے شائع ہوا ہے۔ شروع میں ۳ صفحہ کا دیباچہ ہے۔ اصل تذکرہ ۲۸۸ صفحوں پر ختم ہو جاتا ہے لیکن آخری چند صفحات میں تقریظ قطعاتِ تاریخ ہیں اور اس طرح اس کے صفحات ۲۹۶ تک پہنچ جاتے ہیں۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور شیفتہ کے گلشن بے خار کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ دیباچہ میں باطن نے لکھا ہے کہ "گلشن بے خار تالیف نواب مصطفےٰ خاں متخلص بہ شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ حضرت ہیں نوابی پر فریفتہ۔ سب کو حقارت سے یاد کیا۔ اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے ..... اور عبارت تذکرہ کی وہ مثل کہ آدھا تیتر آدھا بٹیر، تذکرہ اردو عبارت فارسی یہ ان کی اور ان کے استاد کی عقل کا پھیر ہے ..... پس جن صاحبوں کو گمان احقر کی غلطی پر ہو گلشن بے خار کو ملاحظہ فرمائیں راست دور دروغ واضح ہو جائے گا۔ ایسی ایسی بے انصافیاں جب نظر آئیں تو عاصی حکیم قطب الدین متخلص بہ باطن نے

---

[1] اس کا تاریخی نام نغمۂ عندلیب ہے جس سے ۱۱۶۱ھ نکلتے ہیں۔ آخری صفحات میں باطن نے لکھا ہے کہ ۵ سال آغاز اس مرقع کا ہے گلستان بے خزاں دیکھ دوسرے مصرع سے بھی ۱۱۶۱ھ ہی بنتے ہیں۔ لیکن تکمیل کی تاریخ ۲۵ ربیع الاول ۱۱۶۵ھ ہے جیسا کہ باطن نے دیباچے میں لکھا ہے۔

[2] داستان تاریخ اردو، حامد حسن قادری۔

ایک تذکرہ بجواب گلشن بے خار بہ عبارت اردو زبان جمع کیا جس کا نام رکھا "گلستانِ بے خزاں"

شیفتہ سے باطن کی مخاصمت کا اصل سبب یہ تھا کہ شیفتہ نے گلشن بے خار میں باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے متعلق لکھدیا تھا کہ "اُن کے اشعار بازاری لوگوں کی زبان پر جاری ہیں۔ ان اشعار کی بنا پر نظیر شاعروں میں شمار ہونے کے لائق نہیں۔"

باطن نے اپنے تذکرے میں اس کا انتقام لے لیا اور شیفتہ کے احباب، استاد اور ممدوحین کو جی کھول کر گالیاں دیں، شیفتہ نے مومن اور آزردہ کی بڑی تعریفیں کی تھیں۔ دونوں کے کلام میں باطن نے معائب نکالے اور آزردہ کے اشعار پر اصلاحیں دیں۔ اس انتقامی جذبے کا یہ اثر ہوا کہ "گلستان بے خزاں" کی تحریر میں توازن و اعتدال باقی نہ رہا۔ تذکرہ مخالفین کی ہجو اور موافقین کی مدح کا مجموعہ بن گیا۔ اپنے استاد نظیر اکبر آبادی کی تعریف میں انھوں نے بڑی مبالغہ آمیزی سے کام لیا اور ان کا ذکر بیس صفحات میں کیا۔ لیکن اس سے بڑا فائدہ یہ ہوا ہے کہ "نظیر اکبر آبادی" رفتہ رفتہ منظر عام پر آگئے اور آج ان کا نام میر و غالب کے ساتھ لیا جاتا ہے۔ فکر کی بلندی نہ سہی لیکن سماجی زندگی اور مقامی آب و رنگ کی عکاسی کے لحاظ سے واقعی اردو کا کوئی شاعر ان کی ہمسری کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ شیفتہ نے نظیر کے ساتھ واقعی زیادتی کی تھی اور یہ شیفتہ ہی کی تنقیدی رائے کا اثر تھا کہ نظیر بہت دنوں تک گم نام رہے۔ باطن نے انھیں اچھالا اور اس طرح کہ عام و خاص دونوں ان کی طرف متوجہ ہوئے اور آج نظیر کو جو قبول عام حاصل ہو رہا ہے وہ تفصیل کا محتاج نہیں رہا ہمارے نزدیک باطن کے تذکرے کا بڑا حاصل یہ ہے کہ اس کی بدولت ایک وقت زدہ شاعر کو ادبی تاریخ میں مناسب جگہ مل گئی۔

یوں باطن کے تذکرے کا انداز ضخامانہ ہے انھوں نے عموماً عبارت آرائی اور بے جا تعریف و تنقیص میں زور قلم صرف کیا ہے۔ حالات البتہ قدرے تفصیلی ہیں اور معاصرین کے متعلق بعض اہم معلومات فراہم کرتے ہیں لیکن سب سے طویل ذکر نظیر اکبر آبادی کا ہے ——— انتخاب کلام میں البتہ بڑے اختصار سے کام لیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احمد احمد بیگ	۷	آزاد امیر الدین	۱۳	ایمان شیر محمد خاں
۲	احمد غلام احمد	۸	آزاد فقیر اللہ	۱۴	اوباش شیخ میر زماں
۳	آبر نجم الدین	۹	آزاد فقیر اللہ	۱۵	آشفتہ مرزا رضا علی
۴	افضل میر علی خاں	۱۰	آزاد لالہ رام سنگھ	۱۶	اویسی محی الدین
۵	امجد امجد علی	۱۱	آشوب امداد علی	۱۷	آشفتہ میر منور علی
۶	آرام پریم ناتھ	۱۲	آشفتہ عظیم الدین	۱۸	انشا انشا اللہ خاں

۱۹	آصف	آصف الدولہ
۲۰	انجام	امیر خاں
۲۱	آفتاب	شاہ عالم
۲۲	آفرین	قلندر بخش
۲۳	انتظار	
۲۴	انیس	امیر الدولہ
۲۵	آفاق	فرید الدین
۲۶	انور	ولی محمد خاں
۲۷	آگاہ	حسن علی
۲۸	امانت	امانت رائے
۲۹	آگاہ	
۳۰	امی	روشن بیگ
۳۱	اٹل	عبد الجلیل
۳۲	امجد	امجد
۳۳	اثر	علی حسین علی
۳۴	احسان	۔
۳۵	امانی	میر امانی
۳۶	احسان	عبد الرحمٰن
۳۷	امین	محمد اسمٰعیل
۳۸	امین	امین الدین
۳۹	احسن	مرزا احسن
۴۰	امین	محمد امین
۴۱	احسن	احسن اللہ خاں
۴۲	امیر	
۴۳	احقر	جواد علی
۴۴	امیر	امیر الدولہ ظفر جنگ بہادر
۴۵	اختر	اکبر علی
۴۶	الفت	منگل سین
۴۷	ارمان	

۴۸	اسم	محمد علی
۴۹	اسعد	اسعد بخت
۵۰	الہام	شرف الدین
۵۱	اکبر	اکبر خاں
۵۲	اسد	میر امانی
۵۳	اسیر	۔
۵۴	اسلام	شیخ الاسلام
۵۵	اشفاق	
۵۶	اشرف	محمد اشرف
۵۷	اطہر	محی الدین
۵۸	اعظم	اعظم خاں
۵۹	افسوس	میر شیر علی
۶۰	اختر	۔
۶۱	آزاد	اسد اللہ
۶۲	ارشاد	الور علی
۶۳	اوستاد	محمد بخش
۶۴	امیر	اعظم علی
۶۵	آرام	مکھن لال
۶۶	آزردہ	صدر الدین
۶۷	احسن	
۶۸	افسر	غلام اشرف
۶۹	الفت	
۷۰	امیر	علی محمد خاں
۷۱	امین	امین الدین
۷۲	امانی	
۷۳	احقر	
۷۴	افسوس	
۷۵	انصاف	عبد الرحمٰن
۷۶	اسیر	گلزار علی

۷۷	آتش	حیدر علی
۷۸	آباد	۔
۷۹	اشکی	غلام محی الدین
۸۰	اعظم	میر اعظم علی
۸۱	اثیم	محمد علی
۸۲	احمد	غلام محی الدین
۸۳	ادب	محی الدین
۸۴	بخشی	حسین بخش
۸۵	بیدا۔	میر محمدی
۸۶	بقا	محمد بقا
۸۷	برکت	برکت اللہ
۸۸	بیان	خواجہ احسن اللہ
۸۹	برشتہ	مشرف
۹۰	برکت	برکت علی
۹۱	بیخواب	
۹۲	بیخود	نرائن داس
۹۳	بیجان	شنبھو ناتھ
۹۴	بیزار	حسین بخش
۹۵	بے باک	نجف علی
۹۶	بسمل	جیار علی
۹۷	بیتاب	عباس علی خاں
۹۸	بشیر	بشارت علی خاں
۹۹	بیتاب	
۱۰۰	بیتاب	سیوک رام
۱۰۱	بیتاب	خداوردی خاں
۱۰۲	بہادر	بینی بہادر
۱۰۳	بیتاب	
۱۰۴	بشیر	محمد علی
۱۰۵	باطن	قطب الدین

۱۰۶	بہار	
۱۰۷	بہجت	
۱۰۸	پیام	شرف الدین علیخاں
۱۰۹	پروانہ	جسونت رائے
۱۱۰	پروانہ	محمد بیگ
۱۱۱	بسیط	آنند سروپ
۱۱۲	بیدل	غلام حسین
۱۱۳	بحر	-
۱۱۴	برق	نجم الدین
۱۱۵	پذیر	نثار علی
۱۱۶	تصویر	
۱۱۷	تراب	تراب علی
۱۱۸	تمکین	نثار علی
۱۱۹	تسلی	ٹیکا رام
۱۲۰	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۲۱	تاباں	عبدالحیی
۱۲۲	تمنا	محمد اسحٰق
۱۲۳	ترقی	مرزا لقی خاں
۱۲۴	تاب	مہتاب رائے
۱۲۵	تحیر	غلام مصطفیٰ
۱۲۶	تمکین	صلاح الدین
۱۲۷	تجلّی	
۱۲۸	تپش	محمد اسمٰعیل
۱۲۹	تپش	-
۱۳۰	تعشق	-
۱۳۱	تجمل	محمد عظیم
۱۳۲	تجلی	محمد حسین
۱۳۳	تصور	حیدر حسن
۱۳۴	تجلّی	شاہ تجلّی

۱۳۵	تسکین	میر حسین
۱۳۶	تسکین	سعادت علی
۱۳۷	تجلّی	میر غلام علی
۱۳۸	تنہا	کفایت علی
۱۳۹	تپش	مدد علی
۱۴۰	تمکین	محمد یوسف
۱۴۱	ثنا	ثناء اللہ
۱۴۲	ثروت	بیدر درویش
۱۴۳	ثابت	معز الدین
۱۴۴	ثنا	شمس الدین
۱۴۵	ثاقب	
۱۴۶	ثابت	اجابت علی
۱۴۷	جرات	قلندر بخش
۱۴۸	جنون	مرزا نجف علی
۱۴۹	جعفر	باقر علی
۱۵۰	جام	کنور سین
۱۵۱	جانی	بیگم جان
۱۵۲	چھمن	چھمن ناتھ
۱۵۳	جان	جان علی
۱۵۴	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۵۵	جہانگیر	مرزا جہانگیر
۱۵۶	جلال	
۱۵۷	جولاں	میر حسن علی خاں
۱۵۸	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ
۱۵۹	جنون	فخر الاسلام
۱۶۰	جوشش	محمد روشن
۱۶۱	جوان	نعیم بیگ
۱۶۲	جوش	رحیم اللہ
۱۶۳	جذب	میر بھکاری

۱۶۴	جوہر	احمد علی
۱۶۵	جراح	غلام ناصر
۱۶۶	جوشش	محمد عارف
۱۶۷	جینا	جینا بیگم
۱۶۸	جولاں	الف شاہ
۱۶۹	چرکیں	-
۱۷۰	جان	جان صاحب
۱۷۱	جوش	نیاز احمد
۱۷۲	جان	جان صاحبہ
۱۷۳	حقیر	نبی بخش
۱۷۴	حسرت	ذوق رام
۱۷۵	حسن	میر غلام حسن
۱۷۶	حسرت	-
۱۷۷	حسرت	جعفر علی
۱۷۸	حجام	عنایت اللہ
۱۷۹	حسین	نواب غلام حسین
۱۸۰	حیف	چراغ علی
۱۸۱	حاتم	ظہور الدین
۱۸۲	حشمت	محتشم علی
۱۸۳	حیدر	حیدر علی
۱۸۴	حافظ	محمد اشرف
۱۸۵	حیدر	حسام الدین
۱۸۶	حشمت	میر محمد علی
۱۸۷	حالی	محب علی
۱۸۸	حبیب	
۱۸۹	حضور	بالمکند
۱۹۰	حیراں	حیدر علی
۱۹۱	حیرت	امجد سیا پرشاد
۱۹۲	حزیں	

۱۹۳	حفیظ	محمد حفیظ	۲۲۲	خاں	محمدی خاں	۲۵۱	ذکا	لالہ خوب چند
۱۹۴	حکیم	محمد اشرف	۲۲۳	خاکسار	میر محمد یار	۲۵۲	ذوق	ذوقی شاہ
۱۹۵	حقیقت	میر شاہ حسین	۲۲۴	خادم		۲۵۳	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۱۹۶	حیرت	فخر الدین	۲۲۵	خستہ	عبداللہ خاں	۲۵۴	ذوقا	ذوقا
۱۹۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۲۲۶	خلق	جادو نرائن	۲۵۵	ذکار	ذکار اللہ خاں
۱۹۸	حیرت	میر مراد علی	۲۲۷	خوشنود		۲۵۶	ذوقی	ذوقی
۱۹۹	حقیر	امام الدین	۲۲۸	درد	خواجہ محمد	۲۵۷	راسخ	ظفر یاب خاں
۲۰۰	حسن	خواجہ حسن	۲۲۹	درویش	میر شاہ علی	۲۵۸	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۲۰۱	حسن	ابوالحسن	۲۳۰	داغ	میر محمدی	۲۵۹	بہادر	
۲۰۲	حسن	مرزا احسن	۲۳۱	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۶۰	رقت	
۲۰۳	حسین	غلام حسین	۲۳۲	دانا	میر فضل علی	۲۶۱	رسا	
۲۰۴	حسن	حسن علی خاں	۲۳۳	دریغ	زین العابدین	۲۶۲	رضا	
۲۰۵	حکیم	نہال الدین	۲۳۴	دانا	دار الجنت	۲۶۳	رستم	سید رستم علی خاں
۲۰۶	حیا	رحیم الدین	۲۳۵	داؤد		۲۶۴	رسوا	لالہ آفتاب رائے
۲۰۷	حزیں	بہادر علی	۲۳۶	دلخوش	لالہ بہادر سنگھ	۲۶۵	رسا	علیم اللہ
۲۰۸	حشمت	فخر الدین	۲۳۷	دردمند	کریم الدین خاں	۲۶۶	رسم	غلام محمد
۲۰۹	خالق	عبدالخالق	۲۳۸	دل	آزاد جاں	۲۶۷	رضا	سید محمدی
۲۱۰	خالق	خالق بخش	۲۳۹	دل	شمس الدین	۲۶۸	رضا	میر رضا علی
۲۱۱	خلیل	ابراہیم علی	۲۴۰	دلسوز	خیراتی خاں	۲۶۹	رضا	میر محمد رضا
۲۱۲	خنداں		۲۴۱	دولہن بیگم	بہو بیگم	۲۷۰	رضا	مرزا جیون
۲۱۳	خیال	غلام حسن	۲۴۲	دل	زور آور خاں	۲۷۱	رضی	سعید الدولہ رضی خاں
۲۱۴	خاکی	حیدر بیگ	۲۴۳	دل		۲۷۲	راقم	لالہ بندرابن
۲۱۵	خادم		۲۴۴	دلگیر	میر حمایت اللہ	۲۷۳	رضی	مرزا رضی خاں
۲۱۶	خلق	میر احسن	۲۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۲۷۴	راغب	مرزا سبحان علی بیگ
۲۱۷	خلیق	میر مستحسن	۲۴۶	دوست		۲۷۵	رغبت	
۲۱۸	خادم	غادم علی	۲۴۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۲۷۶	رافت	رؤف
۲۱۹	خان	اشرف خاں	۲۴۸	داغ	میاں ہدایت علی	۲۷۷	رفیق	امین اللہ
۲۲۰	خستہ	غلام قطب	۲۴۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۷۸	راسخ	غلام علی
۲۲۱	خرد	فخر الدین	۲۵۰	ذرہ	لال رام ناتھ	۲۷۹	رفاقت	مرزا لکین

۲۸۰ رغبت سید عبدالمعانی
۲۸۱ روشن روشن شاہ
۲۸۲ رفیع رفیع الدین
۲۸۳ رنگین لالہ پورن لعل
۲۸۴ رفعت مرزا قاسم علی بیگ
۲۸۵ رونق میر غلام حیدر خاں
۲۸۶ رند مہربان خاں
۲۸۷ رضا حمید الدین
۲۸۸ رند لالہ گنگا پرشاد
۲۸۹ رنج میر محمد نصیر
۲۹۰ راز حیدر آبادی
۲۹۱ رنگین سعادت یار خاں
۲۹۲ رضا شیخ محسن رضا
۲۹۳ رمز محمد سلطان
۲۹۴ رفعت مرزا پیارے صاحب عالم
۲۹۵ رسا مرزا کریم الدین عباد عالم
۲۹۶ رجا میاں غلام محی الدین حیدر آبادی
۲۹۷ ربط رائے بالا پرشاد
۲۹۸ ربا غلام محمد خاں
۲۹۹ زکی شیخ مہدی علی
۳۰۰ زار میر مظہر علی
۳۰۱ زینت
۳۰۲ زار میر برہان الدین
۳۰۳ زار میر جیون علی
۳۰۴ زماں سید محمد زماں
۳۰۵ زکی جعفر علی خاں
۳۰۶ زعم بسم اللہ خاں
۳۰۷ ساماں میر محمد ناصر

۳۰۸ سامی مرزا محمد جاہ بیگ
۳۰۹ سبحان عبدالسبحان
۳۱۰ سبقت مرزا مغل
۳۱۱ سخن حکیم مرزا محمد حسین
۳۱۲ سرسبز مرزا زین العابدین
۳۱۳ سجاد میر سجاد
۳۱۴ سخنور لالہ دیوالی سنگھ
۳۱۵ سراج سراج الدین علی
۳۱۶ سرور اعظم الدولہ میر محمد خاں
۳۱۷ سراج
۳۱۸ سرور مرزا رجب علی بیگ
۳۱۹ سلطان مرزا ایزد بخش
۳۲۰ سعید سعید الدین خاں
۳۲۱ سکندر محمد علی
۳۲۲ سعادت سعادت علی
۳۲۳ سلطان نصر اللہ خاں
۳۲۴ سلیمان
۳۲۵ سلام نجم الدین
۳۲۶ سرعت
۳۲۷ سلیمان سلیمان شکوہ
۳۲۸ سودا محمد رفیع
۳۲۹ سوز محمد میر
۳۳۰ سہراب سہراب بیگ
۳۳۱ سید غلام رسول
۳۳۲ سوزاں احمد علی خاں
۳۳۳ سید قطب علی
۳۳۴ سیادت مجاہد الدین
۳۳۵ سید غالب علی خاں
۳۳۶ سحر محمد یعقوب علی خاں

۳۳۷ سرعت
۳۳۸ سعید سعید الدین خاں
۳۳۹ سلطان سلطان خاں
۳۴۰ شاد
۳۴۱ شاداب خوشوقت رائے
۳۴۲ شاد اللہ یار بیگ
۳۴۳ شاد
۳۴۴ شاد احمد حسین
۳۴۵ شاداں رجب علی
۳۴۶ شاکر شاکر علی
۳۴۷ شاہ سعد اللہ
۳۴۸ شاکر محمد شاکر
۳۴۹ شائق محمد ہاشم
۳۵۰ شائق میر حاجی
۳۵۱ شائق نذیر الدین
۳۵۲ شرف شرف الدین
۳۵۳ شرف میر مہدی
۳۵۴ شرف شمس الدین
۳۵۵ شریف شریف بیگ
۳۵۶ شریر مرزا صادق
۳۵۷ شرافت شرافت علی
۳۵۸ شرر جعفر علی
۳۵۹ شرر ابراہیم بیگ
۳۶۰ شعلہ لالہ امرناتھ
۳۶۱ شفیع محمد شفیع
۳۶۲ شفا حکیم یار علی
۳۶۳ شفیق مظہر علی
۳۶۴ شکوہ شکوہ علی
۳۶۵ شکوہ محمد رضا

۳۶۶ شکر رادھاکرشن
۳۶۷ شکیبا غلام حسین
۳۶۸ شگفتہ بیدار بخت
۳۶۹ شگفتہ بدھ سنگھ
۳۷۰ شگفتہ مرزا یوسف علی
۳۷۱ شوق الٰہی بخش
۳۷۲ شوق محمد بخش
۳۷۳ شوق جوہر بیگ
۳۷۴ شوق قدرت اللہ
۳۷۵ شوق
۳۷۶ شوق حسن خاں
۳۷۷ شوق روشن علی
۳۷۸ شوق غلام رسول
۳۷۹ شور محمد بیگ
۳۸۰ شوق حنیف علی
۳۸۱ شوق لالہ بھوکے لال
۳۸۲ شور غلام احمد
۳۸۳ شہرت امیر بخش
۳۸۴ شورش غلام حسین
۳۸۵ شہامت شہامت علی
۳۸۶ شہرت
۳۸۷ شہید
۳۸۸ شیدا
۳۸۹ شیفتہ
۳۹۰ شرر
۳۹۱ شفق
۳۹۲ شعوری
۳۹۳ شہیدی کرامت علی
۳۹۴ شیدا معین الدین

۳۹۵ شیدا خواجہ ہیگا
۳۹۶ شیفتہ عبدالصمد
۳۹۷ شیفتہ محمد مصطفےٰ خاں
۳۹۸ شیفتہ احمد خاں
۳۹۹ شاد تفضل حسین
۴۰۰ شہرت مرزا حاجی
۴۰۱ شرر غیاث الدین
۴۰۲ شور جارج بنس
۴۰۳ شمس ولی اللہ
۴۰۴ شاد رام پرشاد
۴۰۵ شکر محمد مرزا
۴۰۶ شاد دیبی پرشاد
۴۰۷ شاکر ظریاب خاں
۴۰۸ صاحب ظریاب خاں
۴۰۹ صاحب امت الفاطمہ
۴۱۰ صاحب
۴۱۱ صاحب امام علی
۴۱۲ صادق صادق علی خاں
۴۱۳ صادق صادق علی خاں
۴۱۴ صابر صابر شاہ
۴۱۵ صادق جعفر علی
۴۱۶ صانع نظام الدین
۴۱۷ صبا -
۴۱۸ صبا کانجی مل
۴۱۹ صبا شنکر ناتھ
۴۲۰ صفدری میر صادق علی
۴۲۱ صبر غلام حسین
۴۲۲ صفدر صفدر علی
۴۲۳ صدق -

۴۲۴ صفا مولعل
۴۲۵ صفا
۴۲۶ صفت کریم اللہ خاں
۴۲۷ صافی بدھ سین
۴۲۸ صابر مرزا صابر
۴۲۹ صفا مرزا تنھے
۴۳۰ صغیر جان خاں
۴۳۱ صدق محمد صدیق
۴۳۲ صمد عبدالصمد
۴۳۳ صبا وزیر علی
۴۳۴ ضیا ضیاءالدین
۴۳۵ ضبط میر حسن شاہ
۴۳۶ ضیا میر ضیاءالدین
۴۳۷ ضمیر شیخ مداری
۴۳۸ ضیا مرزا ضیا بخت
۴۳۹ ضمیر لالہ گنگا داس
۴۴۰ ضعیم غضنفر علی
۴۴۱ طفل مرزا مقتدر
۴۴۲ طالب طالب حسین
۴۴۳ طرہ طرہ باز خاں
۴۴۴ طرب لالہ جھنو لعل
۴۴۵ طالب
۴۴۶ طالب حافظ طالب
۴۴۷ طالب طالب علی
۴۴۸ طور
۴۴۹ طوماس
۴۵۰ طالب شیر محمد خاں
۴۵۱ طالع لالہ بند و لعل
۴۵۲ ظفر بہادر شاہ ظفر

۴۶۳ ظاہر حکیم میر محمدی
۴۶۴ ظہور ظہور اللہ بیگ
۴۶۵ عاجز لالہ زور آور سنگھ
۴۶۶ عالی -
۴۶۷ عارف محمد عارف
۴۶۸ عالیجاہ
۴۶۹ عارف میر عارف علی
۴۷۰ عاصی امداد حسین
۴۷۱ عاجز الفت خاں
۴۷۲ عاصی
۴۷۳ عاقل عاقل شاہ
۴۷۴ عاصمی
۴۷۵ عاشق مہدی علی خاں
۴۷۶ عاشق
۴۷۷ عاشق لالہ رام سنگھ
۴۷۸ عاشق بخشی بھولا ناتھ
۴۷۹ عاشق نبی بخش
۴۸۰ عاشق مولوی جلال الدین
۴۸۱ عاشق مرزا آغا حسین علی خاں
۴۸۲ عبد عبدالواسع
۴۸۳ عبرت میر ضیاء الدین
۴۸۴ عزلت سید عبدالولی
۴۸۵ عزیز عزیز اللہ
۴۸۶ عزیز لالہ سنبھو ناتھ
۴۸۷ عزیز لالہ بھکاری لعل
۴۸۸ عزیز لا مہاراج سنگھ
۴۸۹ عسکری مرزا عسکری
۴۹۰ عشق شیخ غلام محی الدین
۴۹۱ عشاق -
۴۹۲ عشق حکیم میر عزت اللہ خاں
۴۹۳ عشقی -
۴۹۴ عشق شاہ رکن الدین محمد
۴۹۵ عشرت میر غلام علی
۴۹۶ عظیم مرزا عظیم بیگ
۴۹۷ عظمت میر عظمت اللہ
۴۹۸ عنایت عنایت علی
۴۹۹ علی مرزا علی قلی
۵۰۰ عیش مرزا حسین رضا خاں
۵۰۱ علی محمد علی خاں
۵۰۲ عیاش لالہ خیالی رام
۵۰۳ عیاش میر یعقوب
۵۰۴ عیشی طالب علی
۵۰۵ عجز لالہ سندر لعل
۵۰۶ عاجز میر فیض علی
۵۰۷ عاصی نواب غلام حسین خاں
۵۰۸ عاصی منشی صدر الدین
۵۰۹ عیار دلدار علی
۵۱۰ عظیم
۵۱۱ عارف نواب زین العابدین
۵۱۲ عزیز یوسف علی خاں
۵۱۳ عیش حکیم آغا جان
۵۱۴ عصر میاں احمد علی
۵۱۵ عظیم محمد غوث
۵۱۶ عنایت میر قمر الدین حیدرآبادی
۵۱۷ عاجز لالہ پیارے لعل
۵۱۸ غالب مکرم الدولہ
۵۱۹ غالب غالب علی خاں
۵۲۰ غالب اسد اللہ خاں
۵۲۱ غضنفر غضنفر علی خاں
۵۲۲ غازی
۵۲۳ غلامی شاہ غلام محمد
۵۲۴ غلام راجہ گوپال
۵۲۵ غافل لالہ رائے سنگھ
۵۲۶ غافل لالہ بخت آور
۵۲۷ غربت
۵۲۸ غمگین میر سید علی
۵۲۹ غنی
۵۳۰ غریب شیخ نصیر الدین
۵۳۱ غنی شیخ عبدالغنی
۵۳۲ غواص
۵۳۳ غریق -
۵۳۴ غمگین عبداللہ
۵۳۵ غیر میر حسین تسکین
۵۳۶ فدا سید محمد علی
۵۳۷ فدا فدا شاہ
۵۳۸ فارغ میر احمد خاں
۵۳۹ فائز
۵۴۰ فارغ -
۵۴۱ فارغ لالہ بالمکند
۵۴۲ فارغ فارغ شاہ
۵۴۳ فدا میر عبدالصمد
۵۴۴ فدا مرزا عظیم بیگ
۵۴۵ فدا فدا حسین
۵۴۶ فدا عاقبت محمود خاں
۵۴۷ فدا امام الدین
۵۴۸ فدوی لالہ لچھمی رام
۵۴۹ فدوی -

۵۵۰	فدوی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین جیسلمیری	۶۰۸	کریم
۵۵۱	فدوی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین۔	۶۰۹	کرم
۵۵۲	فدوی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۶۱۰	گرم
۵۵۳	فیراسو	فیراسو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۶۱۱	گرفتار
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۶۱۲	گریاں
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا ببر علی	۶۱۳	گستاخ
۵۵۶	فرحت	امیر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۶۱۴	کلو
۵۵۷	فرخ		۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۶۱۵	کلیم
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کلیمہ
۵۵۹	فریاد	-	۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۷	کمال
۵۶۰	فراق	حکیم ثناء اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۸	گمان
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۶۱۹	گنا
۵۶۲	فریاد	میر ببر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۶۲۰	کوچک
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۶۲۱	کوثر
۵۶۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قرار	جان محمد	۶۲۲	گویا
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۶۲۳	گویا
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قرین	-	۶۲۴	کمتر
۵۶۷	فغاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر	-	۶۲۵	کافی
۵۶۸	فگار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۶۲۶	کوکب
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۶۲۷	لطیف
۵۷۰	فگار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۶۲۸	لطیف
۵۷۱	فیض	میڈن کریا کشن	۶۰۰	قیس	احمد علی	۶۲۹	لطف
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق	-	۶۳۰	لالہ
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت	-	۶۳۱	لہر
۵۷۴	فرسا		۶۰۳	قناعت	مرزا منجھلے	۶۳۲	مائل
۵۷۵	فدا	پنڈت دیانڈیاں	۶۰۴	قصد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	ٹھاکر داس	۶۳۴	مائل
۵۷۷	فسوں	مشہور مرزا منجھلے	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	ماہر
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل جیسلمیری	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	مبتلا

۶۳۷	مبتلا	-
۶۳۸	مجذوب	غلام حیدر بیگ
۶۳۹	مجنوں	-
۶۴۰	مجنوں	-
۶۴۱	مجرم	فتح علی
۶۴۲	مجرم	رحمت اللہ
۶۴۳	مجبور	حق رساں
۶۴۴	محزوں	میر ناصر خاں
۶۴۵	محزوں	عالم شاہ
۶۴۶	محو	حسین علی خاں
۶۴۷	محو	عظیم اللہ
۶۴۸	محب	شیخ ولی اللہ
۶۴۹	محبت	بہادر علی
۶۵۰	محبت	نواب محبت خاں
۶۵۱	محنت	مرزا حسین علی
۶۵۲	محشر	اکرام اللہ
۶۵۳	محشر	مرزا علی نقی
۶۵۴	محسن	میر محسن
۶۵۵	محترم	محترم علی خاں
۶۵۶	محمود	محمود خاں
۶۵۷	مخلص	میر باقر
۶۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۶۵۹	مدحت	-
۶۶۰	مدہوش	-
۶۶۱	مرزا	آغا مرزا
۶۶۲	مرزا	مرزا ننھا
۶۶۳	مرزا	ہدایت اللہ
۶۶۴	مرزا	-
۶۶۵	مروت	صغیر علی
۶۶۶	مرہوں	مرزا علی
۶۶۷	مزمل	مزمل شاہ
۶۶۸	مسرور	شیخ پیر بخش
۶۶۹	مسرور	مرزا سنگی
۶۷۰	مسرور	شرف الدین
۶۷۱	مسکین	سید عبدالواحد
۶۷۲	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۷۳	مستمند	یار علی خاں
۶۷۴	مسیح	میاں براتی
۶۷۵	مشیر	قطب الدین
۶۷۶	مشتاق	عبداللہ خاں
۶۷۷	مشتاق	تاج الدین
۶۷۸	مشتاق	محمد واصل
۶۷۹	مشہور	
۶۸۰	مصدر	ماشاءاللہ
۶۸۱	مصحفی	غلام ہمدانی
۶۸۲	مضمون	
۶۸۳	مضطر	کنور سین
۶۸۴	مضطر	مرزا سنگی
۶۸۵	مضطر	درگا پرشاد
۶۸۶	مضطر	محمد حاجی
۶۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں
۶۸۸	مظفر	مظفر علی
۶۸۹	معقول	
۶۹۰	معنی	محمد امین
۶۹۱	معین	معین الدین
۶۹۲	معروف	الٰہی بخش
۶۹۳	مومن	مومن خاں
۶۹۴	میر	محمد تقی
۶۹۵	مغل	مغل علی
۶۹۶	مغموم	مشیت علی
۶۹۷	مفتون	کریم بخش
۶۹۸	مفلس	محب علی
۶۹۹	مقبول	
۷۰۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۷۰۱	مقصود	-
۷۰۲	ملال	-
۷۰۳	ملول	شرف الدین
۷۰۴	مملو	-
۷۰۵	ممتاز	-
۷۰۶	ممنون	امانت علی
۷۰۷	ممنون	نظام الدین
۷۰۸	منیر	وجیہہ الدین
۷۰۹	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۷۱۰	منشی	میر محمد حسین
۷۱۱	منشی	مول چند
۷۱۲	منتظر	نور الاسلام
۷۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۷۱۴	منعم	نور الحق
۷۱۵	منصف	منصف علی
۷۱۶	منت	قمر الدین
۷۱۷	موزوں	میر فرزند علی
۷۱۸	موزوں	چھتر سنگھ
۷۱۹	موج	خدا بخش
۷۲۰	مونس	سعادت علی
۷۲۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۷۲۲	مہر	مہر چند
۷۲۳	مہلت	مرزا علی

۷۲۴ مہر مرزا حاتم علی
۷۲۵ مسیح مسیح اللہ
۷۲۶ مہر نواب منصور خاں
۷۲۷ مفتوں -
۷۲۸ ماہ عنایت علی
۷۲۹ منیر منیر الدین
۷۳۰ منیر اسمٰعیل حسین
۷۳۱ مشفق مرزا احمد بیگ
۷۳۲ مشکل امین الدین
۷۳۳ مدح -
۷۳۴ معزز -
۷۳۵ مسیح محمد مسیح خاں
۷۳۶ منتظر اسد اللہ
۷۳۷ منیر -
۷۳۸ موزوں قادر بخش
۷۳۹ مسرور غلام حسین
۷۴۰ مثیر عنایت حسین خاں
۷۴۱ مشتاق غلام علی
۷۴۲ مضطر محمد اسد اللہ
۷۴۳ محسن -
۷۴۴ مست رتن لعل
۷۴۵ مسرور گردھاری لعل
۷۴۶ محسن محمد محسن
۷۴۷ ناجی محمد شاکر
۷۴۸ نالاں محمد عسکری
۷۴۹ نالاں -
۷۵۰ نادم -
۷۵۱ ناصر نواب ناصر جنگ
۷۵۲ نادر گنگا پرشاد

۷۵۳ نادر محمد عارف
۷۵۴ نازک زینت بیگم
۷۵۵ ناظم -
۷۵۶ نامی رجب بیگ
۷۵۷ نامی حسام الدین حیدر خاں
۷۵۸ نامی
۷۵۹ ناسخ امام بخش
۷۶۰ نثار عبد الرسول
۷۶۱ نثار نثار علی
۷۶۲ نثار محمد اماں
۷۶۳ نجف میر نجف علی
۷۶۴ نجات -
۷۶۵ ندرت مغل بیگ
۷۶۶ ندیم مرزا علی
۷۶۷ نزہت مرزا ارجمند
۷۶۸ نزاکت رمجو
۷۶۹ نسیم گلزار علی
۷۷۰ نسیم کدار ناتھ
۷۷۱ نشاط الٰہی بخش
۷۷۲ نشاط الیشری سنگھ
۷۷۳ نصیر شاہ نصیر الدین
۷۷۴ نظیر لالہ گنپت رائے
۷۷۵ نظیر -
۷۷۶ نظام غازی الدین خاں
۷۷۷ نعمی نعمت اللہ
۷۷۸ نگہت نذر علی بیگ
۷۷۹ نوا ظہور اللہ خاں
۷۸۰ نوازش نوازش حسین
۷۸۱ نیاز محمد میر

۷۸۲ نیاز نیاز احمد
۷۸۳ ناصر -
۷۸۴ نسیم -
۷۸۵ نحیف سید برکت علی
۷۸۶ نسیم -
۷۸۷ نظیر سید ولی محمد
۷۸۸ ندا
۷۸۹ نگہت نیاز علی
۷۹۰ نادر کلب حسین خاں
۷۹۱ نشاط تلمجا پرشاد
۷۹۲ نیک میر جعفر علی
۷۹۳ واقف -
۷۹۴ والہ -
۷۹۵ والہ مرحمت علی خاں
۷۹۶ واصف حسن بخش خاں
۷۹۷ واصل محمد واصل
۷۹۸ وجیہ وجیہ الدین خاں
۷۹۹ وحشت -
۸۰۰ وحشت میر ابو الحسن
۸۰۱ وحشت غلام علی خاں
۸۰۲ وحدت لالہ جمعیت رائے
۸۰۳ وزیر خواجہ وزیر
۸۰۴ وزیر وزیر علی خاں
۸۰۵ وسعت مستقیم خاں
۸۰۶ وصال حکیم نصر اللہ خاں
۸۰۷ والہ مظہر علی خاں
۸۰۸ ولی مرزا ولی محمد دہلوی
۸۰۹ ولی حاجی ولی
۸۱۰ وحید وحید الدین

۸۱۱	وفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیرالدین
۸۱۲	وحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	ہادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	ہاشمی		۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں بنّو
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمدم	عبداللہ خاں	۸۲۷	ہجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

مذاکرات نیاز

یعنی نیاز کی ڈائری — جو ادب و تنقید عالیہ کا عجیب و غریب مجموعہ ہے۔ ایک بار اس کو شروع کر دینا گویا اخیر تک پڑھ لینا ہے

یہ جدید ایڈیشن ہے جس میں صحت و نفاست کاغذ و طباعت کا خاص اہتمام کیا گیا ہے

قیمت :- دو روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

خوش معرکۂ زیبا

مصنّف | سعادت خاں ناصر

عہد تصنیف و طباعت | سعادت خاں ناصر نے دیباچہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدت میں انھوں نے یہ تذکرہ مکمل کیا ـــــ اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے ۱۲۶۰ھ میں شروع کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دیئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکملہ کا سال ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے۔

خاتمہ پر جن حضرات کے قطعات تاریخی شامل ہیں ان میں میر شائق۔ میر علی اوسط رشک۔ میر مظفر علی اسیر اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں۔ شائق نے۔

ع تالیف کلام شعرائے ہند

سے رشک نے۔

ع چیدہ " و کلام شاعران ہند است

سے اور خود مصنف نے۔

ع یادگارِ سخنوراں جہاں

سے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۲ھ نکالی ہے۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے ؎

اے رشک پسندائی اس نسخے کی زیبائی
تاریخ یہی پائی۔ خوش معرکۂ زیبا"

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے اخذ کیا گیا ہے۔

اسیر۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے۔

بانکی پور پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء کا لکھا ہوا ہے۔ اسکی ایک نقل انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے۔

خصوصیات | "خوش معرکۂ زیبا" سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا۔ اس سے قبل اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں۔

۱۔ "گلشن ہند" مرقومہ ۱۲۱۵ھ۔ از علی لطف
۲۔ "انتخاب دواوین" مرقومہ ۱۲۶۰ھ۔ از صہبائی
۳۔ "گلدستہ نازنیناں" مرقومہ ۱۲۶۱ھ۔ از کریم الدین

"گلشن ہند" میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلاً وہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔
"انتخاب دواوین" جیسا کہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی شمولیت سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گلدستہ نازنیناں کا زیادہ حصہ چونکہ لفظاً و معناً، انتخاب دواوین کی نقل ہے۔ اس لئے اسے "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" رہ جاتا ہے جو اصلاً اردو میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعراء کا ذکر بلحاظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا، بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب کیا ہے۔ جیسا کہ دیباچہ میں خود مصنف نے بیان کیا ہے۔

> "ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصحفی کا دستیاب ہوا۔ تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دورنگی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی اس لئے نہ رکھی کہ جس اُستاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استادی اور شاگردی نامعلوم اور نام و نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کام مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچمداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان کے چار تذکرے، تذکرۂ ہندی (مصحفی)۔ ریاض الفصحا (مصحفی)۔ عمدہ منتخبہ (سرور) اور گلشن بے خار (شیفتہ) ضرور ان کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔ چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سراغ ہمیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے:۔

> "میر حسن ولد میر غلام حسین ضاحک ہمت اس کی شعر و سخن میں وسیع شاگرد رشید مرزا رفیع سودا دوازدہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بسبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بیاس خاطر معشوقہ، مثنوی بے نظیر تصنیف کی۔ یہ تلازم کہ اسمیں ہے شنیدہ نہیں

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر صنیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کر کے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے میر حسن صاحب مع مثنوی اور کسی تقریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر کا فسانہ رفتہ سے آزردگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دو شالے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزار ہا دو شالے آن واحد میں بخش دیئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیاں واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سننے سے اچاٹ ہوا۔

یہ فقط کم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیفہ ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشاشت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، یعنی فخر اُن کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی رموز العارفین، اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی صفحہ ۲۲)

فہرست شعراء:۔

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	سودا مرزا محمد رفیع	۱۵	رفعت مولوی غلام جیلانی	۲۹	نادر گنگا پرشاد
۲	شوق مرزا عبداللہ	۱۶	صنعت شیخ کریم الدین	۳۰	احقر مرزا جواد علی
۳	شہید	۱۷	طالب شبراتی	۳۱	خلق میر حسین
۴	ہاشمی میر ہاشم علی	۱۸	غفلت احمد خاں	۳۲	حجام عنایت اللہ
۵	شایق میر محمد	۱۹	کرم کریم اللہ خاں	۳۳	رضا محمد رضا
۶	فدا لچھمی رام	۲۰	ماہر غلام محمد خاں	۳۴	سایل مرزا یار بیگ
۷	ممتاز میر امانت علی	۲۱	حیرت میر مراد علی	۳۵	اسد مرزا مانی
۸	معین محمد معین	۲۲	شہیدی کرامت علی خاں	۳۶	مجذوب مرزا غلام حیدر
۹	قائم شیخ قیام الدین	۲۳	لطف لطف علی بیگ	۳۷	ماہر میر فخر الدین
۱۰	کلیم محمد حسین	۲۴	عشرت میر غلام علی	۳۸	ذاکر سید میر جان
۱۱	بے تاب	۲۵	آزاد امیر الدین	۳۹	احسن مرزا احسن علی
۱۲	کبیر حکیم کبیر علی	۲۶	شوکت حنیف علی	۴۰	مذنب مرزا محمد حسن
۱۳	پروانہ پروانہ علی شاہ	۲۷	زکی مہدی علی	۴۱	ضیا سید محمد
۱۴	شوق مولوی قدرت اللہ	۲۸	میر حسن	۴۲	ناصر سید ناصر میر

۴۳	تائب	میرن	۷۲	آبرو	شاہ مبارک	۱۰۱	عسکری	مرزا	
۴۴	تبریح	شیخ میر علی	۷۳	فدوی	میر محمد حسن	۱۰۲	درد	خواجہ میر درد	
۴۵	کاشف	شیخ کاشف علی	۷۴	ثاقب	شیخ شہاب الدین	۱۰۳	اثر	میر محمد	
۴۶	طپش		۷۵	ناجی	محمد شاکر	۱۰۴	رنج	میر محمد نظیر	
۴۷	معصوم	کلو خاں	۷۶	سکندر	محمد علی	۱۰۵	الم	صاحب میر	
۴۸	فاطر	میر بخش خاں	۷۷	احسان	حافظ عبدالرحمٰن	۱۰۶	طپش	مرزا جان	
۴۹	ناصر	سعادت علی خاں	۷۸	میر	محمد تقی	۱۰۷	ہدایت	ہدایت خاں	
۵۰	شوق	میرزا امیر علی خاں میر	۷۹	فیض	میر	۱۰۸	محشر	مرزا علی نقی	
۵۱	حسن	نواب مہدی حسن خاں	۸۰	تجلی	میاں حاجی	۱۰۹	حضور	لالہ بال مکند	
۵۲	حاتم	ظہور الدین شاہ	۸۱	ضیاء	میر ضیاء الدین	۱۱۰	فراق	ثناء اللہ خاں	
۵۳	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۸۲	مجنوں		۱۱۱	وصال	نصر اللہ	
۵۴	اکبر	شیخ بھجو	۸۳	مشتاق	عبداللہ خاں	۱۱۲	بیدار	میر محمدی	
۵۵	رنگین	سعادت یار خاں	۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۱۱۳	شیدا		
۵۶	خان		۸۵	شکیبا	شیخ غلام حسین	۱۱۴	مقبول	مقبول علی خاں	
۵۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں	۸۶	جان	میر جان علی	۱۱۵	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	
۵۸	بقا	شیخ بقا اللہ	۸۷	برشتہ	آغا	۱۱۶	قربان	میر محمدی	
۵۹	نوا	ظہور اللہ	۸۸	مرزا	آغا مرزا	۱۱۷	حکیم	محمد پناہ علی خاں	
۶۰	نثار	شیخ محمد امان	۸۹	فقیر	میر شمس الدین	۱۱۸	عشق	میر غرب اللہ خاں	
۶۱	مظہر	جان جاناں	۹۰	معذوں	میر فرزند علی	۱۱۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ	
۶۲	یقین	انعام اللہ خاں	۹۱	منت	میر قمر الدین	۱۲۰	مسرت	شیخ وزیر علی	
۶۳	یک رنگ	مصطفےٰ خاں	۹۲	ممنوں	میر نظام الدین	۱۲۱	تحیّر	مصطفےٰ خاں	
۶۴	حشمت	محتشم علی خاں	۹۳	مرہون	مرزا رضا علی	۱۲۲	رفیق	مرزا اسد بیگ	
۶۵	تاباں	میر عبدالحئی	۹۴	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۲۳	شہرت	امیر بخش	
۶۶	ندیم	مرزا علی نقی	۹۵	بشر	میر بشارت علی	۱۲۴	قدرت	مولوی قدرت اللہ	
۶۷	فغاں	کوکہ خاں	۹۶	مظفر	مظفر علی خاں	۱۲۵	مائل	میر محمدی	
۶۸	صابر	صابر علی شاہ	۹۷	آشوب	میر مراد علی	۱۲۶	آشفتہ	علیم الدین خاں عرف بھولے خاں	
۶۹	فدوی لاہوری		۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	شیفتہ	حافظ عبدالصمد	
۷۰	سرور	امیر محمد خاں اعظم الدولہ	۹۹	تسکین	میر سعادت علی	۱۲۸	شگفتہ	بدھ سنگھ	
۷۱	بہار	ٹیک چند	۱۰۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۲۹	نصیر	میاں نصیر الدین عرف میاں کلو	

۱۳۰	منیر	وجیہہ الدین
۱۳۱	دریغ	رضی علی خاں
۱۳۲	وفا	مرزا عبد العلی
۱۳۳	منشی	لالہ مول چند
۱۳۴	اظہر	شیخ کرامت علی
۱۳۵	ضمیر	گنگا داس
۱۳۶	ذکا	خوب چند
۱۳۷	اسیر	.....
۱۳۸	معروف	الٰہی بخش
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ
۱۴۲	امی	روشن بیگ
۱۴۳	منعم	موہن لال
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۶	نکہت	سید لطر علی
۱۴۷	مشتاق	میاں
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں
۱۴۹	صاحب	مظفر الدولہ ظفر یاب خاں
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دہلی)
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت
۱۵۶	طالب	(پنڈت کشمیری)
۱۵۷	مومن	مومن خاں
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں

۱۵۹	یاس	خیر الدین
۱۶۰	اکبر	اکبر خاں
۱۶۱	شیفتہ	مصطفےٰ خاں
۱۶۲	ندا	شیخ فدا حسین
۱۶۳	سنوزش	شیخ احمد
۱۶۴	بیتاب	عباس علی خاں
۱۶۵	کرم	شیخ غلام ضامن
۱۶۶	مسکین	
۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۶۸	تسکین	میر حسین
۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں
۱۷۰	شرف	شرف علی
۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین
۱۷۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۷۳	افگار	میر حسین
۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد
۱۷۵	ضمیر	میاں مداری
۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عرف شاہ گھیٹا
۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا پھجو
۱۷۸	مستمند	یار علی خاں
۱۷۹	محترم	محترم علی خاں
۱۸۰	ملول	عارف اللہ شاہ
۱۸۱	قرار	جان محمد
۱۸۲	لطف	مرزا علی
۱۸۳	آشفتہ	مرزا رضا قلی
۱۸۴	برشتہ	میاں مشرف
۱۸۵	سوز	میر محمد
۱۸۶	رند	مہربان خاں
۱۸۷	آصف	نواب آصف الدولہ

۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۹۰	داغ	میر مہدی
۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۹۲	ہوش	
۱۹۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۹۴	شعلہ	شیخ محمد سلیمان
۱۹۵	راغب	مرزا کریم بیگ
۱۹۶	دل گیر	شبیر میاں
۱۹۷	سرور	رجب علی
۱۹۸	سہا	احمد علی
۱۹۹	اظہر	شیخ اظہر علی
۲۰۰	مخلص	مہدی حسن
۲۰۱	عسکر	مولوی عسکری
۲۰۲	الطاف	کلب حسین خاں
۲۰۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۲۰۴	ذکا	مرزا مخدوم بخش
۲۰۵	دیوانہ	سرپ سنگھ
۲۰۶	حیران	میر حیدر علی
۲۰۷	افسوس	شیر علی
۲۰۸	حیف	سید چراغ علی
۲۰۹	تاسف	میر حسین علی
۲۱۰	حسرت	مرزا جعفر علی
۲۱۱	ارمان	مرزا باقر علی
۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۲۱۳	رسم	مرزا امام بخش
۲۱۴	روح	میر شجاع الدین
۲۱۵	قسمت	قلی خاں
۲۱۶	وحشت	.....

۲۱۷	جرأت	قلندر بخش	۲۴۶	مصدر	میر ماشاءاللہ خاں	۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۲۱۸	قوت	میاں احمد علی	۲۴۷	انشا	انشاءاللہ خاں	۲۷۶	مونس	میر نواب
۲۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاہ	۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۷۷	شرف	لالہ میڈو لال
۲۲۰	سبقت	مرزا مغل	۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی	۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۲۲۱	شہرت	.....	۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں
۲۲۲	غضنفر	غضنفر علی خاں	۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	۲۸۰	کامل	شیخ جمال الدین
۲۲۳	غیرت		۲۵۲	افضلے	شاگرد عیشی	۲۸۱	فرد	مولوی وحید الدین عرف خدا بخش
۲۲۴	قیس	مرزا مدارا بیگ	۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی	۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی	۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا محمد ذکی	۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۲۲۷	مایل	مرزا محمد یار بیگ	۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	۲۸۵	الٰہی	الٰہی بخش
۲۲۸	لطیف	مرزا لطف علی	۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب	۲۸۶	امیر	مرزا امید
۲۲۹	مروت	میر صغیر علی	۲۵۸	شیدا	والا جاہ منجھلے صاحب	۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین	۲۵۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۲۸۸	ادیب	گور بخش
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی	۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	۲۸۹	بریاں	مظفر علی خاں
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں	۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	۲۹۰	عیاش	میر محمد یعقوب
۲۳۳	مہر	منصور خاں	۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	۲۹۱	غنی	شیخ مغل
۲۳۴	تصور	سید احسان علی	۲۶۳	صبر	مرزا زین العابدین عرف مرزا امید	۲۹۲	فریاد	مرزا مغل
۲۳۵	تحمل	محمد عظیم	۲۶۴	ضیا	کانجو مل	۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۲۳۶	رند	لالہ گنگا پرشاد	۲۶۵	مقبل	مرزا ابراہیم بیگ	۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۲۳۷	حسن	خواجہ حسن	۲۶۶	مضطر	کوزسین	۲۹۵	پیام	شرف الدین علی خاں
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی	۲۶۷	مضطرب	درگا پرشاد	۲۹۶	حسام	شیخ ولایت علی
۲۳۹	بہجت	مکھن لال کالیسٹھ	۲۶۸	منتظر	نور الاسلام	۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۲۴۰	مظہر	مرزا مظہر	۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم
۲۴۱	قتیل	محمد حسن	۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۹۹	زیبا	میاں عبدالرحیم
۲۴۲	قمر	قمر الدین احمد خاں عرف مرزا علی	۲۷۱	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ	۳۰۰	زلال	میر دوست علی
۲۴۳	صادق	نور علی بیگ	۲۷۲	نسلی	لالہ ٹیکا رام	۳۰۱	حریف	لالہ جیتی لال
۲۴۴	سید	میر محمد علی	۲۷۳	اوباش	شیخ امیر الزماں	۳۰۲	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۲۴۵	تمکین	راجہ جوالا پرشاد	۲۷۴	خلیق	میر مستحسن	۳۰۳	عشاق	شاہ مظہر حق

۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا لطف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سامان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ کردوداس	۳۶۵	ریحاں	لالہ دیاکشن
۳۰۷	نگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رسا	شیخ محمد بخش	۳۶۶	ضمیر	میر مظفر حسین
۳۰۸	نجف	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شعور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الٰہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	ذاکر	شیخ نبشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طپاں	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	اسیر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۴	وحشی	شیخ کریم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا مغل	۳۷۳	درخشاں	میر علی جان
۳۱۶	اقبال	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رضا علی
۳۱۷	انبر پرشاد		۳۴۶	مسرور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الٰہی بخش
۳۱۸	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خاں
۳۱۹	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	اظہار	محمد دارث	۳۷۷	عزیز	شیخ تفضل حسین
۳۲۰	مخمور	محمد جعفر	۳۴۹	شاداں	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خاں
۳۲۱	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۲	نالاں	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صدرالدین
۳۲۳	ناداں	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۴	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	ہنر	مرزا مغل	۳۸۲	سالک	میر مصطفےٰ بخش
۳۲۵	تمنا	بیرون داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۶	خاں	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۷	آشفتہ	محمد ہادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۸	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرؤف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۹	واصف	حیدر حسن	۳۵۸	لئیق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	واہب	ہدایت حیدر
۳۳۰	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سہیل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۱	باغ	امام علی	۳۶۰	وحید	محمد وحید الدین	۳۸۹	والی	علی رضا خاں
۳۳۲	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شناور	صاحب مرزا
۳۳۳	جمیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شرر	مرزا آغا حسن

۳۹۲	شجر	میر علی حسین	
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین	
۳۹۴	امیر	امیر مرزا	
۳۹۵	رونق	شیخ رونق علی	
۳۹۶	گلشن	راجہ جیالال	
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی	
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی	
۳۹۹	شمسی	نواب محمد علی خاں عرف نواب شمسی	
۴۰۰	امیر	لالہ شادی لال	
۴۰۱	ظہور	جگل کشور	
۴۰۲	شائق	لالہ سیوہ رام	
۴۰۳	نسیم	دیا شنکر	
۴۰۴	عشق	آغا رضا	
۴۰۵	اوج	مرزا علی حسین	
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر	
۴۰۷	منتہی	مرزا ستیا	
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا حجو	
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا	
۴۱۰	صبا	میر وزیر	
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد	
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا	
۴۱۳	جزا	میر مہدی حسن	
۴۱۴	ذوق	بندہ حسن	
۴۱۵	شمیم	مرزا	
۴۱۶	عدم	واحد علی خاں	
۴۱۷	وصف	میر محمود علی	
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین	
۴۱۹	وحید	سر فراز علی خاں	
۴۲۰	الل	آغا حسن	
۴۲۱	سرور	ولایت حسین	
۴۲۲	سخن	لالہ رام دیال	
۴۲۳	نمود	میر مہدی حسن	
۴۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ	
۴۲۵	نورالدین	مرزا	
۴۲۶	ہمایوں بخت	مرزا	
۴۲۷	حیدر	مرزا	
۴۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی	
۴۲۹	یوسف	یوسف خاں	
۴۳۰	اصغر	علی اصغر خاں	
۴۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ	
۴۳۲	صولت	خواجہ محمد	
۴۳۳	عاشور علی خاں	نواب	
۴۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق	
۴۳۵	جلا	مرزا واحد علی خاں	
۴۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن	
۴۳۷	الم	آغا مہدی	
۴۳۸	گل	نواب امیر مرزا خاں	
۴۳۹	ممتاز	کالکا دین	
۴۴۰	جان	میر یار علی	
۴۴۱	دانا	روشن لال	
۴۴۲	عبور	منشی رحمت اللہ	
۴۴۳	چرکین	شیخ باقر علی	
۴۴۴	صاحبقراں	سید امام علی	
۴۴۵	اسرار	مرزا بندے علی عرف مرزا بندہ	
۴۴۶	ناسخ	شیخ امام بخش	
۴۴۷	اثر	نواب حسین علی خاں	
۴۴۸	تدبیر	مرزا محمد باقر عرف مرزا مغل	
۴۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی	
۴۵۰	ضبط	نوازش علی خاں	
۴۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں	
۴۵۲	سروش	شیخ مراد علی	
۴۵۳	فصیح	مرزا جعفر علی	
۴۵۴	ملال	محمد رمضان خاں	
۴۵۵	ثاقب	مرزا مہدی	
۴۵۶	آزاد	سید علی حسین	
۴۵۷	سحر	سید ناصر	
۴۵۸	انس	مرزا محمد	
۴۵۹	قدس	مرزا محمد رضا عرف جعفر جعفر صاحب	
۴۶۰	آباد	مہدی حسن خاں	
۴۶۱	صحبت	بخشش علی خاں	
۴۶۲	ہشیار	میر امجد علی	
۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں	
۴۶۴	فراق	خواجہ بہادر حسین	
۴۶۵	صبر	میر اسد	
۴۶۶	شایق	لالہ فتح چند	
۴۶۷	شایق	میر محمد	
۴۶۸	حبیب	میر نواب	
۴۶۹	سیفی	میر وارث علی	
۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں	
۴۷۱	فرخ	کرامت اللہ خاں	
۴۷۲	جوش	میر وارث علی	
۴۷۳	نادر	کلب حسین خاں	
۴۷۴	مسیحا	محمد علی خاں	
۴۷۵	معجز	میر محمد رضا	
۴۷۶	خضر	مرزا سعید علی بیگ	
۴۷۷	فکر	شیخ ذوالفقار علی	
۴۷۸	شہید	مولوی محمد بخش	

۴۷۹	یوسف	یوسف بیگ	۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں	۵۳۷	سپہر	میر محمدی
۴۸۰	واحد	پنڈت سنگم لال	۵۰۹	طوفان	میر نوازش علی	۵۳۸	طوبیٰ	میر مسیتا
۴۸۱	کوثر	مرزا مہدی	۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت	۵۳۹		میر عباس
۴۸۲	ہادی	خواجہ مصاحب علی	۵۱۱	عیش	منشی ابو محمد	۵۴۰	مجرم	قادر علی
۴۸۳	قبول	مرزا مہدی	۵۱۲	شاد	فضل امام خاں	۵۴۱	خطا	علی بیگ
۴۸۴	ثبات	مرزا محمد محسن	۵۱۳	بہار	مرزا علی	۵۴۲	آشنا	سید محمد
۴۸۵	ندیم	میر محمد شفیع	۵۱۴	محرور	شیخ ہادی حسن	۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۴۸۶	شجر	اجودھیا پرشاد	۵۱۵	عشقی	شیخ الٰہی بخش	۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف میر کلو
۴۸۷	حشم	میر امیر علی	۵۱۶	غافل	لالہ کنھیا لال	۵۴۵	ناصر	سید ابو محمد
۴۸۸	نادر	مرزا عسکری	۵۱۷	محسن	میر محسن علی	۵۴۶	الشیخ	سید ابو تراب عرف منجھو
۴۸۹	حافظ	(شخص نابینا شاگرد ناسخ)	۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں	۵۴۷	الشب	میر ابو طالب
۴۹۰	رشک	میر علی اوسط	۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں	۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۴۹۱	شوق	میر علی ضامن	۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی	۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۴۹۲	مہر	سید آقا علی خاں	۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم	۵۵۰	حیدر	مرزا حیدر خاں بہادر
۴۹۳	سید	سید علی خاں دلاور جنگ	۵۲۲	سعادت	سعادت خاں	۵۵۱	فنک	میر بہادر حسین
۴۹۴	آرزو	مرزا علی محمد	۵۲۳	مجنون	میر مہدی	۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۴۹۵	رسا	میر علی احمد	۵۲۴	شوق	میر رضی	۵۵۳		ساحر
۴۹۶	تنویر	سید کاظم حسین	۵۲۵	انور	علی مرزا	۵۵۴	طور	مرزا محمد رضا
۴۹۷	منیر	میر اسمٰعیل حسین	۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین	۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۴۹۸	صغیر	مرزا مغل	۵۲۷	موج	میر کاظم حسین	۵۵۶	نور	میر وزیر
۴۹۹	فہیم	پنڈت سندر لال	۵۲۸	متین	میر بہادر علی	۵۵۷	جری	مرزا سرفراز علی
۵۰۰	غنی	غنی محمد	۵۲۹	ذرہ	شنکر لال	۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۰۱	مجروح	غلام سعید	۵۳۰	محبت	شیو پرشاد پنڈت	۵۵۹	نقی	علی نقی خاں عرف بابے صاحب
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر	۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر	۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۰۳	اوج	میر محمود خاں	۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین	۵۶۱	شفا	مرزا کریم بیگ
۵۰۴	ساحل	سید اکبر علی	۵۳۳	وزیر	خواجہ	۵۶۲	خورشید	خوش وقت علی خاں
۵۰۵	قایل	سید علی جان	۵۳۴	تعلق	خواجہ اسد	۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۰۶	عروج	منشی احمد حسن	۵۳۵	بے خود	میر ہادی علی	۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۰۷	عاجز	شیخ عبداللہ	۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی	۵۶۵	ممتاز	ممتاز الدولہ مرزا حسین علی خاں

۵۶۶	قمر	سید ابو تراب
۵۶۷	بحر	شیخ امداد علی
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بحر)
۵۶۹	شفق	مرزا علی جان
۵۷۰	سالم	میر عسکری
۵۷۱	تحیر	مرزا محمد بیگ
۵۷۲	شاد	میر عباس
۵۷۳	آفتاب،	شاہ عالم عالی گوہر
۵۷۴	اختر	واجد علی شاہ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں
۵۷۶	امید	قزلباش خاں
۵۷۷	اتیم	میر محمد علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا
۵۸۰	بادشاہ	نصیر الدین حیدر
۵۸۱	بیدل	مرزا عبد القادر
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں
۵۸۳	بیتاب	شاہ علیم اللہ
۵۸۴	بیتاب	سلوک رائے
۵۸۵	بسمل	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین
۵۸۷	تراب	تراب شاہ
۵۸۸	تمنا	خواجہ امجد علی
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین
۵۹۰	تمنا	محمد اسحاق
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں
۵۹۳	ثابت	امانت علی
۵۹۴	جرات	میر شیر علی
۵۹۵	جوشش	محمد روشن
۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی
۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ
۵۹۸	حسین	سید غلام حسین
۵۹۹	حشمت	محمد علی
۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں
۶۰۱	حزیں	
۶۰۲	حیرتی	میر مراد علی
۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار
۶۰۴	خستہ	عبد اللہ خاں
۶۰۵	خیال	میر غلام حسین
۶۰۶	خادم	خادم علی خاں
۶۰۷	دوست	شیخ غلام
۶۰۸	دانا	فیض فضل علی
۶۰۹	دل	محمد عابد
۶۱۰	ذرہ	
۶۱۱	ذوقی	شاہ
۶۱۲	ذوق	منشی آسا رام
۶۱۳	رضی	سیف الدولہ رضی خاں بہادر
۶۱۴	رسوا	آفتاب رائے
۶۱۵	راحم	میر محمد علی
۶۱۶	روا	مرزا محمد نعمی
۶۱۷	رند	حمزہ علی
۶۱۸	راغب	جعفر خاں
۶۱۹	راسخ	غلام علی خاں
۶۲۰	زار	میر مظہر علی
۶۲۱	زکی	جعفر علی خاں
۶۲۲	سراج	سراج الدین
۶۲۳	سلطان	میرزا ایزد بخش بہادر
۶۲۴	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۶۲۶	ستار	عبد الستار
۶۲۷	سجاد	
۶۲۸	سیف	مرزا مغل
۶۲۹	شرر	مرزا ابراہیم
۶۳۰	شرف	میر محمدی
۶۳۱	شرر	خواجہ عاصم خاں
۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۶۳۳	شائق	امین الدین
۶۳۴	شایق	نظر الدین
۶۳۵	شاکر	شاکر علی
۶۳۶		محمد شاکر
۶۳۷	شور	محمود بیگ
۶۳۸		شمس الدین شمس
۶۳۹	شاداں	شیخ قطب
۶۴۰	شاداں	رائے چند لال
۶۴۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۶۴۲	صابر	میر حسین
۶۴۳	صدق	
۶۴۴	صفدری	میر عبد اللہ
۶۴۵	صفا	
۶۴۶	ضاحک	میر غلام حسین
۶۴۷	طبیب	حکیم سید شاہ
۶۴۸	طالع	شمس الدین
۶۴۹	طاہر	محمد خاں
۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۶۵۱	ظہور	سیوا سنگھ
۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہور اللہ

۶۶۳	عاشق	مہدی علی خاں	
۶۶۴	عارف	محمد (روغگر)	
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	
۶۶۸	عشق	میر زین الدین	
۶۶۹	عشقی	(مراد آباری)	
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	
۶۷۱	عازم	(قوم کالیتھ)	
۶۷۲	عاقل شاہ		
۶۷۳	عاصی	خواجہ برہان الدین	
۶۷۴	غازی الدین حیدر		
۶۷۵	غالب ۔	مکرم الدولہ بہادر مرزا نوشہ اسد اللہ بیگ خاں غالب جنگ	
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	
۶۷۸	عبدالغنی		
۶۷۹	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	
۶۸۲	فراق	مرزا لطف علی خاں	
۶۸۳	فارغ		
۶۸۴	فدا	میر امام الدین	
۶۸۵	قربان	میر فرمان علی	
۶۸۶	قربان	میر محمدی	
۶۸۷	قدر		
۶۸۸	قلندر		
۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	
۶۹۰	گوہر	مرزا امداد علی	
۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	
۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	
۶۹۳	مخلص	مرزا ثنا	
۶۹۴	مقصود		
۶۹۵	محب	شیخ ولی اللہ	
۶۹۶	مایل	ہدایت علی	
۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	
۶۹۸	مجروح	منشی لکھیم چند	
۶۹۹	مرزا	احترام الدولہ نواب	
۷۰۰	مستان	مرزا احسن	
۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	
۷۰۲	منعم	قاضی نور الحق	
۷۰۳	شاہ مزمل		
۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	
۷۰۵	مقبول		
۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	
۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	
۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	
۷۰۹	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں	
۷۱۰		سید ناصر علی خاں بہادر	
۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث	
۷۱۲	ولی		
۷۱۳	ولی		
۷۱۴	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین	
۷۱۵	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں	
۷۱۶	والہ	مرحمت خاں	
۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی	
۷۱۸	یک رو		
۷۱۹	یار	میر احمد	
۷۲۰	شمع	(شاہ جہاں آباد)	
۷۲۱		زوجہ میاں منعم	
۷۲۲		دلہن بیگم صاحبہ	
۷۲۳	جانی	بیگم جان	
۷۲۴		جینا بیگم صاحبہ	
۷۲۵		گنا بیگم صاحبہ	
۷۲۶	زینت	مسماۃ نازک	
۷۲۷		موتی طوائف	
۷۲۸	دلبر	چھوٹی بیگم صاحبہ	
۷۲۹	صاحب	فاطمہ بیگم	
۷۳۰	نزاکت	محبوطوائف	
۷۳۱	شیریں	بیگا طوائف	

ہندوستان میں ترسیل زر کا پتہ

علی شیر خاں محلہ کھتر انہ کلاں ۔ رائے بریلی یو۔پی

طبقات الشعرائے ہند

مصنف کریم الدین[1] ابن شیخ سراج الدین متوطن پانی پت۔ کریم الدین اپنے حالات میں خود لکھتے ہیں کہ :-

"نادرشاہ کے وقت میں ہمارا اسباب اور مال لٹ کر برباد ہوگیا تھا۔ اس وقت سے پھر اسلوب گھر کا درست نہ ہوا۔ دادا صاحب نے شوق زہد و تقوی کا کر کے مسجد نشینی اختیار کی ..... قبلہ گاہ صاحب (والد صاحب) کو بھی کتب صوفیہ پڑھا کر مسجد نشینی کی تعلیم کی۔ چنانچہ بعد ان کے انتقال کے میرے قبلہ بھی مسجد نشین رہے۔ ساکنین پانی پت ان کی خدمت خرچ کے موافق کر دیتے تھے وہ مسجد میں نماز پڑھا دیا کرتے تھے یا چند لڑکوں کو تعلیم کر کے اپنا گذارہ انکی آمدنی سے کرتے تھے۔ میں نے جب ہوش سنبھالا اور سن تمیز کو پہنچا، اول میں نے فارسی کی دو چار کتابیں پڑھ کر، کتابیں عربی کی پڑھنا شروع کیں۔ علم صرف و نحو پانی پت میں پڑھ کر شاہجہان آباد میں آیا۔ اس جا ٹھہر کر صرف و نحو، معانی اور فلسفہ اور طب اور فقہ اور اصول اور کچھ حدیث تحصیل ۔ ان ایام میں اپنے ہاتھ سے کتابت کرتا۔ اس کی مزدوری پر گذران کرتا تھا۔ یہاں تک کہ درمیان ۱۸۱۲ء کے جناب مستطاب ٹامسن صاحب لفٹیننٹ گورنر بہادر نے بندوبست مدرسہ دہلی کا بخوبی کیا اور نئے طالبعلم تلاش کر کے اس میں واسطے تحصیل کے رکھے گئے۔ چنانچہ میں بھی اٹھارہ برس کی عمر میں اس میں داخل ہوا اور تنخواہ مری سولہ روپیہ ہوئی۔ اس جا میں نے علم منطق، اور فلسفہ اور تاریخ اور علم ادب عربی زبان میں اور علم فقہ پڑھا بعد ازاں جب کتب انگریزی کا ترجمہ اردو زبان میں سوسائٹی اردو نے کرا کے مشہور کرنا شروع کیا میں نے بھی ہر ایک کتاب کو جو ترجمہ انگریزی سے اردو میں ہوئی بشوق تمام پڑھا .....

بعد ازاں بوترس صاحب پرنسپل مدرسہ دہلی کے حکم سے قوانین دیوانی اور فوجداری اور اصول قوانین، اور پولیٹیکل اکونومی یعنی سیاست مدنی اور علم انگریزی یہ سب تحصیل کیا۔ بعد فراغت اس تحصیل کے اس شہر میں (دہلی) میں نے اپنا نکاح کیا اور اسی جا رہنا اختیار کیا اور ایک چھاپہ خانہ واسطے چھپوانے ترجموں کے بنوایا .....

..... دو چار جاہلوں نے اس مطبع میں میرے شریک ہو کر مجھ سے فریب کر کے وہ مطبع چھین لیا.....

..... شوق اشعار اردو کہنے کا مجھ کو مطلق نہیں ہے بلکہ شعر کہنا میں برا جانتا ہوں کیونکہ اہل علم کا یہ پیشہ نہیں ہے وہ لوگ جو معیشت سے فارغ البال ہیں اپنے دل بہلانے اور حسرت نکالنے کا انھوں نے یہ طور اختیار کیا ہے۔" (طبقات الشعرائے ہند ص۴۷)

کریم الدین نے تعلیم و تاریخ ادب کی مندرجہ ذیل کتابیں یادگار چھوڑی ہیں۔

(۱) تعلیم النساء (۲) گلستان ہند (۳) طبقات الشعرائے ہند (۴) گلدستۂ نازنیناں۔

---

[1] فیلن صاحب نے بھی اس تذکرہ میں کریم الدین کی مدد کی ہے اور کتاب پر دونوں کا نام درج ہے۔

(۵) رسالۂ عروض (۶) رسالہ قوائف (۷) رسالہ الاجرام -

عہد تصنیف و طباعت

تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ

"تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعرائے ہند مولفہ مولوی کریم الدین ۱۸۴۷ء ۱۲۶۳ھ"

ظاہر ہے کہ "۱۸۴۷ء ۱۲۶۳ھ" میں تذکرہ مکمل ہوا ہے -

یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۸۴۹ء ۱۲۶۶ھ میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے:-

"تاریخ شعرا کا۔ مسٹر فین صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے گارساں دتاسی کی تاریخ ۱۸۴۸ء عیسوی میں ترجمہ کیا اور نو سو چونسٹھ شاعروں اردو گو کے اشعار اور حال بھی دواوین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا"

اس ٹکڑے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۸۴۸ء ہے - لیکن یہ درست نہیں ہے - جیسا کہ اختتامیہ اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہو گیا۔ اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہیئے -

انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور ابھی اسوقت میرے سامنے موجود ہیں اس میں ۵۰۴ صفحات ہیں -

خصوصیات

تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ گارساں کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے۔ لیکن ایسا نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں -

کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش و قدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ و تاریخ نگاری پر روشنی ڈالی گئی ہے - حقیقتہً گارساں دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے -

کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے -

"قسم اول - اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں"

قسم دوم:- اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش بلیغ کی ہے -

قسم دوم کو ذیل کے چار طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے -

طبقہ اول:- اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے -

طبقہ دوم:- میں بقول کریم الدین "ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور مروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریہہ کا استعمال یکقلم زبان ریختہ سے موقوف کیا"

طبقہ سوم:- اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاگرد تھے ان کو الفاظ صحیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا بہت شوق تھا"

طبقہ چہارم:- اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہمعصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جا یان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سُنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی "

جیساکہ "تاریخ ادب ہندوستانی مؤلفہ گارساں دتاسی" اور گلدستہ نازنیناں" کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی چکی ہے ـــــ "طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرف یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، گارساں چونکہ یورپی مشرق ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمہ دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعدازاں پانچ فارسی اور ۳۹ ہندی شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آجاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔ اس کے بعد اردو شعراء و مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہر چند کہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف گارساں اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں۔ پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی لب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشرتی ماحول کی تصویریں بھی ہیں اور شعراء و مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری اور طعن و تعریض کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور کر دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ میر حسن علی	۲۹	- اجودھیا پرشاد کشمیری
۲	آرام خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ نور خاں	۳۰	احسان حافظ عبدالرحمٰن خاں
۳	آرام رائے پریم ناتھ مکتری	۱۷	آوارہ میر محمد کاظم	۳۱	احسان میر غلام علی
۴	آرام لکھمن لال	۱۸	ابجدی	۳۲	احسن احسن اللہ خاں
۵	آرزو سراج الدین علی خاں اکبرآبادی	۱۹	ابراہیم عادل شاہ سلطان بجاری	۳۳	احسن عبدالرحمان خاں
۶	آزاد شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن مرزا احسن علی
۷	آزاد محمد فاضل	۲۱	ابرد شیخ نجم الدین علی خاں عرف شاہ مبارک	۳۵	احسن میاں احسن اللہ
۸	آزاد میر غلام علی خاں بلگرامی	۲۲	نشاطی ابن نشاطی	۳۶	احقر مرزا امجد علی قزلباش
۹	آزاد میر فیض اللہ	۲۳	ابوالفضل شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد احمد
۱۰	آزاد میر مظفر علی	۲۴	اثل میر عبدالجلیل	۳۸	احمد احمد بیگ قزلباش
۱۱	آزادہ آرام آزادہ	۲۵	اثر حسین علی خاں	۳۹	احمد احمد علی
۱۲	آزردہ رام سنگھ	۲۶	اثر میاں سید محمد میر	۴۰	احمد شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آزردہ مفتی محمد صدرالدین خاں صدر الصدور	۲۷	اثیم محمد علی خاں	۴۱	احمد غلام احمد برہان پوری
۱۴	آگاہ محمد صلاح دہلوی ثنا تخلص آبادی	۲۸	اجمل شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد مرزا احمد بیگ

۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد	۷۲	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۴۴	احمد	عصمام اللہ	۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری	۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۴۵	احمد	میر احمد علی	۷۴	آشنا	مرزا جگن	۱۰۳	الفت	
۴۶	احمد		۷۵	آشنا	منا سنگھ کھتری	۱۰۴	الفت	منگل سین کالیستھ
۴۷	احمدی	شیخ احمد وارث	۷۶	آشنا	میر زین العابدین دہلوی	۱۰۵	الم	میر الم صاحب
۴۸	-	سید احمد خاں	۷۷	آشوب	میر امداد علی	۱۰۶	الہام	شیخ شرف الدین معروف بہ
۴۹	-	مولوی احمد علی	۷۸	اصغر	سید امجد علی اکبر آبادی	۱۰۷	الہام	فضائل بیگ شاہ ملول
۵۰	اختر	میر اکبر علی	۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی	۱۰۸	-	امام الدین سید
۵۱	اختر	-	۸۰	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰۹	امانی	میر امانی دہلوی
۵۲	اخگر	شکر چند دیوان مرزا خورم	۸۱	اظہر	شیخ کرامت	۱۱۰	امجد	مولوی محمد امجد
۵۳	ادھم	عبد العلی	۸۲	اظہر	غلام محی الدین	۱۱۱	امیر	نواب محمد یار خاں
۵۴	ارمان	شاہ علی	۸۳	اظہر	میر غلام علی اظہر دہلوی	۱۱۲	امن	میر امان دہلوی
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ	۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی	۱۱۳	امی	روشن بیگ
۵۶	اسد	رائے کیرت سنگھ کھتری	۸۵	اعظم	محمد اعظم	۱۱۴	امید	قزلباش خاں
۵۷	اسد	میر امانی دہلوی	۸۶	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۱۵	امید	نام نامعلوم حیدر آبادی
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت	۸۷	آفاق	میر فرید الدین	۱۱۶	امین	خواجہ محمد امین الدین خاں
۵۹	اسقان	اسقان	۸۸	آفتاب،	ابو المظفر مجاہد الدین شاہ عالم بادشاہ	۱۱۷	امین	محمد مرزا اسمٰعیل
۶۰	اسلام	مسیح الاسلام	۸۹	افصح	شاہ فصیح	۱۱۸	امین	محمد امین دکھنی
۶۱	اسمٰعیل	مولوی محمد اسمٰعیل	۹۰	آفرین	شیخ قلندر بخش	۱۱۹	امین	میر علی
۶۲	اسیر	بلتستراد	۹۱	افسر	غلام اشرف	۱۲۰	امین	نواب امین الدولہ معین الملک ناصر جنگ بہادر عرف مرزا مینڈو
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ	۹۲	افسردہ	-	۱۲۱	انتظار	علی تقی خاں
۶۴	اشرف	-	۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ	۱۲۲	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں
۶۵	اشرف	حافظ اشرف	۹۴	افسوس	میر شیر علی	۱۲۳	انسان	امیر اسد اللہ یار خاں
۶۶	-	اشرف علی منشی	۹۵	افضل	کمال شاہ محمد	۱۲۴	انشاء	حکیم انشاء اللہ خاں
۶۷	اشرف	محمد اشرف	۹۶	افغاں	لطف خاں	۱۲۵	انصر	محمد انصر
۶۸	آشفتہ	سید منور علی	۹۷	افگار	میر جنون	۱۲۶	انکرا	بشری انکرا بہات
۶۹	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف بنو خاں	۹۸	اکرام	مولوی اکرام علی	۱۲۷	انور	غلام انور علی
۷۰	آشفتہ	مرزا رضا قلی بیگ	۹۹	اکبر	اکبر خاں	۱۲۸	انور	ولی محمد خاں
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں	۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر معروف بہ مجو	۱۲۹	انیس	امیر الدولہ فرزند خاں

۱۳۰	آواری		۱۵۹	بسمل	مرزا بھچو بیگ	۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افغانی ردیلہ
۱۳۱	اوباش	شیخ امیر الزماں بجنوری	۱۶۰	بسمل	منا لال کائیتھ	۱۸۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۱۳۲	اولاد	میر اولاد علی	۱۶۱	بسمل	مولوی محی ملقب بمیاں	۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبرآبادی
۱۳۳	اویسی	شاہ محی الدین بریلوی	۱۶۲	بشیر	میر بشارت علی دہلوی	۱۹۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۳۴	ایما	میر حسن علی خاں	۱۶۳	بقا	محمد بقا اللہ	۱۹۲	بیدم	حافظ قلندر بخش پانی پتی
۱۳۵	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۱۶۴	بگھاری لعل	بگھاری لعل	۱۹۳	بیربھان	بیربھان
۱۳۶	بابا لعل گرد	بابا لعل گرد چھتری	۱۶۵	بلا بہادرا	بلا بہادرا	۱۹۴	بیرنگ	دلاور خاں
۱۳۷	باسط	باسط خاں	۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکھنی	۱۹۵	بے قید	سید فضل علی خاں
۱۳۸	باقر	میر باقر علی	۱۶۷	بل رام	بل رام	۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۳۹	بایزید	بایزید انصاری	۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کائیتھ	۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۴۰	ببر	-	۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۴۱	ببر علی	ببر علی شاہ	۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۱۴۲	بحر	-	۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلوی	۲۰۰	پاکباز	میاں صلاح الدین
۱۴۳	بختاور	بختاور	۱۷۲	بہاری	بہاری لال	۲۰۱	پاکباز	میر صلاح الدین معروف بمحسن میاں
۱۴۴	بخش	الٰہی بخش	۱۷۳	بہاگوداس	بھاگوداس	۲۰۲	پدما	پدما گوالیاری
۱۴۵	بخشش	بخشش علی فیض آبادی	۱۷۴	بھاوتنداس	بھاوتنداس	۲۰۳	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ عرف کاکا جی
۱۴۶	بخشی	حسین بخش اکبرآبادی	۱۷۵	بھرتری	بھرتری	۲۰۴	پروانہ	علی شاہ مرادآبادی
۱۴۷	برج	برج لبس داس	۱۷۶	بھوپتی	بھوپتی کائیتھ	۲۰۵	پروانہ	محمد بیگ خیرآبادی
۱۴۸	برشتہ	شرف الدین	۱۷۷	بہجت	عبدالمجید	۲۰۶	پریم	کسوارا داس
۱۴۹	برق	پروانہ علی شاہ مرادآبادی	۱۷۸	بہید	سید نوازش علی خاں	۲۰۷	پہنچا	-
۱۵۰	بقا	قاضی نجم الدین	۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں	۲۰۸	تاب	مہتاب رائے کشمیری
۱۵۱	برق	لالہ بھگوان دت لکھنوی	۱۸۰	بیباک	میر لطف علی	۲۰۹	تاباں	میر عبدالحیٔ
۱۵۲	برق	میاں شاہ جیو	۱۸۱	بیتاب	...	۲۱۰	تاثیر	میر صادق علی حیدرآبادی
۱۵۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۸۲	بیتاب	خدا در دی خاں	۲۱۱	تائب	عبداللہ
۱۵۴	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۱۸۳	بیتاب	سنتوک رائے	۲۱۲	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل معروف مرزا جان
۱۵۵	برہمن	داتا رام	۱۸۴	بیتاب	شاہ محمد عالم الٰہ آبادی	۲۱۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۵۶	بسمل	-	۱۸۵	بیتاب	عباس علی خاں	۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی حیدرآبادی
۱۵۷	بسمل	سید جبار علی جبار نوی	۱۸۶	بیتاب	محمد اسمٰعیل خاں دہلوی	۲۱۵	تجلی	میر محمد محسن معروف بمیر تجلی
۱۵۸	بسمل	گدا علی بیگ فیض آبادی	۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلوی	۲۱۶	تجمل	محمد عظیم بیگ

۲۱۷	تجمل	لکھنوی
۲۱۸	تحسین	میر محمد عطا حسین خوش کلام
۲۱۹	تحیر	غلام مصطفیٰ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی
۲۲۱	تسلی	ٹیکا رام
۲۲۲	تسکین	سعادت علی
۲۲۳	تسکین	گنگا داس پنڈت
۲۲۴	تسکین	میر حسین
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی
۲۲۶	تعشق	مولوی میر سید محمد قادری الجیلانی
۲۲۷	تقی	میاں محمد تقی
۲۲۸	تلسی	تلسی داس
۲۲۹	تمکین	بخت مل پنڈت
۲۳۰	تمکین	محمد صلاح الدین
۲۳۱	تمکین	محمد یوسف
۲۳۲	تمنا	عباس علی خاں فضل
۲۳۳	تمنا	محمد اسحاق خاں کشمیری
۲۳۴	تمنا	میر اسد علی دکنی
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۳۸	تھانیسری	شاہ امام بخش
۲۳۹	ٹیپو	ٹیپو سلطان عرف ٹیپو صاحب
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی
۲۴۲	ثابت	مرزا صفی الدین
۲۴۳	ثاقب	سید شمس الدین
۲۴۴	ثاقب	میر شہاب الدین
۲۴۵	ثروت	سید درویش علی
۲۴۶	ثروت	مرزا احمد صادق معروف بہ گفاشہ
۲۴۷	ثنا	میر شمس الدین کشمیری
۲۴۸	جان	جان عالم
۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی
۲۵۰	جان صاحب	یار علی
۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد
۲۵۲	جام	کور سین بدھولوی
۲۵۳	جانی	بیگم جان مشہور بہو بیگم
۲۵۴	جانکی چندرا	جیپوری
۲۵۵	جانسی	ملک محمد جائسی داس
۲۵۶	جراح	غلام ناصر کشمیری
۲۵۷	جرأت	قلندر بخش
۲۵۸	جرأت	مرزا مغل
۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں
۲۶۰	جعفری	-
۲۶۱	جعفری	میر باقر علی
۲۶۲	جعفر	میر جعفر زٹلی
۲۶۳	جعفر شریف	لالہ میاں قریشی
۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس کیتھری
۲۶۵	جگنو	میاں جگنو
۲۶۶	جلال	-
۲۶۷	جلال	جمال الدین حسین
۲۶۸	جلال	ملا جلال بلخی
۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی الہ آبادی
۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہجہاں آبادی
۲۷۱	جنون	مرزا نجف علی خاں نائب
۲۷۲	جنون	میر فضل علی
۲۷۳	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی
۲۷۴	جوان	محب اللہ
۲۷۵	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۷۸	جوش	نیاز احمد
۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۸۰	جوشش	محمد عابد عظیم آبادی
۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خاں معروف بہ میر جعفر
۲۸۲	جولاں	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۸۳	جولاں	میر رمضان علی
۲۸۴	جولاں	میر حسن علی خاں
۲۸۵	جوہر	جوہر مند لعل معروف شیو رام
۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۸۷	جوہری	-
۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۹۰	جہمن	جہمن لال کائستھ دہلوی
۲۹۱	جینا	جینا بیگم
۲۹۲	چاند	چاند
۲۹۳	چتر بھوج مصر	چتر بھوج مصر
۲۹۴	چنبھا	-
۲۹۵	چینا	چینا بیگم
۲۹۶	چندہ	مدلقا
۲۹۷	حاتم	شیخ ظہور الدین شاہجہاں آبادی
۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۹۹	حالی	میر محب علی
۳۰۰	حامد باری	-
۳۰۱	حب	میر احمد علی فرید آبادی
۳۰۲	حبیب	-
۳۰۳	حجام	عنایت اللہ معروف شاہ جی

۳۰۴	حزین	باقر میر محمد باقر دہلوی
۳۰۵	حزین	شیخ محمد علی
۳۰۶	حزین	صاحب عالم مرزا خجستہ بخت بہادر
۳۰۷	حزین	میر بہادر علی
۳۰۸	حزین	میر محمد باقر
۳۰۹	حسب	میر احمد علی فرید آبادی
۳۱۰	حسیب	-
۳۱۱	حسن	-
۳۱۲	-	مولوی حسن علی خاں
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری
۳۱۴	حسن	مرزا حسن
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں
۳۲۵	حسرت	ذوقی رام مہاجن
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دہلوی
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین
۳۲۹	حشمت	میر محتشم علی
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش غریب آبادی
۳۳۱	حضور	لالہ بال مکند
۳۳۲	حفیظ	حافظ محمد حفیظ دہلوی
۳۳۳	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو
۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین
۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں
۳۳۶	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں
۳۳۷	حمایت	-
۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی
۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی
۳۴۰	حیا	حافظ محمد
۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین
۳۴۲	حیدر	حسام الدین
۳۴۳	حیدر	غلام حیدر
۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی
۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری
۳۴۷	حیدر یا حیدی	میر حیدر شاہ دکھنی
۳۴۸	حیدری	-
۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد حیدر بخش
۳۵۰	حیران	حافظ بقاء اللہ
۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی
۳۵۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد کشمیری
۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہجہاں آبادی
۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی
۳۵۵	حیف	چراغ علی
۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی
۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرخ آبادی
۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یا حسین خاں
۳۵۹	خادم	فضلا پانی پتی
۳۶۰	خادم	میر وزیر علی
۳۶۱	خاص	-
۳۶۲	خاکسار	شیخ محمد یار عرف کلو
۳۶۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۶۴	خان	اشرف علی خاں دہلوی
۳۶۵	خان	محمد خاں افغان
۳۶۶	خرد	نواب فخر الدین
۳۶۷	خستہ	عبداللہ خاں عرف میاں جیون
۳۶۸	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۶۹	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۷۰	خوشنود	-
۳۷۱	خلق	میر احسن خلق فیض آبادی
۳۷۲	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۷۳	خلیق	میر مستحسن
۳۷۴	خلیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۷۵	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۷۶	-	خواجہ حسن دہلوی
۳۷۷	خود غرض	
۳۷۸	خیال	جے سنگھ رائے کایستھ
۳۷۹	خیال	غلام حسن خاں
۳۸۰	خیال	غلام حسین خاں
۳۸۱	داغ	میر مہدی
۳۸۲	دانا	میر فضل علی معروف شاہ دانا
۳۸۳	داؤد	مرزا داؤد بیگ معروف داؤد
۳۸۴	داؤد	-
۳۸۵	درد	خواجہ میر درد
۳۸۶	درد	سید کریم اللہ خاں
۳۸۷	دردمند	میاں محمد فقیہ
۳۸۸	درویش	شاہ علی
۳۸۹	دریغ	سید زین العابدین
۳۹۰	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱ دل آزاد خاں
۳۹۲ دل بینی پرشاد کالیتہ پٹنادی
۳۹۳ دل دیبی پرشاد مرشد آبادی
۳۹۴ دل زور آور خاں
۳۹۵ دل شاہ فتح محمد
۳۹۶ دل شیخ محمد عابد عظیم آبادی
۳۹۷ دل غلام مصطفےٰ خاں
۳۹۸ دل مولوی شمس الدین دہلوی
۳۹۹ دلخوش بہادر سنگھ کھتری
۴۰۰ دلسوز خیراتی خاں
۴۰۱ دیگر میر حمایت اللہ خاں
۴۰۲ دلہن بیگم نواب بہو بیگم
۴۰۳ دلیر شاہ دلیر عظیم آبادی
۴۰۴ دوست -
۴۰۵ دوست غلام محمد بہاری
۴۰۶ دولہ رام دولہ رام
۴۰۷ دہرم نرائن دہرم نرائن
۴۰۸ دیدار -
۴۰۹ دیوانہ سرب سنگھ
۴۱۰ دیوانہ مرزا محمد علی خاں بنارسی
۴۱۱ دیوراجہ -
۴۱۲ ذاکر مرزا احمد بیگ شاہجہانی آبادی
۴۱۳ ذرہ مرزا راجہ رام ناتھ
۴۱۴ ذرہ لالہ جنی داس چاندپوری آبادی
۴۱۵ ذکا خوب چند کالیتہ دہلوی
۴۱۶ ذکا ذکاء اللہ خاں لکھنوی
۴۱۷ ذکی میاں محمد ذکی
۴۱۸ ذکی میر جعفر علی خاں
۴۱۹ ذکی میر مہدی علی مرلوآبادی

۴۲۰ ذوق شیخ محمد ابراہیم دہلوی
۴۲۱ ذوقا ذوقا شاہ بنارسی
۴۲۲ ذوقی فدوی رام مرادآبادی
۴۲۳ ذوقی شاہ ذوقی لکھنوی
۴۲۴ راحت -
۴۲۵ راجہ راجہ بہادر
۴۲۶ راج کرشن مہاراجہ راج کرشن بہادر
۴۲۷ راز مرزا یعقوب علی بیگ
۴۲۸ راسخ غلام علی عظیم آبادی
۴۲۹ راغب مرزا سبحان قلی بیگ
۴۳۰ راغب محمد جعفر خاں
۴۳۱ رافت رؤف احمد رامپوری
۴۳۲ رافت مرزا بگھی بیگ مرحوم
۴۳۳ راقم -
۴۳۴ راقم غلام محمد
۴۳۵ رام چرن -
۴۳۶ رام چند ماسٹر رام چند کالیتہ
۴۳۷ رام راؤ گرو رام راؤ
۴۳۸ رام کشن پنڈت رام کشن کشمیری
۴۳۹ رام موہن رائے راجہ رام موہن رائے
۴۴۰ رجا -
۴۴۱ رجب رجب علی بیگ دہلوی
۴۴۲ رحمان -
۴۴۳ رحیم -
۴۴۴ رسا مرزا یمنی
۴۴۵ رسا مولوی علیم اللہ
۴۴۶ رسا مرزا کریم الدین
۴۴۷ رستم سید رستم علی خاں
۴۴۸ رسوا

۴۴۹ رسوا آفتاب رائے کالیتہ
۴۵۰ رسوا آفتاب رائے
۴۵۱ رستمی کمال خاں (دکھنی)
۴۵۲ رضا -
۴۵۳ رضا حمید الدین
۴۵۴ رضا مرزا جیون
۴۵۵ رضا مرزا علی رضا مالکپوری
۴۵۶ رضا مرزا محمد رضا لکھنوی
۴۵۷ رضا مولوی عبدالرضا تھانیسری
۴۵۸ رضا میر رضا علی لکھنوی
۴۵۹ رضا میر محمد علی معروف میر بٹنوی لکھنوی
۴۶۰ رضا میر محمدی سید لکھنوی
۴۶۱ رضی سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۶۲ رضی مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۶۳ رغبت میر ابوالمعانی
۴۶۴ رفیع رفیع الدین خاں
۴۶۵ رفعت مرزا پیارے شاہجہانی آبادی
۴۶۶ رفیق مرزا اسو بیگ
۴۶۷ رقت مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۶۸ رمز مرزا فخر الدین بہادر
۴۶۹ رنج محمد میر محمد نصیر
۴۷۰ رند شاہ علی
۴۷۱ رند گنگا پرشاد لکھنوی
۴۷۲ رند مہربان خاں
۴۷۳ رنگین پورن لعل کالیتہ
۴۷۴ رنگین سعادت یار خاں
۴۷۵ روشن روشن شاہ
۴۷۶ روشن -
۴۷۷ رونق میر غلام حیدر عظیم آبادی

۴۷۸	رونق	معزالدین پانی پتی انصاری	۵۰۷
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸
۴۸۰	زار	میر مظہر علی	۵۰۹
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مراد آبادی	۵۱۱
۴۸۳	زماں	-	۵۱۲
۴۸۴	زماں	سید محمد زماں امروہوی	۵۱۳
۴۸۵	زندہ	داؤد بیگ	۵۱۴
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جونپوری	۵۱۷
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸
۴۹۰	سبحان	عبدالسبحان	۵۱۹
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳
۴۹۵	سپاہی	شاہ قلی خاں	۵۲۴
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبر آبادی	۵۲۵
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دکھنی	۵۲۶
۴۹۸	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷
۴۹۹	سخنور	لالہ دلورے سنگھ	۵۲۸
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱
۵۰۳	سرسبز	مرزا زین العابدین خاں عرف مرزا امیدی	۵۳۲
۵۰۴	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری	۵۳۳
۵۰۵	سرمد	محمد سعید قاضی سرنگ پٹم	۵۳۴
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵
۵۰۷	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۵۳۶
۵۰۸	سرور	مرزا زیبندہ بخت بہادر	۵۳۷
۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸
۵۱۰	سرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹
۵۱۱	سعادت	سعادت علی امروہوی	۵۴۰
۵۱۲	سعدی	سعدی دکھنی	۵۴۱
۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں کاکوروی	۵۴۲
۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں معروف سعید قریشی	۵۴۳
۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴
۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵
۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبر آبادی	۵۴۶
۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں عظیم آبادی	۵۴۷
۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا ایزد بخش	۵۴۸
۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹
۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰
۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر جنگ	۵۵۱
۵۲۳	سندر داس	سندر داس	۵۵۲
۵۲۴	سندر داس	- بھاکادی سندر داس	۵۵۳
۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان آبادی	۵۵۴
۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵
۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶
۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہاں آبادی	۵۵۷
۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین دہلوی	۵۵۸
۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹
۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مراد آبادی	۵۶۰
۵۳۲	سید	میر غالب علی خاں المخاطب بہ سید اشرف	۵۶۱
۵۳۳	سید	میر قطب علی معروف بہ قطب عالم	۵۶۲
۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳
۵۳۵	سیم چند	سیم چند چھتری	۵۶۴
۵۳۶	سیدا	سیدا دکھنی	
۵۳۷	سیوا نارائن	- سیوا نارائن راجپوت	
۵۳۸	شاد	-	
۵۳۹	شاد	اللہ یار بیگ	
۵۴۰	شاد	-	
۵۴۱	شاد	محمد میر باز خاں خوری میرٹھی	
۵۴۲	شاد	میر احمد حسین	
۵۴۳	شاداب	خوش وقت رائے چاندپوری	
۵۴۴	شادماں	میر رجب علی	
۵۴۵	شاکر	-	
۵۴۶	شاکر	شاہ شاکر علی دہلی	
۵۴۷	شاکر	محمد شاکر	
۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ	
۵۴۹	شایق	پیر محمد	
۵۵۰	شایق	محمد تدبیر الدین خاں	
۵۵۱	شایق	میر حاجی	
۵۵۲	شایق	محمد ہاشم	
۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی	
۵۵۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	
۵۵۵	شرر	مرزا جعفر دہلوی	
۵۵۶	شرر	مرزا صادق	
۵۵۷	شرر	مرزا غیاث الدین	
۵۵۸	شرف	شیخ شرف الدین	
۵۵۹	شرف	میر مہدی	
۵۶۰	شریف	مرزا شریف بیگ	
۵۶۱	شعلہ	امر ناتھ کشمیری	
۵۶۲	شعوری	-	
۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی	
۵۶۴	شفیع	محمد شفیع	

۵۶۵ شفیق منظر علی خاں
۵۶۶ شکوہ محمد رضا لکھنوی
۵۶۷ شکوہ میر شکوہ علی
۵۶۸ شکیبا شیخ غلام حسین دہلوی
۵۶۹ شگفتہ بدھ سنگھ
۵۷۰ شگفتہ مرزا بیدار بخت بہادر عرف
۵۷۱ شگفتہ مرزا سیف علی شگفتہ بخت مرزا حاجی
۵۷۲ شمشیر خاں
۵۷۳ شور باکسر قصاب پانی پتی
۵۷۴ شور جارج پیش
۵۷۵ شور شیخ محمد محی الدین صدیقی
۵۷۶ شور مرزا محمود بیگ عرف طہور بیگ
۵۷۷ شورش غلام احمد
۵۷۸ شورش میر غلام حسین عظیم آبادی
۵۷۹ شوق —
۵۸۰ شوق حسن خاں پٹھان
۵۸۱ شوق روشن لعل
۵۸۲ شوق الٰہی بخش منشی اکبر آبادی
۵۸۳ شوق غلام رسول شاہ جہاں آبادی
۵۸۴ شوق مولوی قدرت اللہ
۵۸۵ شوکت سیف علی بجنوری
۵۸۶ شیون زائن شون زائن
۵۸۷ شہامت شاہ شہامت علی
۵۸۸ شہرت —
۵۸۹ شہرت مرزا حاجی بیگ
۵۹۰ شہید —
۵۹۱ شہیدی کرامت علی لکھنوی
۵۹۲ شیدا —
۵۹۳ شیدا مرزا بھنگا
۵۹۴ شیدا مولوی امانت اللہ بنگالی
۵۹۵ شیدا نواب معین الدین
۵۹۶ شیفتہ —
۵۹۷ شیفتہ حافظ عبد الصمد
۵۹۸ شیفتہ نواب مصطفےٰ خاں
۵۹۹ صابر مرزا صابر
۶۰۰ صابر صابر شاہ دہلوی
۶۰۱ صاحب —
۶۰۲ صاحب امت الفاطمہ بیگم
۶۰۳ صاحب نواب ظفر یاب خاں بہادر
۶۰۴ صاحب قران سید امام علی بلگرامی
۶۰۵ صادق صادق علی خاں
۶۰۶ صادق صادق علی خاں عظیم آبادی
۶۰۷ صادق میر جعفر خاں
۶۰۸ صانع نظام الدین بلگرامی
۶۰۹ صبا —
۶۱۰ صبا کانجی مل
۶۱۱ صبا منولال کالیتھ لکھنوی
۶۱۲ صبا میر وزیر علی
۶۱۳ صبر مرزا غلام حسین کشمیری
۶۱۴ صفا نام آور خاں
۶۱۵ صفا مرزا بھنے
۶۱۶ صفدر میر صفدر علی سونی پتی
۶۱۷ صفدری میر صادق علی کوچک
۶۱۸ صنعت کریم الدین مرادابادی
۶۱۹ صورت صورت کشور
۶۲۰ صہبائی مولوی امام بخش
۶۲۱ صید —
۶۲۲ ضبط میر حسن شاہ فقیر لکھنوی
۶۲۳ ضمیر شیخ مداری اکبر آبادی
۶۲۴ ضمیر گنگا داس
۶۲۵ ضیا مرزا ضیاء بخت
۶۲۶ طالب حافظ طالب رامپوری
۶۲۷ طالب شیر محمد خاں
۶۲۸ طالب طالب حسین
۶۲۹ طالع میر شمس الدین لکھنوی
۶۳۰ طرہ طرہ باز خاں بنارسی
۶۳۱ طور —
۶۳۲ طوماس جان صاحب
۶۳۳ ظاہر میر محمدی شاہ
۶۳۴ ظفر بہادر شاہ بادشاہ دہلی
۶۳۵ ظہور ظہور اللہ بیگ
۶۳۶ عاجز الفت خاں
۶۳۷ عاجز زور آور سنگھ کھتری
۶۳۸ عاشق —
۶۳۹ عاشق رام سنگھ کھتری
۶۴۰ عاشق شیخ نبی بخش اکبر آبادی
۶۴۱ الف عاشق محمد علی مراد آبادی
۶۴۲ ب عاشق مہدی علی خاں
۶۴۲ ج عاشقی آغا حسین علی خاں
۶۴۳ عاصی —
۶۴۴ عاصی خواجہ برہان الدین دہلوی
۶۴۵ عاصی منشی امداد حسین
۶۴۶ عارف محمد عارف کشمیری
۶۴۷ عارف میر عارف علی امروہوی
۶۴۸ عارف نواب زین العابدین
۶۴۹ عاقل عاقل شاہ فقیر
۶۵۰ عالی —
۶۵۱ عالی جاہ

۶۵۲	عبدالواسع	—	۶۸۱	غالب	اسداللہ خاں غالب مرزا نوشہ	۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۶۵۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۶۸۲	غالب	غالب علی خاں	۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۶۵۴	عدم	واصد علی خاں لکھنوی	۶۸۳	غالب	مکرم الدولہ بہادر بیگ خاں	۷۱۲	فدا	سید محمد علی متخلص فدا شاہ بہاری
۶۵۵	عزلت	سید عبدالولی	۶۸۴	غازی	—	۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۶۵۶	عزیز	-	۶۸۵	غافل	بختاور سنگھ مراد آبادی	۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل	۶۸۶	غافل	رائے سنگھ	۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ دکھنی	۶۸۷	غربت	—	۷۱۶	فدوی	محمد محسن لاہوری
۶۵۹	عزیز	جہاراج سنگھ	۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری	۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی متخلص مرزا بچھو
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری	۶۸۹	غریب	محمد امن	۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشرت	۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۷۱۹	فراسو	فراسو نصرانی
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی	۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہ جہاں آبادی
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ	۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۷۲۱	فراق	حکیم ثناءاللہ خاں
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ متخلص بہ گمگشتہ	۶۹۳	غمگین	میر سید علی	۷۲۲	فراقی	پریم کشور
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محی الدین بریلوی	۶۹۴	غنی	-	۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۶۶۶	عشق	فقیر	۶۹۵	غنی	شیخ عبدالغنی سہارنپوری	۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۶۶۷	عظیم	-	۶۹۶	غواص	مولانا غواص	۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۶۹۷	غیرت	—	۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۶۶۹	عظمت	میر عظمت اللہ بریلوی	۶۹۸	فارغ	-	۷۲۷	فرصت	مرزا لطف بیگ الہ آبادی
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مراد آبادی	۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی	۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۷۰۰	فارغ	مکند سنگھ بریلوی	۷۲۹	فرہاد	میر ببر علی فیض آبادی
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں	۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ	۷۳۰	فریاد	لالہ صاحب رائے کائستھ
۶۷۳	عیاش	خیالی رام دہلوی	۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں	۷۳۱	فسوں	مرزا سنجلے
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۷۰۳	فایز	صدرالدین محمد	۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبداللہ شاہ ٹونکی	۷۰۴	فایز	مسیح	۷۳۳	فضلی	افضل دین خاں دکنی
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی	۷۰۵	فایز	معین الدین	۷۳۴	فضلی	فضل علی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی	۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی	۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکھنی
۶۷۸	-	غلام احمد	۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی	۷۳۶	فضل	فضل مولی خاں لکھنوی
۶۷۹	-	غلام حسین خاں	۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حسینی گردیزی	۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۶۸۰	غالب	-	۷۰۹	فخر	میر فخر الدین لکھنوی	۷۳۸	فعال	اشرف علی خاں

۷۳۹ فقیر میر شمس الدین دہلوی
۷۴۰ فقیر میر فقیر اللہ
۷۴۱ فگار میر حسن شاہ حیاں آبادی
۷۴۲ فگار مرزا قطب علی بیگ دہلوی
۷۴۳ فیاض میر دلی
۷۴۴ فیض پنڈت کرپا کشن کشمیری
۷۴۵ فیض میر فیض علی
۷۴۶ قابل مرزا علی بخت بادشاہ زادہ
۷۴۷ قادر سید خلیل قادر یا قادری دکنی
۷۴۸ قادر محمد قادر
۷۴۹ قاسم حکیم قدرت اللہ قاسم دہلوی
۷۵۰ قاسم سید قاسم علی خاں
۷۵۱ قاصر مرزا ببر علی بیگ دہلوی
۷۵۲ قایم شیخ محمد قیام الدین چاندپوری
۷۵۳ قبول عبدالغنی بیگ کشمیری
۷۵۴ قدرت شاہ قدرت اللہ دہلوی
۷۵۵ قدرت مولوی قدرت اللہ
۷۵۶ قدرت مولوی قدرت اللہ امروہوی
۷۵۷ قربان میر جیون
۷۵۸ قربان میر قربان علی عظیم آبادی
۷۵۹ قربان میر مجدی
۷۶۰ قرار جان محمد
۷۶۱ قرار میر حسن علی
۷۶۲ قسمت شمس الدولہ خلق باگاہ علی خاں
۷۶۳ قطب شاہ قطب شاہ دکنی
۷۶۴ قلق میاں عبدالعلی شاہ مدراس
۷۶۵ قلندر لالہ بدھ سنگھ
۷۶۶ قلی قلی قطب شاہ بادشاہ گولکنڈہ
۷۶۷ قمر مرزا قمر طالع

۷۶۸ قمر مرزا قمر الدین معروف مرزا صاحبا
۷۶۹ قناعت مرزا غلام نصیر الدین
۷۷۰ قناعت مرزا محمد بیگ
۷۷۱ قیس مرزا احمد علی بیگ
۷۷۲ کاظم کاظم الدین منشی دکنی
۷۷۳ کافر میر علی تقی دہلوی کافر بیگا
۷۷۴ کامل شاہ کامل دہلوی
۷۷۵ کامل کرشنا راجہ کامل کرشنا بہادر
۷۷۶ کامل پنڈت تھاکر داس کشمیری
۷۷۷ کامل ملا کامل بیگ
۷۷۸ کبیر حکیم کبیر علی سنبھلی
۷۷۹ کبیر کبیر
۷۸۰ کبیر سہولی حکیم شیخ عنصری
۷۸۱ کرتا کرتا کرشن پنڈت
۷۸۲ کرشنا داس کرشنا داس
۷۸۳ کرشنا لچھمن کرشنا جالیسی
۷۸۴ کرشنا پاکشنا جالیسی
۷۸۵ کریم شیخ غلام ضامن
۷۸۶ کریم کریم اللہ خاں افغان
۷۸۷ کریم الدین کریم الدین پانی پتی
۷۸۸ کلیم شیخ محمد حسین دہلوی
۷۸۹ کمال شاہ کمال الدین حسین
۷۹۰ کمال الدین حیدر سید کمال الدین حیدر لکھنوی
۷۹۱ کمرین میاں کمترین دہلوی
۷۹۲ کوثر مہدی علی خاں لکھنوی
۷۹۳ کوچک شاہزادہ مرزا حیالدین
۷۹۴ کھنڑ داس کھنڑ داس
۷۹۵ کیس دراز عبداللہ حسین
۷۹۶ کیشو داس کیشو داس

۷۹۷ کیف فضل احمد
۷۹۸ گجراتی شاہ علی
۷۹۹ گرامی مرزا گرامی
۸۰۰ گرد تار -
۸۰۱ گرفتار سنگی بیگ دہلوی
۸۰۲ گرم مرزا حیدر علی بیگ
۸۰۳ گریاں میر محمد علی لکھنوی
۸۰۴ گریاں میر محمد علی لکھنوی
۸۰۵ گستاخ مرزا علی لکھنوی
۸۰۶ گمان -
۸۰۷ گنا بیگم -
۸۰۸ گنگا پتی گنگا پتی
۸۰۹ گنگا کادی گنگا کادی
۸۱۰ گوبند سنگھ گوبند سنگھ
۸۱۱ گوکل ناتھ گوکل ناتھ
۸۱۲ گویا حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں
۸۱۳ گویا شیخ حیات اللہ فرح آبادی
۸۱۴ گھاسی میر گھاسی دہلوی
۸۱۵ لسان میر کلیم اللہ
۸۱۶ لطف مرزا علی لطف
۸۱۷ لطیف میر لطیف علی
۸۱۸ لال لال کوی
۸۱۹ لال لال کوی
۸۲۰ ماہر فخر الدین خاں
۸۲۱ ماہ لقا -
۸۲۲ مائل محمد یار بیگ لکھنوی
۸۲۳ مائل میر محمدی شاہجہانپوری
۸۲۴ مایل سید کاظم علی خیرآبادی
۸۲۵ مبتلا -

۸۲۶	مبتلا	مرزا کاظم علی بیگ	۸۵۵	مدہوش	-
۸۲۷	منصف	منصف علیخاں پٹھان	۸۵۶	مرزا	-
۸۲۸	مجبور	حق رسا	۸۵۷	مرزا	آقا مرزا
۸۲۹	مجذوب	مرزا غلام حیدر دہلوی	۸۵۸	مرزا	میر فضل اللہ عرف مرزا نینا
۸۳۰	مجرم	رحمت اللہ اکبرآبادی	۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی
۸۳۱	مجنوں	-	۸۶۰	مرزائی	شجاع الدولہ محمد علی خاں
۸۳۲	مجنوں	شاہ مجنوں	۸۶۱	مزمل	مزمل شاہ
۸۳۳	مجروح	منشی کرشنا پاکشن چندر کشمیری	۸۶۲	مردت	جعفر علی
۸۳۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی	۸۶۳	مستمند	یار علی خاں عظیم
۸۳۵	محبت	میر بہادر علی	۸۶۴	مسرت	شیخ وزیر علی دہلوی
۸۳۶	محبت	نواب محبت خاں	۸۶۵	مسرت	شیخ پیر بخش کالوردی
۸۳۷	محبوب	محبوب	۸۶۶	مسرور	شیخ محمد بخش اللہ ہاشمی جھنجھانوی
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۸۶۷	مسرور	مرزا سنگی بیگ شاہ جہاں آبادی
۸۳۹	محزون	عالم شاہ لعرہوی	۸۶۸	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر
۸۴۰	محزون	مولوی سید محمد حسین	۸۶۹	مسکین	سید عبدالاحد خاں
۸۴۱	محزون	میرزا صرجان	۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ
۸۴۲	محسن	میر محسن	۸۷۱	مسیح	ہمائی کشمیری
۸۴۳	محسن	میر محسن	۸۷۲	مشاق	عبداللہ خاں افغان
۸۴۴	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۸۷۳	مشاق	حافظ تاج الدین میرٹھی
۸۴۵	محشر	علی نقی	۸۷۴	مشتاق	غلام علی دہلوی
۸۴۶	محمد ابراہیم	میاں محمد ابراہیم	۸۷۵	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۸۴۷	محمود	محمود خاں	۸۷۶	مشہور	-
۸۴۸	محنت	مرزا حسین علی شاہ	۸۷۷	مشیر	قطب الدین شاہ جہاں آبادی
۸۴۹	محو	-	۸۷۸	مصفی	غلام ہمدانی امرہوی
۸۵۰	محو	حسین علی خاں اکبرآبادی	۸۷۹	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں
۸۵۱	محو	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۸۸۰	مضطر	کنور سین لکھنوی
۸۵۲	مخلص	رائے انند رام دہلوی	۸۸۱	مضطر	محمد اسد اللہ خاں
۸۵۳	مخلص	مخلص علی مرشدآبادی	۸۸۲	مضطر	مرزا ستگین
۸۵۴	مدحت	-	۸۸۳	مضطرب	درگا پرشاد کایستھ لکھنوی
۸۸۴	مضطرب	محمد حاجی			
۸۸۵	مضمون				
۸۸۶	مضمون	شرف الدین			
۸۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں			
۸۸۸	معروف	الٰہی بخش خاں			
۸۸۹	معقول	-			
۸۹۰	معین	شیخ معین الدین			
۸۹۱	مغل	مغل علی کشمیری			
۸۹۲	مغموم	میر مشیت علی			
۸۹۳	مغنی	محمد امین			
۸۹۴	مقبول	مقبول نبی شاہ جہاں آبادی			
۸۹۵	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ			
۸۹۶	مقصود	-			
۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین			
۸۹۸	ممتاز	-			
۸۹۹	مملوک العلی	مولوی مملوک العلی			
۹۰۰	ممنون	سید نظام الدین سہسوانی			
۹۰۱	ممنون	میر امانت علی عظیم آبادی			
۹۰۲	منت	میر فخر الدین دہلوی			
۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین اکبرآبادی			
۹۰۴	منتظر	میاں نور الاسلام			
۹۰۵	منتظر	نور الاسلام			
۹۰۶	منشی	مولچند			
۹۰۷	منشی	میر محمد حسین شاہجہاں آبادی			
۹۰۸	منصور	سید منصور علی سبزواری			
۹۰۹	منعم	شیخ قاضی نور الحق بریلوی			
۹۱۰	منعم	موہن لال			
۹۱۱	منولال	منشی منولال لاہوری			
۹۱۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں			

۹۱۳	منیر	وجیہہ الدین
۹۱۴	موتی رام	موتی رام
۹۱۵	موتی لال	موتی لال
۹۱۶	موج	خدا بخش اکبرآبادی
۹۱۷	موزوں	چھتر سنگھ کالیستھ دہلوی
۹۱۸	موزوں	مرزا قادر بخش دہلوی
۹۱۹	موزوں	میر فرزند علی
۹۲۰	مومن	حکیم مومن خاں
۹۲۱	مونس	حکیم سید سعادت علی خاں
۹۲۲	مومن نادی جایا۔ مومن نادی جایا	
۹۲۳	مہر	رجب بیگ
۹۲۴	مہر	مرزا محمد رضا خاں لکھنوی
۹۲۵	مہر	منشی مہر چند فرخ آبادی
۹۲۶	مہلت	مرزا علی مہلت لکھنوی
۹۲۷	میراں	شیخ ولی محمد
۹۲۸	میر	محمد تقی اکبرآبادی
۹۲۹	میر محمد حسین	میر محمد حسین منشی دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی ترمذی۔ میر محمد علی ترمذی یا	
۹۳۱	میکش	سید احمد حسین میکش سید محمد علی
۹۳۲	ناہیاجی	ناہیاجی
۹۳۳	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۹۳۴	نادم	-
۹۳۵	نادر	گنگا سنگھ لکھنوی
۹۳۶	نادر	میر محمد عارف کشمیری
۹۳۷	نازک	زینت
۹۳۸	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۹۳۹	ناصر	نواب ناصر جنگ
۹۴۰	نالاں	-
۹۴۱	نالاں	محمد عسکری دہلوی
۹۴۲	نامی	-
۹۴۳	نامی	مبارز الدولہ نواب صمصام الدین
۹۴۴	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۹۴۵	نانک شاہ	نانک شاہ
۹۴۶	نبی	میر غلام نبی بلگرامی
۹۴۷	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۸	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۹	نثار	محمد امان
۹۵۰	نثار	نثار علی بلگرامی
۹۵۱	نثار	نثار علی شاہجہاں آبادی
۹۵۲	نجات	سید زین العابدین
۹۵۳	نجف	نجف علی
۹۵۴	ندیم	مرزا علی
۹۵۵	ندا	مرزا معین الدین
۹۵۶	نزاکت	مجونا رتوتی
۹۵۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ بہادر
۹۵۸	نشاط	ایشر سنگھ عرف بسنت سنگھ کالیتھ
۹۵۹	نشاط	مولوی الٰہی بخش.
۹۶۰	نصرتی	-
۹۶۱	نصیر	شاہ نصیر الدین
۹۶۳	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین بہادر
۹۶۳	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین بہادر
۹۶۴	نظیر	-
۹۶۵	نظیر	سید محمد علی اورنگ آبادی
۹۶۶	نظیر	شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۹۶۷	نظیر	گپت رائے
۹۶۸	نندداس جیو	نندداس جیو
۹۶۹	نواد	کیشوا
۹۷۰	نوازش	نوازش حسین خاں مرزا لغانی
۹۷۱	نور خاں	-
۹۷۲	نور علی	سید نور علی
۹۷۳	نور محمد	ماسٹر نور محمد
۹۷۴	نوشہ	نواب دولہا ئی ریاست بھوپال
۹۷۵	نہال چند	منشی نہال چند لاہوری
۹۷۶	نیاز	مولوی نیاز احمد صفی بریلوی
۹۷۷	نیاز	میر محمد اکبرآبادی
۹۷۸	واقف	-
۹۷۹	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین خاں بہادر
۹۸۰	وحدت	جمعیت رائے کالیستھ میرٹھی
۹۸۱	وحشت	
۹۸۲	وحشت	غلام علی خاں
۹۸۳	وزیر	خواجہ وزیر
۹۸۴	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۹۸۵	وفا	حیدر علی شاہجہاں آبادی
۹۸۶	ولا	مرزا لطف علی سرور مظفر علی
۹۸۷	ولبھا سواجی	ولبھا سواجی
۹۸۸	ولی	شمس ولی اللہ
۹۸۹	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۹۹۰	ہادی	سید محمد جواد
۹۹۱	ہاشمی	میر محمد ہاشم لکھنوی
۹۹۲	ہدایت	میاں شیخ ہدایت اللہ دہلوی
۹۹۳	ہرچند	ہرچند کشور
۹۹۴	ہردیو سنگھ	لالہ ہردیو سنگھ
۹۹۵	ہمدم	عبداللہ خاں رامپوری
۹۹۶	ہوس	مرزا محمد تقی خاں لکھنوی
۹۹۷	ہوش	غلام مرتضیٰ فرخ آبادی
۹۹۸	ہیہنگا	میر ہیہنگا دہلوی
۹۹۹	یاد	میر غلام حسین
۱۰۰۰	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۰۰۱	یقین	انعام اللہ خاں سرہندی
۱۰۰۲	یکتا	خواجہ معین الدین خاں
۱۰۰۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں دہلوی
۱۰۰۴	یوسف	میر یوسف علی

سراپا سخن

مصنف سید محسن علی نام تھا محسن تخلص کرتے تھے۔ لکھنؤ کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔

عہد تصنیف وطباعت کانپور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الٰہی بخش عشق سے ہوئی۔ ایک دن برسبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔

جب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زیور کان میں

محسن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جسمانی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دلچسپ مرتبہ کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفا نہ کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دیباچہ میں محسن نے "سراپا سخن" کے تکملہ کا سال ۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۲ء دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوئے اس لئے ظاہر ہے اس کا آغاز ۱۲۵۹ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام میں درج ہیں۔ ان سے بھی سال تصنیف ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔

پہلی بار یہ تذکرہ ۱۲۷۷ھ / ۱۸۶۱ء یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے باکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ ۱۳۹۲ھ / ۱۸۷۵ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں ۲۹ × ۲۲ / ۸ کی تقطیع کے ۳۹۶ صفحات ہیں۔ اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

خصوصیات اردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب وغریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصود جیسا کہ انھوں نے دیباچے میں ظاہر کیا ہے، سارے اعضائے جسمانی کی ردیفوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے قدما سے لے کر اپنے دور تک کے سارے شعرا کے کلام کی چھان بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف اعضا کی ردیف میں صدہا غزلیں جمع کی ہیں۔ سر سے لیکر اس میں تلوؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی ردیفیں بالترتیب اس طور پر آتی ہیں:۔

سر، دماغ، بال، چوٹی، زلف، کاکل، جبیں، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، زبان

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، دوش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھائیاں پوریں، ناخن، سینہ، چھاتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرین، رانیں، زانو، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دو چار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولدیت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ اور اپنی محنت و تجسس کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر - حضرت سلطان عالم	۲۰	آغا - آغا حسن	۳۹	معجز - مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	اسیر - سید ابوتراب	۴۰	آزاد - غلام علی خاں
۳	آتش - خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن - مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج - مولوی امام الدین
۴	امانت - سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی - خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم - مرزا اعظم بیگ
۵	اشک - مولوی ہادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر - مولوی کرامت علی	۴۳	اخگر - میاں حیدری
۶	اعلیٰ - میر اعلا علی مرحوم دہلوی	۲۵	اعجاز - نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا - میر انشاء اللہ خاں
۷	اثر - نواب حسین علیخاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز - میر باقر علی	۴۵	آزاد - محمد امیر الدین
۸	اسحاق - اسحاق علی خاں	۲۷	آشفتہ - سید منور علی خاں	۴۶	آفاق - میر قمر الدین
۹	اوج - مرزا علی حسین	۲۸	اختر - میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم - مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج - میر محمود خاں	۲۹	اظہر - سید علی حسین	۴۸	اصالت - سید فضل علی
۱۱	افضل - اسد الدولہ منشی	۳۰	افضل - جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	اخگر - نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر - میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید - مولوی فرحت علی
۱۳	احمد - مولوی احمد خاں	۳۲	ایماں - سید محمد خاں مرحوم	۵۱	انوس - میر شیر علی
۱۴	اشرف - منشی اشرف علی	۳۳	آبرو - شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو - مرزا محمد علی
۱۵	آباد - مہدی حسین خاں	۳۴	اختر - قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر - میر گلزار علی
۱۶	آفاق - میر حسن علی	۳۵	اصغر - میر امجد علی اکبر آبادی	۵۴	آہ - میر اکبر علی خاں
۱۷	انس - محمد مرزا	۳۶	امیر - منشی امیر احمد	۵۵	امی - روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق - حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک - سید علی حسن	۵۶	امین - خواجہ امین الدین
۱۹	آغا - نصر خاں	۳۸	اسیر - منشی مظفر علی	۵۷	اولیا - میر اولیا

۵۸ اسرار - مرزا بندو
۵۹ اصغر - نواب اصغر علی خاں بہادر
۶۰ احسان - حافظ عبدالرحمٰن خاں
۶۱ اندوہ - علی حسین خاں
۶۲ امامی - خواجہ امامی
۶۳ آصف - نواب آصف الدولہ
۶۴ اکبر - نواب محمد اکبر خاں
۶۵ اکرام - حکیم اکرام اللہ خاں
۶۶ انوار - سید مہدی حسین
۶۷ آشفتہ - مرزا رضا قلی
۶۸ اشراق - حکیم محمد رضا
۶۹ انصاف - عبدالرحمٰن خاں
۷۰ انسب - میر ابوطالب
۷۱ اوصاف - فدا علم
۷۲ آشفتہ - ہادی علی خاں
۷۳ آشنا - سید محمد
۷۴ بحر - شیخ امداد علی مرحوم
۷۵ برق - فتح الدولہ بختی الملک
۷۶ محمد رضا خاں
۷۷ برشتہ تخلص آغا حسین علی
۷۸ بہار - مرزا علی بہادر
۷۹ بیخود - سید ہادی علی
۸۰ باقر - نواب محمد باقر خاں
۸۱ بسمل - میر جبار علی مرحوم
۸۲ بیدار - میر محمدی
۸۳ پروانہ - رائے جیونت رائے
۸۴ بقا - بقا اللہ
۸۵ بیتاب - عباس علی خاں
۸۶ بسمل - پنڈت سندر لال

۸۷ بدر - سید آغا علی خاں
۸۸ برکت - برکت اللہ خاں
۸۹ بیتاب - نواب احمد بخش خاں
۹۰ بسمل - محمدی بیگ عرف
۹۱[1] مرزا اللہ یار بیگ
۹۲ باطن - حکیم میر قطب الدین
۹۳ تنہا - محمد علیؑ مرحوم
۹۴ تقی - محمد تقی خاں
۹۵ تمنا - لالہ علم دہلوی
۹۶ تسلیم - شیخ امراللہ خوشنویس
۹۷ تسلی - لالہ ٹیکا رام
۹۸ تسلی - مشہور شاہ تجلی
۹۹ تاثیر - لالہ کنہیا لال
۱۰۰ تسلی - میر شجاعت علی
۱۰۱ تنہا - سید کفایت علی
۱۰۲ توقیر - لالہ ترلوک داس
۱۰۳ تجلی - میر حسن عرف میر حاجی
۱۰۴ تصدق - تصدق حسین خاں
۱۰۵ ترقی - نواب آغا تقی خاں بہادر
۱۰۶ تسخیر - مرزا محمد سلیمان قدر بہادر
۱۰۷ توقیر - عبدالقادر
۱۰۸ تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر
۱۰۹ تعشق - سید مرزا
۱۱۰ توقیر - شیخ احسان اللہ
۱۱۱ تقی - نواب علی خاں بہادر
۱۱۲ تسکین - میر حسین
۱۱۳ تراب - مرزا ابوتراب خاں
۱۱۴ تاباں - میر عبدالحیٔ
۱۱۵ توانا - سید اکرام علی

۱۱۶ ثمر - سید ابوتراب
۱۱۷ ثاقب - مرزا مہدی
۱۱۸ ثمر - مرزا علی
۱۱۹ جوش - میر وارث علی
۱۲۰ جوہر - منشی جواہر سنگھ
۱۲۱ جلال - ضامن علی
۱۲۲ جانصاحب - میر یار علی
۱۲۳ جری - مرزا سرفراز علی
۱۲۴ جوش - نواب احمد حسن خاں
۱۲۵ جنون - چنڈا پرشاد
۱۲۶ جنون - میر مہدی مرحوم
۱۲۷ جرات - میاں قلندر بخش
۱۲۸ جرات - میر محمد حسن
۱۲۹ جلیس - محمد جلیس
۱۳۰ جعفر - میر جعفر معروف بہ زٹلی
۱۳۱ جویا - شیخ علی حسین
۱۳۲ جلا - نواب مرزا واحد علی خاں
۱۳۳ جنت - علی ہادی
۱۳۴ چرکیں - شیخ باقر علی
۱۳۵ جوہر - پنڈت دینا ناتھ
۱۳۶ جوہر - محمد حسین علی خاں
۱۳۷ جوشش - محمد روشن مرحوم
۱۳۸ جمشید - مرزا جمشید بیگ
۱۳۹ جولاں - لالہ علم لکھنوی
۱۴۰ جویا - محمد حسین علی خاں
۱۴۱ حکیم - میر محمد علی برادر نسبتی مؤلف
۱۴۲ حضور - بالمکند کہتری
۱۴۳ حصین - محمد حسین علی خاں بہادر
۱۴۴ حشم - حکیم باقر علی

[1] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے۔

۱۴۵ حضور - منشی عبدالبصیر
۱۴۶ حیدر - مرزا حیدر مرحوم
۱۴۷ حیشا پوری
۱۴۸ حسین - میر حسن مرحوم
۱۴۹ حسن - مہدی علی خاں بہادر مشیر جنگ
۱۵۰ حنا - عبدالکریم خاں
۱۵۱ حسن - خواجہ حسن درویش
۱۵۲ حضوری - مولوی مظہر علی
۱۵۳ حسن - سید محمد حسن
۱۵۴ حاتم - شیخ ظہورالدین عرف حاتم شاہ
۱۵۵ حضور - شیخ غلام یحییٰ مرحوم تاجر
۱۵۶ حقیقت - سید شاہ حسین پدر مولف
۱۵۷ حسام - نواب حسام الدولہ محمد تقی علیخاں
۱۵۸ حسین - نواب غلام حسین خاں
۱۵۹ حکیم - حکیم محمد ابراہیم
۱۶۰ حسام - چودھری حسام علی
۱۶۱ حسرت - مرزا جعفر علی
۱۶۲ حسینی - مولوی حسین علی
۱۶۳ حیران - میر منو مرحوم
۱۶۴ حشم - حکیم باقر علی
۱۶۵ حزیں - میر بہادر علی
۱۶۶ حبیب - حبیب اللہ بیگ
۱۶۷ حسرت - میر محمد حیات
۱۶۸ حزیں - میر محمد باقر
۱۶۹ حجام - عنایت اللہ
۱۷۰ حشمت - محمد علی
۱۷۱ حسن - نواب مرزا حسن بہادر
۱۷۲ حیف - شیخ محمد حاجی
۱۷۳ حسن - احمد حسن طالب علم

۱۷۴ حبیب - لا اعلم مراد آبادی
۱۷۵ حلم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں بہادر
۱۷۶ خاکسار - غلام محی الدین خاں مرحوم
۱۷۷ مخفی - مرزا محمد معروف بہ سعید دلیر
۱۷۸ خورشید - خوشوقت علیخاں
۱۷۹ خاکسار - میر سبحان علی مرحوم
۱۸۰ خاکسار - میر محمد یار عرف میر کلو
۱۸۱ خان - اشرف خاں مرحوم
۱۸۲ خلیل - میر دوست علی
۱۸۳ خستہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون
۱۸۴ خلیق - میر مستحسن مغفور
۱۸۵ خلیل - علی ابراہیم خاں
۱۸۶ خورشید - لا اعلم
۱۸۷ خاور - محمد اکبر
۱۸۸ خطا - مرزا نظر علی بیگ
۱۸۹ خسرو - مرزا محمد کیخسرو
۱۹۰ درد - خواجہ میر علیہ الرحمتہ
۱۹۱ دوست - شیخ غلام احمد
۱۹۲ دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو
۱۹۳ دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو
۱۹۴ دریا - پنڈت رتن ناتھ
۱۹۵ دانا - روشن لال
۱۹۶ دقت - لا اعلم
۱۹۷ دل - زور آور خاں
۱۹۸ دارا - ولیعہد اول بادشاہ ظفر
۱۹۹ دل - میر محمد عابد مرحوم
۲۰۰ درخشاں - سید علی جان
۲۰۱ ذکی - محمد ذکی خاں بہادر
۲۰۲

۲۰۳ ذوق - محمد ابراہیم ملک الشعرا
۲۰۴ خاقانی ہند۔
۲۰۵ ذاکر - میر جان مرحوم
۲۰۶ ذرہ - لالہ شنکر لال
۲۰۷ ذکا - شیخ محمد مخدوم
۲۰۸ ذکی - سفیخ مہدی
۲۰۹ راسخ - نواب ظفر یاب خاں
۲۱۰ رضا - سید غلام رضا خاں طبا طبائی
۲۱۱ رشک - میر علی اوسط مرحوم
۲۱۲ رقت - مرزا رستم علی
۲۱۳ راحم - میر محمد علی
۲۱۴ رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۲۱۵ رسالہ سلالہ ادبیہ پرشاد داستانگو
۲۱۶ رحیم - عبدالرحیم خاں
۲۱۷ رہا - میر رضی
۲۱۸ روشن - میر حسین علی
۲۱۹ رنگین - سعادت یار خاں
۲۲۰ رسا - میر علی احمد
۲۲۱ رضوان - نواب واجد علی خاں بہادر
۲۲۲ رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۲۲۳ رحیم - رحیم بخش مرحوم
۲۲۴ رفیق - اسد بیگ مرحوم
۲۲۵ رفعت - غلام جیلانی مرحوم
۲۲۶ راجہ - مہاراجہ بلوان سنگھ
۲۲۷ رعنا - عبدالرحیم مرحوم
۲۲۸ رقت - مرزا قاسم مرحوم
۲۲۹ رضا - غلام رضا خوشنویس
۲۳۰ ریاضت - اسلام علی
۲۳۱ رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

لہ یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

۲۳۲ رستم - نواب شرف الدولہ رستم علیخاں
۲۳۳ رشید - مرزا محمد ذکی
۲۳۴ رسوخ - حسن مرزا
۲۳۵ رفعت - شیخ محمد رفیع
۲۳۶ راقم - لالہ نند رام
۲۳۷ راغب - سبحان قلی بیگ
۲۳۸ راوی - مصاحب علی
۲۳۹ رخشاں - خیرات علی خاں
۲۴۰ رہائی - شیخ عبداللہ
۲۴۱ راحت - لالہ بھگونت رائے -
۲۴۲ زکی - شیخ مہدی
۲۴۳ زار - سید سلامت علی
۲۴۴ زار - لالہ دیپت رائے
۲۴۵ زاہد - شاہزادہ مرزا لدین
۲۴۶ زار - منشی مینڈو لال
۲۴۷ سلیمان - شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۲۴۸ سعید - مرزا آغا نجف
۲۴۹ سلطان - راجہ طالب علیخاں
۲۵۰ سیفی - میر وارث علی
۲۵۱ ساحل - مرزا اکبر علی
۲۵۲ سجاد - ولایت علی
۲۵۳ سالک - ارشاد علی شاہ
۲۵۴ سلیم - میر عباس
۲۵۵ سحر - شیخ امان علی
۲۵۶ سجاد - میر علی سجاد متوطن کٹرا
۲۵۷ سپہر - لاعلم دہلوی
۲۵۸ سحر - احمد بہیا پرشاد
۲۵۹ سرور - مرزا رجب علی بیگ
۲۶۰ سوز - میر محمدی

۲۶۱ سلیمان - سلیمان خاں مرحوم
۲۶۲ سرور - شیخ پیر بخش
۲۶۳ سائل - حکیم عبدالحق
۲۶۴ سعادت - سعادت خاں
۲۶۵ سعیر - خواجہ بادشاہ
۲۶۶ سلیم - میر سلامت علی
۲۶۷ سحر - میر ناصر علی
۲۶۸ سخا - شیخ سخاوت حسین
۲۶۹ سراج - سید قمر علی
۲۷۰ سید - نواب سید علیخاں بہادر
۲۷۱ سرور - سید کاظم حسین رضوی
۲۷۲ سیف - مرزا محمد حسین مرحوم
۲۷۳ سلطان - دختر نواب معتمد الدولہ
۲۷۴ سرور - غلام مرتضیٰ خاں
۲۷۵ سپہر - شہاب خاں
۲۷۶ سلیمان - لاعلم
۲۷۷ سخن - رام دیال گھڑی ساز
۲۷۸ سلیم - میر عباس
۲۷۹ سبقت - مرزا عباس
۲۸۰ سیاح - میاں داد خاں
۲۸۱ سیر - خواجہ بادشاہ
۲۸۲ سحاب - محمد اللہ یار خاں
۲۸۳ سردار - سردار مرزا
۲۸۴ شناور - صاحب مرزا مرحوم
۲۸۵ شعور - شیخ عبدالروف مرحوم
۲۸۶ شیدا - مرزا علیجاہ بہادر مرحوم
۲۸۷ شرق - تخلص میر غلام عباس
۲۸۸ شوق - سید ضامن علی
۲۸۹ شرف - شیخ شرف الدین حسین

۲۹۰ شوق - حکیم تصدق حسین خاں
۲۹۱ شرر - عبدالغفور خاں
۲۹۲ شرر - مرزا آغا حسن
۲۹۳ شیریں - بیگا طوایف
۲۹۴ شمشاد - میر احمد علی
۲۹۵ شہید - مولوی محمد بخش
۲۹۶ شائق - لالہ فتح چند
۲۹۷ شوق - رائے دولت رائے
۲۹۸ شوق - حکیم سید ضامن علی
۲۹۹ شوق - مولوی قدرت اللہ
۳۰۰ شجاعت - شیخ بہادر علی
۳۰۱ شہیدی - کرامت علی خاں
۳۰۲ شرعا - میر بسم اللہ
۳۰۳ شکوہ - میر شکوہ علی
۳۰۴ شورش - میر غلام حسین مرحوم
۳۰۵ شفا - حکیم یار علی
۳۰۶ شاغل - شاگرد بسمل ساکن دہلی
۳۰۷ شفیق - خواجہ نورالدین خاں
۳۰۸ شاغل - اشرف حسین
۳۰۹ شیدا - نواب محمد حسن خاں
۳۱۰ شائق - خواجہ فیض الدین عرف حیدر خاں
۳۱۱ شفق - نواب محمد سعید الدین خاں
۳۱۲ شفیق - برادر حقیقی شفق
۳۱۳ شوکت - میر حسن علی
۳۱۴ شفا - مرزا کریم بیگ
۳۱۵ شاعر - میر بسم اللہ
۳۱۶ شوکت - مولوی باسط علی
۳۱۷ شمیم - عباس مرزا عرف امراؤ مرزا
۳۱۸ شفیق - مرزا علی خاں -

۳۱۹ شاد۔ شیخ فضل علی مرحوم
۳۲۰ شگفتہ۔ نواب سیف علیخاں بہادر
۳۲۱ شاہی۔ مرزا نورالدین بہادر
۳۲۲ شیفتہ۔ نواب حاجی محمد مصطفےٰ
۳۲۳ شکوہ۔ محمد رضا
۳۲۴ شہرت۔ امیر بخش مرحوم
۳۲۵ شاد۔ شیخ محمد جان
۳۲۶ شرف۔ آغا حجو
۳۲۷ شمس۔ شیخ محمد مرحوم
۳۲۸ شمس۔ میر آغا علی
۳۲۹ صبر۔ میر اسد مرحوم
۳۳۰ صحبت۔ مرزا بخشش علیخاں
۳۳۱ صفدر۔ میر فرزند حیدر
۳۳۲ صولت۔ خواجہ محمد
۳۳۳ صبا۔ میر روز میر
۳۳۴ صاحبقرآن۔ سید امام علی
۳۳۵ صادق۔ حکیم سید محمد صادق
۳۳۶ صدر۔ میر صدرالدین
۳۳۷ صغیر۔ شیخ حیدر علی
۳۳۸ صدق۔ محمد بشارت علی
۳۳۹ صابر۔ شاہزادہ مرزا قادر بخش
۳۴۰ صفا۔ رائے منولال
۳۴۱ صحت۔ محمد حسن خاں
۳۴۲ صادق۔ صادق علی
۳۴۳ صابر۔ احمد مرزا
۳۴۴ صبا۔ کانجی مل
۳۴۵ ضبط۔ سید آغا جان
۳۴۶ ضاحک۔ میر غلام حسین مرحوم
۳۴۷ ضاحک۔ شیخ غلام عباس

۳۴۸ ضبط۔ نوازش علی خاں
۳۴۹ ضبط۔ سید حسین شاہ
۳۵۰ ضحا۔ مولوی غلام رسول
۳۵۱ ضیا۔ سید محمد میر
۳۵۲ ضیائی۔ میر بدرالدین
۳۵۳ ضمیر۔ میر مظفر حسین
۳۵۴ ضیاء۔ شیخ ولی اللہ
۳۵۵ طالب۔ طالب علی خاں
۳۵۶ طوبیٰ۔ سید علی حسین
۳۵۷ طپاں۔ مرزا احمد بیگ
۳۵۸ طوفاں۔ میر نوازش علی
۳۵۹ طپش۔ مرزا جان
۳۶۰ طور۔ مرزا محمد رضا
۳۶۱ طالب۔ محمد عباس
۳۶۲ طبیب۔ حکیم محمد حسن خاں
۳۶۳ طوفاں۔ میر حسین
۳۶۴ ظفر۔ میاں ظفر علی
۳۶۵ ظاہر۔ مرزا بندہ حسن خاں
۳۶۶ ظہور۔ منشی شیخ ظہور محمد
۳۶۷ ظفر۔ نواب نصیر الدولہ
۳۶۸ ظفر۔ مرزا ابوظفر سراج الدین محمد بہادر شاہ دہلی
۳۶۹ ظریف۔ لالہ بنتی پرشاد
۳۷۰ عارف۔ میر جمال الدین مرحوم
۳۷۱ عرش۔ میر کلو سید حسن عسکری
۳۷۲ عرفاں۔ میر عباس دہلوی
۳۷۳ عاشق۔ محمد علیخاں مشیر الدولہ
۳۷۴ علی۔ مرزا محمد علی خاں
۳۷۵ عاشق۔ مہدی علی خاں

۳۷۶ عشق۔ شیخ الٰہی بخش
۳۷۷ عشق۔ سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۷۸ عرب۔ نواب حسن علی خاں
۳۷۹ عزیز۔ راجہ یوسف علی خاں صاحب بہادر
۳۸۰ عباس۔ میر عباس
۳۸۱ عروج۔ احمد حسن خاں
۳۸۲ علی۔ حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۸۳ عاشق۔ مرزا والاجاہ بہادر مرحوم
۳۸۴ عشق۔ ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۸۵ عاشق۔ سید ہدایت علی خاں
۳۸۶ عالی۔ شاہ ابوالمعالی
۳۸۷ عسکری۔ عسکر علی خاں
۳۸۸ عاشق۔ سدا سکھ
۳۸۹ عشرت۔ میر غلام علی
۳۹۰ عبادت۔ مرزا عابد علی بیگ
۳۹۱ عیش۔ میر علی حسین
۳۹۲ عیش۔ شیخ ابومحمد فاروقی
۳۹۳ عیشی۔ طالب علیخاں مرحوم
۳۹۴ عاشق۔ مولوی جلال الدین
۳۹۵ عاشق۔ شیخ نبی بخش مرحوم
۳۹۶ عاشق۔ راجہ کلیان سنگھ
۳۹۷ عشق۔ سید حسین مرزا مرثیہ گو
۳۹۸ عابد۔ میر عابد علی کمیداں
۳۹۹ عزیز۔ مولوی عزیز الدین
۴۰۰ عاجز۔ لالہ موہن رام
۴۰۱ عیش۔ نواب محمد مرزا
۴۰۲ عبیش۔ نواب شہریار مرزا
۴۰۳ علی۔ نواب علی بہادر
۴۰۴ عاصی۔ منشی صدرالدین
۴۰۵

لہ یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

۴۰۶ عالی - خواجہ عبداللہ عرف غوجی
۴۰۷ عضنفر - عضنفر علی خاں مرحوم
۴۰۸ عنی - عنی احمد
۴۰۹ غافل - منور خاں
۴۱۰ غم - علی خاں ترکہ سوار سلطانی
۴۱۱ غالب - انور علی
۴۱۲ غنی - مرزا عباس
۴۱۳ غلامی - غلام محمد
۴۱۴ فریاد - مرزا مغل بیگ مرحوم
۴۱۵ فدا - شیخ فدا حسین
۴۱۶ فہیم - پنڈت سندر لال
۴۱۷ فوق - میر ولد حسین
۴۱۸ فروغ - خواجہ غلام محمد مصطفےٰ
۴۱۹ فروغ - میر مہدی حسن
۴۲۰ فضا - مرزا محمد جعفر عرف نہی مرزا
۴۲۱ فرحت - باشندہ عظیم آباد
۴۲۲ فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم
۴۲۳ فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو
۴۲۴ فرحت - شیخ فرحت اللہ
۴۲۵ فنا - شیخ ببر مرحوم
۴۲۶ فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب
۴۲۷ فخر - میر فخر الدین
۴۲۸ فراق - خواجہ بہادر حسین
۴۲۹ فرد - وحید الدین خاں
۴۳۰ فغاں - اشرف علی خاں
۴۳۱ فروغ - عنایت علی خاں
۴۳۲ فرحت - پنڈت کدار ناتھ
۴۳۳ فرحت - پنڈت دیبی پرشاد
۴۳۴ فرخ - کرامت اللہ خاں

۴۳۵ فطرت - لا اعلم
۴۳۶ فصیح - مرزا جعفر علی
۴۳۷ فروغ - شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۴۳۸ فرض - میر احسان علی خاں بہادر
۴۳۹ فضا - گوبند پرشاد
۴۴۰ فائز - کریم بخش
۴۴۱ قادر - مولوی عبدالقادر
۴۴۲ قادر - میر قادر علی پیکیت
۴۴۳ قیصر - مرزا محمد خورشید قدر بہادر
۴۴۴ قیس - شیخ کاظم علی قدوائی
۴۴۵ قادر - مرزا سرفراز علی
۴۴۶ قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر
۴۴۷ قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ
۴۴۸ قادر - شیخ قیام الدین اسد عرف محمد قائم
۴۴۹ قرار - میر محمد حسن
۴۵۰ قمر - قمر الدین
۴۵۱ قائل - سید علی جان
۴۵۲ قبول - کپتان مقبول الدولہ مرزا مہدی علی خاں
۴۵۳ قمر - مرزا باقر حسین
۴۵۴ قدسی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں
۴۵۵ قدس - سید محمد رضا مرحوم
۴۵۶ قاصر - مرزا ببر علی بیگ
۴۵۷ قسمت - نواب شمس الدولہ
۴۵۸ قدرت - شاہ قدرت اللہ
۴۵۹ قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی
۴۶۰ قاسم - حکیم قدرت اللہ
۴۶۱ قائم - شیخ قیام الدین
۴۶۲ قیس - نواب ہادی علی خاں
۴۶۳ کوثر - مرزا مہدی کیمدان

۴۶۴ کاشف - شیخ کاشف علی
۴۶۵ کامل - شیخ جمال الدین
۴۶۶ کامل - مولوی محمد مرشد
۴۶۷ کامل - شیخ احمد علی
۴۶۸ کیواں - مرزا علی حسین
۴۶۹ کلیم - میر محمد حسین
۴۷۰ کیف - شیخ فضل احمد
۴۷۱ کاشف - شیخ محمد حسین خاں
۴۷۲ گویا - شیخ ولایت علی
۴۷۳ گویا - حسام الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۷۴ گریاں - سید محمد حسین
۴۷۵ گرداب - رام چرن
۴۷۶ گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۷۷ گہر - خورشید علی خاں بہادر
۴۷۸ گوہر - احمد علی خاں
۴۷۹ لکنت - محمد بشیر خاں
۴۸۰ لطافت - سید حسن
۴۸۱ مسیحا - حکیم محمد علی خاں
۴۸۲ ملال - محمد رضا خاں
۴۸۳ مہجور - نواب اقبال الدولہ عنایت حسین خاں
۴۸۴ محسن - سید محسن علی مولف تذکرہ
۴۸۵ میر - سید اسمٰعیل حسین
۴۸۶ معروف - نواب الٰہی بخش خاں
۴۸۷ میر - میر تقی
۴۸۸ محب - شیخ ولی اللہ
۴۸۹ مہر - عبداللہ خاں
۴۹۰ مونس - میر نواب
۴۹۱ موزوں تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۹۲ ماہر - محمد امیر عرف یوسف حسین

۴۹۳ مشتاق ۔ مشتاق حسین
۴۹۴ محتشم ۔ سید محتشم علی
۴۹۵ مصحفی ۔ غلام ہمدانی
۴۹۶ میلا ۔ مراد علی خاں
۴۹۷ موزوں ۔ میر نواب
۴۹۸ مائل ۔ لالتا پرشاد
۴۹۹ مسکین ۔ سید عبدالواحد خاں
۵۰۰ منت ۔ میر قمر الدین
۵۰۱ مہر ۔ نواب منصور خاں
۵۰۲ موج ۔ میر کاظم حسین مرحوم
۵۰۳ موجد ۔ شیخ قادر علی
۵۰۴ مرتج ۔ جانکی پرشاد
۵۰۵ مہر ۔ مرزا حاتم علی بیگ
۵۰۶ محبت ۔ نواب محبت خاں
۵۰۷ مراد ۔ مراد شاہ
۵۰۸ محزون ۔ میر ناصر خاں
۵۰۹ منتظر ۔ نور السلام
۵۱۰ مشک ۔ نواب محمد حسن مرحوم
۵۱۱ مضطرب ۔ مرزا علی اکبر بیگ
۵۱۲ مہر ۔ سید آغا علیخاں امین الدولہ
۵۱۳ مصیب ۔ حاجی شیخ غلام قطب الدین
۵۱۴ مجنوں ۔ میر حمایت علی مرحوم
۵۱۵ مشتاق ۔ عبدالرحمٰن خاں مخاطب مشتاق علی
۵۱۶ موزوں ۔ میر فرزند علی مرحوم
۵۱۷ منظور ۔ بابو خاں دستار بند
۵۱۸ معروف ۔ نواب احمد بخش خاں
۵۱۹ مسیح ۔ سید ہاشم علی
۵۲۰ مقبول ۔ منشی چمکہ رائے
۵۲۱ مصدر ۔ حکیم میر ماشاءاللہ خاں

۵۲۲ مشتاق ۔ میر سالار بخش
۵۲۳ مسرور ۔ شیخ پیر بخش
۵۲۴ مبارک ۔ سید مبارک علی
۵۲۵ مظہر ۔ مرزا جہان صاحب شہید
۵۲۶ مجذوب ۔ مرزا غلام حیدر
۵۲۷ مروت ۔ پنڈت باس کرن
۵۲۸ محو ۔ شیخ فیض الدین
۵۲۹ مسلم ۔ میر فرزند علی
۵۳۰ مخمور ۔ محمد جعفر مغفور
۵۳۱ مغموم ۔ لالہ رام جس
۵۳۲ مضمون ۔ شیخ شرف الدین حسین مرحوم
۵۳۳ مسرت ۔ شیخ وزیر علی مرحوم
۵۳۴ منشی ۔ عجائب رام
۵۳۵ محرور ۔ ہادی حسن
۵۳۶ مرزا ۔ مرزا علی رضا
۵۳۷ مجنوں ۔ سید انعام حسین
۵۳۸ مصروف ۔ نواب خاں بہادر خاں
۵۳۹ ممنون ۔ میر نظام الدین
۵۴۰ مضطر ۔ نواب مرزا مظفر خاں
۵۴۱ میر ۔ مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر
۵۴۲ محلص ۔ میر مہدی حسن
۵۴۳ مہجور ۔ حکیم شیخ محمد بخش
۵۴۴ معجز ۔ منشی محمد رضا
۵۴۵ مفتوں ۔ سید ہادی علی
۵۴۶ محبوب ۔ نواب محل صاحبہ
۵۴۷ مرزا ۔ مرزا جہانگیر بیگ
۵۴۸ مشفق ۔ مرزا احمد بیگ
۵۴۹ مشکل ۔ شیخ امین الدین
۵۵۰ مفتوں ۔ مسٹر گپین صاحب

۵۵۱ مظلوم ۔ مظلوم شاہ
۵۵۲ منشی ۔ مرزا محمد ستیا بیگ
۵۵۳ موجی ۔ موجی رام
۵۵۴ محب ۔ شیخ ولی اللہ
۵۵۵ مقدور ۔ میر محمد ابراہیم
۵۵۶ مذنب ۔ مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۵۵۷ نادر ۔ ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۵۸ نسیم ۔ اصغر علی خاں دہلوی
۵۵۹ نوا ۔ ظہور الرحمٰن مرحوم
۵۶۰ ناصر ۔ سعادت حسین ۔
۵۶۱ نصیر ۔ مولوی میر ناصر علی
۵۶۲ نادر ۔ بادشاہی احمدی
۵۶۳ نازش ۔ مولوی الٰہی بخش
۵۶۴ ناصر ۔ میر ناصر علی
۵۶۵ ناسخ ۔ شیخ امام بخش
۵۶۶ نقی ۔ نقی علیخاں عرف پیارا صاحب
۵۶۷ ندیم ۔ میر محمد شفیع
۵۶۸ نالاں ۔ میر محمد وارث علی
۵۶۹ نظام ۔ غازالدین خاں مرحوم
۵۷۰ نامی ۔ میر آغا حسن عرف میر صاحب
۵۷۱ نواب ۔ سید نظر الدین
۵۷۲ نعیم ۔ نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۷۳ نور ۔ میر وزیر نور ۔
۵۷۴ نوازش ۔ نوازش حسین خاں
۵۷۵ نظامی ۔ شیخ نظام الدین
۵۷۶ نظیر ۔ گنپت رائے دہلوی
۵۷۷ نجد ۔ مرزا محمد عباس
۵۷۸ نسبت ۔ احمد علی مرحوم
۵۷۹ نظیر ۔ شاگرد سودا ساکن بنارس

۵۸۰ نزاکت - رمجو طوائف
۵۸۱ نظر - مرزا علی مرحوم
۵۸۲ نظیر - میر ولی محمد مرحوم
۵۸۳ نظیر - محمد نصیر الدین
۵۸۴ نالاں - مرزا محمد خاں
۵۸۵ نیر - مرزا حسن عسکری
۵۸۶ نجابت - سید کلب علی
۵۸۷ ناظم - پنڈت شیو پرشاد
۵۸۸ ناطق - شیخ احمد شاہ
۵۸۹ نثار - میر افضل علی
۵۹۰ نظم - میر ناظم علی
۵۹۱ نعمت - حکیم عبدالحق مرحوم
۵۹۲ نور - حکیم میر نادر حسین
۵۹۳ نجم - نجم الدولہ محمد رضا خاں
۵۹۴ نشتر - میر امداد حسین
۵۹۵ نزار - سید قاسم علی
۵۹۶ نازنیں - مرزا علی بیگ
۵۹۷ نکہت - حافظ غلام احمد

۵۹۸ نثار - شیخ محمد امان
۵۹۹ نثار - حکیم میر محمد پناہ
۶۰۰ نواب - بیگم صاحبہ زوجہ آصف الدولہ
۶۰۱ نجیب - میر بہادر علی مرحوم
۶۰۲ نگہت - نثار علی بیگ
۶۰۳ نسیم - پنڈت برج ناتھ
۶۰۴ نحیف - سید برکت علی
۶۰۵ ناصر - سید ابو محمد
۶۰۶ وحشت - مرزا باقر علیخاں مرحوم
۶۰۷ ولی - علی محمد خاں
۶۰۸ وزیر - منشی سرفراز علیخاں
۶۰۹ وحید - حکیم وحید اللہ خاں
۶۱۰ واصف - مولوی احمد حسن
۶۱۱ وارفتہ - نواب شیر علیخاں
۶۱۲ وزیر - شیخ وزیر علی
۶۱۳ وصف - میر محمود علی
۶۱۴ وحشت - سید ابوالحسن دہلوی
۶۱۵ وجہہ - وجیہ الدین

۶۱۶ واقف - شاہ واقف
۶۱۷ واجد - واجد علیخاں
۶۱۸ وصل - میر احمد علی
۶۱۹ وارث - حاجی شاہ محمد وارث
۶۲۰ وفا - راجہ نول رائے -
۶۲۱ ہدایت - ہدایت علی
۶۲۲ ہجر - مرزا محمد اصغر حسین
۶۲۳ ہدم - میر محظوظ علی مرحوم
۶۲۴ ہلال - امیر علی خاں
۶۲۵ ہوس - نواب مرزا تقی خاں
۶۲۶ ہنر - وارث علیخاں نواب ناظر
۶۲۷ ہوس - نواب مرزا محمد تقی
۶۲۸ یوسف - مرزا یوسف بیگ
۶۲۹ یقین - سید محمد حسین
۶۳۰ یوسف - نواب سید احمد علیخاں
۶۳۱ یکرنگ - مصطفےٰ قلی خاں
۶۳۲ یقین - انعام اللہ خاں
۶۳۳ یاور - شیخ امداد علی -

مومن نمبر

ستمبر ۱۹۶۴ء

میں شائع کیا جا رہا ہے

منیجر - نگارِ پاکستان ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

"یادگارِ شعرا"

مصنف ڈاکٹر اسپرنگر۔ مشہور یورپین مستشرق جو ۱۸۴۷ء میں ایکسٹرا ریزیڈنٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اودھ کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جنوری ۱۸۵۰ء میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں۔ جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہدِ تصنیف وطباعت ڈاکٹر اسپرنگر نے ۱۸۵۰ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اوّل ۱۸۵۴ء میں بزبان انگریزی شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا۔ جسے خلیل احمد نے یادگارِ شعرا کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو ۱۹۴۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی صوبہ متحدہ الہ آباد نے مسعود حسن رضوی کی تقریظ کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:۔

(۱) نکات الشعرا ــ میر تقی میر
(۲) تذکرہ ریختہ گویاں ــ شیخ علی حسین گردیزی
(۳) مخزن نکات ــ قائم چاندپوری
(۴) گلزارِ ابراہیم ــ علی ابراہیم خاں خلیل
(۵) تذکرۂ شورش ــ سید غلام حسین شورش
(۶) تذکرۂ ہندی ــ غلام ہمدانی مصحفی
(۷) تذکرۂ عشقی ــ عشقی پٹنوی
(۸) گلشن ہند ــ مرزا لطف
(۹) عیار الشعراء ــ خوب چند ذکا دہلوی
(۱۰) عمدہ منتخبہ ــ اعظم الدولہ محمد خاں سرور
(۱۱) مجموعۂ نغز ــ قدرت اللہ قاسم
(۱۲) طبقات سخن ــ غلام محی الدین قریشی مبتلا و عشق میر علی

(۱۲) دیوانِ جہاں ــــ بینی نرائن
(۱۳) گلدستۂ نشاط ــــ منولال
(۱۵) گلشن بے خار ــــ مصطفےٰ خاں شیفتہ
(۱۶) گلستان بے خزاں ــــ قطب الدین باطن
(۱۷) انتخاب دواوین شعراء ــــ مولوی امام بخش صہبائی
(۱۸) گلدستۂ نازنینان ــــ مولوی کریم الدین
(۱۹) تذکرہ شعرائے ہند ــــ مولوی کریم الدین اور فیلن
(۲۰) چمن بے نظیر ــــ محمد ابراہیم[1]

اسپرنگر نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں اوپر کی بیس کتابوں میں سے صرف چودہ کے حوالے ملتے ہیں۔

(۱) دیوان جہاں
(۲) گلدستہ نشاط
(۳) انتخاب دواوین شعرا
(۴) چمن بے نظیر
(۵) گلدستۂ نازنینان
(۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالباً اسپرنگر کو ان تذکروں سے براہِ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگر نے فرانسیسی مستشرق گارساں دتاسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے۔ اسمیں ۱۸۳۹ء تک کے پندرہ سو سے زائد شاعروں کا ذکر ہے لیکن حالات بہت مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف ایک دو سطریں ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو ــ شیخ نجم الدین علی خاں	۵	آرام ــ مکھن لال	۹	آزاد ــ میر فقیر اللہ
۲	آتش ــ مرزا غلام حسین	۶	آرام ــ خیر اللہ ساکن سرہند	۱۰	آزاد ــ خواجہ زین العابدین
۳	آگہی ــ سید برہان الدین	۷	آرزو ــ سراج الدین علی خاں	۱۱	آزاد ــ میر ظفر علی
۴	آرام ــ پریم ناتھ کھتری	۸	آزاد ــ محمد فاضل	۱۲	آزاد ــ شیخ امیر الدین ساکن بریلی

[1] گلدستہ نشاط اور چمن بے نظیر تذکرے نہیں بلکہ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

۱۳	آزاد	رام سنگھ	۴۲	احسان	میر شمس الدین	۷۱	اسد	اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۴۳	احسن	میر غلام علی ساکن حیدرآباد	۷۲	اسد	کیرت سنگھ
۱۵	آسی		۴۴	احسن	احسن اللہ	۷۳	اسد	میر امانی
۱۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۴۵	احسن	میرزا احسن علی	۷۴	اسد	میر اسد علی
۱۷	آشفتہ	حکیم مرزا رضا علی خاں	۴۶	احسن	محمد مولیٰ	۷۵	اسعد	مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفتہ	سید صفدر علی ساکن دہلی	۴۷	احسن	احسن اللہ خاں	۷۶	اسفان	
۱۹	آشنا	میر زین العابدین	۴۸	احقر	مرزا جواد علی قزلباش	۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۴۹	احمد		۷۸	اسیر	بلتھیر
۲۱	آشنا	مہا سنگھ	۵۰	احمد	سید غلام محی الدین	۷۹	اسیر	
۲۲	آشوب	میر امداد علی خاں	۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن سرادہ	۸۰	اسیر	میر گلزار علی
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ	۸۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۲۴	آغا	مرزا آغا ساکن لکھنؤ	۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد خوانند	۸۲	اشرف	
۲۵	آغا	منشی لچھمی نرائن	۵۴	احمد	صمصام اللہ	۸۳		محمد اشرف
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	شیخ احمد یار	۸۴	اشرف	محمد اشرف
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالم ثانی	۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں	۸۵	اشرف	حافظ غلام اشرف
۲۸	آفریں	شیخ قلندر بخش ساکن سہارنپور	۵۷	احمد	غلام احمد علی	۸۶	اشفاق	شیخ سرفراز علی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ	۸۷		اشک
۳۰	آگاہ	نور خاں	۵۹	احمد	شاہ بہادر	۸۸	اشکی	میر وارث علی
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	(شیخ)	۸۹	اشکی	مرزا محی الدین
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	شیخ احمد وارث	۹۰	اصغر	میر امجد علی ساکن آگرہ
۳۳	آہ	میر مہدی	۶۲	احمدی	نظام الدین	۹۱	اصغر	میر اصغر علی ساکن مارہرہ
۳۴	ابجدی		۶۳	اختر	میر اکبر علی ساکن سرمنڈ	۹۲	اصغری	محمد ظہیر الدین
۳۵	ابوالحسن		۶۴	اخگر	لالہ بھیک چند	۹۳	اظہار	حسین علی خاں
۳۶	اتفاق		۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن حیدرآباد	۹۴	اظہر	سید محمد میر
۳۷	اثل	میر عبد الجلیل	۶۶	ادھم	عبد العلی	۹۵	اظہر	غلام محی الدین
۳۸	اثیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	انور علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر ساکن دہلی
۳۹	اجل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	اظہر	میر غلام علی ساکن دہلی
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمٰن	۶۹	ارمان	نواب مجاہد جنگ ساکن حیدرآباد	۹۸	اعظم	شاہ محمد اعظم ساکن سندیلہ
۴۱	احسان		۷۰	استاد	شیخ محمد بخش	۹۹	اعظم	محمد اعظم

۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	افیح	عبداللہ ساکن سردھنہ
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولی	میر اولاد علی
۱۰۲	اعظم	مرزا علی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر	
۱۰۵	افسر	غلام افسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۰۶	افسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۰۷	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں	۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۰۸	افسوس	میر مشیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن زوار	۱۶۶	بحر	
۱۰۹	افسوس	مرزا عفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بخشی	حسین بخش ساکن آگرہ
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جھنجھانہ	۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہادر
۱۱۳	افغان	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	بھگوان دت ساکن لکھنؤ
۱۱۴	افگار	میر جیون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارس	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۱۵	اکبر	شاہ بھیو یا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن پٹنہ	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خاں
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بیزار	حسین بخش
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بسمل	سید جبار علی ساکن خیار
۱۱۹	الفت		۱۴۸	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خاں	۱۷۷	بسمل	
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندوہ	مرزا عفور بیگ	۱۷۸	بسمل	مرزا بھیو بیگ
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	انسان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بسمل	سید حیدر بن بلال
۱۲۲	الم	صاحب میر	۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بسمل	کدا علی بیگ
۱۲۳	الم	محمد علی	۱۵۲	انصاف	عبدالرحمٰن خاں	۱۸۱	بسمل	حافظ حفیظ اللہ
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	انوار	محمد مولیٰ ساکن دہلی	۱۸۲	بسمل	مولوی محمدی معروف
۱۲۵	الہام	فضائل بیگ	۱۵۴	انور	غلام علی ساکن کالپی	۱۸۳	بسیط	لالہ انند سروپ
۱۲۶	امامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	انور	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر بشارت علی
۱۲۷	امامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	انور	ولی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۲۸	امانت	امانت رائے	۱۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقاء اللہ خاں

۱۸۷	بلیغ	مولوی حاجی قدرت اللہ	۲۱۶	بیخبر		۲۴۵	تاثیر	میر صادق
۱۸۸	بنیاد		۲۱۷	بیخواب		۲۴۶	تارک	زاہد بیگ ساکن دہلی
۱۸۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۲۱۸	بیخود	نرائن داس مہاجن	۲۴۷	تاناشاہ	ابوالحسن
۱۹۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۲۱۹	بیدار	منشی لبھاون لال	۲۴۸	تائب	حافظ عبداللہ
۱۹۱	بہادر	بہادر سنگھ	۲۲۰	بیدار	میاں	۲۴۹	تائب	مہتاب رائے
۱۹۲	بہادر علی (میر)	ساکن دہلی	۲۲۱	بیدار	غلام حیدر	۲۵۰	تپش	میر مدد علی
۱۹۳	بہادر	تیک چند ساکن دہلی	۲۲۲	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۵۱	تپش	محمد اسمٰعیل معروف
۱۹۴	بہجت	مولوی عبدالمجید	۲۲۳	بیدل	خواجہ غلام حسین	۲۵۲	تجرد	میر عبداللہ
۱۹۵	بھید	میر میران	۲۲۴	بیرنگ	دلاور خان	۲۵۳	تجلی	شاہ تجلی
۱۹۶	بیان	خواجہ احسن اللہ	۲۲۵	بیقرار	خواجہ کاظم	۲۵۴	تجلی	میاں حاجی
۱۹۷	بیباک	میر سخف علی	۲۲۶	بیقید	سید فضائل علی خاں	۲۵۵	تجمل	
۱۹۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل	۲۲۷	بیکس	مرزا محمد	۲۵۶	تجمل	میر اعظم
۱۹۹	بیتاب	شاہ محمد حلیم	۲۲۸	بیکس	میر امام بخش	۲۵۷	تحسین	منشی حسین عطا خاں
۲۰۰	بیتاب	میر محمد علی	۲۲۹	بیکل	سید عبدالوہاب	۲۵۸	تحسین	میاں غلام مصطفیٰ
۲۰۱	بیتاب	محمد حلیم	۲۳۰	بیمار		۲۵۹	تحسین	میر محمد حسین خاں
۲۰۲	بیتاب	میر مدن ساکن دہلی	۲۳۱	بینوا		۲۶۰	تحیر	
۲۰۳	بیتاب	شیخ خیرالدین ساکن آگرہ	۲۳۲	بینوا	مقبول شاہ ساکن دہلی	۲۶۱	تراب	مولوی تراب علی
۲۰۴	بیتاب	سید کلب علی	۲۳۳	بیہوش	شیخ دیدار بخش،	۲۶۲	ترساں	میر بہادر علی
۲۰۵	بیتاب	خدا وردی خاں	۲۳۴	بیہوش	میر عبدالرشید	۲۶۳	ترقی	میرزا محمد تقی
۲۰۶	بیتاب	عباس علی خاں	۲۳۵	پاکباز	سید صلاح الدین	۲۶۴	تسکین	گنگا داس
۲۰۷	بیتاب	شیخ ولی اللہ	۲۳۶	پزیر	سید نثار علی	۲۶۵	تسکین	میر حسین
۲۰۸	بیتاب	مرزا گلو بہادر	۲۳۷	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ	۲۶۶	تسکین	میر سعادت علی
۲۰۹	بیتاب	سیوک رام	۲۳۸	پرواز	محمد بیگ ساکن حیدرآباد	۲۶۷	تسلی	لالہ ٹیکا رام
۲۱۰	بیتاب	بہادر سنگھ ساکن بریلی	۲۳۹	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ	۲۶۸	تسلی	میر شجاعت علی
۲۱۱	بیتاب	سنتوکھ رائے	۲۴۰	پریم ناتھ	رائے کتھری	۲۶۹	تسلیم	محمد کبیر خاں
۲۱۲	بیجان	شیو سنگھ کھتری	۲۴۱	پنچھا	(شاہ)	۲۷۰	تصور	سید احسان اللہ
۲۱۳	بیجان	زور آور خاں	۲۴۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۲۷۱	تصور	سید رجب علی
۲۱۴	بیجان	عزیز خاں	۲۴۳	تاب	مہتاب رائے	۲۷۲	تصویر	
۲۱۵	بیخبر	محمد بیگ	۲۴۴	تابان	میر عبدالحی ساکن دہلی	۲۷۳	تصویر	شاہ جواد علی

۲۷۴ تشنہ میر سید محمد ساکن دہلی
۲۷۵ تقی سید محمد تقی
۲۷۶ تمکین بختاور مل پنڈت
۲۷۷ تمکین صلاح الدین ساکن دہلی
۲۷۸ تمکین محمد یوسف
۲۷۹ تمکین میر ثنا علی
۲۸۰ تمنا عباس قلی خان
۲۸۱ تمنا میر اسد علی خان
۲۸۲ تمنا میرزا مغل خان
۲۸۳ تمنا خواجہ محمد علی
۲۸۴ تمنا محمد اسحاق خان
۲۸۵ تنہا شیخ عوض علی خان
۲۸۶ تنہا محمد عیسیٰ
۲۸۷ تنہا سید کفایت علی
۲۸۸ تنہا سعد اللہ خان
۲۸۹ تنہیری شاہ امام بخش
۲۹۰ ثابت
۲۹۱ ثابت اصالت خان
۲۹۲ ثابت میرزا معز الدین بہادر
۲۹۳ ثابت شجاعت اللہ خان
۲۹۴ ثاقب میر غالب الدین
۲۹۵ ثاقب سید شمس الدین
۲۹۶ ثاقب شہاب الدین
۲۹۷ ثروت سید درویش علی
۲۹۸ ثروت مفتی مخدوم
۲۹۹ ثروت میرزا محمد صادق
۳۰۰ ثریا شاہ
۳۰۱ ثنا میر شمس الدین
۳۰۲ ثنا ثناء الدین خاں

۳۰۳ جام کنور سین
۳۰۴ جان
۳۰۵ جان جان علی شاہ
۳۰۶ جان جان عالم خان
۳۰۷ جانی بیگم جان
۳۰۸ جذب سید عزت اللہ خان
۳۰۹ جذب میر مظہر علی
۳۱۰ جراح غلام ناصر
۳۱۱ جرات قلندر بخش
۳۱۲ جرات مرزا مغل
۳۱۳ جرات میر محمد رضا
۳۱۴ جرات میر مستقیم
۳۱۵ جرات میر شیر علی
۳۱۶ جعفر جعفر علی خاں
۳۱۷ جعفر یا جعفری۔ مرزا جعفر
۳۱۸ جعفر میر جعفر زٹلی
۳۱۹ جعفری
۳۲۰ جعفری میر باقر علی
۳۲۱ جگن (میاں)
۳۲۲ جلال
۳۲۳ جلال میرزا بندہ علی
۳۲۴ جلال جمال الدین حسین
۳۲۵ جلال الدین
۳۲۶ جمال میر جمال الدین حسین
۳۲۷ جمال جمال علی
۳۲۸ جنوں میر فضل علی
۳۲۹ جنون شیخ غلام مرتضیٰ
۳۳۰ جنون نواب مہدی خان
۳۳۱ جنون محمد نظر الاسلام

۳۳۲ جنون محمد حسین
۳۳۳ جنون میرزا نجف علی خان
۳۳۴ جوان کاظم علی
۳۳۵ جوان شیخ محب اللہ
۳۳۶ جوان میرزا نعیم بیگ
۳۳۷ جواہر سنگھ
۳۳۸ جودت رائے سری دیا رام
۳۳۹ جوش شیخ نیاز احمد
۳۴۰ جوش رحیم اللہ
۳۴۱ جوشش محمد عابد
۳۴۲ جوشش شیخ محمد روشن
۳۴۳ جولاں میر حسین
۳۴۴ جولاں میر رمضان علی
۳۴۵ جوہر میاں مکھو
۳۴۶ جوہر مرزا احمد علی
۳۴۷ جوہر دیوالی سنگھ
۳۴۸ جوہری مولوی آیت اللہ
۳۴۹ جوہری اندر جیت
۳۵۰ جہاں دار میر جواں بخت جہاں دار شاہ
۳۵۱ جہانگیر میرزا جہانگیر
۳۵۲ جھمن لالہ جھمن ناتھ
۳۵۳ جینا نواب جینا بیگم
۳۵۴ چمپا
۳۵۵ چندا ماہ لقا
۳۵۶ چوگان بہادر علی خاں
۳۵۷ چوگان
۳۵۸ حاتم محمد حاتم
۳۵۹ حاتم سید حاتم علی خاں
۳۶۰ حافظ حافظ خیر اللہ

۳۶۱ حافظ حافظ محمد اشرف
۳۶۲ حالی میر محب علی
۳۶۳ حامد
۳۶۴ حب میر احمد علی
۳۶۵ حبیب
۳۶۶ حبیب
۳۶۷ سید حبیب حسین
۳۶۸ حجام عنایت اللہ
۳۶۹ حریف خواجہ مکرم خاں
۳۷۰ حزین میرزا خجستہ بخش بہادر
۳۷۱ حزین میر محمد باقر
۳۷۲ حزین میر بہادر علی
۳۷۳ حسرت میاں رسول بخش
۳۷۴ حسرت ذوقی رام
۳۷۵ حسرت میرزا جعفر علی
۳۷۶ حسرت میر محمد حیات
۳۷۷ حسن میر غلام حسن
۳۷۸ حسن حافظ عبدالحسن
۳۷۹ حسن غلام حسین
۳۸۰ حسن خواجہ حسن
۳۸۱ حسن میر حسن
۳۸۲ حسن میر حسن شاہ
۳۸۳ حسن میرزا محمد حسن
۳۸۴ حسن میر محمد حسن
۳۸۵ حسیب
۳۸۶ حسین سید غلام حسین
۳۸۷ حسین نواب غلام حسین
۳۸۸ حسین علی (میر)
۳۸۹ حسین علی خاں

۳۹۰ حسینی حکیم میر حسین
۳۹۱ حشمت مرزا فخر الدین
۳۹۲ حشمت میر محمد علی
۳۹۳ حشمت سید محتشم علی خاں
۳۹۴ حضور لالہ بالکمند
۳۹۵ حضور شیخ غلام یحییٰ
۳۹۶ حفیظ حفیظ
۳۹۷ حفیظ حافظ محمد حفیظ کشمیری
۳۹۸ حقیر میر امام الدین
۳۹۹ حقیر منشی نبی بخش
۴۰۰ حقیر شو سہائے
۴۰۱ حقیقت میر شاہ حسین
۴۰۲ حکیم محمد پناہ خان
۴۰۳ حکیم محمد اشرف خان
۴۰۴ حکیم نہال الدین
۴۰۵ حمایت
۴۰۶ حیا حافظ محمد حیات
۴۰۷ حیا مرزا رحیم الدین
۴۰۸ حیدر غلام حیدر
۴۰۹ حیدر میر حیدر علی
۴۱۰ حیدر میر حیدر علی خان
۴۱۱ حیدر بخش
۴۱۲ حیدر مرزا حیدر بیگ
۴۱۳ حیدر میر حیدر شاہ
۴۱۴ حیدر حسام الدین
۴۱۵ حیدری شیخ غلام علی
۴۱۶ حیدری میر حیدر بخش
۴۱۷ حیران حافظ بقاء اللہ خان
۴۱۸ حیران میر حیدر علی

۴۱۹ حیران میر محسن
۴۲۰ حیرت اجودھیا پرشاد کشمیری
۴۲۱ حیرت غلام فخر الدین
۴۲۲ حیرت خواجہ کلن
۴۲۳ حیرت مراد علی
۴۲۴ حیرت شیخ رحم علی
۴۲۵ حیرت میر سیدن
۴۲۶ حیف میر چراغ علی
۴۲۷ حیف موتی لال کالیستھ
۴۲۸ خادم
۴۲۹ خادم خادم علی
۴۳۰ خادم نواب خادم حسین خاں بہادر
۴۳۱ خادم خادم حسین خان
۴۳۲ خاص
۴۳۳ خاکسار میر محمد یار
۴۳۴ خاکی غلام حیدر بیگ
۴۳۵ خالق عبدالخالق
۴۳۶ خالق شیخ خالق بخش
۴۳۷ خالہ بدرالنساء بیگم
۴۳۸ خان اشرف خان
۴۳۹ خان محمدی خان پٹھان
۴۴۰ خدمت فرصت علی
۴۴۱ فرد فخر الدین
۴۴۲ خستہ محمد عبداللہ خاں
۴۴۳ خستہ غلام قطب بخش
۴۴۴ خسرو (میر)
۴۴۵ خلق میر احسن
۴۴۶ خلق رائے جادون رائے
۴۴۷ خلیق میر مستحسن

۴۴۸ خلیق میرزا ظہیر علی
۴۴۹ خلیق کرامت اللہ خان
۴۵۰ خلیل سید ابراہیم علی
۴۵۱ خنداں
۴۵۲ خود غرض
۴۵۳ خورشید
۴۵۴ خوش
۴۵۵ خوشدل گھاسی رام
۴۵۶ خوشدل لالہ گوبند لال
۴۵۷ خوشرس حافظ غلام محمد
۴۵۸ خوشنود
۴۵۹ خیال برج ناتھ
۴۶۰ خیال غلام حسین خاں
۴۶۱ دارا میرزا اعلا بخت
۴۶۲ داغ
۴۶۳ داغ میر مہدی
۴۶۴ داتا فضل علی
۴۶۵ داؤد میرزا داؤد بیگ
۴۶۶ دائم دائم علی
۴۶۷ درخشاں منگو بیگ
۴۶۸ درد خواجہ محمد میر
۴۶۹ درد کرم اللہ خان
۴۷۰ دردمند کریم اللہ خان
۴۷۱ دردمند محمد فقیہ
۴۷۲ درویش شاہ علی
۴۷۳ دریغ میر زین العابدین
۴۷۴ دل شیخ محمد عابد
۴۷۵ دل فتح محمد
۴۷۶ دل نواب عماد الملک

۴۷۷ دل غلام مصحفی خان
۴۷۸ دل مولوی شمس الدین
۴۷۹ دل بینی پرشاد
۴۸۰ دل مادھو رام
۴۸۱ دل آزاد خان
۴۸۲ دل زور آور خان
۴۸۳ دل خوش کنور بہادر سنگھ
۴۸۴ دل سوز خیراتی خاں
۴۸۵ دل گیر میر حمایت اللہ
۴۸۶ دلمن بیگم نواب بہو
۴۸۷ دلیر شاہ دلیر
۴۸۸ دلیر
۴۸۹ دوست دوست محمد
۴۹۰ دوست غلام محمد
۴۹۱ دیدار علی شاہ
۴۹۲ دیوانہ گردھنجش رائے
۴۹۳ دیوانہ رائے سرپ سنگھ
۴۹۴ دیوانہ میرزا محمد علیخان
۴۹۵ ذاکر سید حسین دوست
۴۹۶ ذاکر میرزا افضل علی
۴۹۷ ذاکر مرزا احمد بیگ
۴۹۸ ذرہ میرزا راجہ رام ناتھ
۴۹۹ ذرہ لالہ جنتی داس
۵۰۰ ذکا ذکاء اللہ خان
۵۰۱ ذکر
۵۰۲ ذکر میر حسین
۵۰۳ ذکی محمد ذکی
۵۰۴ ذکی جعفر علی خان
۵۰۵ ذکی شیخ مہدی علی

۵۰۶ ذوقی شیخ محمد ابراہیم
۵۰۷ ذوقی منشی آسا رام
۵۰۸ ذوقا ذوقا شاہ درویش
۵۰۹ ذوقی شاہ
۵۱۰ ذہین میر محمد مستعد
۵۱۱ راجا میاں غلام محی الدین
۵۱۲ راجا
۵۱۳ راجہ مہاراجہ بلونت سنگھ
۵۱۴ راجہ راجہ بہادر
۵۱۵ راسخ شیخ غلام علی
۵۱۶ راسخ خواجہ احمدی خاں
۵۱۷ راسخ ظفریاب خان
۵۱۸ راسخ طالب حسین
۵۱۹ راغب محمد جعفر خان
۵۲۰ راغب مرزا سبحان قلی بیگ
۵۲۱ رافت
۵۲۲ رافت میاں رؤف علی
۵۲۳ رافت شیخ محمد رفیع
۵۲۴ راقم بندرابن
۵۲۵ راقم خلیفہ غلام محمد
۵۲۶ رائے مرزا یعقوب بیگ
۵۲۷ رجب رجب علی بیگ
۵۲۸ رحمان
۵۲۹ رحمت رحمت اللہ خان
۵۳۰ رحیم
۵۳۱ رخشاں محمد جان
۵۳۲ رخصت میر قدرت اللہ
۵۳۳ رسا مولوی علیم اللہ
۵۳۴ رسا مرزا لطف

۵۳۵ رسا میرزا تقی
۵۳۶ رسائی
۵۳۷ رستم رستم علی خاں
۵۳۸ رسوا آفتاب رائے
۵۳۹ رشکی محمد حسن خاں
۵۴۰ رشید
۵۴۱ رضا مرزا رضی علی رضا
۵۴۲ رضا مرزا علی رضا بیگ
۵۴۳ رضا شیخ علی رضا
۵۴۴ رضا مولوی ضیاء الدین
۵۴۵ رضا حمید الدین خان
۵۴۶ رضا میر حسن
۵۴۷ رضا حافظ محمد بخش
۵۴۸ رضا میر محمد رضا
۵۴۹ رضا محمد رضا
۵۵۰ رضا حافظ محسن
۵۵۱ رضا میر رضا علی
۵۵۲ رضا میرزا تقی
۵۵۳ رضا غلام محمد خان
۵۵۴ رضوان غلام حسین
۵۵۵ رضی سید رضی خان
۵۵۶ رضی مرزا رضی خاں
۵۵۷ رضی نواب سیف الدولہ
۵۵۸ راغب لالہ گنگا پرشاد کشمیری
۵۵۹ رغبت میر ابو المعالی
۵۶۰ رفاقت مرزا محسن رائے
۵۶۱ رفعت محمد علیخان انصاری
۵۶۲ رفوگر محمد عارف
۵۶۳ رفیع رفیع الدین خاں
۵۶۴ رفیق امین اللہ
۵۶۵ رفیق مرزا اسد بیگ
۵۶۶ رفیق مرزا قاسم علی
۵۶۷ رکن الدولہ حافظ الملک
۵۶۸ رمز میر محمد سلطان فتح الملک شاہجہاں
۵۶۹ رنج میر محمد نصیر
۵۷۰ رند گنگا پرشاد کشمیری
۵۷۱ رند رائے نکھیم نرائن
۵۷۲ رند مہربان خان
۵۷۳ رند میر (شاہ) حمزہ علی
۵۷۴ رنگین
۵۷۵ رنگین مرزا امان بیگ
۵۷۶ رنگین لالہ بلاس رائے
۵۷۷ رنگین پودن لال کالیستھ
۵۷۸ رنگین سعادت یار خاں
۵۷۹ روح الامین
۵۸۰ روحی
۵۸۱ روشن خواجہ حسن علی
۵۸۲ روشن شاہ روشن شاہ
۵۸۳ رونق میر غلام حیدر
۵۸۴ زار بہادر بیگ خاں
۵۸۵ زار میر جیون کشمیری
۵۸۶ زار میر مظہر علی
۵۸۷ زار مغل بیگ
۵۸۸ زار مرزا سنگین
۵۸۹ زاری سوین
۵۹۰ زمان سید محمد زمان
۵۹۱ زندہ دل
۵۹۲ زور داؤد بیگ
۵۹۳ زور داؤد بیگ
۵۹۴ زیرک جے سنگھ رائے کالیستھ
۵۹۵ زینت
۵۹۶ ساقی میر حسین علی
۵۹۷ سالک
۵۹۸ سامان میر ناصر
۵۹۹ سامی میرزا جان محمد بیگ
۶۰۰ سائل سید اسد اللہ
۶۰۱ سائل مرزا محمد یار بیگ
۶۰۲ سایہ
۶۰۳ سلیم
۶۰۴ سبحان میر عبد السبحان
۶۰۵ سبقت میرزا مغل
۶۰۶ سپاہی میر امام بخش
۶۰۷ سپاہی
۶۰۸ سپاہی شاہ قلی خان
۶۰۹ ستار عبد الستار
۶۱۰ سجاد میر محمد سجاد
۶۱۱ سحر میر محمد خلیل خاں
۶۱۲ سخن حکیم مرزا محمد حسین کشمیری
۶۱۳ سخنور لالہ دیوالی سنگھ
۶۱۴ سراج میر سراج الدین
۶۱۵ سراج سراج الدین علی
۶۱۶ سرسبز میرزا زین العابدین خاں
۶۱۷ سرشار لالہ تلوک چند کشمیری
۶۱۸ سرعت
۶۱۹ سرور اعظم الدولہ میر محمد خاں بہادر
۶۲۰ سرور شیخ محمد امیر الدولہ
۶۲۱ سرور مرزا رجب علی بیگ

۶۲۲	سرور	میر فیض علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی
۶۲۵	سعدی	
۶۲۶	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۶۲۷	سقر شاہ	
۶۲۸	سکندر	خلیفہ محمد علی
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خاں
۶۳۰	سلامت	سلامت علی
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی
۶۳۲	سلطان	میرزا محمد ازید بخش بہادر
۶۳۳	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر
۶۳۴	سلطان	سلطان قلی بیگ
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفےٰ
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم
۶۳۸	سلیمان	میر مراد علی
۶۳۹	سلیمان	
۶۴۰	سلیمان	سلیمان خاں
۶۴۱	سلیمان	شاہزادہ سلیمان شکوہ
۶۴۲	سنجر	شیخ محمد یعقوب علی
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین
۶۴۴	سوز	سید محمد میر
۶۴۵	سوزاں	نواب احمد علی خاں شوکت جنگ
۶۴۶	سوزاں	شیخ شمس الدین
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں
۶۵۱	سید	میر امام الدین
۶۵۲	سید	میر قطب الدین
۶۵۳	سید	میر یادگار علی
۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی
۶۵۵	شاد	میر احمد حسین
۶۵۶	شاد	میر احمد حسین
۶۵۷	شاد	رائے دیبی پرشاد
۶۵۸	شاد	مرزا النبی یار بیگ
۶۵۹	شاد	پرشادی رام
۶۶۰	شاد	منشی رام پرشاد کالیستھ
۶۶۱	شاد	سید تفضل حسین
۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت رائے
۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کالیستھ
۶۶۴	شاداں	میر رجب علی
۶۶۵	شاعر	لالہ متھراداس
۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین
۶۶۷	شاغل	
۶۶۸	شافی	امیر الدین دہلوی
۶۶۹	شاکر	محمد شاکر
۶۷۰	شاکر	شاہ شاکر علی دہلوی
۶۷۱	شاکی	منشی جواہر سنگھ
۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ
۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں
۶۷۴	شاہی	شاہ قلی خاں
۶۷۵	شائق	میر بدر الدین حسن بریلوی
۶۷۶	شائق	پیر میاں
۶۷۷	شائق	محمد ہاشم
۶۷۸	شائق	میر حاجی دہلوی
۶۷۹	شائق	نذیر الدین بریلوی
۶۸۰	شائق	میر قمر علی
۶۸۱	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۶۸۲	شرافت	مرزا اشرف علی لکھنوی
۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۸۶	شرر	میرزا غیاث الدین
۶۸۷	شرف	
۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۹۱	شریف	میرزا شریف بیگ
۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۹۴	شعاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۹۵	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۹۷	شعوری	
۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۷۰۱	شفیق	مظہر علی خاں دہلوی
۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۷۰۳	شکر	رادھا کشن کالیستھ
۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۷۰۶	شکیبا	شیخ غلام حسین
۷۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۷۰۸	شگفتہ	مرزا شگفتہ سجت بہادر

۷۰۹ شگفتہ مرزا سیف علی خاں
۷۱۰ شمس میر شمس الدین علی
۷۱۱ شمس ولی اللہ
۷۱۲ شوعہ جارج بنس
۷۱۳ شوق خواجہ عظیم خان دہلوی
۷۱۴ شور مرزا محمود بیگ دہلوی
۷۱۵ شورش غلام احمد
۷۱۶ شورش میر مہدی
۷۱۷ شورش ناصر حسین
۷۱۸ شوق الٰہی بخش
۷۱۹ شوق بھوکی لال
۷۲۰ شوق تہمتن جنگ بہادر
۷۲۱ شوق جواہر بیگ
۷۲۲ شوق حسن علی
۷۲۳ شوق روشن لال
۷۲۴ شوق شیو گوپال
۷۲۵ شوق حافظ غلام رسول
۷۲۶ شوق فیض علی
۷۲۷ شوق مولوی قدرت اللہ قاسمپوری
۷۲۸ شوق محمد بخش
۷۲۹ شوکت میرزا اعلیٰ لکھنوی
۷۳۰ شوکت مولوی محمد منیف علی نجیب
۷۳۱ شہامت شاہ شہامت علی
۷۳۲ شہرت افتخار الدین خان
۷۳۳ شہرت امیر بخش خاں
۷۳۴ شہرت میرزا محمد دہلوی
۷۳۵ شہرت ابن شاہ معصوم
۷۳۶ شہید مولوی غلام حسین
۷۳۷ شہیدا

۷۳۸ شہیدی میر کرامت علی
۷۳۹ شیدا مولوی امانت اللہ
۷۴۰ شیدا میر فتح علی
۷۴۱ شیدا نواب معین الدین خاں
۷۴۲ شیدا
۷۴۳ شیر علی (میر)
۷۴۴ شیفتہ سید اللہ بخش
۷۴۵ شیفتہ احمد خاں
۷۴۶ شیفتہ حافظ عبد الصمد
۷۴۷ شیفتہ میر محمدی
۷۴۸ شیون میر احسن
۷۴۹ صابر میرزا صابر
۷۵۰ صابر شاہ
۷۵۱ صاحب
۷۵۲ صاحب امۃ الفاطمہ بیگم
۷۵۳ صاحب
۷۵۴ صاحبقراں
۷۵۵ صادق میر جعفر خاں دہلوی
۷۵۶ صادق میر صادق علی
۷۵۷ صادق میر صادق علی خاں
۷۵۸ صادق میر صادق علی شاہ
۷۵۹ صادق شہزادہ میرزا محمد
۷۶۰ صافی لالہ بدھ سین
۷۶۱ صافی میر مظہر علی بہادر
۷۶۲ صالح نظام الدین احمد بلگرامی
۷۶۳ صبا
۷۶۴ صبا میرزا راجہ شنکر ناتھ
۷۶۵ صبا لالہ کانجی مل کایستھ
۷۶۶ صبائی احمد آبادی

۷۶۷ صبر میرزا غلام حسین بیگ
۷۶۸ صبر میر محمد علی فیض آبادی
۷۶۹ صدق محمد صدیق
۷۷۰ صفا منوالال کائستھ
۷۷۱ صفا
۷۷۲ صفدر میر صفدر علی
۷۷۳ صفدری
۷۷۴ صفدری
۷۷۵ صفدری میر صادق علی
۷۷۶ صفیر جان خان
۷۷۷ صمد عبد الصمد
۷۷۸ صمصام امیر الامرا صمصام الدولہ
۷۷۹ صفت مغل خان
۷۸۰ صفت کریم الدین
۷۸۱ صواب شیخ محمد اشرف
۷۸۲ صیاد میرزا غلام حسین
۷۸۳ ضاحک میر غلام حسین ضاحک
۷۸۴ ضبط میر حسن شاہ
۷۸۵ ضمیر ٹھاکر داس
۷۸۶ ضمیر گنگا داس کائستھ
۷۸۷ ضمیر شیخ مداری
۷۸۸ ضمیر تذیر الدین
۷۸۹ ضمیر ہدایت علی خان دہلوی
۷۹۰ ضیا
۷۹۱ ضیا میرزا ضیا بخت بہادر
۷۹۲ ضیا میر ضیاء الدین دہلوی
۷۹۳ ضیا
۷۹۴ ضیا شیخ ولی اللہ دہلوی
۷۹۵ ضیغم مولوی غضنفر علی

۷۹۶ طالب میرزا ابوطالب
۷۹۷ طالب حافظ طالب
۷۹۸ طالب طالب حسین خاں
۷۹۹ طالب عاشور بیگ خاں
۸۰۰ طالب شیخ طالب عملی
۸۰۱ طالب میر طالب علی
۸۰۲ طالب طالب علی
۸۰۳ طالب میاں طالب علی
۸۰۴ طالع میر شمس الدین دہلوی
۸۰۵ طالع لالہ ہندو لال حیدرآبادی
۸۰۶ طبیب سید شاہ
۸۰۷ طبیب ولی محمد
۸۰۸ طرب چھبو لال کائتھ
۸۰۹ طرز گردھاری لال کائتھ
۸۱۰ طرزی میر امام علی
۸۱۱ طرہ طرہ باز خان
۸۱۲ طفل مرزا عبد المقتدر
۸۱۳ طلب شیخ طالب علی
۸۱۴ طور
۸۱۵ طوماس جان ٹامس
۸۱۶ ظاہر میر لطف علی
۸۱۷ ظاہر خواجہ محمد خاں
۸۱۸ ظاہر میر محمد دہلوی
۸۱۹ ظریف خدا وردی
۸۲۰ ظفر میرزا ابو ظفر شاہ دہلی
۸۲۱ ظہور میر محمد باقر
۸۲۲ ظہور بدیع الدین حیدر
۸۲۳ ظہور لالہ شیو سنگھ
۸۲۴ ظہور ظہور اللہ خان

۸۲۵ ظہور حافظ ظہور اللہ بیگ
۸۲۶ ظہیر نصیر الدین
۸۲۷ عابد
۸۲۸ عاجز الفت خان
۸۲۹ عاجز زور آور سنگھ کھتری
۸۳۰ عاجز عارف الدین خان
۸۳۱ عاجز میر غلام حیدر دہلوی
۸۳۲ عاجز
۸۳۳ عارف شاہ حسین
۸۳۴ عارف محمد عارف کشمیری
۸۳۵ عارف میر عارف علی امروہوی
۸۳۶ عاشق برہان الدین
۸۳۷ عشق بھولا ناتھ دہلوی
۸۳۸ عاشق جلال الدین
۸۳۹ عاشق رام سنگھ کھتری
۸۴۰ عاشق منشی عجائب رائے
۸۴۱ عاشق علی اعظم خان
۸۴۲ عاشق راجہ کلیان سنگھ تہور جنگ
۸۴۳ عاشق محمد خان
۸۴۴ عاشق مہدی علی خان
۸۴۵ عاشق شیخ بنی بخش اکبرآبادی
۸۴۶ عاشق میر یحییٰ
۸۴۷ عاشقی آغا حسین قلی خان
۸۴۸ عاصم ۔ نواب عصام الدولہ خان مظفر جنگ
۸۴۹ عاصی خواجہ برہان دہلوی
۸۵۰ عاصی کرم علی دہلوی
۸۵۱ عاصی رامپوری
۸۵۲ عاقل رائے سکھ رائے پنجابی
۸۵۳ عاقل عاقل شاہ

۸۵۴ عاکف
۸۵۵ عالم
۸۵۶ عالی
۸۵۷ عالیجاہ
۸۵۸ عبد عبد الرحیم دکنی
۸۵۹ عبد اللہ
۸۶۰ عبد اللہ
۸۶۱ عبرت
۸۶۲ عجائب رائے منشی
۸۶۳ عزت میر عبد الواسع
۸۶۴ عزلت سید عبد الولی
۸۶۵ عزیز شاہ عزیز اللہ
۸۶۶ محمد علی دہلوی
۸۶۷ عزیز بہاری لال سری واستوا کائتھ
۸۶۸ عزیز مولوی عزیز اللہ
۸۶۹ عزیز شیو ناتھ دہلوی
۸۷۰ عزیز شمبھو ناتھ دہلوی
۸۷۱ عزیز اللہ دکنی
۸۸۲ عسس شیخ بدر الدین
۸۷۳ عسکر علی خاں مرشد آبادی
۸۷۴ عشاق شیخ احمد بخش
۸۷۵ عشاق جیون مل
۸۷۶ عشرت عبد الواسع
۸۷۷ عشرت بھولا ناتھ
۸۷۸ عشرت میر غلام علی
۸۷۹ عشرت شیخ غلام بنگالی
۸۸۰ عشق حافظ میر عزت اللہ
۸۸۱ عشق میر محمد علی حیدرآبادی
۸۸۲ عشق شاہ رکن الدین

۸۸۳ عشق میر یحییٰ دکنی
۸۸۴ عشق میر زین دہلوی
۸۸۵ عشقی دکنی
۸۸۶ عشقی میاں رحمت
۸۸۷ عطا خواجہ عطا
۸۸۸ عظمت شیخ عظمت اللہ
۸۸۹ عظمت میر عظمت اللہ خاں
۸۹۰ عظیم مرزا زین العابدین
۸۹۱ عظیم
۸۹۲ عظیم
۸۹۳ عقیدت برہان پوری
۸۹۴ علی شاہ ناصر علی
۸۹۵ علی علی محمد خاں
۸۹۶ علی میرزا علی لکھنوی
۸۹۷ علی مرزا علی قلی دہلوی
۸۹۸ علی جان
۹۹۹ عماد
۹۰۰ عمدہ سیتا رام
۹۰۱ عمدۃ الملک
۹۰۲ عمر معتبر خان
۹۰۳ عنایت عنایت علی خاں
۹۰۴ عنایت شیخ نظام الدین
۹۰۵ عیاش غلام حسین جیلانی
۹۰۶ عیاش میرزا عباس علی بیگ کنی
۹۰۷ عیاش میر یعقوب دہلوی
۹۰۸ عیاش خیالی رام دہلوی
۹۰۹ عیاں سید غالب علی خاں
۹۱۰ عیاں
۹۱۱ عیش میرزا محمد عسکری دہلوی

۹۱۲ عیش امیر خاں دہلوی
۹۱۳ عیشی طالب علی
۹۱۴ عین شیخ معین الدین
۹۱۵ غازی الدین خاں
۹۱۶ غافل بجناور سنگھ
۹۱۷ غافل میر محمد علی
۹۱۸ غافل شیخ محمد مسعود خاں
۹۱۹ غافل منور خان
۹۲۰ غافل رائے سنگھ
۹۲۱ غافل لالہ سندر لال
۹۲۲ غالب اسد اللہ خاں
۹۲۳ غالب نواب اسد اللہ خان
۹۲۴ غالب غالب خان
۹۲۵ غالب لالہ موہن لال
۹۲۶ غالب بہادر بیگ خان
۹۲۷ غریب میر عبدالولی
۹۲۸ غریب
۹۲۹ غریب لالہ کانجی مل کائستھ
۹۳۰ غریب
۹۳۱ غریب میر محمد تقی
۹۳۲ غریب محمد زمان
۹۳۳ غریب شیخ نصیر الدین احمد
۹۳۴ غریق
۹۳۵ غضنفر غضنفر علی خان
۹۳۶ غلام کشور گوپال ناتھ
۹۳۷ غلام میر غلام بنی بلگرامی
۹۳۸ غلامی شاہ غلام محمد
۹۳۹ غم میر مگسا سلم
۹۴۰ غمخوار

۹۴۱ غمگین میر عبداللہ
۹۴۲ غنی شیخ عبدالغنی
۹۴۳ غوامی
۹۴۴ غوثی محمد غوث
۹۴۵ غیرت
۹۴۶ فارغ فارغ شاہ بریلوی
۹۴۷ فارغ میر احمد خان
۹۴۸ فارغ لالہ مکند سنگھ کھتری
۹۴۹ فاضل فاضل شاہ دہلوی
۹۵۰ فاضل محمد فاضل حیدر آبادی
۹۵۱ فائز
۹۵۲ فتح علی خان بہادر
۹۵۳ فتوت میرزا غلام حیدر
۹۵۴ فخر فخر الدین
۹۵۵ فخر الدین حسین خان
۹۵۶ فخری
۹۵۷ فدا سید امام الدین دہلوی
۹۵۸ فدا میرزا فدا علی بیگ
۹۵۹ فدا مرزا فدا حسین خان
۹۶۰ فدا مولوی محمد اسماعیل
۹۶۱ فدا شیخ عبدالصمد فرید آبادی
۹۶۲ فدا پنڈت دھیانڈھان
۹۶۳ فدا غلام علی خان
۹۶۴ فدا سید محمد علی
۹۶۵ فدا لچھمی رام پنڈت
۹۶۶ فدوی میر فضل علی
۹۶۷ فدوی محمد محسن
۹۶۸ فدوی مرزا محمد دہلوی
۹۶۹ فدوی

۹۷۰	فدوی	سمن لال کائیتھ	
۹۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ	
۹۷۲	فراسو	فرالنسوا آگدین	
۹۷۳	فراغ	مولوی محمد فراغ	
۹۷۴	فراق	کیقباد جنگ	
۹۷۵	فراق	میاں ثناء اللہ دہلوی	
۹۷۶	فراق	میر مرتضیٰ علی	
۹۷۷	فراقی	کنور پریم کشور	
۹۷۸	فراقی		
۹۷۹	فرح	فرح بخش	
۹۸۰	فرحت	میر امیر	
۹۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	
۹۸۲	فرحت	فرحت اللہ	
۹۸۳	فرحت	میر فرحت علی	
۹۸۴	فرخ	میر فرخ علی	
۹۸۵	فرحت	میرزا الف بیگ	
۹۸۶	فرقت	عطاء اللہ خاں	
۹۸۷	فرقی		
۹۸۸	فروغ	میر علی اکبر	
۹۸۹	فروغ	ثناء الدین حسین خاں	
۹۹۰	فروغ	میر روشن علی خاں	
۹۹۱	فریاد	میر ببر علی	
۹۹۲	فریاد	لالہ صاحب رائے	
۹۹۳	فتاد		
۹۹۴	فصیح	مرزا جعفر علی	
۹۹۵	فضل	میر فضل مولیٰ خاں	
۹۹۶	فضل	شاہ فضلی	
۹۹۷	فضلی	فضل الدین خاں	
۹۹۸	فطرت	حکیم انیس	
۹۹۹	فطرت		
۱۰۰۰	فغان	اشرف علی	
۱۰۰۱	فغان	میر شمس الدین ہلوی	
۱۰۰۲	فقیر	میر شمس الدین	
۱۰۰۳	فقیر	مولوی فقیر اللہ	
۱۰۰۴	فقیر	مولوی فقیر اللہ	
۱۰۰۵	فقیر	میر فقیر اللہ دہلوی	
۱۰۰۶	فکر	میر احمد علی	
۱۰۰۷	فگار	مرزا قطب علی بیگ	
۱۰۰۸	فگار	میر حسین دہلوی	
۱۰۰۹	فیاض	عبدالرزاق	
۱۰۱۰	فیض	میر فیض علی دہلوی	
۱۰۱۱	فیض	میر فیض علی	
۱۰۱۲	فیض	حافظ شمس الدین	
۱۰۱۳	فیض	پنڈت کرپا کشن	
۱۰۱۴	فیض	مرزا علی رضا خاں	
۱۰۱۵	قابل	مرزا علی بخت	
۱۰۱۶	قادر	میر عبدالقادر	
۱۰۱۷	قادری	سید خلیل	
۱۰۱۸	قاسم		
۱۰۱۹	قاسم	ابوالقاسم خان	
۱۰۲۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	
۱۰۲۱	قاسم	میر قاسم علی خان	
۱۰۲۲	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	
۱۰۲۳	قاضی	عبدالفتاح سمبھلی	
۱۰۲۴	قانع		
۱۰۲۵	قائم	شیخ قائم علی	
۱۰۲۶	قبول	عبدالنبی بیگ	
۱۰۲۷	قتیل		
۱۰۲۸	قدر	محمد قدر دہلوی	
۱۰۲۹	قدرت	قدرت اللہ	
۱۰۳۰	قدرت	مولوی قدرت اللہ	
۱۰۳۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ	
۱۰۳۲	قرار	جان محمد لکھنوی	
۱۰۳۳	قرار	میر حسین علی	
۱۰۳۴	قربان	میر جیون	
۱۰۳۵	قربان	میر محمدی	
۱۰۳۶	قربان	میر قربان علی خاں	
۱۰۳۷	قربی		
۱۰۳۸	قسمت	نواب شمس الدولہ	
۱۰۳۹	قصد	حسن مرزا	
۱۰۴۰	قلق دہلوی		
۱۰۴۰ (الف)	قلندر	بدھ سنگھ	
۱۰۴۱	قلندر	شاہ غلام قلندر	
۱۰۴۲	قلندر	شاہ قلندر	
۱۰۴۳	قلندر	قلندر بخش	
۱۰۴۴	قلندر	منشی یار محمد دہلوی	
۱۰۴۵	قمر	گلاب خاں	
۱۰۴۶	قمر	مرزا قمر طالع	
۱۰۴۷	قناعت	مرزا منجھلے	
۱۰۴۸	قناعت	مرزا محمد بیگ	
۱۰۴۹	قوت		
۱۰۵۰	قیس	مرزا احمد علی بیگ	
۱۰۵۱	کاشی ناتھ		
۱۰۵۲	کاظم	کاظم علی	
۱۰۵۳	کافر	میر علی نقی دہلوی	
۱۰۵۴	کامل		
۱۰۵۵	کامل	شیخ لطف اللہ	
۱۰۵۶	کامل	مرزا کامل بیگ	

۱۰۵۷	کامل	مرزا کامل بیگ
۱۰۵۸	کامل	ٹھاکر داس
۱۰۵۹	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی
۱۰۶۰	کرامت	میر کرامت علی
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام فرید
۱۰۶۲	کرما	میاں غلام کرما
۱۰۶۳	کریم	کریم اللہ خان
۱۰۶۴	کریم بخش (شاہ)	پٹنوی
۱۰۶۵	کشن چند	کھتری لاہوری
۱۰۶۶	کلو	(میر) دہلوی
۱۰۶۷	کلیم	شیخ کلیم اللہ
۱۰۶۸	کلیم	محمد حسین دگردیزی
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۰۷۰	کمال	میر کمال علی
۱۰۷۱	کمال الدین	
۱۰۷۲	کمتر	کمتر شاہ
۱۰۷۳	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۰۷۴	کمتر	مولوی کفایت علی
۱۰۷۵	کمترین	
۱۰۷۶	کم گو	میرزا حبیب اللہ
۱۰۷۷	کوثر	مہدی علی خاں
۱۰۷۸	کوچک	شاہزادہ مرزا حبیب الدین
۱۰۷۹	کوکب	رائے گمند رائے حیدرآبادی
۱۰۸۰	کیفی	میر ہدایت علی
۱۰۸۱	گداز	
۱۰۸۲	گرامی	
۱۰۸۳	گرفتار	مرزا ستی بیگ
۱۰۸۴	گرم	سرزا حمید علی دہلوی
۱۰۸۵	گریان	میر علی امجد

۱۰۸۶	گریاں	راجہ بھوانی سنگھ بہادر
۱۰۸۷	گریاں	میر حسام الدین علی
۱۰۸۸	گریاں	غلام محی الدین خاں
۱۰۸۹	گستاخ	مرزا علی بیگ لکھنوی
۱۰۹۰	گلشن	امیر سنگھ کھتری
۱۰۹۱	گمان	نظر علی
۱۰۹۲	گنا بیگم	
۱۰۹۳	گنجین	
۱۰۹۴	گوہری	
۱۰۹۵	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی
۱۰۹۶	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی
۱۰۹۷	گھاسی	
۱۰۹۸	لائق	میر لائق علی لکھنوی
۱۰۹۹	لسان	میر کلیم اللہ
۱۱۰۰	لطف	مرزا علی
۱۱۰۱	لطف	عظیم بیگ
۱۱۰۲	لطفی	
۱۱۰۳	لطیف	میر لطیف علی دہلوی
۱۱۰۴	لطیف	میر شمس الدین سرمدی
۱۱۰۵	لہر	بیدار بخش
۱۱۰۶	ماہ	میر محمد علی خان
۱۱۰۷	ماہر	میاں فخر الدین خاں
۱۱۰۸	مائل	مرزا آقا بیگ
۱۱۰۹	مائل	میاں فخری
۱۱۱۰	مائل	سید قاسم علی خیرآبادی
۱۱۱۱	مائل	محمد بیگ دہلوی
۱۱۱۲	مائل	مرزا محمد یار بیگ لکھنوی
۱۱۱۳	مائل	میر مہدی لکھنوی
۱۱۱۴	مائل	میر ہدایت علی

۱۱۱۵	مبارز	میاں مبارز خان دہلوی
۱۱۱۶	مبتلا	میر امین
۱۱۱۷	مبتلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۱۱۸	مبتہج	لالہ ملوک چند کائستھ
۱۱۱۹	متقی	میر متقی
۱۱۲۰	متین	
۱۱۲۱	مجبور	میاں حق رسا
۱۱۲۲	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۱۱۲۳	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۱۲۴	مجرم	میر فتح علی
۱۱۲۵	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۱۲۶	مجرم	شیخ رحمت اللہ
۱۱۲۷	مجروح	منشی کشن چند کشمیری
۱۱۲۸	مجنون	حمایت علی دہلوی
۱۱۲۹	مجنون	شاہ مجنوں
۱۱۳۰	مجید	مجید الدین خان
۱۱۳۱	محب	میر محمد علی
۱۱۳۲	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۱۳۳	محبت	میر بہادر علی
۱۱۳۴	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۳۵	محبوب	میر قریش دہلوی
۱۱۳۶	محترم	خواجہ محترم خاں
۱۱۳۷	محروق	
۱۱۳۸	محزون	عالم شاہ
۱۱۳۹	محزون	خلیفہ حافظ اللہ
۱۱۴۰	محزون	مولوی میر محمد حسین
۱۱۴۱	محزون	محمد نقی خاں
۱۱۴۲	محزون	میر ناصر جان
۱۱۴۳	محسن	میر حسن خان بہادر

۱۱۴۴	محسن	محمد محسن	
۱۱۴۵	محسن	محمد محسن حیدرآبادی	
۱۱۴۶	محسن	خواجہ محسن	
۱۱۴۷	محسنی	حکیم محمد بخش	
۱۱۴۸	محشر	مرزا علی نقی	
۱۱۴۹	محشر	اکرام اللہ خاں ایرونی	
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	
۱۱۵۱	محقق	دکنی	
۱۱۵۲	محمد خان	دہلوی	
۱۱۵۳	محمد خاں		
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		
۱۱۵۵	محمد واحد		
۱۱۵۶	محمود	دکنی	
۱۱۵۷	محمود	حافظ سید محمود خاں دہلوی	
۱۱۵۸	محنت	مرزا حسین علی بیگ	
۱۱۵۹	محو	شیخ اعظم اللہ میرٹھی	
۱۱۶۰	محو	حسین علی خان	
۱۱۶۱	محو	رحم علی خاں ہزاری	
۱۱۶۲	مختار	حافظ غلام نبی خان بہادر	
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خان	
۱۱۶۴	مخلص	رائے آنند رام	
۱۱۶۵	مخلص	بدیع الزماں خاں	
۱۱۶۶	مخلص	مرزا محمد دہلوی	
۱۱۶۷	مدحت		
۱۱۶۸	مدد اللہ		
۱۱۶۹	مدعا	میر عوض علی دہلوی	
۱۱۷۰	مدہوش	میر نبی خان	
۱۱۷۱	مراد	مرزا مراد بخش پٹنوی	
۱۱۷۲	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ پٹنوی	
۱۱۷۳	مرحوم	حکیم میر علی	
۱۱۷۴	مرزا	مرزا محمد بیگ	
۱۱۷۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	
۱۱۷۶	مرزا	ابوالقاسم دہلوی	
۱۱۷۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	
۱۱۷۸	مرزا	آقا مرزا لکھنوی	
۱۱۷۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	
۱۱۸۰	مرزا	حکیم فضل اللہ پانی پتی	
۱۱۸۲	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	
۱۱۸۳	مرزا	مرزا محمد حیدرآبادی	
۱۱۸۳	مرزا		
۱۱۸۴	مرزائی	محمد علی خاں	
۱۱۸۵	مروت	شیخ مہیفر علی خاں	
۱۱۸۶	مروت	میر محمد علی دہلوی	
۱۱۸۷	مرہون	مرزا علی رضا	
۱۱۸۸	مرید	مرید حسین خاں	
۱۱۸۹	مزمل	محمد مزمل	
۱۱۹۰	مسافر		
۱۱۹۱	مسافر	میر خیر الدین لکھنوی	
۱۱۹۲	مسافر	میر پائندہ	
۱۱۹۳	مست	میاں علی رضا دہلوی	
۱۱۹۴	مست	میر فضل علی	
۱۱۹۵	مست	مست علی خان	
۱۱۹۶	مست	لالہ رتن لال حیدرآبادی	
۱۱۹۷	مستمند	یار علی خان دہلوی	
۱۱۹۸	مسرت	شکر ایک کا لسنھ	
۱۱۹۹	مسرت	شیخ وزیر علی	
۱۲۰۰	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ	
۱۲۰۱	مسرور	نواب غلام حسین خاں	
۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھادی لال	
۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش	
۱۲۰۴	مسرور	شرف الدین احمد	
۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں	
۱۲۰۶	مسکین	مرزا کلو بیگ	
۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی	
۱۲۰۸	مسلمان	لالہ بخت آور سنگھ	
۱۲۰۹	مسمار	سید کریم علی	
۱۲۱۰	مسیح	میاں براق	
۱۲۱۱	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ	
۱۲۱۲	مسیح	مسیح اللہ خاں	
۱۲۲۳	مسیح	نواب مسیح خاں لکھنوی	
۱۲۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں	
۱۲۱۵	مشتاق	بالارام دہلوی	
۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی	
۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن	
۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش	
۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ	
۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خان عظیم آبادی	
۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی	
۱۲۲۲	مشتاق	مشتاق حسین	
۱۲۲۳	مشتاق	قربان علی بیگ	
۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی	
۱۲۲۵	مشتاق	شیخ ثناء اللہ	
۱۲۲۶	مشرقی	لالہ سیل چند کا لسنھ	
۱۲۲۷	مشفق	مرزا احمد بیگ دہلوی	
۱۲۲۸	مشکل	شیخ امین الدین	
۱۲۲۹	مشہور		
۱۲۳۰	مشیر	عنایت حسین خاں	

۱۲۳۱ مشیر حافظ قطب الدین
۱۲۳۲ مصدر میر باشاء اللہ خاں
۱۲۳۳ مصیب شاہ غلام قطب الدین
۱۲۳۴ مضطرب شیخ حسن علی لکھنوی
۱۲۳۵ مضطر لالہ کنور سنگھ
۱۲۳۶ مضطر محمد اسد اللہ خاں
۱۲۳۷ مضطر مرزا سنگین
۱۲۳۸ مضطرب لالہ درگا پرشاد لکھنوی
۱۲۳۹ مضطرب میاں محمد حاجی
۱۲۴۰ مضمون شیخ شرف الدین
۱۲۴۱ مظفر مرزا خسرو شکوہ
۱۲۴۲ مظفر میر مکھو خاں
۱۲۴۳ مظلوم سید امام الدین خاں
۱۲۴۴ مظہر مرزا جان جاناں
۱۲۴۵ مظہر منجھو خاں
۱۲۴۶ مظہری محبوب علی کوتانوی
۱۲۴۷ معروف الٰہی بخش خاں دہلوی
۱۲۴۸ معروف مولوی احسان اللہ
۱۲۴۹ معزنہ
۱۲۵۰ معظم مولوی محمد معظم آبادی
۱۲۵۱ معقول
۱۲۵۲ معنی محمد امین
۱۲۵۳ معین شیخ معین الدین
۱۲۵۴ مغل مرزا مغل علی
۱۲۵۵ مغموم مرزا اسحاق بیگ دہلوی
۱۲۵۶ مغموم میر مشیت علی
۱۲۵۷ مغموم امام حسن لکھنوی
۱۲۵۸ مفتون شیخ عبد الرحیم
۱۲۵۹ مفتون میاں علی بخش پٹنوی

۱۲۶۰ مفتون میاں بدر الدین
۱۲۶۱ مفتون مرزا کریم بخش
۱۲۶۲ مفتون کاظم علی مراد آبادی
۱۲۶۳ مفتون موتی رام
۱۲۶۴ مفلس محب علی
۱۲۶۵ مقبول میاں مقبول نبی
۱۲۶۶ مقبول
۱۲۶۷ مقتول میرزا ابراہیم بیگ
۱۲۶۸ مقصود محمد مقصود لکھنوی
۱۲۶۹ مقیم
۱۲۷۰ مکارم مرزا مکارم دہلوی
۱۲۷۱ مکھن سنگھ
۱۲۷۳ مکھو
۱۲۷۳ ملال مرزا محمد زماں
۱۲۷۴ ملول
۱۲۷۵ ممتاز حافظ فضل علی
۱۲۷۶ ممتاز مولوی شیخ احسان اللہ
۱۲۷۷ ممتاز مولوی حافظ نور احمد
۱۲۷۸ مملو الیشوری پرشاد کائستھ
۱۲۷۹ ممنون میر امانت علی پٹنوی
۱۲۸۰ ممنون میر نظام الدین
۱۲۸۱ منت میر نجم الدین
۱۲۸۲ منتظر خواجہ عبد اللہ خاں
۱۲۸۳ منتظر اسد اللہ
۱۲۸۴ منتظر شیخ امام الدین
۱۲۸۵ منتظر خواجہ بخش اللہ آبادی
۱۲۸۶ منتظر میاں نور السلام
۱۲۸۷ منجھو خاں
۱۲۸۸ منشی عجائب رام مرشد آبادی

۱۲۸۹ منشی غلام احمد قادری
۱۲۹۰ منشی میر محمد حسین دہلوی
۱۲۹۱ منشی مول چند کائستھ
۱۲۹۲ منصف منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۹۳ منصف شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۹۴ منعم
۱۲۹۵ منعم قاضی محمد منعم خاں
۱۲۹۶ منعم مومن لال کائستھ
۱۲۹۷ منعم قاضی نور الحق
۱۲۹۸ منعم سید راحت علی
۱۲۹۹ منعم مولوی سر اللہ سبحانی
۱۳۰۰ منور میر منور علی
۱۳۰۱ منیر میر آفتاب علی
۱۳۰۲ منیر خواجہ آفتاب خاں
۱۳۰۳ منیر سید منیر الدین
۱۳۰۴ منیر اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۳۰۵ منیر میر نظام الدین
۱۳۰۶ موتی لال کائستھ
۱۳۰۷ موجد خدا بخش
۱۳۰۸ موجد مولوی سراج الدین علی خاں
۱۳۰۹ موزوں رائے چتر سنگھ
۱۳۱۰ موزوں میر فرزند علی ساماںوی
۱۳۱۱ موزوں لالہ نہال چند
۱۳۱۲ موزوں خواجہ تلی خاں ذوالفقار الدولہ
۱۳۱۳ موزوں مرزا فاخر بخش
۱۳۱۴ موزوں میر رحم علی دکنی
۱۳۱۵ موزوں مہاراجہ رام نرائن پٹنوی
۱۳۱۶ موسوی
۱۳۱۷ مومن حکیم محمد مومن خاں

۱۳۱۸ مولوی حکیم سعادت علی بنارسی
۱۳۱۹ مہاراج راجہ جگناس رائے
۱۳۲۰ مہجور محمد صدرالدین
۱۳۲۱ مہدی مرزا مہدی
۱۳۲۲ مہر مرزا حاتم علی فرخ آبادی
۱۳۲۳ مہر نواب منصور خاں
۱۳۲۴ مہر منشی مہر چند کھتری
۱۳۲۵ مہر رجب بیگ
۱۳۲۶ مہربان خاں
۱۳۲۷ مہلت مرزا علی
۱۳۲۸ مہمان
۱۳۲۹ میر میر علی سہارن پوری
۱۳۳۰ میر میدان سید نوازش علی
۱۳۳۱ میر محمد میر
۱۳۳۲ میرن میر جہاں
۱۳۳۳ میرن میر عسکری دہلوی
۱۳۳۴ میرن میاں میرن سبزواری
۱۳۳۵ ناجی محمود شاکر دہلوی
۱۳۳۶ نادر
۱۳۳۷ نادر لالہ گنگا سنگھ
۱۳۳۸ شیخ غلام رسول گوالیاری
۱۳۳۹ نادر کلب حسین خاں
۱۳۴۰ نادر میر محمد علی
۱۳۴۱ نادم
۱۳۴۲ نازک زینت
۱۳۴۳ ناسخ شیخ امام بخش
۱۳۴۴ ناصر ناصر علی عظیم آبادی
۱۳۴۵ ناصر نواب ناصر جنگ
۱۳۴۶ ناظر

۱۳۴۷ ناظم
۱۳۴۸ نالاں شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۱۳۴۹ نالاں میر احمد علی دہلوی
۱۳۵۰ نالاں میاں محمد عسکری دہلوی
۱۳۵۱ نالاں میر وارث علی
۱۳۵۲ نامی شیخ نظام الدین فرخ آبادی
۱۳۵۳ نامی میر حسام الدین خاں مبارز الدولہ مولوی
۱۳۵۴ نامی لالہ محسن لال کائستھ
۱۳۵۵ نامی مرزا رجب علی بیگ
۱۳۵۶ نثار میر عبدالرسول اکبرآبادی
۱۳۵۷ نثار شیخ محمد قائم دہلوی
۱۳۵۸ نثار محمد پناہ خان دہلوی
۱۳۵۹ نثار مرتضیٰ خان دہلوی
۱۳۶۰ نثار شیخ محمد امان
۱۳۶۱ نثار نثار علی بلگرامی
۱۳۶۲ نثار سدا سکھ دہلوی
۱۳۶۳ نثار احمد
۱۳۶۴ نجات شیخ حسن رضا دہلوی
۱۳۶۵ نجات میاں محمد دہلوی
۱۳۶۶ نجات میر زین العابدین سہانپوری
۱۳۶۷ نجف شاہ محمد علی الہ آبادی
۱۳۶۸ نجم قاضی نجم الدین کاکوروی
۱۳۶۹ نحیف لالہ لکھپت رائے کھتری
۱۳۷۰ نحیف سید برکت علی مرادآبادی
۱۳۷۱ ندا میر مرتضیٰ علی دہلوی
۱۳۷۲ ندرت مرزا مغل
۱۳۷۳ ندیم مرزا علی قلی دہلوی
۱۳۷۴ ندیم محمد قاسم دہلوی
۱۳۷۵ نزار خواجہ محمد اکرم

۱۳۷۶ نزاکت رمجو
۱۳۷۷ نزہت مرزا ارجمند
۱۳۷۸ نزہت میر امام الدین دہلوی
۱۳۷۹ نسیم راجہ کیدار ناتھ
۱۳۸۰ نسیم گلزار علی
۱۳۸۱ نشاط مولوی الٰہی بخش
۱۳۸۲ نشاط لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۸۳ نشاط رائے تلجا پرشاد
۱۳۸۴ نصرت لالہ گوبند رائے
۱۳۸۵ نصیر شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۸۶ نصیر سید نصیر الدین
۱۳۸۷ نصیر نصیر الدین
۱۳۸۸ نظام نواب عماد الملک غازی الدین خاں بہادر فیروز جنگ
۱۳۸۹ نظامی سید نظام الدین احمد غازی
۱۳۹۰ نظیر لالہ گنپت رائے کائستھ دہلوی
۱۳۹۱ نظیر شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۱۳۹۲ نعمت حکیم عبدالحی سکندرآبادی
۱۳۹۳ نعمت مرزا محمد حفیظ
۱۳۹۴ نعمی شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۹۵ نعیم میر محمدی دہلوی
۱۳۹۶ نعیم نعیم اللہ دہلوی
۱۳۹۷ نقد مہر علی خاں دہلوی
۱۳۹۸ نکہت نظر علی بیگ
۱۳۹۹ نگاں میر بندہ علی خاں
۱۴۰۰ نوا شیخ محمد ظہور بدایونی
۱۴۰۱ نواز علی نواز خاں پٹنوی
۱۴۰۲ نواز علی نواز خاں
۱۴۰۳ نوازش نوازش حسین خاں
۱۴۰۴ نوراللہ مرزا دہلوی

۱۴۳۳ نوری
۱۴۳۴ نوری شجاع الدین گجراتی
۱۴۳۵ نوید
۱۴۳۶ نیاز میر اصغر علی پٹنوی
۱۴۳۷ نیاز میر محمد علی دہلوی
۱۴۳۸ نیاز میر محمد سعید اکبرآبادی
۱۴۳۹ نیاز میاں نیاز احمد
۱۴۴۰ نیاز شاہ نیاز علی دہلوی
۱۴۴۱ نیازی بہادر خاں لکھنوی
۱۴۴۲ نیک میر میر جعفر علی
۱۴۴۳ واحد
۱۴۴۴ وارث حاجی شاہ محمد وارث
۱۴۴۵ وارث شاہ وارث الدین
۱۴۴۶ واقف حسن بخش
۱۴۴۷ واصل محمد واصل
۱۴۴۸ واصل بدالیونی
۱۴۴۹ واصل محی الدین محمد بلگرامی
۱۴۵۰ واقف مرزا حسن بخش خاں دہلوی
۱۴۵۱ واقف شاہ واقف دہلوی
۱۴۵۲ والہ
۱۴۵۳ والہ مرحمت خاں
۱۴۵۴ والہ میر مبارک علی دہلوی
۱۴۵۵ والہ محمد اکبر دہلوی
۱۴۵۶ والہ محمد خاں
۱۴۵۷ والی منشی محمد والی
۱۴۵۸ وجیہہ نواب وجیہ الدین خاں بہادر کیننگ
۱۴۵۹ وحدت جمعیت ہے کا نسخہ
۱۴۶۰ وحشت میر ابوالحسن
۱۴۶۱ وحشت میر بہادر علی
۱۴۶۲ وحشت غلام علی خاں آدآبادی
۱۴۶۳ وحشی میر بخشی دہلوی
۱۴۶۴ وحید مولوی عبدالرؤف
۱۴۶۵ وحید حکیم محمد وحید خاں
۱۴۶۶ وداد مرزا داؤد
۱۴۶۷ وزیر خواجہ زیر لکھنوی
۱۴۶۸ وزیر وزیر علی خاں
۱۴۶۹ وسعت مستقیم خاں امپوی
۱۴۷۰ وصال لطف اللہ خاں دہلوی
۱۴۷۱ وصل مرزا اسحاق
۱۴۷۲ وفا مرزا بیدار علی
۱۴۷۳ وفا لالہ نول رائے
۱۴۷۴ ولا مظہر علی خاں
۱۴۷۵ ولایت میر ولایت علی خان
۱۴۷۶ ولایت ولایت شاہ
۱۴۷۷ ولی میرزا محمد ولی
۱۴۷۸ ولی شاہ ولی اللہ
۱۴۷۹ وہم میر محمد علی دہلوی
۱۴۸۰ ہاتف مرزا محمد ہاتف
۱۴۸۱ ہاتفی
۱۴۸۲ ہادی دہلوی
۱۴۸۳ ہادی
۱۴۸۴ ہادی میر جواد علی خاں دہلوی
۱۴۸۵ ہاشم ہاشم علی
۱۴۸۶ ہاشمی دہلوی
۱۴۸۷ ہاشمی میر ہاشمی
۱۴۸۸ ہدایت میر ہدایت اللہ
۱۴۸۹ ہدایت ہدایت اللہ خان
۱۴۹۰ ہدایت ہدایت علی
۱۴۹۱ ہدایت ہدایت علی اکبرآبادی
۱۴۹۲ ہرچند ہرچند کشمیری دہلوی
۱۴۹۳ ہربا ہربھائے برہمن سکندرآبادی
۱۴۹۴ ہمت
۱۴۹۵ ہمدم عباد علی رام پوری
۱۴۹۶ ہمدم میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۴۹۷ ہمرنگ دلاور علی خاں
۱۴۹۸ ہمرنگ میر عزیز الدین
۱۴۹۹ حمزہ شاہ حمزہ دہلوی
۱۵۰۰ ہندو گوکل چند لاہوری
۱۵۰۱ ہنر محمد داؤد حیدرآبادی
۱۵۰۲ ہوس میر زا تقی لکھنوی
۱۵۰۳ ہوش غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۵۰۴ ہوش میر شمس الدین
۱۵۰۵ ہویدا میر محمد اعظم دہلوی
۱۵۰۶ ہینگا میر ہینگا دہلوی
۱۵۰۷ یاد میر غلام حسین
۱۵۰۸ یاد میر محمد حسین
۱۵۰۹ یار میر حیدر علی دہلوی
۱۵۱۰ یار میر احمد دہلوی
۱۵۱۱ یاس میاں باتو حیدرآبادی
۱۵۱۲ یاس حسن علی خاں
۱۵۱۳ یاس حکیم اکرام اللہ
۱۵۱۴ یاس خیر الدین دہلوی
۱۵۱۵ یحییٰ محمد محی الدین
۱۵۱۶ یحییٰ منشی یحییٰ خان
۱۵۱۷ یعقوب میر یعقوب علی دہلوی
۱۵۱۸ یقین انعام اللہ خاں دہلوی
۱۵۱۹ یکتا خواجہ معین الدین خاں

۱۴۹۲	یکدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۴۹۶	یکرنگ	مصطفیٰ خاں بلوی	۱۴۹۹	یوسف	درویش
۱۴۹۳	یکدل	دلاور خاں	۱۴۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۱۴۹۴	یکرنگ	لالہ بشن داس	۱۴۹۸	یوسف	نواب امجد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خاں
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

مذہبی استفسارات و جوابات

اس مجموعہ میں جن مسائل پر حضرت نیازؔ نے روشنی ڈالی ہے اسکی فہرست یہ ہے

(۱) اصحاب کہف
(۲) معجزہ
(۳) انسان مجبور ہے یا مختار
.. ..
... .
.. ..
(۷) مسیح علم تاریخ کی روشنی میں
(۸) یونس و ہارون
(۹) حسن یوسف کی داستان
(۱۰) قارون
(۱۱) سامری
(۱۲) علم غیب
(۱۳) دعا
(۱۴) توبہ
(۱۵) لقمان
(۱۶) برزخ
(۱۷) یاجوج ماجوج
(۱۸) ہاروت و ماروت
(۱۹) حوض کوثر
(۲۰) امام مہدی
(۲۱) نور محمدی اور صراط
(۲۲) آتش نمرود

بہترین کتابت و طباعت دبیز کاغذ

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

گلشن ہمیشہ بہار

مصنّف | مولوی عبدالعلیم نصراللہ خاں خویشگی احمدی خودجوی۔

عہد تصنیف وطباعت | تذکرہ پہلی بار رجب ۱۲۷۰ھ/۱۸۵۳ء میں باہتمام محمد عثمان خاں خویشگی خودجوی مطبع فتح الاخبار کول سے شائع ہوا جیسا کہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف ۹۶۸ برآمد ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں "گلشن بے خار" مصنفہ شیفتہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا ورنہ شاید اس سے سال تصنیف کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ۔ یہ تذکرہ "۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء ہی میں مکمل ہوا اور اسی سال شائع کر دیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ء کو بقید حیات اور مومن خاں مومن متوفی ۱۲۶۸ھ/۱۸۵۲ء کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۲۶۸ھ/۱۸۵۲ء اور ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ء کے درمیانی سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے۔ ؎

دل مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ — جمع ہیں گلشن میں میرے ہند اور فارس کے پھول

یہ شعر دل کا ہے اور دل کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ:۔

"دل تخلص، زور آور خاں نام متوطن کول است۔۔۔ چندے گزشت کہ ازیں جہاں درگزشت" ص ۴

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب کی تصنیف قرار پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور اس میں قدما سے لیکر ۱۲۷۰ھ/۱۸۵۳ء تک کے اردو شاعروں کا ذکر آیا ہے شعرا کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دئے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے انتخابات کلام ملتے طویل ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی معاصر شعراء کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ باطن کے "گلستان بے خزاں" کے طرز پر شیفتہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو "گلشن بے خار" کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے۔ نصراللہ خوشگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ:

"نکتہ سنج، زباندان، درنظم ونثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از طرز کلامش پیداست و وسعت خاطر و جودت طبع از ریختہ قلمش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضلا۔ دانائے رموز معانی۔ بنیائے غواص نکتہ دانی۔ تذکرہ گلشن بے خار معیاراست، شستہ و رفتہ و آبدار یادگاراست۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے" لیکن یہ بھی جتا دیا ہے کہ "گلشن وخار" لازم وملزوم ہیں ——"

نصراللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ "نظیر اکبرآبادی" جن کے کلام کو شیفتہ نے بازاری قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصراللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب ولہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصراللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس لئے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اسد فتح خاں	۱۶	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم
۲	آتش خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس میر شیر علی
۳	آبرد شاہ مبارک	۱۸	آفاق میر فرید الدین	۳۳	اکبر اکبر خاں
۴	امجد نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر حسین علی خاں	۳۴	الہام شاہ بہلول
۵	آزرد سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر سید محمد میر	۳۵	الفت متکلمین
۶	آزردہ صدر الدین خاں	۲۱	احسان حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	امیر امیر الدولہ
۷	آزر جوالا پرشاد	۲۲	احسن مرزا احسن علی	۳۷	امیر نواب علی محمد خاں
۸	اخگر نرائن داس	۲۳	احقر مرزا جواد علی	۳۸	امیر امیر اللہ
۹	اخگر ظفر علی	۲۴	اختر سید اکبر علی	۳۹	امیر امیر خاں
۱۰	آزاد شیخ امیر الدین	۲۵	ارمان	۴۰	امین خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب میر امداد علی خاں	۲۶	اسد میر مانی	۴۱	امین امین الدین خاں
۱۲	آشفتہ عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام شفیع الاسلام	۴۲	امین محمد اسمٰعیل
۱۳	آشفتہ مرزا رضا علی	۲۸	اشرف مولوی محمد اشرف	۴۳	امانی میر امانی
۱۴	آشفتہ سید منور علی	۲۹	اصغر سید امجد علی	۴۴	امی روشن بیگ
۱۵	آصف نواب یحییٰ خاں	۳۰	اظہر غلام محی الدین	۴۵	امانت امانت رائے

۴۶ انتظار
۴۷ انیس نوازش خاں
۴۸ انجام نواب امیر خاں
۴۹ انشاء میر انشاء اللہ خاں
۵۰ اخلاص مولانا جلال الدین
۵۱ اخلاص کشن چند
۵۲ افصح شیخ محمد سمیع
۵۳ کتاب میں یہ نمبر چھوٹ گیا ہے
۵۴ اشرف شاہ محمد حسن
۵۵ احقر ضامن علی
۵۶ آشنا مرزا کرم بیگ
۵۷ بحر
۵۸ برکت برکت علی خاں
۵۹ برق مرزا محمد رضا
۶۰ پروانہ کنور جیونت سنگھ
۶۱ بسمل سید جبار علی
۶۲ بقا شیخ بقاء اللہ
۶۳ بیتاب خداوردی خاں
۶۴ بیتاب عباس علی خاں
۶۵ بیدڑ غوث محمد
۶۶ بیباک میر نجف علی
۶۷ بیدار میر محمدی
۶۸ بیان خواجہ احسن اللہ
۶۹ بہار ہرسہائے
۷۰ بے خود اکبر علی
۷۱ باسط باسط علی
۷۲ بخشی -
۷۳ تاباں میر عبدالحیٔ
۷۴ تاب مہتاب رائے

۷۵ تپش مرزا محمد اسمٰعیل
۷۶ تجلی سید محمد حسین
۷۷ تجلی شاہ تجلی
۷۸ تجمل محمد عظیم
۷۹ تحیّر مصطفیٰ
۸۰ ترقی مرزا تقی
۸۱ تسکین میر حسین
۸۲ تعشق میر سید محمد
۸۳ تمکین صلاح الدین
۸۴ تمنا محمد اسحاق
۸۵ تنہا محمد عیسیٰ
۸۶ توشیق میر نبی بخش
۸۷ تفتہ ہرگوپال
۸۸ ثابت مرزا معز الدین
۸۹ ثاقب شاہ شمس الدین
۹۰ جذب میر عزت اللہ خاں
۹۱ جرأت قلندر بخش
۹۲ جنون مرزا نجف علی
۹۳ جنون شاہ غلام مرتضیٰ
۹۴ جوشش شفیع محمد روشن
۹۵ جوش رحیم اللہ
۹۶ جوان مرزا نعیم بیگ
۹۷ جہاندار مرزا جہاندار
۹۸ جعفری میر باقر علی
۹۹ جہانگیر مرزا جہانگیر بیگ
۱۰۰ حاتم شیخ ظہور الدین
۱۰۱ حجام عنایت اللہ
۱۰۲ حسرت سید جعفر علی
۱۰۳ حسن سید غلام حسن

۱۰۴ حسن خواجہ حسن
۱۰۵ حسن مولوی ابوالحسن
۱۰۶ حسن مرزا احسن
۱۰۷ حسین سید غلام حسین
۱۰۸ حسین خواجہ غلام حسین خاں
۱۰۹ حشمت میر محتشم علی خاں
۱۱۰ حضور بال مکند
۱۱۱ حقیقت میر شاہ حسین
۱۱۲ حکیم محمد اشرف علی خاں
۱۱۳ حکیم محمد پناہ خاں
۱۱۴ حقیر میر امام الدین
۱۱۵ حیرت پنڈت اجودھیا پرشاد
۱۱۶ حیران میر حیدر علی
۱۱۷ حیدر میر حیدر علی خاں
۱۱۸ حیف میر چراغ علی
۱۱۹ حیرت محمد تفضل حسین
۱۲۰ حیدر حیدر شاہ
۱۲۱ خاکسار میر محمد یار
۱۲۲ خادم خادم علی خاں
۱۲۳ خادم مولوی خادم علی
۱۲۴ خاں محمد خاں
۱۲۵ خاں اشرف خاں
۱۲۶ خرد نواب فخر الدین محمد خاں
۱۲۷ خستہ غلام قطب
۱۲۸ خلق میر احسن
۱۲۹ خلیق میر مستحسن
۱۳۰ خیال غلام حسن خاں
۱۳۱ خالص مولوی نصیر الدین
۱۳۲ خرم گلاب رائے

۱۳۳	خورشید	خورشید علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سرور
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رضا	مرزا جیون	۱۹۲	سعید
۱۳۵	داغ	میر مہدی	۱۶۴	رضا	میر مہدی	۱۹۳	سکندر
۱۳۶	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان
۱۳۷	درد	خواجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان
۱۳۸	دریغ	سیّد زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام
۱۳۹	درویش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا
۱۴۰	دل	زور آور خاں	۱۶۹	رفاقت	مرزا مکین	۱۹۸	سوز
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱	یہ نمبر چھوٹا ہوا ہے — !		۲۰۰	سہراب
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سید
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۲	سرکش
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت
۱۴۷	ذرہ	رام ناتھ	۱۷۶	روشن	روشن شاہ	۲۰۵	شاد
۱۴۸	ذکاء	ذکاء اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شاداں
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاکر
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر مظہر علی	۲۰۸	شاہ
۱۵۱	ذوقی	ذوقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق
۱۵۲	ذرہ	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی	۲۱۰	شائق
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا مغل	۲۱۴	شور
۱۵۷	راسخ	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شور
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعلہ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سخنور	دیوالی سنگھ	۲۱۷	شفیق
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سرسبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا

۱۹۱	سرور	نواب میر محمد علی خاں	۲۲۰	صفا	میر صفا
۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین خاں	۲۲۱	صفا	مرزا صفا
۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی	۲۲۲	صفا	مرزا صفا
۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۲۲۳	صفا	مرزا صفا
۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۲۴	صفا	مرزا صفا
۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں	۲۲۵	صفا	مرزا صفا
۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع	۲۲۶	صفا	مرزا صفا
۱۹۸	سوز	محمد میر	۲۲۷	صفا	مرزا صفا
۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۲۲۸	صفا	مرزا صفا
۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۹	صفا	مرزا صفا
۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین	۲۳۰	صفا	مرزا صفا
۲۰۲	سید	میر غالب علی خاں	۲۳۱	صفا	مرزا صفا
۲۰۲	سرکش	کیول نین	۲۳۲	صفا	مرزا صفا
۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی	۲۳۳	صفا	مرزا صفا
۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ	۲۳۴	صفا	مرزا صفا
۲۰۶	شاداں	میر رجب علی	۲۳۵	صفا	مرزا صفا
۲۰۷	شاکر	شاکر علی شاہ	۲۳۶	صفا	مرزا صفا
۲۰۸	شاہ	سعد اللہ	۲۳۷	صفا	مرزا صفا
۲۰۹	شائق	محمد ہاشم	۲۳۸	صفا	مرزا صفا
۲۱۰	شائق	میر حاجی	۲۳۹	صفا	مرزا صفا
۲۱۱	شائق	میر محمد	۲۴۰	صفا	مرزا صفا
۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی	۲۴۱	صفا	مرزا صفا
۲۱۳	شور	مرزا جعفر	۲۴۲	صفا	مرزا صفا
۲۱۴	شور	مرزا صادق	۲۴۳	صفا	مرزا صفا
۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم	۲۴۴	صفا	مرزا صفا
۲۱۶	شعلہ	امر ناتھ	۲۴۵	صفا	مرزا صفا
۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں	۲۴۶	صفا	مرزا صفا
۲۱۸	شکوہ	محمد رضا	۲۴۷	صفا	مرزا صفا
۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین	۲۴۸	صفا	مرزا صفا

۲۲۰ شوق شیخ الٰہی بخش
۲۲۱ شوق جوہر بیگ
۲۲۲ شوق بھوگی لال
۲۲۳ شوق حافظ غلام رسول
۲۲۴ شوکت منشی سیف علی
۲۲۵ شور مرزا مکھو بیگ
۲۲۶ شورش غلام احمد
۲۲۷ شہرت امیر بخش
۲۲۸ شہیدی کرامت علی
۲۲۹ شیدا نواب معین الدین
۲۳۰ شیفتہ حافظ عبدالصمد
۲۳۱ شائق عزیز الدین حسن
۲۳۲ شیفتہ نواب مصطفیٰ خاں
۲۳۳ شیدا فتح جنگ خاں
۲۳۴ شمس درائن سنگھ
۲۳۵ شیدا میر عابد حسین
۲۳۶ شفاعت شفاعت خاں
۲۳۷ قرآن صاحبقران (امام علی)
۲۳۸ صانع نظام الدین
۲۳۹ صبا کانجی مل
۲۴۰ صبا مرزا راجہ شنکر
۲۴۱ صبر مرزا غلام حسین خاں
۲۴۲ صدق -
۲۴۳ صفدر میر صفدر علی
۲۴۴ صفدری میر صادق علی
۲۴۵ صنعت کریم الدین
۲۴۶ صاحب سعادت یار خاں
۲۴۷ ضمیر شیخ مداری
۲۴۸ ضمیر گنگا داس

۲۴۹ ضیاء میر ضیاء الدین
۲۵۰ ضیاء مرزا ضیاء
۲۵۱ ضیاء ضیاء الدین
۲۵۲ ضامن غلام ضامن
۲۵۳ طالب مہتاب رائے
۲۵۴ طالب طالب حسین
۲۵۵ طرب جھبو مل
۲۵۶ طپاں مرزا محمد علی بیگ
۲۵۷ طوماس طوماس
۲۵۸ طالب مولوی شبراتی
۲۵۹ ظاہر میر محمدی
۲۶۰ ظفر مرزا ابوظفر
۲۶۱ ظہور حافظ ظہور اللہ بیگ
۲۶۲ عزیز مہاراج سنگھ
۲۶۳ عالی
۲۶۴ عالی جاہ
۲۶۵ عارف محمد عارف
۲۶۶ عارف میر عارف علی
۲۶۷ عاجز نذر آور سنگھ .
۲۶۸ عاصی منشی امداد حسین
۲۶۹ عاشق بخشی بھولا ناتھ
۲۷۰ عاشق رام سنگھ
۲۷۱ عاشق مہدی علی خاں
۲۷۲ عاشق نبی بخش
۲۷۳ عاشقی آغا حسین قلی خاں
۲۷۴ عشق غلام علی
۲۷۵ عشرت میر غلام علی
۲۷۶ عظیم مرزا عظیم بیگ
۲۷۷ عظمت میر عظمت اللہ

۲۷۸ عیشی طالب علی خاں
۲۷۹ ہجرت میر ضیاء الدین
۲۸۰ عزلت سید عبدالغنی
۲۸۱ عزیز منشی عزیز اللہ
۲۸۲ عشق خواجہ رکن الدین
۲۸۳ عشق میر عزت اللہ
۲۸۴ عشق منولال
۲۸۵ عیاش سید یعقوب
۲۸۶ عشق وجیہہ الدین
۲۸۷ عاجز کاشی ناتھ
۲۸۸ عاشق احمد یار خاں
۲۸۹ عنایت سید عنایت علی
۲۹۰ غالب بہادر بیگ خاں
۲۹۱ غالب مرزا نوشہ
۲۹۲ غضنفر غضنفر علی
۲۹۳ غمگین میر سید علی
۲۹۴ غفلت احمد
۲۹۵ غمی مولوی عبدالقادر
۲۹۶ فارغ میر احمد یار خاں
۲۹۷ فدا فدا شاہ
۲۹۸ فدا ٹیکا رام
۲۹۹ فدا لچھمی رام
۳۰۰ فدوی
۳۰۱ فدوی مرزا محمد علی
۳۰۲ فرحت امیر علی
۳۰۳ فراق حکیم ثناء اللہ
۳۰۴ فصیح مرزا جعفر علی
۳۰۵ فغاں اشرف علی خاں
۳۰۶ فقیر میر شمس الدین

۳۰۷ نگار سید حسین
۳۰۸ فیض پنڈت کریا کشن
۳۰۹ فارغ فارغ شاہ
۳۱۰ فدا مرزا محمد بیگ
۳۱۱ قائم شیخ محمد قیام الدین
۳۱۲ قاسم سید قاسم علی خاں
۳۱۳ قاسم حکیم میر قدرت اللہ
۳۱۴ قاصر مرزا ببر علی
۳۱۵ قدرت شاہ قدرت اللہ
۳۱۶ قدرت مولوی قدرت اللہ
۳۱۷ قربان میر محمدی
۳۱۸ قلندر قلندر علی
۳۱۹ قمر مرزا حاجی
۳۲۰ قیس مدار بیگ (احمد علی بیگ
۳۲۱ قمر مولوی نصر اللہ خاں
۳۲۲ کامل پنڈت ٹھاکر داس
۳۲۳ کبیر حکیم کبیر علی
۳۲۴ کرم شیخ غلام عباس
۳۲۵ کرم مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۶ گرفتار سنگی بیگ
۳۲۷ کلو میر کلو
۳۲۸ کلیم میر محمد حسین
۳۲۹ کمال شاہ کمال الدین حسین
۳۳۰ کوثر مہدی علی خاں
۳۳۱ گویا فقیر محمد خاں
۳۳۲ لطیف میر لطیف علی
۳۳۳ لطیف مرزا علی
۳۳۴ مایل میر محمدی
۳۳۵ مائل مرزا محمد بیگ

۳۳۶ مبتلا مرزا کاظم
۳۳۷ مجذوب مرزا غلام حیدر بیگ
۳۳۸ مجرم رحمت اللہ
۳۳۹ محزون میر ناصر خاں
۳۴۰ محزون عالم شاہ
۳۴۱ محورہ حسین علی خاں
۳۴۲ محب شیخ ولی اللہ
۳۴۳ محبت نواب محبت خاں
۳۴۴ محنت مرزا حسین علی خاں
۳۴۵ مظہر شاہ مظہر اللہ
۳۴۶ محشر مرزا علی نقی
۳۴۷ محترم خواجہ محترم علی خاں
۳۴۸ مرزا مرزا محمد اسمٰعیل
۳۴۹ محمود محمود خاں
۳۵۰ مسرور مرزا سنگی بیگ
۳۵۱ مشیر قطب الدین
۳۵۲ مشتاق عبداللہ خاں
۳۵۳ مصدر میر عاشاء اللہ خاں
۳۵۴ مصحفی غلام ہمدانی
۳۵۵ مضمون شرف الدین
۳۵۶ مضطر ٹھاکر پرشاد
۳۵۷ مضطر کنور سین
۳۵۸ مظہر مرزا جان جاناں
۳۵۹ مغنی محمد امین
۳۶۰ معروف الٰہی بخش خاں
۳۶۱ مغموم میر مشیت علی
۳۶۲ مقبول مقبول نبی
۳۶۳ ملول شاہ شرف الدین
۳۶۴ ملو

۳۶۵ ممنون نظام الدین
۳۶۶ منیر وجیہہ الدین
۳۶۷ منیر خواجہ آفتاب خاں
۳۶۸ منشی میر محمد حسین
۳۶۹ منشی میر غلام علی
۳۷۰ مشتاق چتر بھوج
۳۷۱ منتظر نور الاسلام
۳۷۲ منعم قاضی نور الحق
۳۷۳ منصف منصف علی خاں
۳۷۴ منت میر قمر الدین
۳۷۵ موزوں میر فرزند علی
۳۷۶ موزوں پنڈت امر پرشاد
۳۷۷ ممتاز عبدالملک
۳۷۸ مونس حکیم سعادت علی خاں
۳۷۹ مومن مومن خاں
۳۸۰ میر میر محمد تقی
۳۸۱ مشتاق فرزند علی
۳۸۲ مہر آغا علی خاں
۳۸۳ منتظر میر خواجہ بخش
۳۸۴ مظلوم مظلوم شاہ
۳۸۵ نالاں محمد عسکری
۳۸۶ نامی نواب مرزا حسام الدین حیدر
۳۸۷ ناسخ شیخ امام بخش
۳۸۸ نثار عبدالرسول
۳۸۹ نثار محمد امان
۳۹۰ نشاط مولوی الٰہی بخش
۳۹۱ نشاط الیشری سنگھ
۳۹۲ نصیر شاہ نصیر الدین
۳۹۳ نظیر شیخ ولی محمد

۳۹۴	نظام	غازی الدین خاں	۴۰۳	واقف		۴۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں	۴۰۴	والہ		۴۱۳	ہمت	
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق	۴۰۵	والہ	رحمت خاں	۴۱۴	ہوش	غلام مرتضےٰ
۳۹۷	نکہت	نور علی بیگ	۴۰۶	وفا	سید ببر علی خاں	۴۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں ہوسؔ
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں	۴۰۷	وحشت	غلام علی خاں	۴۱۶	ہدایت	ہدایت علی
۳۹۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۴۰۷	وزیر	نواب وزیر علی خاں	۴۱۷	یاس	خیرالدین
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد	۴۰۸	ولی	-	۴۱۸	یقین	انعام اللہ خاں
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۴۰۹	وحشت	فقیہہ الدین	۴۱۹	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۴۰۲	نور	شاہ الہ نور خاں	۴۱۰	واثقی	شیخ حیدر علی	۴۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں
			۴۱۱	ہادی	میر محمد جواد علی خاں			

ماجدولین نمبر

(زیر طبع)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں ایک بیمثل فرانسیسی ادیب کی ایک شاہکار ٹریجڈی کو اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ ادب اور جذبات نگاری کے لحاظ سے یہ خصوصی شمارہ اپنی نظیر نہیں رکھتا۔

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

گلستانِ سخن

مصنف مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی۔

عہد تصنیف وطباعت خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۰ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۷۱ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی تقطیع کے ۹۶ صفحات ہیں۔ ۱۹۸۲ء/۱۳۹۲ھ میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنف نے صراحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ بعہد ابوظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنف نے "آثار المعاصرین" رکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوش نے اس کا تاریخی نام "گلستان سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۷۱ھ کے علاوہ سمیت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۹۱۱ء اور ۱۲۶۲ھ نکالے گئے ہیں۔ اور کئی شاعروں کے قطعات تاریخ میں شامل ہیں جن میں ایک فارسی قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصلح قوم سرسید احمد خاں کا بھی ہے۔ سرسید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آہی تخلص رکھتے تھے۔ سرسید کا قطعہ یہ ہے۔

کلکِ صابر نگاشت تذکرۂ — کہ از و خوب تر بہ دہر مجو
سال تاریخ چشم او آہی — ذکرِ یاراں بہم است بگو

خصوصیات تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساقی نامے ۱۲۷۱ کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبان و بیان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ یہ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ "اس دیباچہ کو ایک مقدمہ اور تین مقصد میں تقسیم کرتا ہوں۔ مقدمہ زبان کے معنی اصلی اور اس کی تحقیق میں کہ آغاز آفرینش میں زبان ایک تھی یا متعدد اور اگر ایک تھی تو اول کونسی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں بہم پہنچیں"۔

مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجوہ استعمال الفاظ فصیح اور ترک کلمات غیر فصیح۔

مقصد دوسرا حد شعر اور موجد اشعار اور عروض وقافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔

مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف۔"

مذکورہ بالا مقاصد پر صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء کا

ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تذکرہ کا آغاز صدر الدین آزردہ کے نام سے ہوتا ہے اور اس انداز سے گویا تذکرہ ان کے نام معنون کیا گیا ہے۔ تذکرہ اردو زبان میں ہے اور اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر ہے جو اس وقت حیات تھے۔ اور دہلی سے تعلق رکھتے تھے۔ حالات زندگی بہت مختصر اور اشعار کے انتخابات خاصے طویل ہیں۔ تنقید عنصر نہ ہونے کے برابر ہے صرف یہ کہ ایک معاصر کی حیثیت سے مصنف نے شعراء کے متعلق بعض مفید معلومات بہم پہنچائی ہیں۔

فہرست شعراء:

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزردہ مولوی مفتی صدرالدین	۲۳	ارشاد مولوی محمد ارشاد	۴۵	ایجاد مرزا رحیم الدین
۲	آباد محمد یعقوب علی	۲۴	اسرار مرزا سپہر شکوہ	۴۶	باقر میر باقر علی جوہری
۳	آتش خواجہ حیدر علی	۲۵	اسیر میر مکرم علی	۴۷	بحر میر امداد علی
۴	آذر ذوالفقار علی خاں	۲۶	اسیر سید نہال نبی	۴۸	بدر بدرالدین کرنالوی
۵	آزاد مرزا اعظم شاہ	۲۷	اسیر گلزار علی	۴۹	بدر مرزا بلاقی
۶	آشفتہ گلاب سنگھ	۲۸	اشکی جگت نرائن کشمیری	۵۰	برق نجم الدین قاضی
۷	آشفتہ حکیم منور علی	۲۹	اشکی مرزا غلام محی الدین عرف مرزا تمی	۵۱	بسمل محمد عبدالحکیم
۸	آشفتہ امرناتھ پنڈت	۳۰	اشرف نواب اشرف حسین خاں	۵۲	بسمل حافظ محمد حسین
۹	آشوب میر امداد علی	۳۱	افضل بخش فیض علی خاں	۵۳	بسمل نواب امیر حسن خاں
۱۰	آصف مرزا محمد باقر شیرازی	۳۲	اکرام اکرام اللہ خاں	۵۴	بسمل رام کشن پنڈت
۱۱	آغا آغا مرزا	۳۳	امانت میر امانت علی	۵۵	بشیر میر بشارت علی
۱۲	آفی نواب احمد یار خاں	۳۴	امانت آغا حسین لکھنوی	۵۶	بلند صفدر علی بیگ
۱۳	آگاہ سید محمد رضا معروف احمد رضا	۳۵	امین مولوی امین الدین	۵۷	بلبل پنڈت گوری شنکر
۱۴	آہی اشرف	۳۶	امراؤ علی امراؤ علی خاں	۵۸	بنو بنو
۱۵	آہی میر عبدالرحمٰن	۳۷	امی روشن بیگ	۵۹	بیتاب نواب عباس علی خاں
۱۶	اثر عبدالرزاق	۳۸	امیر مرزا امیر بیگ	۶۰	بیتاب کشن نرائن
۱۷	احسان	۳۹	امیر میر امیر علی	۶۱	بیتاب محمد جعفر علی
۱۸	احمد مولوی احمد علی	۴۰	انداز مرزا غلام حسین	۶۲	بیخود محمد نظام الدین خاں
۱۹	احمد مرزا احمد بیگ	۴۱	انصاف عبدالرحمٰن خاں اکبرآبادی	۶۳	بیدل غلام حسین
۲۰	احقر سید غلام نبی	۴۲	انیس میر ببر علی	۶۴	بیمار شیخ علی بخش
۲۱	اختر محمد صادق خاں	۴۳	اوج عبداللہ خاں	۶۵	پارسا منشی فیض پارسا
۲۲	اختر مرزا وجیہ الدین	۴۴	اوج لالہ سکھی کشور	۶۶	پارسا غلام علی

۶۷	پذیر	پذیر	۹۶	تصویر	میاں بین	۱۲۵	جلیس	ابو وردی خاں
۶۸	پریشان	عبدالرحیم پیرجی	۹۷	تعشق	مولوی سید محمد	۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۶۹	پریشان	مندلال برہمن	۹۸	تفتہ	منشی ہرگوپال	۱۲۷	جمیل	جمیل الدین
۷۰	پری	جمن	۹۹	تمنا	عبدالرحمٰن	۱۲۸	جنوں	شیخ غلام محی الدین احمد
۷۱	پناہ	محمد پناہ نوربافت	۱۰۰	تمنا	مرزا مغل جان	۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معروف اللہ دیا
۷۲	پورن	پورن سنگھ کایستھ	۱۰۱	تمکین	میر سعادت علی	۱۳۰	جوش	نظام الدین
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ	۱۰۲	تمیز	نواب احمد علی خاں	۱۳۱	جوہر	جوہر
۷۴	پیام	مرزا حیدر بیگ	۱۰۳	تنویر	خدا بخش خاں	۱۳۲	جولان	اولاً الف خاں بعد الف شاہ
۷۵	پیر	حال مہاراج سنگھ برہمن	۱۰۴	تنہا	آگا	۱۳۳	چالاک	میر قدرت اللہ
۷۶	پیرا	پیرا	۱۰۵	توقیر	عبدالقادر	۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۷۷	پیک	کریم اللہ	۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی	۱۳۵	چمن	گل محمد کشمیری
۷۸	تاب	میر حیدر	۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخر الدین	۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۷۹	تاب	مرزا الطاف اشرف	۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان	۱۳۷	حزیں	میر بہادر علی
۸۰	تابش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۰۹	ثابت	مرزا معز الدین	۱۳۸	حسرت	منولال (کایستھ)
۸۱	تاثیر	حافظ محمد حسین	۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی	۱۳۹	حسرت	حافظ عبدالرحمٰن
۸۲	تارک	میر بقا اللہ	۱۱۱	ثبات	مہر علی	۱۴۰	حسن	میر حسن
۸۳	تائب	شیخ محمد اکرم	۱۱۲	ثروت	محمد بخش	۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخر الدین
۸۴	تپش	یوسف علی	۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہد	۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۸۵	تحیر	مولوی غلام مصطفےٰ تہیں	۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوپالوی	۱۴۳	حقارت	میر ممن
۸۶	تحسین	محمد حسین خاں	۱۱۵	ثمر	احمد سعید	۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۸۷	تحسین	علی مولا خاں	۱۱۶	ثنا	مولوی ثنا اللہ	۱۴۵	حقیر	منشی نبی بخش
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ	۱۱۷	ثناقی	مرزا عاشور بیگ	۱۴۶	حکیم	حکیم نہال الدین
۸۹	تسکین	تسکین	۱۱۸	ثواب	سعادت علی	۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۹۰	تسلی	میر شجاعت علی	۱۱۹	جان صاحب	میر یار علی	۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۹۱	تسلیم	حاتم خاں	۱۲۰	جاں نثار	میاں جی غلام فرید	۱۴۹	حوشم	منشی [illegible] چند
۹۲	تشنہ	محمد علی	۱۲۱	جذب	میر عزت اللہ خاں عرف میر بھکاری	۱۵۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۹۳	تشہیر	مرزا مغل بیگ	۱۲۲	جراح	غلام ناصر کشمیری	۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۹۴	تصدیق	نواب مہدی حسین خاں	۱۲۳	جعفری	میر باقر علی	۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۹۵	تصور	نبی بخش	۱۲۴	جعفری	محمد جعفر	۱۵۳	حیران	میر ولایت

۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا رمضانی	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	لچھمی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حمید خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پرشاد کھتری	۱۹۰	رضی	سیف الدولہ سید رضی خاں بہادر صلابت جنگ	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام نرائن	۱۹۱	رفعت	.....	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا اخضر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محب اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مرزا کلو
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	ریخ	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	فردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخر الدین
۱۶۹	خمار	امرناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سید	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خموش	مرزا خدا یار	۱۹۹	رہا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خورشید	خورشید احمد لکھنوی	۲۰۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میران شاہ مرزا دارا بخت	۲۰۲	زرد	شیخ بلاقی	۲۳۱	شاد	شیو پرشاد
۱۷۴	داغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہہ	مظہر الدولہ نواب جہانگیر محمد	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین عرف مرزا کلن	۲۳۳	شاکی	مرزا بختاور شاہ بہادر
۱۷۶	ذکا	خوب چند	۲۰۵	زیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا فخسہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا نور الدین
۱۷۸	راجہ	مہاراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شائق	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپہر	شتاب خاں	۲۳۷	شتاب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسا رام

۲۴۱ شرر مرزا غیاث الدین
۲۴۲ شرر مرزا جعفر
۲۴۳ شرم تہور بیگ
۲۴۴ شریر منشی کریم الدین
۲۴۵ ششدر مرزا روشن الدولہ
۲۴۶ ششدر مرزا حاجی قادر بخش
۲۴۷ شفقت میر محمد حسین
۲۴۸ شفقت میر بشارت علی
۲۴۹ شفق سعد الدین خاں بہادر صولت جنگ
۲۵۰ شفق دولت رام مخمور وش
۲۵۱ شفق تلسی رام
۲۵۲ شکیبا شیخ غلام حسین
۲۵۳ شوق عنایت اللہ
۲۵۴ شوق حافظ غلام رسول
۲۵۵ شوکت میر حسن علی
۲۵۶ شہرت مرزا حاجی
۲۵۷ شہرہ مرزا نصیر الدین حیدر
۲۵۸ شہید مولوی فخر الدین حسین خاں
۲۵۹ شہیدی کرامت علی
۲۶۰ شیدا مرزا فخر الدین معروف مرزا
۲۶۱ شیدا اسلام بیگ
۲۶۲ شیدا آبرو
۲۶۳ شیدائی مولوی ابو الحسن
۲۶۴ شیدائی مرزا رمضان بیگ
۲۶۵ شیفتہ نواب محمد مصطفےٰ خاں
۲۶۶ شیون حافظ سید اکبر علی مبرور
۲۶۷ صابر مرزا قادر بخش بہادر
۲۶۸ صاحب شیر زماں خاں
۲۶۹ صادق محمد عزیز الدین
۲۷۰ صادق تہور بیگ
۲۷۱ صادق شیخ محمد صادق قریشی
۲۷۲ صالح مرزا مصلح الدین
۲۷۳ صبر اجودھیا پرشاد
۲۷۴ صبور معین الدین
۲۷۵ صدر محمد صدر الدین علوی
۲۷۶ صدق شیخ محمد اشارت علی
۲۷۷ صغیر میاں نجم الدین
۲۷۸ صفا مرزا سعید الدین عرف مرزا ننھے
۲۷۹ صفا پیرن شاہ۔
۲۸۰ صفدر صفدر بیگ
۲۸۱ صفدری میر صادق علی
۲۸۲ صفوت میر صفوت علی
۲۸۳ صفیر میاں جان
۲۸۴ صفیر میر امداد علی
۲۸۵ صفی محمد صفی اللہ
۲۸۶ صلاح محمد صلاح
۲۸۷ صمیم تلسی داس
۲۸۸ صولت قاسم علی خاں
۲۸۹ صہبائی امام بخش
۲۹۰ ضابط مہر علی
۲۹۱ ضاحک شیخ مراد بخش
۲۹۲ ضامن مولوی ضامن علی
۲۹۳ ضامن محمد ضامن
۲۹۴ ضایع میر خیر الدین ناگوری
۲۹۵ ضبط کالے خاں
۲۹۶ ضرغام مرزا بہادر بیگ
۲۹۷ ضرورت محمد جمیل
۲۹۸ ضعف عابد حسین
۲۹۹ ضعف شجاعت علی
۳۰۰ ضمان میر محمد کامل
۳۰۱ ضمیر نرائن داس پنڈت
۳۰۲ ضمیر گنگا داس
۳۰۳ ضمیری مرزا مظہر
۳۰۴ ضو منشی کمال الدین
۳۰۵ ضیاء ولی اللہ اکبر آبادی
۳۰۶ ضیائی میر بدر الدین
۳۰۷ ضیغم شاہ کلو
۳۰۸ طالب محمد یعقوب
۳۰۹ طالب حافظ طالب
۳۱۰ طاہر محمد طاہر قندہاری
۳۱۱ طرب مولوی رحیم بخش
۳۱۲ طرب موتی لال
۳۱۳ طرب دھومی لال
۳۱۴ طرز احمد حسین
۳۱۵ ظالم ظالم سنگھ برہمن
۳۱۶ ظاہر رام پرشاد
۳۱۷ ظرافت (شاعرہ)
۳۱۸ ظریف میر امام اللہ
۳۱۹ ظفر سراج الدین محمد بہادر شاہ
۳۲۰ ظہور مولوی ظہور علی
۳۲۱ ظہور احمد جان
۳۲۲ ظہور حافظ محمد ظہور
۳۲۳ ظہیر سید محمد جان
۳۲۴ عاجز پیر جی شرف الحق
۳۲۵ عاجز مرزا عبد اللہ بیگ
۳۲۶ عارف نواب زین العابدین خاں
۳۲۷ عاشق عاشق علی

۳۲۸	عاشق	مرزا نظام الدین	۳۵۷	غلطاں	کریم بخش	۳۸۶	قابل	مرزا علی بخش	
۳۲۹	عاشق	اقبال حسین	۳۵۸	غم	محمد الف خاں	۳۸۷	قادر	مرزا قادر شکوہ	
۳۳۰	عاشق	مرزا رحمت بخش منچلے	۳۵۹	غم	مہتاب سنگھ	۳۸۸	قاری	قاری علی احمد	
۳۳۱	عاصی	گھنشیام رائے	۳۶۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۸۹	قاسم	میر قاسم علی	
۳۳۲	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۳۶۱	غمگین	میر عبداللہ	۳۹۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	
۳۳۳	عالی	مولوی امیر علی	۳۶۲	فاخر	مرزا چھنگا	۳۹۱	قاسم	حکیم قدرت اللہ جان	
۳۳۴	عبرت	دولت رام	۳۶۳	فایز		۳۹۲	قاسم	میر قاسم علی منصف	
۳۳۵	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز	۳۶۴	فائق	مرزا عبدالقادر بیگ	۳۹۳	قلق	سلطان خاں	
۳۳۶	عزیز	مرزا عزیز الدین	۳۶۵	فخر	محمد فخر الدین خاں	۳۹۴	قلق	غلام مولا عرف مولا بخش	
۳۳۷	عزیز	عبدالعزیز	۳۶۶	فخر	محمد فخر الدین	۳۹۵	قلق	محمد امجد علی	
۳۳۸	عزیز	یوسف علی خاں	۳۶۷	فدا	مرزا بلند بخت	۳۹۶	قمر	مرزا قمر	
۳۳۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۳۶۸	فدا	مرزا سکندر بخت	۳۹۷	قمر	حافظ قمر الدین	
۳۴۰	عسس	بدرالدین	۳۶۹	فراسو	فراسو (قوم انگریز)	۳۹۸	قمر	محمد قمر الدین خاں اکبرابادی	
۳۴۱	عسکری	محمد حسن عسکری	۳۷۰	فراق	حکیم ثنا اللہ خاں	۳۹۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین	
۳۴۲	عشرت	مرزا کلن	۳۷۱	فراق	میر حیات اللہ	۴۰۰	قیس	حافظ عبدالحئی	
۳۴۳	عشق	حکیم عزت اللہ خاں	۳۷۲	فرحت	محمود علی خاں	۴۰۱	قیس	محمد عنایت اللہ	
۳۴۴	عظیم	مولوی فضل عظیم	۳۷۳	فرحت	بشن پرشاد	۴۰۲	قیصر	مرزا خدا بخش	
۳۴۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۷۴	فرحت	شیخ حسن علی	۴۰۳	کامل	مرزا ناصر الدین معروف بہ محمد مرزا	
۳۴۶	علوی	مولوی عبداللہ خاں	۳۷۵	فروغ	محمد عمر سلطان	۴۰۴	کامل	سدرسکھ پنڈت کشمیری	
۳۴۷	علی	مولوی امانت علی	۳۷۶	فروغ	خواجہ نورالدین خاں بہادر معروف بہ سوڈے	۴۰۵	کرامت	کرامت اللہ شاہ	
۳۴۸	علی	قطب علی	۳۷۷	فسوں	مرزا کریم بخش	۴۰۶	کاظم	کاظم علی	
۳۴۹	علیل	شیخ نصیر الدین	۳۷۸	فصاد	بنو	۴۰۷	کیف	فضل احمد	
۳۵۰	عیش	حکیم آغا جان	۳۷۹	فضل	فضل الرحمن	۴۰۸	گرم	مظفر خاں	
۳۵۱	عیش	رائے عزت سنگھ	۳۸۰	فغاں	لال جی پرشاد پنڈت	۴۰۹	گویا	فقیر محمد خاں	
۳۵۲	غافل	میر سید محمد	۳۸۱	فکری	مرزا ممن	۴۱۰	لطف	حفیظ اللہ	
۳۵۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	۳۸۲	فگار	میر حسین	۴۱۱	لطیف	دولت سنگھ	
۳۵۴	غالب	انور علی	۳۸۳	فوق	میر بادشاہ	۴۱۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ	
۳۵۵	غریب	غریب اللہ	۳۸۴	فیاض	شیخ فیض الحسن	۴۱۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ	
۳۵۶	غفور	محمد غفور کشمیری	۳۸۵	فیض	مولوی فیض الحسن	۴۱۴	مبتلا	پنڈت اجودھیا پرشاد	
						۴۱۵	مبین	حافظ قطب الدین	
						۴۱۶	متین	رائے کانجی سہائے	

۴۱۷ مجرد محمد پناہ
۴۱۸ محب شاہزادہ بہرام شاہ
۴۱۹ محب میر ابوالقاسم
۴۲۰ محبت عنایت اللہ
۴۲۱ محبوب محبوب خاں
۴۲۲ محزون محمد ناصر جان محمدی
۴۲۳ محزون مرزا منگو
۴۲۴ محزون آغاز
۴۲۵ محسن حافظ محسن
۴۲۶ محمود محمود علی خاں
۴۲۷ محمود مرزا محمود شاہ
۴۲۸ محو غلام نواب حسن خاں
۴۲۹ محوی محمد بیگ
۴۳۰ مخمور شیخ غلام حسنین
۴۳۱ مخیر محمد احسان اللہ
۴۳۲ مدبّر سید امیر الدین
۴۳۳ مرحوم مرزا محمد یار بیگ
۴۳۴ مرزا مرزا حسین بخش
۴۳۵ مرزا مرزا علی
۴۳۶ مرزا مرزا جہانگیر بیگ
۴۳۷ مرزا مرزا جان
۴۳۸ مروت مرزا باز خاں
۴۳۹ مست سرمست خاں
۴۴۰ مسرور نواب غلام حسین خاں
۴۴۱ مشتاق کریم خاں
۴۴۲ مشتاق مشتاق علی خاں
۴۴۳ مشتاق مشتاق حسین
۴۴۴ مشتاق غلام علی
۴۴۵ مشتہر احمد حسین

۴۴۶ مشفق احمد بیگ
۴۴۷ مشہور پنڈت رادھا کشن
۴۴۸ مشیر حافظ قطب الدین
۴۴۹ مضطر پنڈت کنہیا لال
۴۵۰ مضطر مرزا سنگی
۴۵۱ مضطر مرزا خسرو شکوہ عرف مرزا آغا جان
۴۵۲ مضطر محمد اسد اللہ
۴۵۳ مضطر مرزا مظفر
۴۵۴ معروف نواب الٰہی بخش
۴۵۵ معزز سید محمد علی
۴۵۶ معزز میر عزیز الدین
۴۵۷ معین معین الدین
۴۵۸ مفتون حکیم دل آگوشین ڈسلوا پرتکیز خاں
۴۵۹ مفتون مرزا کریم بخش
۴۶۰ ملول محمد یار
۴۶۱ ممتاز سید میاں
۴۶۲ ممنون میر نظام الدین
۴۶۳ منتظر میاں جان خاں
۴۶۴ منشی ہول چند
۴۶۵ منصف مرزا احمد بخش
۴۶۶ منعم منشی مومن لال
۴۶۷ منعم مکند لال
۴۶۸ منیر وجیہ الدین
۴۶۹ موج خدا بخش
۴۷۰ موزوں مرزا قادر بخش
۴۷۱ مومن محمد مومن خاں
۴۷۲ مہجور مرزا ہدایت علی
۴۷۳ مہجو کرپا رام
۴۷۴ مہر مہر علی

۴۷۵ مہر مرزا حاتم علی
۴۷۶ میکش میر احمد حسین
۴۷۷ نادان مولوی محمد بخش
۴۷۸ نادر شنکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۷۹ نازنین مرزا علی بیگ
۴۸۰ ناسخ شیخ امام بخش
۴۸۱ ناصر مرزا محمد علی بیگ
۴۸۲ ناظم میر یحییٰ
۴۸۳ ناکام مکرم علی فتح آبادی
۴۸۴ نالاں منوا لال
۴۸۵ نامی نواب مرزا صمام الدین حیدر خاں بہادر
۴۸۶ نامی بلدیو سنگھ
۴۸۷ نایاب عباس علی
۴۸۸ نثار میر نثار علی علوی
۴۸۹ نجم میر نجم الدین
۴۹۰ ندا مرزا معین الدین
۴۹۱ ندیم محمد عسکری
۴۹۲ نزہت مرزا کرامت اللہ
۴۹۳ نسیم مولوی نسیم اللہ
۴۹۴ نسیم محمد یعقوب
۴۹۵ نسیم دیا شنکر پنڈت کشمیری
۴۹۶ نسیم نسیم اللہ
۴۹۷ نشاط منشی لبنت سنگھ
۴۹۸ نشاط میر نن شاہ
۴۹۹ نصیر شاہ نصیر الدین
۵۰۰ نصیر نصیر الدین
۵۰۱ نظیر شیخ ولی اکبر آبادی
۵۰۲ نظیر گنپت رائے
۵۰۳ نقشی بدر الدین علی خاں

۵۰۴	نکہت	حافظ غلام احمد	۵۱۵	وحشت	غلام علی خاں	۵۲۶	ہجر	مولوی محمد حسین
۵۰۵	نکہت	مرزا نیاز علی بیگ	۵۱۶	وحشت	میر حبیب احمد	۵۲۷	ہجر	میر جمیل الدین
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ	۵۱۷	وحشت	مرزا کبیر الدین	۵۲۸	ہدہد	عبدالرحمٰن
۵۰۷	نواب	مرزا خرم بخت	۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر	۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۰۸	نورِ حق	شاہ محمد جمیل	۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۵۳۰	ہوشیار	منشی کیول رام
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی	۵۲۰	وصل	محمد علی خاں	۵۳۱	ہنر	مرزا بختاور بخت
۵۱۰	نیّر رخشاں	محمد ضیاء الدین بہادر	۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت	۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد	۵۲۲	وفا	میر حیدر علی	۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی	۵۳۴	یاور	میر امام الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں	۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر	۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۱۴	وجود	سید محمد علی	۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں	۵۳۶	یل	عبدالقادر
						۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

ترغیبات جنسی

مولانا نیازؔ فتحپوری کی معرکتہ الآرا تصنیف جس میں فحاشی کی تمام فطری و غیر فطری قسموں کے حالات، ان کی تاریخ و نفسیاتی اہمیت پر نہایت شرح و بسط کے ساتھ محققانہ تبصرہ کیا گیا ہے کہ فحاشی دنیا میں کب اور کس طرح رائج ہوئی۔

قیمت۔ ۵ روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲۔ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

سخنِ شعرا

مصنّف | عبدالغفور نساخ

عہد تصنیف و طباعت | سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۳ھ نکلتا ہے۔ سبب تصنیف کے متعلق نساخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے "میں نے بھی چاہا کہ شریت تالیف سے کوزے بھروں اور اس کو قند مکرر کروں۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اطناب و اعجاز اور احوال شعرا میں اختصار و ایجاز اور حالات ابنائے زمان کو بقدر طاقت بشری جامع اور شوذ و زواید کو مانع ہو۔ بحمداللہ یہ ناوک عزم فراد میں دوچار ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا" تیار ہوا" اس سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۹ھ کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا جو ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ میں یعنی تکمیل کے دس سال بعد مطبع نول کشور لکھنؤ سے شائع ہوا اس میں اوسط تقطیع کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سا دیباچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ "آشفتہ" منور حسن متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ھ برآمد ہوتے ہیں۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدما سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے۔ لیکن نساخ کی توجہ حالات زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے۔ اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی انہوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفتہ کے سے تبصرے بھی ان کے یہاں نہیں ملتے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں قواعد عروض، علم بیان اور بدیع و زبان و بیان کے دوسرے عیوب و محاسن کو انھوں نے بڑی وضاحت سے بیان کیا ہے۔ مثلاً ص ۵۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیغم کے کلام میں صنائع لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً التزام سے کلام لیا ہے۔ ورنہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق ص ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدلال کے صرف اس قدر لکھتے ہیں کہ "وہ صرف مرثیے کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرثیہ عیوب سے پاک نہیں ہے۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد محمد یعقوب	۲۶	احمد احمد بیگ	۵۱	آرام خیر اللہ
۲	آباد مہدی حسن	۲۷	احمد غلام احمد	۵۲	آرام پریم ناتھ
۳	ابر تفضل حسین	۲۸	احمد احمد خاں	۵۳	آرام مکھن لال
۴	ابن دین رضا	۲۹	احمد احمد علی	۵۴	آرزو سراج الدین علیخاں
۵	آتش حیدر علی	۳۰	احمد غلام احمد	۵۵	آرزو مرزا محمد علی
۶	آتش غلام حسین	۳۱	احمد احمد علی خاں	۵۶	آرزو علاؤالدین
۷	اثل عبدالجلیل	۳۲	احمد احمد شاہ	۵۷	آرزو طالب حسین
۸	اثر حسین علیخاں	۳۳	احمد احمد بیگ	۵۸	ارشد ارشد علی
۹	اثر سید محمد میر	۳۴	احمدی نور الدین	۵۹	ارشد عبدالغنی
۱۰	اثر عبدالرزاق	۳۵	احمدی شیخ احمد	۶۰	ارمان شاہ علی
۱۱	آثم غلام مصطفیٰ	۳۶	احمدی احمد علی	۶۱	ارمان راجہ جمن جی
۱۲	آثم ہربر حسین	۳۷	اختر اکبر علی	۶۲	آزاد ضیاء الدین
۱۳	اجل شاہ محمد اجل	۳۸	اختر عبدالغفار	۶۳	آزاد غلام علیخاں
۱۴	احسان عبدالرحمان	۳۹	اختر واجد علی شاہ	۶۴	آزاد امیر الدین
۱۵	احسن محمد احسن	۴۰	اختر محمد صادق	۶۵	آزاد اعظم شاہ
۱۶	احسن فرزند حسن	۴۱	اختر وجیہہ الدین	۶۶	آزاد رام سنگھ
۱۷	احسن محمد احسن	۴۲	اخگر اصغر حسین	۶۷	آزاد الگزینڈر
۱۸	احسن احسن علی	۴۳	اخگر عسکری	۶۸	آزاد فقیر اللہ
۱۹	احسن حسین علیخاں	۴۴	اخگر فرزند علی	۶۹	آزردہ صدر الدین خاں
۲۰	احسن احسن اللہ	۴۵	اخگر احمد نور خاں	۷۰	ازل آغا حسین
۲۱	احقر سید غلام نبی	۴۶	اخگر آغا خاں	۷۱	آسان بہنجی آرام
۲۲	احقر بلدیو پرشاد	۴۷	ادب احمد حسین	۷۲	اسحاق اسحاق علیخاں
۲۳	احقر جواد علی تربلک	۴۸	ادراک مرزا باقر	۷۳	اسد میر امانی
۲۴	احمد صمصام الدین	۴۹	آدم جہانگیر خاں	۷۴	اسرار مرزا سپہر شکوہ
۲۵	احمد احمد علی	۵۰	آذر ذوالفقار علیخاں	۷۵	اسرار مرزا بندو

۷۶	اسعد	اسعد بخت
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۷۸	اسیر	
۷۹	اسیر	گلزار علی
۸۰	اسیر	ہدایت علی
۸۱	اسیر	مظفر علیخان
۸۲	اسیر	میر کرم علی
۸۳	اسیر	سید نہال بنی
۸۴	اسیر	محمد حسن خان
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۸۶	اشراق	محمد رضا
۸۷	اشرف	اشرف علی
۸۸	اشرف	اشرف حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین
۹۰	اشرف	غلام اشرف
۹۱	اشرف	محمد اشرف
۹۲	اشرف	اشرف علی
۹۳	آشفتہ	عظیم الدین
۹۴	آشفتہ	محمد علی
۹۵	آشفتہ	رضا قلی
۹۶	آشفتہ	گلاب سنگھ
۹۷	آشفتہ	امرناتھ
۹۸	آشفتہ	منور علی
۹۹	آشفتہ	عبداللہ
۱۰۰	آشفتہ	ہادی علیخاں
۱۰۱	اشک	ہادی علی
۱۰۲	اشک	علی حسن
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین
۱۰۴	آشنا	امیر علی
۱۰۵	آشنا	سید محمد
۱۰۶	آشنا	زین العابدین
۱۰۷	آشنا	عبدالکریم
۱۰۸	آشوب	امداد علی
۱۰۹	اصالت	فضل علی
۱۱۰	اصغر	امجد علی
۱۱۱	اصغر	اصغر علی
۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی
۱۱۳	اصغر	اصغر علی
۱۱۴	؎	
۱۱۵	آصف	یحییٰ خاں
۱۱۶	اظفری	ظہیر الدین
۱۱۷	اظہر	غلام علی
۱۱۸	اظہر	علی حسین
۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین
۱۲۰	اظہر	سردار مرزا
۱۲۱	اظہر	کرامت علی
۱۲۲	اعجاز	اصغر علی خان
۱۲۳	اعزاز	باقر علی
۱۲۴	اعظم	محمد اعظم
۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ
۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ
۱۲۷	اعظم	اعظم علی
۱۲۸	اعظم	عبدالصمد
۱۲۹	اعظم	اعظم خان
۱۳۰	آعلی	
۱۳۱	آغا	آغا مرزا
۱۳۲	آغا	آغا حسن
۱۳۳	آغا	سید آغا
۱۳۴	آفاق	حسین علی
۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۱۳۸	افسر	نصرت خان
۱۳۹	افسر	محمد علی
۱۴۰	افسر	تاج الدین
۱۴۱	افسر	مرزا محمد
۱۴۲	افسر	غلام اشرف
۱۴۳	افسردہ	مظفر علی
۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۱۴۵	افسوں	مرزا آغا حیدر
۱۴۶	افسوں	احسان حسین
۱۴۷	افصح	شاہ فصیح
۱۴۸	افضل	افضل علی
۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۱۵۰	افضل	حسین یار خاں
۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۱۵۲	افضل	افضل علی خاں
۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۱۵۵	افغان	الف خان
۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۱۵۷	اکبر	مرزا بچو
۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۶۱	اکرم	محمد اکرم
۱۶۲	اکگاہ	محمد رضا

؎ یہ نمبر زائد ہے۔

۱۶۳	آگاہ	محمد صلاح	
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	
۱۶۵	آگاہ	نور خان	
۱۶۶	آگر	جوالا ناتھ	
۱۶۷	الفت	منگل سین	
۱۶۸	الفتی	پیارے لال	
۱۶۹	الفت		
۱۷۰	الم	آغا مہدی	
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	
۱۷۲	الم	محمد علی	
۱۷۳	الم	صاحب میر دہلوی	
۱۷۴	الہام	شرف الدین	
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	
۱۷۶	امامی	امام بخش	
۱۷۷	امانت	آغا حسن	
۱۷۸	امانت	امانت رائے	
۱۷۹	امانت	امانت علی	
۱۸۰	امانی		
۱۸۱	امجد	محمد امجد	
۱۸۲	امجد	امجد حسین	
۱۸۳	امداد	امداد علی	
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی	
۱۸۵	امراؤ	امراؤ علی	
۱۸۶	امی	روشن بیگ	
۱۸۷	امی	فرحت علی	
۱۸۸	امید	قزلباش خان	
۱۸۹	امید	امید علی خان	
۱۹۰	امیر	حسین علی خان	
۱۹۱	امیر	مرزا میندو	
۱۹۲	امیر	امیر احمد	
۱۹۳	امیر	امیر بیگ	
۱۹۴	امیر	امیر علی	
۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	
۱۹۶	امیر	امیر علی	
۱۹۷	امیر	علی محمد خان	
۱۹۸	امیر	امیر اللہ	
۱۹۹	امین	امین الدین خان	
۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	
۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	
۲۰۲	امین	میر محمد امین	
۲۰۳	انتظار	علی نقی خان	
۲۰۴	انجام	امیر خان	
۲۰۵	انجم	بندہ رضا	
۲۰۶	انداز	غلام حسین	
۲۰۷	اندوہ	علی حسین	
۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	
۲۰۹	انس	میر مہر علی	
۲۱۰	انساں	اسد یار خان	
۲۱۱	انسب	ابو طالب	
۲۱۲	انسخ	ابو تراب	
۲۱۳	انسخ	عصمت اللہ	
۲۱۴	انشار	انشاء اللہ خان	
۲۱۵	انصاف	عبدالرحمٰن خان	
۲۱۶	انوار	عبداللہ	
۲۱۷	انوار	غلام علی	
۲۱۸	انوار	میر آغا	
۲۱۹	انور	سید محمد علی	
۲۲۰	انور	حاجی حسین خاں	
۲۲۱	انور	انشمبھر ناتھ	
۲۲۲	انور	ولی محمد خان	
۲۲۳	انور	مرزا علی حسین	
۲۲۴	انور	شجاع الدین	
۲۲۵	انور	مہدی حسین	
۲۲۶	انیس	میر ہبر علی	
۲۲۷	انیس	نوازش خان	
۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم	
۲۲۹	اوباش	امیر الزمان	
۲۳۰	اوج	اشرف علیخان	
۲۳۱	اوج	عبدالکریم	
۲۳۲	اوج	میر محمود خان	
۲۳۳	اوج	میر علی حسین	
۲۳۴	اوج	اکرام الدین	
۲۳۵	اوج	عبداللہ خاں	
۲۳۶	اوج	قاضی عنایت حسین	
۲۳۷	اوصاف		
۲۳۸	اولیٰ	اولاد علی	
۲۳۹	اولیا	میر اولیاء	
۲۴۰	اویسی	غلام محی الدین	
۲۴۱	آہ	اکبر علی خان	
۲۴۲	آہی	عبدالرحمٰن	
۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین	
۲۴۴	ایما	واحد علی	
۲۴۵	ایمان	شیر محمد خان	
۲۴۶			
۲۴۷	باطن	قطب الدین	
۲۴۸	باقر	باقر علی	
۲۴۹	باقر	باقر علی	

ب[1]

[1] نام کی ہر ردیف پر بھی سہواً نمبر درج ہو گیا ہے۔ اسے کہیں نہ شمار کیا جائے۔

۲۵۰	باقر	محمد باقر	۲۷۹	بسمل	امیر حسن	۳۰۸	بیتاب	احمد بخش
۲۵۱	باقر	باقر خان	۲۸۰	بسمل	سندر لال	۳۰۹	بے جان	شیو کھ سنگھ
۲۵۲	باقر	باقر علی	۲۸۱	بسمل	عنایت علی	۳۱۰	تمیز	احمد علی خان
۲۵۳	باقر	باقر رضا	۲۸۲	بشاش	عابد خاں	۳۱۱	تمیز	کالی رائے
۲۵۴	باقر	محمد باقر	۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ	۳۱۲	تنویر	خدا بخش
۲۵۵	باقر	باقر علیخان	۲۸۴	بشیر	بشارت علی	۳۱۳	تنویر	کاظم حسین
۲۵۶	باقی		۲۸۵	بقا	بقا اللہ	۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۲۵۷	ببر علی		۲۸۶	بلند	صفدر علی	۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۵۸	بحر	علی احمد خان	۲۸۷	بہادر	بہادر سنگھ	۳۱۶	تنہا	
۲۵۹	بحر	امداد علی	۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر	۳۱۷	تنہا	عوض علی
۲۶۰	بخشی	حسین بخشی	۲۸۹	بہادر	نصیر الدین	۳۱۸	تنہا	شاہ وحید
۲۶۱	بدر	آغا علی خان	۲۹۰	بہار	ٹیک چند	۳۱۹	توانا	اکرام علی فتحپوری
۲۶۲	بدر	مرزا بلاقی	۲۹۱	بہار	مرزا علی	۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۲۶۳	بدر	بدر الدین	۲۹۲	بہار	کانکا پرشاد	۳۲۱	توقیر	ہرزاتن داس
۲۶۴	بدر	الٰہی بخش	۲۹۳	بہجت	عبد المجید	۳۲۲	توقیر	احسان اللہ
۲۶۵	برشتہ	شرف الدین	۲۹۴	بہید	نوازش خاں	۳۲۳	توقیر	توقیر عبد القادر
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خاں	۲۹۵	بیان	احسن اللہ	۳۲۴	تہور	فخر الدین
۲۶۷	برق	میاں شاہ جی	۲۹۶	بیان	محمد مرتضیٰ	۳۲۵	تیمور	سعادت سلطان
۲۶۸	برق	محمد رضا خان	۲۹۷	بیباک	بشیر احمد[1]	۳۲۶		(ٹ)
۲۶۹	برق	نجم الدین	۲۹۸	بیتاب	خداوادی خان	۳۲۷	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۲۷۰	برق	ابو علی	۲۹۹	بیتاب		۳۲۸	ثابت	اصالت خاں
۲۷۱	برکت	برکت اللہ	۳۰۰	بیتاب	دوست محمد	۳۲۹	ثابت	الدین
۲۷۲	برکت	برکت علی	۳۰۱	بیتاب	سیو کھ رائے	۳۳۰	ثابت	ثابت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین	۳۰۲	بیتاب	کشن نرائن	۳۳۱	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۴	بسمل	جبار علی	۳۰۳	بیتاب	جعفر علی	۳۳۲	ثاقب	شمس الدین
۲۷۵	بسمل	محمد عبد الحکیم	۳۰۴	بیتاب	عباس علی	۳۳۳	ثاقب	مرزا مہدی
۲۷۶	بسمل	محمد حسین	۳۰۵	بیتاب	محمد اسماعیل	۳۳۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۷	بسمل	مولوی محمد علی	۳۰۶	بیتاب	علیم الدین	۳۳۵	ثبات	مہر علی
۲۷۸	بسمل	محمدی بیگ	۳۰۷	بیتاب	ولی اللہ	۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

[1] تذکرے میں بشیر علی بیباک کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کتاب کے سہو سے رہ گیا ہے۔

۳۳۷	ثروت	محمد بخش	
۳۳۸	ثروت	محمد شاہد	
۳۳۹	ثمر	مرزا علی	
۳۴۰	ثمر	ابو تراب	
۳۴۱	ثمر	احمد سعید	
۳۴۲	ثنا	ثناء اللہ	
۳۴۳	ثنا	شمس الدین	
۳۴۴	ثواب	سعادت علی	
۳۴۵	حا	"ج"	
۳۴۶	جام	کنور سنگھ	
۳۴۷	جان	جان عالم	
۳۴۸	جان	جان علی	
۳۴۹	جانباز	بہو خان	
۳۵۰	جان صاحب	یار علی	
۳۵۱	جانثار	غلام فرید	
۳۵۲	جذب	عزت اللہ	
۳۵۳	جرات	مرزا مغل	
۳۵۴	جرات	قلندر بخش	
۳۵۵	جرات	شیر علی	
۳۵۶	جرآح	غلام ناصر	
۳۵۷	جرآر	محمد حسین	
۳۵۸	جرآر	حسین بیگ	
۳۵۹	جری	سرفراز علی	
۳۶۰	جعفر	جعفر علی	
۳۶۱	جعفری	باقر علی	
۳۶۲	جعفری	محمد جعفر	
۳۶۳	جعفر	جعفر علی	
۳۶۴	جلال	ضامن علی	
۳۶۵	جلال	جمال الدین	
۳۶۶	جلال		
۳۶۷	جلیس	اللہ وردی	
۳۶۸	جلیس	محمد مہدی علی	
۳۶۹	جلیل	فیض الحسن	
۳۷۰	جم	جمشید علی	
۳۷۱	جمال	جمال الدین	
۳۷۲	جمشید	جمشید بیگ	
۳۷۳	جمیل	جمیل الدین	
۳۷۴	جمیل	جمیل الدین	
۳۷۵	جنت	علی ہادی	
۳۷۶	جنون	چند کا پرشاد	
۳۷۷	جنون	میر مہدی	
۳۷۸	جنون	عبد اللہ	
۳۷۹	جنون	غلام محی الدین	
۳۸۰	جنون	علی محمد خان	
۳۸۱	جنون	غلام مرتضیٰ	
۳۸۲	جنون	نجف علی خاں	
۳۸۳	جنون	فضل علی	
۳۸۴	جنون	فخر اسلام	
۳۸۵	جوآد	اصرار علی	
۳۸۶	جوان	جعفر علی	
۳۸۷	جوان	محب اللہ	
۳۸۸	جوان	نعیم بیگ	
۳۸۹	جواہر	جواہر سنگھ	
۳۹۰	جودت	تراب علی	
۳۹۱	جودت	ہری رام	
۳۹۲	جوش	رحیم اللہ	
۳۹۳	جوش	میر وارث علی	
۳۹۴	جوش	احمد حسن خان	
۳۹۵	جوش	نیاز احمد	
۳۹۶	جوش	نظام الدین	
۳۹۷	جوش	خلیل الدین	
۳۹۸	جوشش	محمد روشن	
۳۹۹	جولان	شاہ درویش	
۴۰۰	جولان	قدرت علی	
۴۰۱	جولان	شاہ جولان	
۴۰۲	جولان	بہادر علی	
۴۰۳	جولان	حسن علیخاں	
۴۰۴	جوہر	احمد علی	
۴۰۵	جوہر	مشرف علی	
۴۰۶	جوہر	جواہر سنگھ	
۴۰۷	جوہر	مادھو رام	
۴۰۸	جوہر	دنیا ناتھ	
۴۰۹	جویا	شیخ علی حسن	
۴۱۰	جویا	محمد علی	
۴۱۱	جویا	محمد حسین علیخاں	
۴۱۲	جہاندار	مرزا جہاندار شاہ	
۴۱۳	جہانگیر	جہانگیر بیگ	
۴۱۴	جھتن	جھتن ناتھ	
۴۱۵		"چ"	
۴۱۶	چالاک	میر قدرت اللہ	
۴۱۷	چراغ	رحمٰن یار خان	
۴۱۸	چرکین	شیخ باقر علی	
۴۱۹	چمن	بہاری لال	
۴۲۰	چمن	قاسم علی خان	
۴۲۱	چمن	گل محمد	
۴۲۲		"ح"	
۴۲۳	حاتم	شیخ ظہور الدین	

۴۲۴ حافظ حافظ ضامن شاہ
۴۲۵ حافظ حافظ محمد اشرف
۴۲۶ حافظ حافظ عبداللہ
۴۲۷ حالی میر محب علی
۴۲۸ حالی مولوی الطاف حسین
۴۲۹ حامد نواب حامد حسین خان
۴۳۰ حامد حمید الدین
۴۳۱ حامد میر حامد
۴۳۲ حامد گھمنڈی لعل
۴۳۳ حب میر احمد علی
۴۳۴ حبیب مرزا جان
۴۳۵ حبیب حبیب اللہ
۴۳۶ حبیب حبیب اللہ
۴۳۷ حبیب حبیب مولا
۴۳۸ حبیب
۴۳۹ حجام عنایت اللہ
۴۴۰ حرق میر حسن
۴۴۱ حزین ابوالخیر
۴۴۲ حزین نجمۃ بخت
۴۴۳ حزیں میر علی حسین
۴۴۴ حزیں میر بہادر علی
۴۴۵ حزیں محمد علیخاں
۴۴۶ حزیں میر محمد باقر
۴۴۷ حسام نواب حسام الدولہ
۴۴۸ حسام حسام الدین
۴۴۹ حسام حسام الحق
۴۵۰ حسرت عبدالرحمٰن
۴۵۱ حسرت جعفر علی
۴۵۲ حسرت محمد حیات
۴۵۳ حسرت محمد علی
۴۵۴ حسن مہدی علیخان
۴۵۵ حسن حسن علی خان
۴۵۶ حسن حکیم احمد حسن
۴۵۷ حسن مرزا احسن
۴۵۸ حسن ابوالحسن
۴۵۹ حسن خواجہ حسن
۴۶۰ حسن سید غلام حسن
۴۶۱ حسن محمد حسن
۴۶۲ حسن محمد حسن
۴۶۳ حسن مولوی محمد حسن
۴۶۴ حسن عطا حسین خاں
۴۶۵ حسن سید محمد حسن
۴۶۶ حسن مرزا احسن
۴۶۷ حسن احمد حسن
۴۶۸ حسین غلام حسین خاں
۴۶۹ حسین حسین علی
۴۷۰ حسینی حسین علی
۴۷۱ حشم باقر علی
۴۷۲ حشم آغا حسین
۴۷۳ حشمت فخر الدین
۴۷۴ حشمت حشم علیخاں
۴۷۵ حشمت محمد علی
۴۷۶ حشمی لالہ ماتا دین
۴۷۷ حضور غلام یحییٰ
۴۷۸ حضور محسن مرزا
۴۷۹ حضور بال مکند
۴۸۰ حضوری قاضی عبدالبصیر
۴۸۱ حضوری مظہر علی
۴۸۲ حفیظ محمد حنیف
۴۸۳ حقارت میر حسن
۴۸۴ حقیر نبی بخش
۴۸۵ حقیقت امام بخش
۴۸۶ حقیقت شاہ حسین
۴۸۷ حکیم محمد حسین
۴۸۸ حکیم محمد اشرف خاں
۴۸۹ حکیم عضنفر علی
۴۹۰ حکیم احمد حسین
۴۹۱ حکیم محمد پناہ خان
۴۹۲ حکیم میر محمد علی
۴۹۳ حکیم نہال الدین
۴۹۴ حکیم سعید الدین
۴۹۵ حمزہ دھلوی
۴۹۶ حمزہ حمزہ علی
۴۹۷ حمید سید عبدالحمید
۴۹۸ حمید حاجی حمید بخت
۴۹۹ حمید سید حسین علی
۵۰۰ حمید حمید الدین خاں
۵۰۱ حمید حمید الدین
۵۰۲ حنا عبدالکریم خان
۵۰۳ حوشم دیپ چند کھتری
۵۰۴ حیا رحیم الدین
۵۰۵ حیات حیات خاں
۵۰۶ حیات سید ذکی
۵۰۷ حیدر حسام الدین
۵۰۸ حیدر حیدر علی
۵۰۹ حیدر مرزا حیدر علی
۵۱۰ حیدر مرزا حیدر شکوہ

۵۱۱	حیدر	مولوی سید دلی حیدر	
۵۱۲	حیدر	مصطفےٰ حیدر	
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خاں	
۵۱۴	حیدر	حیدر ابن حیدر	
۵۱۵	حیدر	سیّد حیدر علی خان	
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	
۵۱۷	حیدر	محمد علی خاں	
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خاں	
۵۱۹	حیدری	حیدر بخش	
۵۲۰	حیدری	غلام حیدر	
۵۲۱	حیراں	حافظ بقاء اللہ	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	
۵۲۳	حیراں	میر منّو	
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	
۵۲۵	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضانی	
۵۲۷	حیرت	محمد جان خان	
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	
۵۳۰	حیرت	غلام فخرالدین	
۵۳۱	حیرت	اجودھیا پرشاد	
۵۳۲	حیف	میر چراغ علی	
۵۳۳	حیف	موتی لال	
۵۳۴	حیف	محمد حاجی	
۵۳۵		"خ"	
۵۳۶	خادم	خادم علی	
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	
۵۳۸	خادم	خادم علی	
۵۳۹	خادم	خادم علی خاں	
۵۴۰	خادم	خادم علی	
۵۴۱	خادم		
۵۴۲	خاص	محمد حیدر خان	
۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	
۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خاں	
۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	
۵۴۶	خالص	محمد عبدالرزاق	
۵۴۷	خالق	خالق بخش	
۵۴۸	خان	عبداللہ خان	
۵۴۹	خان	محمدی خان	
۵۵۰	خان	محمد اشرف خان	
۵۵۱	خانی	مرزا خانی	
۵۵۲	خاور	محمد اکبر	
۵۵۳	خبر	سید مہدی	
۵۵۴	خبیر	غلام محمد خان	
۵۵۵	خدمت	فرحت علی	
۵۵۶	خرد	فخرالدین	
۵۵۷	خرد	پرشاد کھتری	
۵۵۸	خرد	رام زائن	
۵۵۹	خستہ	محمد عبداللہ	
۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمانی	
۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	
۵۶۲	خشنود		
۵۶۳	خضر	مرزا خضر سلطان	
۵۶۴	خضر	محمد یوسف	
۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	
۵۶۶	خطیر	سید امراؤ علی	
۵۶۷	خفی	مرزا محمد	
۵۶۸	خفی	راجہ بابو	
۵۶۹	خلش	فردوس علی	
۵۷۰	خلق	میر احسن	
۵۷۱	خلیق	ظہور علی	
۵۷۲	خلیق	میر مستحسن	
۵۷۳	خلیل	میر دوست علی	
۵۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی	
۵۷۵	خلیل	علی ابراہیم خاں	
۵۷۶	خلیل	محمد ابراہیم خاں	
۵۷۷	خلیل	محمد خلیل	
۵۷۸	خموش	مرزا خدا یار	
۵۷۹	خنداں		
۵۸۰	خواجہ	مولوی عبدالعزیز	
۵۸۱	خواجہ	خواجہ نجف علی	
۵۸۲	خواہش	حاجی میر آزاد	
۵۸۳	خودغرض		
۵۸۴	خورشید	خوشوقت علیخاں	
۵۸۵	خورشید	مرزا احسن علی	
۵۸۶	خورشید	سورج پرشاد	
۵۸۷	خورشید	خورشید عالم	
۵۸۸	خورشید	خورشید احمد	
۵۸۹	خورم	محمد احمد	
۵۹۰	خیال	غلام حسن خاں	
۵۹۱		"د"	
۵۹۲	داد	مولا داد خاں	
۵۹۳	دارا	دارا بخت	
۵۹۴	داغ	میر مہدی	
۵۹۵	داغ	وجیہ اللہ خاں	
۵۹۶	داغ	لطف حسین	
۵۹۷	داغ	نواب مرزا ئی	

۵۹۸ دانا میر فضل علی
۵۹۹ دانا لالہ سوبھارام
۶۰۰ دانا روشن لال
۶۰۱ داؤد
۶۰۲ دائم دائم علی
۶۰۳ دبیر مرزا سلامت علی
۶۰۴ درخشاں سید علی جان
۶۰۵ درد خواجہ میر
۶۰۶ دردؔ رحمت علی
۶۰۷ دردمند کریم اللہ خاں
۶۰۸ درویش میر شاہ علی
۶۰۹ دریا رتن ناتھ
۶۱۰ دریغ زین العابدین
۶۱۱ دل شمس الدین
۶۱۲ دردمند محمد فقیہ
۶۱۳ دل دیبی پرشاد
۶۱۴ دل آزاد خاں
۶۱۵ دل زور آور خاں
۶۱۶ دل محمد عابد
۶۱۷ دلخوش بہادر سنگھ کھتری
۶۱۸ دل سوز لچھمی نرائن
۶۱۹ دل سوز خیراتی خاں
۶۲۰ دل گیر حمایت اللہ خان
۶۲۱ دل گیر چھنولال کایستھ
۶۲۲ دلیر شاہ دلیر
۶۲۳ درست شیخ غلام محمد
۶۲۴ دوست
۶۲۵ دولہ جہانگیر محمد خاں
۶۲۶ دولہ مرزا علی نقی

۶۲۷ دیوانہ مرزا محمد علی
۶۲۸ دیوانہ رائے سرپ سنگھ
۶۲۹ "ذ"
۶۳۰ ذاکر احمد بیگ
۶۳۱ ذاکر ذاکر علی
۶۳۲ ذاکر سید ذاکر حسین
۶۳۳ ذاکر میر جان
۶۳۴ ذبیح محمد اسماعیل خان
۶۳۵ ذبیح امان علی
۶۳۶ ذرہ انواری لعل
۶۳۷ ذرہ رام ناتھ
۶۳۸ ذرہ لالہ شنکر لال
۶۳۹ ذرہ جوالا پرشاد
۶۴۰ ذکا شمسی کشن
۶۴۱ ذکا ذکا اللہ خان
۶۴۲ ذکا خوب چند کایستھ
۶۴۳ ذکا مخدوم بخش
۶۴۴ ذوق محمد ابراہیم
۶۴۵ ذوقا ذوقا شاہ
۶۴۶ ذوقی ذوقی شاہ
۶۴۷ ذوقی ذوقی رام
۶۴۸ ذہین محمد اسماعیل خان
۶۴۹ ذہین میر محمد مستعد
۶۵۰ "ر"
۶۵۱ راجہ راجہ بہادر
۶۵۲ راجہ راجہ راج کشن
۶۵۳ راجہ بلوان سنگھ
۶۵۴ راجہ
۶۵۵ راحت بھگوت رائے

۶۵۶ راحت محمود بیگ
۶۵۷ راحت کریم الدین
۶۵۸ راحت کشن لال
۶۵۹ راحت راحت حسین
۶۶۰ راحت راحت علی
۶۶۱ راحم میر محمد علی
۶۶۲ راز یعقوب علی بیگ
۶۶۳ راسخ طالب حسین
۶۶۴ راسخ غلام مصطفےٰ عبدالرحیم
۶۶۵ راسخ سعادت علیخاں
۶۶۶ راسخ غلام علی
۶۶۷ راسخ ظفریاب خان
۶۶۸ راغب سبحان قلی بیگ
۶۶۹ راغب احمد حسین
۶۷۰ راغب وزیر علی
۶۷۱ رافت شاہ رؤف احمد
۶۷۲ راقم غلام محمد
۶۷۳ راقم بندرابن
۶۷۴ راقم منظر علی
۶۷۵ راوی مصاحب علی
۶۷۶ ربط احمد حسین
۶۷۷ ربط دیبی پرشاد
۶۷۸ رجب رجب علی
۶۷۹ رحمت گنگا پرشاد
۶۸۰ رحمت رحمت علی
۶۸۱ رحیم رحیم بیگ
۶۸۲ رحیم عبدالرحیم خاں
۶۸۳ رحیم رحیم بخش
۶۸۴ رخشاں خیرات علی

۶۸۵	رخصت	میر قدرت اللہ	۷۱۴	رعد	میر ذاکر علی	۷۴۱	رنگیں	سعادت علیخاں
۶۸۶	رسا	علیم اللہ	۷۱۵	رعنا	عبدالرحیم	۷۴۲	رواں	سید جعفر علی
۶۸۷	رسا	محمد بخش	۷۱۶	رعنا	مردان علیخان	۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۶۸۸	رسا	میر احمد علی	۷۱۷	رغبت		۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۶۸۹	رسا	کریم الدین	۷۱۸	رغبت	میر ابوالمعانی	۷۴۵	روشن	
۶۹۰	رسا	لالہ نبی پرشاد	۷۱۹	رفاقت	مرزا مکین	۷۴۶	رونق	غلام حیدر خاں
۶۹۱	رستم	رستم علیخاں	۷۲۰	رفعت	محمد رفیع	۷۴۷	رونق	سیٹھ باسوجی
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخاں	۷۲۱	رفعت	غلام جیلانی	۷۴۸	رونق	گنگا پرشاد
۶۹۳	رستم	رستم علی	۷۲۲	رفعت	مرزا پیاری	۷۴۹	رونق	رام سہائے
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا	۷۲۳	رفیع	رفیع الدین خان	۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۶۹۵	رشک	میر علی	۷۲۴	رفیع	فرزند علی	۷۵۱	رہا	میر رضی
۶۹۶	رشکی	محمد علی خان	۷۲۵	رفیق	رفیق علی	۷۵۲	رہا	غلام محمد خان
۶۹۷	رشید	کنور بہادر	۷۲۶	رفیق	مرزا اسد بیگ	۷۵۳	رہائی	شیخ عبداللہ
۶۹۸	رشید	سید بہادر علی	۷۲۷	رفیق	امین اللہ	۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۶۹۹	رشید	مرزا محمد زکی	۷۲۸	رقت	مرزا قاسم علی	۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۷۰۰	رضا	میر رضا علی	۷۲۹	رقت	حبیب النبی	۷۵۶		"ز"
۷۰۱	رضا	حمید الدین	۷۳۰	رقم	حکیم سکھانند	۷۵۷	زار	مغل بیگ
۷۰۲	رضا	محمد رضا	۷۳۱	رقم	احمد حسین	۷۵۸	زار	برہان الدین
۷۰۳	رضا	مرزا جیون	۷۳۱	رمز	مرزا فتح الملک بہادر	۷۵۹	زار	مظہر علی
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا	۷۳۱	رمز	ظہور اللہ	۷۶۰	زار	امام بخش
۷۰۵	رضا	میر محمد رضا	۷۳۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی	۷۶۱	زار	امیر الدولہ
۷۰۶	رضا	سید غلام رضا خان	۷۳۳	رنج	محمد فصیح الدین	۷۶۲	زار	میر جیون
۷۰۷	رضا	غلام رضا	۷۳۴	رند	لالہ کہیم نرائن کھتری	۷۶۳	زار	لالہ دنہپت رائے
۷۰۸	رضا		۷۳۵	رند	گنگا پرشاد	۷۶۴	زار	منیڈو لال
۷۰۹	رضوان	واحد علیخاں	۷۳۶	رند	مہربان خان	۷۶۵	زاہد	عادل شاہ خاں
۷۱۰	رضوی	جعفر علی	۷۳۷	رند	اکرام الدین	۷۶۶	زاہد	سید محمد علی
۷۱۱	رضی	سید رضی خان	۷۳۸	رند	سید محمد خاں	۷۶۷	زاہد	زاہد الدین
۷۱۲	رضی	مرزا رضی خان	۷۳۹	رنگین	میر اکبر علی	۷۶۸	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۷۱۳	رعایت	میر رعایت علی	۷۴۰	رنگین	پورن لال کائستھ	۷۶۹	زائر	مرزا علی حسین

۷۷۰	زلہ	شیخ بلاقی	۷۹۹	سپاہی	امام بخش	۸۲۸	سرشار	ملوک چند
۷۷۱	زکی	میر محمد زکی	۸۰۰	سپہر	شتاب خان	۸۲۹	سرور	رجب علی بیگ
۷۷۲	زکی	محمد زکی	۸۰۱	سپہر	میر محمدی	۸۳۰	سرور	فضل علی بیگ
۷۷۳	زکی	مرزا محمد علی	۸۰۲	سجاد	سید محمد سجاد	۸۳۱	سرور	لاکہ نیک رام
۷۷۴	زکی	جعفر علی خان	۸۰۳	سجاد	حکیم میر سجاد	۸۳۲	سرور	سید کاظم حسین
۷۷۵	زکی		۸۰۴	سجاد	میر علی سجاد	۸۳۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۷۷۶	زکی	محمد زکی خان	۸۰۵	سجاب	محمد اللہ یار خان	۸۳۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں
۷۷۷	زلالی	میر دوست علی	۸۰۶	سجاب	کنور گوپال سنگھ	۸۳۵	سرور	ولایت علی
۷۷۸	زمان	سید محمد زماں	۸۰۷	سحر	محمد خلیل خان	۸۳۶	سرور	عزیز الدین
۷۷۹	زور	داؤد بیگ	۸۰۸	سحر	میر ناصر علی	۸۳۷	سرور	احمد حسین
۷۸۰	زیب	جمال الدین	۸۰۹	سحر	مرزا فضل علی	۸۳۸	سرور	میر محمد خاں
۷۸۱	زیب	مرزا محمد علی خاں	۸۱۰	سحر	عبد المجید	۸۳۹	سروش	امداد علی خان
۷۸۲	زیب	میر آغا	۸۱۱	سحر	امان اللہ	۸۴۰	سریع	سید محمد علی
۷۸۳	زیرک	قلندر بخش	۸۱۲	سحر	احمد علی خاں	۸۴۱	سعادت	میر سعادت علی
۷۸۴		"س"	۸۱۳	سحر	ظہور علی	۸۴۲	سعادت	سعادت خاں
۷۸۵	ساجد	محمد ساجد علیخاں	۸۱۴	سحر	نواب علیخاں	۸۴۳	سعید	مرزا
۷۸۶	ساحل	اکبر علی	۸۱۵	سحر	اجود ہا پرشاد	۸۴۴	سعید	سردار حسین
۷۸۷	ساقی	میر محسن علی	۸۱۶	سخا	شیخ سخاوت حسین	۸۴۵	سعید	لاکہ کنور بہادر
۷۸۸	ساقی	غلام حسین	۸۱۷	سخن	رام دیال	۸۴۶	سعید	محمد سعید الدین
۷۸۹	سالک	ارشاد علی	۸۱۸	سخن	مرزا محمد حسین	۸۴۷	سعید	سعید الدین خاں
۷۹۰	سالک	مرزا نجمۃ بخت	۸۱۹	سخن	خواجہ فخر الدین حسین	۸۴۸	سعید	میر سعادت علی
۷۹۱	سالک	قربان علی بیگ	۸۲۰	سخنور	دیوالی سنگھ	۸۴۹	سعید	سعید بخت
۷۹۲	سامان	میر محمد ناصر	۸۲۱	سخنور	مولوی احمد علی	۸۵۰	سفیر	خواجہ بادشاہ
۷۹۳	سامی	مرزا محمد جان بیگ	۸۲۲	سخی	سید پرورش علی	۸۵۱	سفیر	جلال بخش
۷۹۴	سامی	وجہ اللہ خاں	۸۲۲	سراج	مولوی سراج الدین	۸۵۲	سکندر	محمد علی
۷۹۵	سائل	محمد یار بیگ	۸۲۴	سراج	سراج الدین	۸۵۳	سکندر	سکندر خاں
۷۹۶	سائل	حکیم عبد الحق	۸۲۵	سراج	سراج الدین علی	۸۵۴	سلام	نجم الدین علیخاں
۷۹۷	سبحان	عبد السبحان	۸۲۶	سردار	سردار مرزا	۸۵۵	سلطان	ایزد بخش
۷۹۸	سبقت	مرزا مغل	۸۲۷	سرسبز	مرزا زین العابدین	۸۵۶	سلطان	نعر اللہ خاں

۸۵۷ سلطان سلطان شاہ
۸۵۸ سلطان ا
۸۵۹ سلطان طالب علیخاں
۸۶۰ سلیس سید محب علی
۸۶۱ سلیم مرزا سلیم بہادر
۸۶۲ سلیم میر عباس
۸۶۳ سلیم میر سلامت علی
۸۶۴ سلیمان محمد سلیمان
۸۶۵ سلیمان سلیمان خاں
۸۶۶ سلیمان
۸۶۷ سودا مرزا محمد رفیع
۸۶۸ سوز مولوی عبدالکریم
۸۶۹ سوز محمد میر
۸۷۰ سوزان امام بخش
۸۷۱ سوزان مرزا احمد علیخاں
۸۷۲ سوزان — غلام مرتضیٰ
۸۷۳ سوزان — شمس الدین
۸۷۴ سوزش حافظ عبدالرحمٰن
۸۷۵ سہراب سہراب بیگ
۸۷۶ سہیل مرزا حسن جاں
۸۷۷ سہیل محمد عباس
۸۷۸ سہیل ارتضیٰ علیخاں
۸۷۹ سیاح میانداد خاں
۸۸۰ سیادت میر مجاہدین
۸۸۱ سیارہ فخر الدین
۸۸۲ سید سید غلام رسول
۸۸۳ سید میر غلام رسول
۸۸۴ سید میر علی نقی
۸۸۵ سید میر بہادر علی
۸۸۶ سید میر قطب علی
۸۸۷ سید غالب علیخاں
۸۸۸ سید امام الدین
۸۸۹ سید میر یادگار علی
۸۹۰ سید میر امداد علی
۸۹۱ سید سید علی خاں
۸۹۲ سید آغا سید مولوی میر محمد
۸۹۳ سید عباس علی
۸۹۴ سیف محمد حسن
۸۹۵ سیف خواجہ سیف اللہ
۸۹۶ سیف سیف اللہ
۸۹۷ سیفی میر وارث علی
۸۹۸ سیل سید محمد
۸۹۹ "ش"
۹۰۰ شاباش کلب سجاد خاں
۹۰۱ شاد تفضل حسین
۹۰۲ شاد میر یار خاں
۹۰۳ شاد شیو پرشاد
۹۰۴ شاد رجب بیگ خاں
۹۰۵ شاد محمد ایاز خاں
۹۰۶ شاد الہ یار بیگ
۹۰۷ شاد
۹۰۸ شاد
۹۰۹ شاد محمد جان
۱۰۰۰ شاد فضل علی
۱۰۰۱ شاداب خوشوقت رائے
۱۰۰۲ شاداں میر رجب علی
۱۰۰۳ شاداں لالہ بادلال
۱۰۰۴ شادل حسین علی خان
۱۰۰۵ شاداں میاں رحمن بخش
۱۰۰۶ شاداں راجہ چندولال
۱۰۰۷ شاذ محمد عباس
۱۰۰۸ شاذ احمد حسین
۱۰۰۹ شاعر میر بسم اللہ
۱۰۱۰ شاعر میر نامور بہت
۱۰۱۱ شاعر خدا بخش
۱۰۱۲ شاغل اشرف حسین
۱۰۱۳ شاغل امیر الدین
۱۰۱۴ شافی امین الدین
۱۰۱۵ شاکر شاکر علی
۱۰۱۶ شاکر محمد شاکر
۱۰۱۷ شاکر عبدالسبحان
۱۰۱۸ شاکی بختاور شاہ
۱۰۱۹ شان اکبر حسین خاں
۱۰۲۰ شاہ سعد اللہ
۱۰۲۱ شاہ محمد شاہ
۱۰۲۲ شاہ شاہ علیخاں
۱۰۲۳ شاہی شاہ قلی خاں
۱۰۲۴ شاہی نور الدین
۱۰۲۵ شاہی مجاہد الدین
۱۰۲۶ شاہیاں پیم نرائن
۱۰۲۷ شائق محمد ہاشم
۱۰۲۸ شائق میر حاجی
۱۰۲۹ شائق محمد بخش
۱۰۳۰ شائق محمد حسین
۱۰۳۱ شائق عبداللہ
۱۰۳۲ شائق محمد پیر بخش
۱۰۳۳ شائق محمد نذیر الدین

۱۰۳۴	شائق	فیض الدین	۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن	۱۰۹۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علیخاں	۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ	۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند	۱۰۶۵	شریف	محمد شریف	۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۳۷	شباب	سید دلعار حیدر	۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش	۱۰۹۵	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۰۳۸	شتاب	غلام عباس	۱۰۶۷	ششدر	مرزا ردف الدولہ	۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع	۱۰۶۸	شعاع	محمد اکبر شاہ	۱۰۹۷	شمس	شمس الدین
۱۰۴۰	شجاعت	بہادر علی	۱۰۶۹	شعلہ	امرناتھ	۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۴۱	شرافت	مرزا اشرف علی	۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد	۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خاں
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن	۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف	۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر	۱۰۷۲	شعوری		۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ	۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی	۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین	۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ	۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش	۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم	۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پرشاد
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق	۱۰۷۶	شفق	علی جان	۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۰۴۸	شرر	صادق علی	۱۰۷۷	شفق	دولت رام	۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ	۱۰۷۸	شفق	محمد علی خاں	۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۰۵۰	شرر	عبدالغفور خاں	۱۰۷۹	شفق	محمد سعید الدین	۱۱۰۸	شناور	صاحب مرزا
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن	۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی	۱۱۰۹	شنکر	دیا شنکر
۱۰۵۲	شرف	ابوطالب خاں	۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ	۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی	۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم	۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین	۱۱۱۲	شور	بابو مدن موہن لعل
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ	۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع	۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین	۱۰۸۵	شفیق	مظہر علیخاں	۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خان
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۶	شفیق	نور الدین خاں	۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۰۵۸	شرف	میر محمدی	۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی	۱۱۱۶	شورش	ناصر حسین
۱۰۵۹	شرق	میر غلام عباس	۱۰۸۸	شکر	رادھا کشن کایتھ	۱۱۱۷	شوق	الٰہی بخش
۱۰۶۰	شرم	نور بیگ	۱۰۸۹	شکوہ	مرزا محمد رضا	۱۱۱۸	شوق	جوہر بیگ
۱۰۶۱	شریر	احمد خاں	۱۰۹۰	شفیق	تلسی رام	۱۱۱۹	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۰۶۲	شریر	کریم الدین	۱۰۹۱	شکوہ	آغا محمد حسین	۱۱۲۰	شوق	روشن لال

۱۱۲۰ شوق بہوگی لال
۱۱۲۲ شوق حسن علی خاں
۱۱۲۳ شوق
۱۱۲۴ شوق حافظ غلام رسول
۱۱۲۵ شوق محمد بخش
۱۱۲۶ شوق محمد جہانگیر خاں
۱۱۲۷ شوق عنایت اللہ
۱۱۲۸ شوق تصدیق حسین خاں
۱۱۲۹ شوق سید علی ضامن
۱۱۳۰ شوق رائے دولت رائے
۱۱۳۱ شوکت منیف علی
۱۱۳۲ شوکت میر حسین علی
۱۱۳۳ شوکت مرزا تصدق علی
۱۱۳۴ شوکت قاسم علی
۱۱۳۵ شوکت امداد علی
۱۱۳۶ شوکت مولوی باسط علی
۱۱۳۷ شہامت شاہ شہامت علی
۱۱۳۸ شہرت امیر بخش
۱۱۳۹ شہرت افتخار الدین علیخاں
۱۱۴۰ شہرت سعید النبی
۱۱۴۱ شہرت احمد علیخاں
۱۱۴۲ شہرت
۱۱۴۲ شہرت حیدر بیگ
۱۱۴۳ شہرت محمد شاہ
۱۱۴۴ شہرت مرزا حاجی
۱۱۴۵ شہرت محمود عظیم آبادی
۱۱۴۶ شہرہ نصیر الدین حیدر
۱۱۴۷ شہید فخر الدین حسن خاں
۱۱۴۸ شہید غلام حسین

۱۱۴۹ شہید یوسف علی
۱۱۵۰ شہید حفیظ الدین
۱۱۵۱ شہید
۱۱۵۲ شہید محمد بخش
۱۱۵۳ شہیدی کرامت علیخاں
۱۱۵۴ شہیر غلام علی
۱۱۵۵ شیدا میر فتح علی
۱۱۵۶ شیدا حکیم اسلام بیگ
۱۱۵۷ شیدا میر جعفر جان
۱۱۵۸ شیدا
۱۱۵۹ شیدا حامد علی خاں
۱۱۶۰ شیدا میر ہنیگا
۱۱۶۱ شیدا معین الدین خاں
۱۱۶۲ شیدا تفضل حسین خاں
۱۱۶۳ شیدا محمد حسن خاں
۱۱۶۴ شیدا قمر الدین
۱۱۶۵ شیدا مرزا عالی جاہ بہادر
۱۱۶۶ شیفتہ حافظ عبد الصمد
۱۱۶۷ شیفتہ اعظم بیگ خاں
۱۱۶۸ شیفتہ
۱۱۶۹ شیفتہ سید محمد حسن خاں
۱۱۷۰ شیفتہ محمد مصطفےٰ خان
۱۱۷۱ "ص"
۱۱۷۲ صابر قادر بخش
۱۱۷۳ صابر صابر شاہ
۱۱۷۴ صابر احمد مرزا
۱۱۷۵ صاحب ظفر یاب خاں
۱۱۷۶ صاحب صاحب علیخاں
۱۱۷۷ صاحب شیر زمان خاص

۱۱۷۸ صاحب مولوی صاحب عالم
۱۱۷۹ صاحب
۱۱۸۰ صاحب جانس
۱۱۸۱ صاحبقراں امام علی
۱۱۸۲ صادق مرزا صادق بیگ
۱۱۸۳ صادق محمد امیر
۱۱۸۴ صادق میر محمد صادق
۱۱۸۵ صادق دیبی پرشاد
۱۱۸۶ صادق دوارکا پرشاد
۱۱۸۷ صادق محمد عزیز الدین
۱۱۸۸ صادق تہور بیگ
۱۱۸۹ صادق محمد صادق
۱۱۹۰ صادق میر جعفر علی خاں
۱۱۹۱ صادق صادق علیخاں
۱۱۹۲ صادق صادق حسین خاں
۱۱۹۳ صادق سید محمد صادق
۱۱۹۴ صادق صادق علیخاں
۱۱۹۵ صادق صادق علیخاں
۱۱۹۶ صالح مصلح الدین
۱۱۹۷ صالح نظام الدین احمد
۱۱۹۸ صبا صبا شاہ
۱۱۹۹ صبا احمد حسین شاہ
۱۲۰۰ صبا لالہ کانجی مل
۱۲۰۱ صبا راجہ شنکر
۱۲۰۲ صبا راجہ شنکر ناتھ
۱۲۰۳ صبا وزیر علی
۱۲۰۴ صبا عبد الرحیم
۱۲۰۵ صبا کریم بخش
۱۲۰۶ صبر میر محمد علی

۱۲۰۷	صبر	غلام حسین خان	۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین	۱۲۶۵	ضمیر	رائے بلونت سنگھ
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین	۱۲۳۷	صغیر	سید فرزند احمد	۱۲۶۶	ضمیری	مرزا مظہر
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا	۱۲۳۸	صمیم	تلسی داس	۱۲۶۷	ضو	کمال الدین
۱۲۱۰	صبر	ابوالحسن پرشاد	۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین	۱۲۶۸	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۱	صبر	ابوالحسن پرشاد	۱۲۴۰	صولت	محمد تقی خان	۱۲۶۹	ضیا	ضیاء بخت
۱۲۱۲	صبر	میر اسد	۱۲۴۱	صولت	قاسم علیخاں	۱۲۷۰	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۳	صبیح	میر وارث علی	۱۲۴۲	صید	عبدالباری	۱۲۷۱	ضیا	ضیاوت علی
۱۲۱۴	صحبت	مرزا بخش علیخاں	۱۲۴۳		"ض"	۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خاں	۱۲۴۴	ضابط	مہر علی	۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۱۶	صدر	میر صدرالدین	۱۲۴۵	ضامک	مرزا بخش	۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۱۷	صدر	محمد صدرالدین	۱۲۴۶	ضامک	میر غلام حسین	۱۲۷۵	ضیا	حسن جانی
۱۲۱۸	صدق	محمد اشارات علی	۱۲۴۷	ضامن	شیخ ضامن علی	۱۲۷۶	ضیاء	وارث علی
۱۲۱۹	صدق		۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد ضامن	۱۲۷۷	ضیائی	میر بدرالدین
۱۲۲۰	صریر	محمد نظیر	۱۲۴۹	ضائع	میر خیرالدین	۱۲۷۸	ضیغم	اکرام احمد
۱۲۲۱	صریر	محمد میر خان	۱۲۵۰	ضبط	کنھیا لال	۱۲۷۹	ضیغم	حیدر حسین خاں
۱۲۲۲	صغیر	میاں نجم الدین	۱۲۵۱	ضبط	نوازش علیخاں	۱۲۸۰	ضیغم	محمد غضنفر
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی	۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ	۱۲۸۱		"ط"
۱۲۲۴	صفا	پیرن شاہ	۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان	۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۲۵	صفا	لالہ منو لال	۱۲۵۴	ضحا	مولوی غلام رسول	۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۲۶	صفا	محمد حسین	۱۲۵۵	ضرغام	بہادر بیگ	۱۲۸۴	طالب	عاشور بیگ
۱۲۲۷	صفا	مرزا سعید الدین	۱۲۵۶	ضرورت	محمد جمیل	۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان	۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین	۱۲۸۶	طالب	طالب علی خاں
۱۲۲۹	صفدر	میر صفدر علی	۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس	۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۳۰	صفدر	میر فرزند حیدر	۱۲۵۹	ضعیف	شجاعت علی	۱۲۸۸	طالب	حافظ شہراتی
۱۲۳۱	صفدر	صفدر بیگ	۱۲۶۰	ضمان	میر محمد کامل	۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خاں
۱۲۳۲	صفدری	میر صادق علی	۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خاں	۱۲۹۰	طالب	الاپچی رام
۱۲۳۳	صفی	محمد صفی اللہ	۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس	۱۲۹۱	طالب	سعید الدین
۱۲۳۴	صغیر	نور خاں	۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری	۱۲۹۲	طالب	کشن لال
۱۲۳۵	صغیر	میاں خان	۱۲۶۴	ضمیر	میر مظفر حسین	۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

۱۲۹۴ طالع شمس الدین
۱۲۹۵ طاہر بندہ حسین
۱۲۹۶ طاہر طاہر علی
۱۲۹۷ طاہر محمد طاہر
۱۲۹۸ طائر شیخ اکبر آبادی
۱۲۹۹ طبیب حکیم محمد حسن خاں
۱۳۰۰ طپان احمد بیگ خاں
۱۳۰۱ طپان سید قدرت علی
۱۳۰۲ طپش محمد اسمٰعیل
۱۳۰۳ طرب ولایت حسین خاں
۱۳۰۴ طرب گوپال سہائے
۱۳۰۵ طرب موتی لال
۱۳۰۶ طرب دیوں لال
۱۳۰۷ طرب مولوی رحیم بخش
۱۳۰۸ طرز گردھاری لال
۱۳۰۹ طرز احمد حسین
۱۳۱۰ طرز میر علی حسین
۱۳۱۱ طرہ طرہ باز خاں
۱۳۱۲ طفل مرزا عبدالمقتدر بہادر
۱۳۱۳ طوبیٰ طوجہ نہال سنگھ
۱۳۱۴ طوبیٰ سید علی حسین
۱۳۱۵ طور محمد رضا
۱۳۱۶ طوفان میر نوازش علی
۱۳۱۷ طوفان میر حسن
۱۳۱۸ طوماس
۱۳۱۹ طیش رحمٰن علی
۱۳۲۰ "ظ"
۱۳۲۱ ظالم ظالم سنگھ
۱۳۲۲ ظاہر رام پرشاد
۱۳۲۳ ظاہر حکیم میر مہدی
۱۳۲۳ ظاہر خواجہ محمد جان
۱۳۲۴ ظریف لالہ بیتی پرشاد
۱۳۲۵ ظریف میر امان اللہ
۱۳۲۶ ظفر شیخ فتح علی
۱۳۲۷ ظفر میر ظفر خاں
۱۳۲۸ ظفر میاں ظفر علی
۱۳۲۹ ظفر تجمل حسین خاں بہادر
۱۳۳۰ ظفر ابوظفر سراج الدین
۱۳۳۱ ظہیر سید ظہیر الدین حسین
۱۳۳۲ ظہیر سید محمد جان
۱۳۳۳ ظہیر ظہیر الدین
۱۳۳۴ ظہیر علی بخش
۱۳۳۵ ظہیر حافظ مولیٰ بخش
۱۳۳۶ "ع"
۱۳۳۷ عابد میر عابد علی
۱۳۳۸ عابد مرزا زین العابدین
۱۳۳۹ عاجز سید کاظم علی
۱۳۴۰ عاجز سید اکرام علی
۱۳۴۱ عاجز شرف الحق
۱۳۴۱ عاجز مرزا عبداللہ بیگ
۱۳۴۲ عاجز لالہ موہن رام
۱۳۴۳ عاجز عارف علی خاں
۱۳۴۴ عاجز الف خان
۱۳۴۵ عاجز میر غلام حیدر
۱۳۴۶ عاجز زور آور سنگھ
۱۳۴۷ عادل میر عنایت حسین
۱۳۴۸ عارف محمد عارف
۱۳۴۹ عارف محمد عارف
۱۳۵۰ عارف میر عارف علی
۱۳۵۱ عارف زین العابدین خاں
۱۳۵۲ عارف سید محمد علی
۱۳۵۳ عارف میر جمال الدین
۱۳۵۴ عاشق مولوی جلال الدین
۱۳۵۵ عاشق سید محمود
۱۳۵۶ عاشق محمد رضا خان
۱۳۵۷ عاشق عاشق بہار
۱۳۵۸ عاشق بخشی بھولا ناتھ
۱۳۵۹ عاشق رام سکھ مکتری
۱۳۶۰ عاشق مہدی علی خاں
۱۳۶۱ عاشق شیخ بنی بخش
۱۳۶۲ عاشق عجائب رائے
۱۳۶۳ عاشق علی اعظم خاں
۱۳۶۴ عاشق میر یحییٰ
۱۳۶۵ عاشق میر برہان الدین
۱۳۶۶ عاشق محمد علی خان
۱۳۶۷ عاشق سید ہدایت علی خاں
۱۳۶۸ عاشق سدا سکھ
۱۳۶۹ عاشق سید عاشق علی
۱۳۷۰ عاشق محمد عاشق حسین
۱۳۷۱ عاشق دیا رام
۱۳۷۲ عاشق شام زائن
۱۳۷۳ عاشق بانکے سنگھ
۱۳۷۴ عاشق عاشق علی
۱۳۷۵ عاشق مرزا نظام الدین
۱۳۷۶ عاشق شیخ محمد جان
۱۳۷۷ عاشق مرزا رحمت بخش
۱۳۷۸ عاشق اقبال حسین

۱۳۷۹ عاشق راجہ کلیان سنگھ
۱۳۸۰ عاشق نواب والاجاہ
۱۳۸۱ عاشقی آغا حسین علیخان
۱۳۸۲ عاشور علیخان بہادر
۱۳۸۳ عاصم صمصام الدولہ خاں
۱۳۸۴ عاصی خواجہ برہان الدین
۱۳۸۵ عاصی امداد حسین
۱۳۸۶ عاصی
۱۳۸۷ عاصی شیخ بنگالی
۱۳۸۸ عاصی نور محمد
۱۳۸۹ عاصی صدرالدین
۱۳۹۰ عاصی لالہ سانکرام
۱۳۹۱ عاصی جمعیت رائے
۱۳۹۲ عاصی گھنشام رائے
۱۳۹۳ عاقل لالہ کھن لال
۱۳۹۴ عاقل عاقل شاہ
۱۳۹۵ عالم
۱۳۹۶ عالی خواجہ عبداللہ
۱۳۹۷ عالی مرزا عالی بخت بہادر
۱۳۹۸ عالی شاہ ابوالمعالی مغفور
۱۳۹۹ عالیجاہ
۱۴۰۰ عبادت عابد علی بیگ
۱۴۰۱ عباس میر عباس
۱۴۰۲ عبد عبداللہ
۱۴۰۳ عبد غلام ربانی
۱۴۰۴ عبرت میر ضیاءالدین
۱۴۰۵ عبرت حسن علیخاں
۱۴۰۶ عبرت دولت رام
۱۴۰۷ عبری اسحاق

۱۴۰۸ عرش میر حسن عسکری
۱۴۰۹ عرشی منشی عبدالحئی
۱۴۱۰ عرفان سید عرفان علی
۱۴۱۱ عرفان میر عباس
۱۴۱۲ عروج احمد حسن خاں
۱۴۱۳ عزت سید عبدالولی
۱۴۱۴ عزلت بھکھاری لال
۱۴۱۵ عزیز عزیزاللہ
۱۴۱۶ عزیز عزیزاللہ
۱۴۱۷ عزیز شیونا تھ
۱۴۱۸ عزیز عبدالعزیز خاں
۱۴۱۹ عزیز لالہ دیبی پرشاد
۱۴۲۰ عزیز یوسف علیخاں
۱۴۲۱ عزیز عبدالعزیز
۱۴۲۲ عزیز محمد عبدالعزیز
۱۴۲۳ عزیز مرزا عزیزالدین
۱۴۲۴ عزیز یوسف علیخاں
۱۴۲۵ عزیز مہاراج سنگھ
۱۴۲۶ عزیز عزیزالدین
۱۴۲۷ عزیز یوسف علیخان
۱۴۲۸ عزیز شیخ محمد علی
۱۴۲۹ عس بدرالدین
۱۴۳۰ عسکر عسکر علیخاں
۱۴۳۱ عسکری محمد حسن
۱۴۳۲ عشاق
۱۴۳۳ عشرت میر غلام علی
۱۴۳۴ عشرت مرزا اکبر علی
۱۴۳۵ عشرت مرزا کلن
۱۴۳۶ عشق شاہ رکن الدین

۱۴۳۷ عشق شاہ غلام علی
۱۴۳۸ عشق میر محمد علی
۱۴۳۹ عشق عزت اللہ خاں
۱۴۴۰ عشق غلام محی الدین
۱۴۴۱ عشق سید حسین
۱۴۴۲ عشق آثار رضا
۱۴۴۳ عشقی
۱۴۴۴ عشقی شیخ الٰہی بخش
۱۴۴۵ عصمت امجد علی خاں
۱۴۴۶ عطا محمد عطا حسین
۱۴۴۷ عطش شیخ احمد جان
۱۴۴۸ عظمت میر عظمت اللہ
۱۴۴۹ عظیم مرزا عظیم بیگ
۱۴۵۰ عظیم مرزا علی
۱۴۵۱ عظیم
۱۴۵۲ عقیل مرزا وزیر حیدر
۱۴۵۳ علوی مولوی عبداللہ خان
۱۴۵۴ علی اعلیٰ قلی
۱۴۵۵ علی علی محمد خان
۱۴۵۶ علی مرزا احمد علی خان
۱۴۵۷ علی حکیم حیدر علی
۱۴۵۸ علی میر ولایت علی
۱۴۵۹ علی مولوی امانت علی
۱۴۶۰ علی میر قطب علی
۱۴۶۱ علی حکیم محمد علی
۱۴۶۲ علی نواب علی بہادر
۱۴۶۳ علی احمد محمد علی احمد جان
۱۴۶۴ علیل نصیر الدین
۱۴۶۵ علیم میر فضل حسین

۱۴۶۶	علیم	علیم الدین	۱۴۸۵	غافل	میر سید محمد	۱۵۱۴	غم	الف خاں
۱۴۶۷	عمدہ	میر فضل حسین	۱۴۸۶	غافل	میر محمد علی	۱۵۱۵	غم	میر محمد اسمٰعیل
۱۴۶۸	عمر	عمر خاں	۱۴۸۷	غافل	مولوی عبدالرحیم	۱۵۱۶	غم	علی خاں
۱۴۶۹	عنایت	عنایت علیخاں	۱۴۸۸	غافل	مرزا مغل	۱۵۱۷	غم	مہتاب سنگھ کایستھ
۱۴۷۰	عندلیب	لالہ گوبند سنگھ	۱۴۸۹	غافل	رائے سنگھ	۱۵۱۸	غمخوار	محمد علی بیگ
۱۴۷۱	عیار	سید تراب علی	۱۴۹۰	غافل	بختاور سنگھ	۱۵۱۹	غمگین	میر سید علی
۱۴۷۲	عیاش	میر یعقوب علی	۱۴۹۱	غافل	منور خاں	۱۵۲۰	غمگین	عبدالقادر خاں
۱۴۷۳	عیاش	خیالی رام	۱۴۹۲	غالب	اسداللہ خاں	۱۵۲۱	غمگین	میر عبداللہ
۱۴۷۴	عیاش	غلام جیلانی خان	۱۴۹۳	غالب	نواب اسداللہ خاں	۱۵۲۲	غنا	غلام محمد خاں
۱۴۷۵	عیاش	سید محمد جعفر	۱۴۹۴	غالب	انور علی	۱۵۲۳	غنی	عبدالغنی
۱۴۷۶	عیاش	شیخ مدار بخش	۱۴۹۵	غالب	بہادر بیگ خاں	۱۵۲۴	غنی	عبدالغنی
۱۴۷۷	عیاش	نواب شہریار مرزا	۱۴۹۶	غالب	غالب علی خاں	۱۵۲۵	غنی	مرزا عباس
۱۴۷۸	عیاش	مرزا کلب علی خاں	۱۴۹۷	غالب	مرزا امان علیخاں	۱۵۲۶	غنی	غنی احمد
۱۴۷۹	عیاں	غالب علیخاں	۱۴۹۸	غبار	سید علی تقی	۱۵۲۷	غنی	
۱۴۷۰	عیاں	مرزا ہاشم علی	۱۴۹۹	غبار	کہنیا لال	۱۵۲۸	غواص	
۱۴۷۱	عیش	مرزا محمد عسکری	۱۵۰۰	غربت	غلام نبی	۱۵۲۹		"ف"
۱۴۷۲	عیش	خدا بخش	۱۵۰۱	غربت		۱۵۳۰	فاخر	مرزا جیگا
۱۴۷۳	عیش	مرزا حسین رضا	۱۵۰۲	غریب	نصیر الدین احمد	۱۵۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۱۴۷۴	عیش	میر علی حسین	۱۵۰۳	غریب	میر محمد تقی	۱۵۳۲	فارغ	مکند لال
۱۴۷۵	عیش	حکیم آغا جان	۱۵۰۴	غریب	محمد زماں	۱۵۳۳	فارغ	میر علی حسین
۱۴۷۶	عیش	رائے عزت سنگھ	۱۵۰۶	غریب	غریب اللہ	۱۵۳۴	فارغ	
۱۴۷۷	عیش	نواب محمد مرزا	۱۵۰۶	غضنفر	سید ابن حیدر	۱۵۳۵	فاطر	پیر بخش
۱۴۷۸	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۵۰۷	غضنفر	غضنفر علی خاں	۱۵۳۶	فائز	کریم بخش
۱۴۷۹	عیش	الٰہی بخش	۱۵۰۸	غفلت	اخوند غفلت راپوری	۱۵۳۷	فائز	بختاور سنگھ
۱۴۸۰	عیش	مرزا مستیا	۱۵۰۹	غفور	محمد غفور	۱۵۳۸	فائز	محمد عابد خاں
۱۴۸۱	عیش	جوالا پرشاد	۱۵۱۰	غلام	راجہ گوپال نائتہ	۱۵۳۹	فائز	
۱۴۸۲	عیشی	طالب علی خاں	۱۵۱۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۱۵۴۰	فائز	
۱۴۸۳		"غ"	۱۵۱۲	غلامی	غلام محی الدین	۱۵۴۱	فائق	عبدالقادر بیگ
۱۴۸۴	غازی		۱۵۱۳	غلطاں	کریم بخش	۱۵۴۲	فخر	محمد فخر الدین

۱۵۴۳ فخر میر فخرالدین
۱۵۴۴ فخر مرزا فخرالدین
۱۵۴۵ فدا مرزا بلند بخت
۱۵۴۶ فدا مرزا سکندر بخت
۱۵۴۷ فدا خواجہ نجم الدین
۱۵۴۸ فدا سید محمد علی
۱۵۴۹ فدا میر عبدالصمد
۱۵۵۰ فدا فدا حسین خاں
۱۵۵۱ فدا فدا حسین
۱۵۵۲ فدا امام الدین
۱۵۵۳ فدا محمد خلف
۱۵۵۴ فدا لچھی رام
۱۵۵۵ فدا عنایت محمود خان
۱۵۵۶ فدا فدا حسین خاں
۱۵۵۷ فدا میر فدا حسین
۱۵۵۸ فدائی حلیم بیگ
۱۵۵۹ فدوی کمند لال
۱۵۶۰ فدوی محمد حسن
۱۵۶۱ فدوی مرزا محمد علی
۱۵۶۲ فدوی لالہ سیوک رام
۱۵۶۳ فدوی میر فضل علی
۱۵۶۴ فراسو فراسو صاحب
۱۵۶۵ فراغ محمد فراغ
۱۵۶۶ فراغ میر مہدی حسن
۱۵۶۷ فراغ یسین بیگ
۱۵۶۸ فراق کیتبا دجنگ
۱۵۶۹ فراق حسین علیخاں
۱۵۷۰ فراق میر مرتضیٰ قلی خان
۱۵۷۱ فراق ثناء اللہ خان

۱۵۷۲ فراق میر حیات اللہ
۱۵۷۳ فراق خواجہ بہادر حسین
۱۵۷۴ فراقی پریم کشور
۱۵۷۵ فرحت فیض اللہ
۱۵۷۶ فرحت امید علی
۱۵۷۷ فرحت لالہ نثانند
۱۵۷۸ فرحت فرحت اللہ
۱۵۷۸ فرحت کدار ناتھ
۱۵۷۹ فرحت محمود علی خاں
۱۵۸۰ فرحت بشن پرشاد کایستھ
۱۵۸۱ فرحت حسین علی
۱۵۸۲ فرخ چوبے بندری داس
۱۵۸۳ فرخ کرامت اللہ خان
۱۵۸۴ فرخ میر فرخ علی
۱۵۸۵ فرد ابوالحسن
۱۵۸۶ فرد وحید الدین خاں
۱۵۸۷ فرحت مرزا لف بیگ
۱۵۸۸ فرقت عطاء اللہ خاں
۱۵۸۹ فرقت دیبی پرشاد
۱۵۹۰ فرقتی وزیر علی
۱۵۹۱ فروغ میر روشن علیخاں
۱۵۹۲ فروغ میر اکبر علی
۱۵۹۳ فروغ خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۵۹۴ فروغ محمد عمر سلطان
۱۵۹۵ فروغ فرالدین خان
۱۵۹۶ فروغ عنایت علی خاں
۱۵۹۷ فروغ خدا بخش
۱۵۹۸ فرہاد ببر علی
۱۵۹۹ فریاد الفت حسین

۱۶۰۰ فریاد الفت حسین
۱۶۰۱ فریاد مغل بیگ
۱۶۰۲ فریاد لالہ صاحب رائے
۱۶۰۳ فریاد محمد احتشام الدین
۱۶۰۴ فسوں مرزا منجھلے
۱۶۰۵ فصاد
۱۶۰۶ فصیح سکھن لال
۱۶۰۷ فصیح جعفر علی
۱۶۰۸ فصیح حکیم فصیح العالم
۱۶۰۹ قضا گوبند پرشاد
۱۶۱۰ قضا محمد جعفر
۱۶۱۱ فضل فضل مولی خان
۱۶۱۲ فطرت فضل الرحمٰن
۱۶۱۳ فضلی فضل الٰہی
۱۶۱۴ فطرت
۱۶۱۵ فغاں اشرف علیخاں
۱۶۱۶ فغاں میر شمس الدین
۱۶۱۷ فغاں ظریف خاں
۱۶۱۸ فغاں عباس علیخاں
۱۶۱۹ فغاں قادر بخش
۱۶۲۰ فقیر سید محی الدین
۱۶۲۱ فقیر میر فقیر اللہ۔
۱۶۲۲ فقیر میر شمس الدین
۱۶۲۳ فقیر عنایت اللہ
۱۶۲۴ فقیر فتح علی خاں
۱۶۲۵ فقیر حکیم علی محمد
۱۶۲۶ فکری مرزا تمن
۱۶۲۷ فگار قطب علی بیگ
۱۶۲۸ فگار میر حسین

۱۹۲۹ فلک میر بہادر علی
۱۹۳۰ فنا شیخ باقر
۱۹۳۱ فنا شیخ ببر
۱۹۳۲ فوق میر
۱۹۳۳ فوق عبدالصمد
۱۹۳۴ فوق نظیر احمد
۱۹۳۵ فوق میر بادشاہ
۱۹۳۶ فہیم وارث علیخاں
۱۹۳۷ فہیم سندر لال
۱۹۳۸ فہمی دیانت حسین
۱۹۳۹ فیاض سعید الدین
۱۹۴۰ فیاض میر شمس الدین
۱۹۴۱ فیض عنایت اللہ
۱۹۴۲ فیض فتح علی خاں
۱۹۴۳ فیض حکیم علی محمد
۱۹۴۴ فیض کرپا کشن
۱۹۴۵ فیض میر فیض علی
۱۹۴۶ فیض جعفر حسن خاں
۱۹۴۷ فیض احسان علی خاں
۱۹۴۸ "ق"
۱۹۴۹ قابل علی بخش
۱۹۵۰ قادر عبدالقادر
۱۹۵۱ قادر قادر بخش
۱۹۵۲ قادر سرفراز علی
۱۹۵۳ قادر مرزا قادر شکوہ
۱۹۵۴ قادر سید قادر بخش
۱۹۵۵ قادر شیخ قادر حسین
۱۹۵۶ قاری قاری علی احمد
۱۹۵۷ قاسم آغا محمد

۱۵۵۸ قاسم قاسم علیخاں
۱۵۵۹ قاسم میر قاسم علی
۱۵۶۰ قاسم سید قاسم علیخاں
۱۵۶۱ قاسم قاسم علی
۱۵۶۲ قاسم ابو القاسم
۱۵۶۳ قاسم قاسم علی
۱۵۶۴ قاسم میر قاسم علی
۱۵۶۵ قاسم میر قدرت اللہ خاں
۱۵۶۶ قاصر ببر علی بیگ
۱۵۶۷ قاصر سید خوب اللہ
۱۵۶۸ قاصر مقصود علی
۱۵۶۹ قاضی شیخ قادر بخش
۱۵۷۰ قاضی قاضی عبدالفتاح
۱۵۷۱ قائل سید علی خان
۱۵۷۲ قائل مولوی فصیح اللہ
۱۵۷۳ قائم قائم علی
۱۵۷۴ قائم محمد قیام الدین
۱۵۷۵ قبول مہدی علیخاں
۱۵۷۶ قربان میر قربان علی
۱۵۷۷ قرین
۱۵۷۸ قسمت نواب شمس الدولہ
۱۵۷۹ قلق اسد اللہ
۱۵۸۰ قلق حکیم غلام مولا
۱۵۸۱ قلق امجد علی
۱۵۸۲ قلق سلطان خاں
۱۵۸۳ قلندر شاہ قلندر
۱۵۸۴ قمر غلام حسین
۱۵۸۵ قمر قمر الدین
۱۵۸۶ قمر قمر الدین

۱۵۸۷ قمر محمد قمر الدین خاں
۱۵۸۸ قمر سید محمد دلی خاں
۱۵۸۹ قمر محمد اسمٰعیل
۱۵۹۰ قمر مرزا قمر طالع
۱۵۹۱ قمر نواب خاں
۱۵۹۲ قمر مرزا باقر حسین
۱۵۹۳ قمر جعفر علی
۱۵۹۴ قمر قمر الدین
۱۵۹۵ قمر قمر الدین خاں
۱۵۹۶ قمر محمد جعفر علیخاں
۱۵۹۷ قناعت مرزا محمد بیگ
۱۵۹۸ قناعت نصیر الدین
۱۵۹۹ قوت احمد علی
۱۶۰۰ قوس محبوب علی
۱۶۰۱ قوس سید محمد رضا
۱۶۰۲ قیس میر عباس علی
۱۶۰۳ قیس عبدالحی
۱۶۰۴ قیس سید مرزا علی
۱۶۰۵ قیس محمد عنایت اللہ
۱۶۰۶ قیس احمد علی بیگ
۱۶۰۷ قیس محمد صدیق
۱۶۰۸ قیس ہادی علیخاں
۱۶۰۹ قیس کاظم علی
۱۶۱۰ قیسی باقر علی
۱۶۱۱ قیصر مرزا علی حسین
۱۶۱۲ قیصر محمد خورشید
۱۶۱۳ قیصر خدا بخش
۱۶۱۴ قیصر امین الدین
۱۶۱۵ قیصر امین الدین

۱۷۱۶ "ک"
۱۷۱۷ کاشف کاشف علی
۱۷۱۸ کاشف سید محمد حسین خاں
۱۷۱۹ کاظم کاظم علی
۱۷۲۰ کاظم محمد کاظم
۱۷۲۱ کافر سید علی نقی
۱۷۲۲ کافی کفایت علی
۱۷۲۳ کافر محمد رضا
۱۷۲۴ کامل ناصر الدین
۱۷۲۵ کامل جمال الدین
۱۷۲۶ کامل غلام کبریا
۱۷۲۷ کامل شیخ احمد علی
۱۷۲۸ کامل سید احمد جان
۱۷۲۹ کامل باقر علی خان
۱۷۳۰ کامل ٹھاکر داس
۱۷۳۱ کامل کامل بیگ
۱۷۳۲ کامل محمد مرشد حسن
۱۷۳۳ کاوش میر محمد کتاب خاں
۱۷۳۴ کاوش اولاد علی
۱۷۳۵ کاہش ہدایت علی
۱۷۳۶ کبیر کبیر علی
۱۷۳۷ کرامت کرامت اللہ
۱۷۳۸ کرم غلام ضامن
۱۷۳۹ کرم کرم حسین رضا
۱۷۴۰ کرم کرم خان
۱۷۴۱ کریم کریم اللہ خان
۱۷۴۲ کشتہ بنی بخش
۱۷۴۳ کشش میر فدا علی
۱۷۴۴ کشن بالو کشن چندر گھوک
۱۷۴۵ کشور مرزا محمد جعفر
۱۷۴۶ کفایت کفایت اللہ خاں
۱۷۴۷ کلیم میر محمد حسین
۱۷۴۸ کلیم کلیم اللہ
۱۷۴۹ کمال کمال الدین حسین
۱۷۵۰ کنور اپور سپاکشن بہادر
۱۷۵۱ کنور کنور چکر دھرتی سنگھ
۱۷۵۲ کوثر مرزا مہدی
۱۷۵۳ کوثر آغا غلام علی
۱۷۵۴ کوچک وجیہ الدین
۱۷۵۵ کوکب غلام حسین
۱۷۵۶ کیف فضل احمد
۱۷۵۷ کیوان شیخ بدنی بلگرامی
۱۷۵۸ کیوان علی حسین
۱۷۵۹ کیوان سید فتح علی
۱۷۶۰ "گ"
۱۷۶۱ گرداب رام چرن
۱۷۶۲ گرفتار سنگے بیگ
۱۷۶۳ گرم ناظر مظفر علی خاں
۱۷۶۴ گرم حیدر علی بیگ
۱۷۶۵ گریان محمد حسین
۱۷۶۶ گریان میر حسام الدین
۱۷۶۷ گریان مرزا علی امجد
۱۷۶۸ گستاخ مرزا علی
۱۷۶۹ گستاخ مرزا لطیف
۱۷۷۰ گلشن رائے دھولج
۱۷۷۱ گماں نظر علیخاں
۱۷۷۲ گوہر احمد علی خان
۱۷۷۳ گویا حیات اللہ
۱۷۷۴ گویا ولایت علی
۱۷۷۵ گویا فقیر محمد خاں
۱۷۷۶ گہر خورشید علیخاں
۱۷۷۷ "ل"
۱۷۷۸ لائق میر لائق علی
۱۷۷۹ لسان میر کلیم اللہ احمد
۱۷۸۰ لطافت سید حسن
۱۷۸۱ لطف مرزا علی
۱۷۸۲ لطف لطف علی خاں
۱۷۸۳ لطیف میر شمس الدین
۱۷۸۴ لطیف میر لطیف علی
۱۷۸۵ لطیف میر شمس الدین
۱۷۸۶ لطیف دولت سنگھ
۱۷۸۷ لطیف شیو سہائے
۱۷۸۸ لطیف عبد الحق
۱۷۸۹ لکنت محمد بشیر خان
۱۷۹۰ لعلن لعلن
۱۷۹۱ لئیق لالتا پرشاد
۱۷۹۲ "م"
۱۷۹۳ ماہ عنایت علی بیگ
۱۷۹۴ ماہ امداد علی خاں
۱۷۹۵ ماہر محمد امیر
۱۷۹۶ ماہر فخر الدین خاں
۱۷۹۷ ماہر مرزا جمعیت شاہ
۱۷۹۸ مائل میر محمدی
۱۷۹۹ مائل صادق علی
۱۸۰۰ مائل قادر بیگ
۱۸۰۱ مائل میر ہدایت علی
۱۸۰۲ مائل محمد یار بیگ

۱۸۰۳	مائل	سید کاظم علی	۱۸۳۲	مجنوں		۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۰۴	مائل	لالہ تاپر شاد	۱۸۳۳	مجیب	مرزا رجب علی	۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی	۱۸۳۴	مجیب	غلام حیدر	۱۸۶۳	محشر	عبداللہ خان
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خاں	۱۸۳۵	محب	ولی اللہ	۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خان
۱۸۰۷	مبتلا	لالہ چنڈی سہائے	۱۸۳۶	محب	بہرام شاد	۱۸۶۵	محشر	مرزا علی تقی
۱۸۰۸	مبتلا	مردان علیخاں	۱۸۳۷	محب	میر ابوالقاسم	۱۸۶۶	محمود	محمود شاہ
۱۸۰۹	مبتلا		۱۸۳۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۱۰	مبہیج	لالہ ملوک چند	۱۸۳۹	محبت	میر بہادر علی	۱۸۶۸	محمود	محمود علی خان
۱۸۱۱	مبین	حافظ غلام دستگیر	۱۸۴۰	محبت	محبت خاں	۱۸۶۹	محبت	حسین علی بیگ
۱۸۱۲	متقی	میر متقی	۱۸۴۱	محبت	عنایت اللہ	۱۸۷۰	محو	فیض الدین
۱۸۱۳	متین	محمد حسین	۱۸۴۲	محبت	آغا سید	۱۸۷۱	محو	حسین علی خاں
۱۸۱۴	متین	بہادر علی	۱۸۴۳	محبوب	محبوب خان	۱۸۷۲	محو	عظیم اللہ
۱۸۱۵	متین	سید ولایت حسین	۱۸۴۴	محترم	محترم علیخاں	۱۸۷۳	محو	غلام حسن خاں
۱۸۱۶	مثبت	فدائے علی	۱۸۴۵	محتشم	سید محتشم علی	۱۸۷۴	محوی	میر باسط علی
۱۸۱۷	مجبور	حق رسا	۱۸۴۶	محرور	نبی بخش	۱۸۷۵	محوی	محمدی بیگ
۱۸۱۸	مجذوب	مرزا غلام چندر بیگ	۱۸۴۷	محرور	ہادی حسن	۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خان
۱۸۱۹	مجذوب	لالہ گوری شنکر	۱۸۴۸	محروم	لالہ انگداری	۱۸۷۷	محذوم	
۱۸۲۰	مجرد	محمد	۱۸۴۹	مخزون	میر نام جان محمدی	۱۸۷۸	مخلص	میر مہدی حسن
۱۸۲۱	مجرم	میر فتح علی	۱۸۵۰	مخزون	مولوی ظہور النبی	۱۸۷۹	مخلص	آنند رام
۱۸۲۲	مجرم	رحمت اللہ	۱۸۵۱	مخزون	مرزا منگو	۱۸۸۰	مخلص	مخلص علی خاں
۱۸۲۳	مجرم	میر مہدی حسین	۱۸۵۲	مخزون	آغا علی	۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۲۴	مجروح	مولوی حمید النبی	۱۸۵۳	مخزون	خدا بخش	۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۸۲۵	مجروح	کشن چند	۱۸۵۴	مخزون	سید محمد حسین	۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خاں
۱۸۲۶	مجروح	درگاہ پرشاد	۱۸۵۵	مخزون	ابوالحسن	۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خاں
۱۸۲۷	مجنوں	انعام حسین	۱۸۵۶	مخزون	عالم شاہ	۱۸۸۵	مخمور	محمد جعفر
۱۸۲۸	مجنوں	حمایت علی	۱۸۵۷	محسن	محسن علی صاحب	۱۸۸۶	مخمور	غلام حسین
۱۸۲۹	مجنوں	محمد حسین	۱۸۵۸	محسن	محسن علی	۱۸۸۷	مخمور	سید مظہر علی
۱۸۳۰	مجنوں	شنکر دیال	۱۸۵۹	محسن	میر محمد محسن	۱۸۸۸	مخمور	واحد علی
۱۸۳۱	مجنوں		۱۸۶۰	محسن	حافظ محسن	۱۸۸۹	مخمور	قبول احمد

۱۸۹۰	مخیر	محمد احسان
۱۸۹۱	مداح	محمد صادق
۱۸۹۲	مدبر	سید امیر الدین
۱۸۹۳	مدحت	
۱۸۹۴	مدہوش	نبی جان
۱۸۹۵	مذنب	محمد حسن
۱۸۹۶	مراد	مراد شاہ
۱۸۹۷	مراد	مراد شاہ
۱۸۹۸	مرجبا	عبدالشکور
۱۸۹۹	مرحوم	محمد یار بیگ
۱۹۰۰	مرزا	میر فضل اللہ
۱۹۰۱	مرزا	آغا مرزا
۱۹۰۲	مرزا	مرزا ہدایت اللہ
۱۹۰۳	مرزا	مرزا علی رضا
۱۹۰۴	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ
۱۹۰۵	مرزا	نواب محمد خان
۱۹۰۶	مرزا	مرزا حسین بخش
۱۹۰۷	مرزا	مرزا جان بیگ
۱۹۰۸	مرزا	مرزا علی
۱۹۰۹	مرزا	
۱۹۱۰	مرزائی	محمد علی جان
۱۹۱۱	مروت	میر یار خاور
۱۹۱۲	مروت	باس کراں
۱۹۱۳	مروت	صغیر علی
۱۹۱۴	مروت	قاسم علی
۱۹۱۵	مرزا	مرزا علی رضا
۱۹۱۶	مریخ	جانکی پرشاد
۱۹۱۷	مرید	مرید حسین خاں
۱۹۱۸	مزمل	شاہ محمد مزمل
۱۹۱۹	مست	اشرف علی
۱۹۲۰	مست	میر فضل علی
۱۹۲۱	مست	عالم علیخاں
۱۹۲۲	مستمند	یار علی خاں
۱۹۲۳	مسرت	شیخ رحمت علی
۱۹۲۴	مسرت	شنگر ناتھ
۱۹۲۵	مسرت	وزیر علی
۱۹۲۶	مسرور	غلام حسین خاں
۱۹۲۷	مسرور	سید خورشید عالم
۱۹۲۸	مسرور	پیر بخش
۱۹۲۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ
۱۹۳۰	مسرور	شرف الدین احمد
۱۹۳۱	مسرور	سید محمد علی
۱۹۳۲	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۹۳۳	مسلسل	وزیر علی
۱۹۳۴	مسلم	میر فرزند علی
۱۹۳۵	مسیح	میاں کراتی
۱۹۳۶	مسیح	میر ہاشم علی
۱۹۳۷	مسیح	حکیم محمد علی
۱۹۳۸	مسیح	مسیح اللہ خان
۱۹۳۹	مسیح	مسیح اللہ خاں
۱۹۴۰	مسیحا	محمد علی خاں
۱۹۴۱	مسیر	مرزا ہمایوں
۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین
۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن
۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد
۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی
۱۹۴۶	مشتاق	میر ابوالقاسم
۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بہاری لال
۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
۱۹۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
۱۹۵۴	مشتاق	محمد قلی خان
۱۹۵۵	مشتہر	مولوی احمد حسین
۱۹۵۶	مشفق	شیخ محمد خان
۱۹۵۷	مشفق	مرزا احمد بیگ
۱۹۵۸	مشفق	راجہ جاذب کشن
۱۹۵۹	مشک	محمد حسن خاں
۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھا کشن
۱۹۶۳	مشہور	
۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
۱۹۶۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹۶۷	مصدر	حکیم میر ماشاء اللہ
۱۹۶۸	مصروف	بہادر خاں
۱۹۶۹	مصیبت	قطب الدین
۱۹۷۰	مضطر	سردار مرزا
۱۹۷۱	مضطر	کنہیالال
۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو شکوہ
۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
۱۹۷۵	مضطر	ذوالفقار علی
۱۹۷۶	مضطر	مظہر علیخاں

۱۹۷۷	مضطر	عبدالکریم	۲۰۰۶	مفتون	کریم بخش	۲۰۳۶	ملو	میر نظام الدین
۱۹۷۸	مضطر	لالہ ترمینی پرشاد	۲۰۰۷	مفتون	عبدالرحیم	۲۰۳۷	ممنون	میر امانت علی
۱۹۷۹	مضطر	رام نرائن	۲۰۰۸	مفتون	سید محمد رضا	۲۰۳۸	ممنون	میر قمر الدین
۱۹۸۰	مضطر	اسد علی خاں	۲۰۰۹	مفتون	پنجمی نرائن	۲۰۳۹	منت	نور الاسلام
۱۹۸۱	مضطر	علی بخش	۲۰۱۰	مفتون	لالہ رگھوبر دیال	۲۰۴۰	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۱۹۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۲۰۱۱	مفتون	کاظم علی	۲۰۴۱	منتظر	میاں جان خاں
۱۹۸۳	مضطرب	خلیل احمد	۲۰۱۲	مفتون	بدرالدین	۲۰۴۲	منتظر	امام الدین
۱۹۸۴	مضطرب	مرزا علی بیگ	۲۰۱۳	مفتون	قادر بخش	۲۰۴۳	منتظم	باقر علی خاں
۱۹۸۵	مضطرب	محمد حاجی	۲۰۱۴	مفتون	سید ہادی علی	۲۰۴۴	منشی	محمد سیتا بیگ
۱۹۸۶	مضطرب	دگا پرشاد	۲۰۱۵	مفتون	آگسٹین ڈی سلوا	۲۰۴۴	منور	اسد اللہ
۱۹۸۷	مضمون	شرف الدین	۲۰۱۶	مفلس	عوب علی	۲۰۴۶	منشی	میر محمد حسین
۱۹۸۸	مضمون		۲۰۱۷	مقبول	سید مقبول عالم	۲۰۴۷	منشی	غلام احمد
۱۹۸۹	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۸	مقبول	مقبول نبی	۲۰۴۸	منشی	مولچند کایستھ
۱۹۹۰	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۹	مقتول	ابراہیم بیگ	۲۰۴۹	منشی	عجائب رائے
۱۹۹۱	مظفر	مرزا ظفر	۲۰۲۰	مقتول	سید خاں	۲۰۵۰	منصف	مرزا احمد بخش
۱۹۹۲	مظلوم	غلام حسین	۲۰۲۲	مقدور	میر محمد ابراہیم	۲۰۵۱	منصف	منصف علیخاں
۱۹۹۳	مظہر	مرزا جان جانان	۲۰۲۳	مقسوم	مرزا محمد علی	۲۰۵۲	منظور	آفرین الدین خاں
۱۹۹۴	مظہر	مظہر حسین	۲۰۲۴	مقصود	مقصود عالم	۲۰۵۳	منظور	بابو خاں
۱۹۹۵	مظہر	محمد رضا	۲۰۲۵	مقصود	مقصود بیگ	۲۰۵۴	منظور	سید وزیر علی
۱۹۹۶	معروف	الٰہی بخش خاں	۲۰۲۶	مقیم	محمد مقیم	۲۰۵۵	منعم	مکند لال
۱۹۹۷	معزز	سید محمد علی	۲۰۲۷	ملال	محمد رضا خان	۲۰۵۶	منعم	موہن لال
۱۹۹۸	معزز	میر عزیز الدین	۲۰۲۸	ملک	بابو جگن ناتھ	۲۰۵۷	منعم	مولوی شیر علی
۱۹۹۹	معظم	معظم خاں	۲۰۲۹	مقبول	لالہ حبیکہ رائے	۲۰۵۸	منعم	نور الحق
۲۰۰۰	معقول		۲۰۳۰	ملول	محمد یار	۲۰۵۹	منور	منور الحسن
۲۰۰۱	معین	معین الدین	۲۰۳۱	ممتاز	سید میاں	۲۰۶۰	منور	سید منور علی
۲۰۰۲	معین	معین الدین خاں	۲۰۳۲	ممتاز	محمد حسین علی خاں	۲۰۶۱	منیر	نظام الدین
۲۰۰۳	مغل	مغل علی	۲۰۳۳	ممتاز	مرزا قاسم علی	۲۰۶۲	منیر	آفتاب
۲۰۰۴	مغموم	لالہ رام حسن	۲۰۳۴	ممتاز	حافظ فضل	۲۰۶۳	منیر	خواجہ آفتاب
۲۰۰۵	مغموم	میر مشیت علی	۲۰۳۵	ممتاز	نور احمد	۲۰۶۴	منیر	وجیہہ الدین

۲۰۶۵ منیر سید اسمٰعیل حسین
۲۰۶۶ مواج عبدالرحمٰن
۲۰۶۷ موج خدا بخش
۲۰۶۸ موج میر کاظم حسین
۲۰۶۹ موجد قادر علی
۲۰۷۰ موجی موجی رام
۲۰۷۱ موزوں میر نواب
۲۰۷۲ موزوں میر فرزند علی
۲۰۷۳ موزوں مہاراجہ رام نرائن
۲۰۷۴ موزوں محمد قادر بخش
۲۰۷۵ موزوں چھتر سنگھ کائیتھ
۲۰۷۶ مومن محمد مومن خاں
۲۰۷۷ مونس میر سعادت علی
۲۰۷۸ مونس میر نواب
۲۰۷۹ مہاراج راجہ سلاس رائے
۲۰۸۰ مہجور مہجور خاں
۲۰۸۱ مہجور محمد صدر الدین
۲۰۸۲ مہجور شیو پرشاد
۲۰۸۳ مہجور شیخ محمد بخش
۲۰۸۴ مہجور ہدایت علی
۲۰۸۵ مہجور عنایت حسین خاں
۲۰۸۶ مہدی مہدی علیخاں
۲۰۸۷ مہدی مہدی علیخاں
۲۰۸۸ مہدی مرزا مہدی
۲۰۸۹ مہدی مہدی علیخاں
۲۰۹۰ مہر رجب علی بیگ
۲۰۹۱ مہر محمد عمر
۲۰۹۲ مہر میر مہر علی
۲۰۹۳ مہر مہر چند
۲۰۹۴ مہر عبداللہ خان
۲۰۹۵ مہر سید آغا علیخاں
۲۰۹۶ مہر منصور خاں
۲۰۹۷ مہر مرزا حاتم علی
۲۰۹۸ مہلت مرزا علی
۲۰۹۹ میر میر محمد تقی
۳۰۰۰ میرن میر عسکری
۳۰۰۱ منیوش شیو سہائے

"ن"

۳۰۰۲
۳۰۰۳ ناجی محمد شاکر
۳۰۰۴ ناداں مولوی محمد بخش
۳۰۰۵ نادر گنگا سنگھ
۳۰۰۶ نادر
۳۰۰۷ نادر میر محمد عارف
۳۰۰۸ نادر سید آغا
۳۰۰۹ نادر احمد حسین خاں
۳۰۱۰ نادر سید نجم الدین حسین
۳۰۱۱ نادر کلب حسین خاں
۳۰۱۲ نادم رجب حسین خان
۳۰۱۳ نادم
۳۰۱۴ نازش مولوی الٰہی بخش[1]
۳۰۱۵ ناسخ مرزا علی بیگ
۳۰۱۶ ناصر امام بخش
۳۰۱۷ ناصر سید ناصر نواب
۳۰۱۸ ناصر محمد علی بیگ
۳۰۱۹ ناصر سعادت خاں
۳۰۲۰ ناصر نواب ناصر جنگ
۳۰۲۱ ناصر میر ناصر علی
۳۰۲۲ ناصر ابو محمد
۳۰۲۳ ناطق شیخ احمد شاہ
۳۰۲۴ ناطق مرزا احمد
۳۰۲۵ ناطق لالہ جگناتھ
۳۰۲۶ ناظر میر غلام بشیر
۳۰۲۷ ناظم یوسف علیخاں
۳۰۲۸ ناظم
۳۰۲۹ ناظم میر یحییٰ
۳۰۳۰ ناظم درگا پرشاد
۳۰۳۱ ناظم شیخ غلام یٰسین
۳۰۳۲ ناظم کامتا پرشاد
۳۰۳۳ ناظم میر ناظم علی
۳۰۳۴ ناظم شیو پرشاد
۳۰۳۵ نافذ مرزا علی
۳۰۳۶ ناکام کرم علی
۳۰۳۷ نالاں منو لال
۳۰۳۸ نالاں میر احمد علی
۳۰۳۹ نالاں میر وارث علی
۳۰۴۰ نالاں نور علی بیگ
۳۰۴۱ نالاں محمد عسکری
۳۰۴۲ نالاں محمد جان
۳۰۴۳ نامی علی محمد خاں
۳۰۴۴ نامی آغا حسن
۳۰۴۵ نامی لالہ متھن لال
۳۰۴۶ نامی رجب علی بیگ
۳۰۴۷ نامی احسام الدین
۳۰۴۸ نامی
۳۰۴۹ نایاب عباس علی
۳۰۵۰ نثار محبوب بخش
۳۰۵۱ نثار صدا سکھ

[1] نازش میں مرزا علی بیگ کا نام سہو کتابت سے رہ گیا ہے

۳۰۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا احمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۳۰۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۳۰۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۳۰۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۳۰۵۷	نجابت	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزہت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۳۰۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزہت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خان
۳۰۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزہت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۳۰۶۰	نجات	شنکر سروپ	۲۱۸۸	نزہت	مرزا کرامت اللہ	۲۲۱۷	نظامی	شیخ نظام الدین
۳۰۶۱	نجد	مرزا محمد عباس	۲۱۸۹	نزہت	لالہ رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۳۰۶۲	نجف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نساخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۳۰۶۳	نجم	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گپت رائے
۳۰۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۳۰۶۵	نجم	محمد رضا خان	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۳۰۶۶	نجم	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۳۰۶۷	نجم	میر نجم الدین علیخاں	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعمت	شیخ عبدالغنی
۳۰۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شنکر پنڈت	۲۲۲۵	نعمت	نعمت اللہ خاں
۳۰۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۳۰۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت رنا تھ	۲۲۲۷	نعیم	فدا حسین خاں
۳۰۷۱	نحیف	حق وردی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۸	نعیم	میر امجد علی
۳۰۷۲	نحیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	دلاور خاں
۳۰۷۴	نحیف	مہدی علیخاں بہادر	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۳۰۷۵	نحیف	محمد عوض علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الٰہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۳۱۷۴	ندا	معین الدین	۲۲۰۳	نشاط	البری سنگھ کائتھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۳۱۷۵	ندرت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۲۳۳	نگہت	نیاز علی بیگ
۳۱۷۶	ندرت	مرزا مغل	۲۲۰۵	نشتر	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نگہت	غلام احمد
۳۱۷۷	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالہ گوبند رائے	۲۲۳۵	نگیں	مرزا محمد جان
۳۱۷۸	ندیم	سید محمد عسکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا محمد آسما
۳۱۷۹	ندیم	شیخ علی تلی	۲۲۰۸	نصر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
۳۱۸۰	ندیم	سید پیارے صاحب	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۶۸	واصل	درگا پرشاد	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخاں
۲۲۵۰	نوا	ظہوراللہ خاں	۲۲۶۹	واصل	محمد واصل	۲۲۹۸	وحید	وحیدالدین
۲۲۵۱	نواب	میر نصیرالدین	۲۲۷۰	واعظ	الہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخاں
۲۲۵۲	نواب	نواب نصراللہ خاں	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۵۳	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بہادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۵۴	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۳	والہ	رحمت خاں	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۵۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۵۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خان ملازم	۲۳۰۳	وزیر	وزیر خاں
۲۲۵۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۲۲۵۸	نور	محمد نورالحسین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۵۹	نور	صمصام حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علیخاں	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۶۰	نورحق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجیہہ	میر ضامن علی	۲۳۰۷	وصال	نصراللہ خاں
۲۲۶۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجیہہ	وجیہہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۶۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جمیت رائے کایستھ	۲۳۰۹	وصف	میر محمود علی
۲۲۶۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۶۴	نیاز	عبدالرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابوالحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد مظہر
۲۲۶۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۶۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۶۷	نیتر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خاں
۲۲۶۸	نیر رخشاں و	ضیاءالدین احمد خاں	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۶۹	واجد	واجد علی خاں	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبدالواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخاں	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول رائے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ شنکر لال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیرالدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبدالعلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشیدالنبی	۲۳۲۰	وفا	مرزا وارالبخت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخاں	۲۲۹۳	وحشی	ہمر بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حیدر علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبدالرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علیخاں
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خاں	۲۲۹۵	وحید	میر ہادی	۲۳۲۳	ولا	مظہر علیخاں
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحیدالدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خاں

۲۳۲۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۳۵۴	ہما	سید الحمد حسین	۲۳۸۳	یاور	امداد علی
۲۳۲۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۳۵۵	ہمت	اخوند ہمت	۲۳۸۴	یحییٰ	یحییٰ خاں
۲۳۲۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۳۵۶	ہمت	سید ہمت علی	۲۳۸۵	یٰسین	عبد الستار
۲۳۲۸	ولی	مرزا محمد ولی	۲۳۵۷	ہمت	لالہ اندرمن	۲۳۸۶	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۳۲۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۳۵۸	ہمدم	عبد اللہ خاں	۲۳۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۳۳۰	ولی	محمد رفیق	۲۳۵۹	ہمدم	میر محفوظ علی	۲۳۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۳۳۱	ولی	مولوی امو جان	۲۳۶۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین	۲۳۸۹	یقین	میرن صاحب
۲۳۳۲	ولی	علی محمد خاں	۲۳۶۱	ہنر	وارث علیخاں	۲۳۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۳۳۳	وہم	میر محمد علی	۲۳۶۲	ہنر	مرزا مظفر علی	۲۳۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۳۳۴		" ہ "	۲۳۶۳	ہنر	بختاور بخت	۲۳۹۲	یکدل	دلاور خاں
۲۳۳۵	ہاتف	مرزا محمد	۲۳۶۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۲۳۹۳	یگانگ	مصطفےٰ خاں
۲۳۳۶	ہاتفی	محمد حسن علی	۲۳۶۵	ہوش	غلام مرتضیٰ	۲۳۹۴	یل	عبد القادر
۲۳۳۷	ہادی	میر جواد علی خاں	۲۳۶۶	ہوش	منور علی	۲۳۹۵	یمن	حکیم احمد علیخاں
۲۳۳۸	ہادی	سید محمد مہدی	۲۳۶۷	ہوش	شیخ عزیز الدین	۲۳۹۶	یوسف	یوسف خاں
۲۳۳۹	ہادی	فخر الدین بہادر	۲۳۶۸	ہوش	موتی بہاری لال	۲۳۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۳۴۰	ہادی	محمد ہادی	۲۳۶۹	ہوشیار	کیول رام	۲۳۹۸	یوسف	سید امجد علیخاں
۲۳۴۱	ہاشمی	نادر حسین خاں	۲۳۷۰	ہویدار	میر محمد اعظم	۲۳۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۳۴۲	ہاشمی	میر محمد ہاشم	۲۳۷۱	ہینگا	"ی" میر ہینگا	۲۴۰۰	یوسف	میر یوسف علی شاہ
۲۳۴۳	ہاشمی	سید اکبر علی	۲۳۷۲	یاد	میر غلام حسین	۲۴۰۱	اچپل	نشاط ہیگن جان
۲۳۴۴	ہاشمی		۲۳۷۳	یاد	لالہ کاشی رام	۲۴۰۲	امیر	امیر صاحب
۲۳۴۵	ہجر	سید جمیل الدین	۲۳۷۴	یاد	امام خاں	۲۴۰۳	بنو	
۲۳۴۶	ہجر	مرزا اصغر حسین	۲۳۷۵	یار	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم	
۲۳۴۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۳۷۶	یاس	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم	تارا بیگم
۲۳۴۸	ہدایت	ہدایت علی	۲۳۷۷	یاس	حسن علیخاں	۲۴۰۶	بیگم	رشک محل
۲۳۴۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۳۷۸	یاس	خیر الدین	۲۴۰۷	جان	صاحب جان
۲۳۵۰	ہدہد	عبد الرحمٰن	۲۳۷۹	یاس	تن سکھ رائے	۲۴۰۸	جانی	بیگم جان
۲۳۵۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۳۸۰	یاس	انور علی	۲۴۰۹	جینا بیگم	
۲۳۵۲	ہرچند		۲۳۸۱	یاور	میر امام الدین	۲۴۱۰	چندا	مہ لقا
۲۳۵۳	ہلال	امیر علیخاں	۲۳۸۲	یاور	میر مہدی حسن	۲۴۱۱	حجاب	بنی جان

۲۴۱۲	خود	منا جان	۲۴۲۱	شیریں	بیگا	۲۴۳۰	ماہ	منجھلی بیگم
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۴۲۲	صاحب	امتہ الفاطمہ	۲۴۳۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۱۴	دلہن بیگم		۲۴۲۳	صنم	درگا	۲۴۳۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۱۵	زہرہ	منی	۲۴۲۴	ظرافت		۲۴۳۳	مشتری	قمر جان
۲۴۱۶	زہرہ	امراؤ جان	۲۴۲۵	عالم	خاص محل	۲۴۳۴	ملکہ	انی
۲۴۱۷	زینت		۲۴۲۶	عزیز	عزیز	۲۴۳۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۱۸	سلطان		۲۴۲۷	عفت	نجم النساء	۲۴۳۶	مہتاب	
۲۴۱۹	شرم	شمس النساء بیگم	۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش	۲۴۳۷	نزاکت	رجو
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ	۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم	۲۴۳۸	نور	

نگارستان

ایڈیٹر نگار کے افسانوں اور مقالات ادبی کا پہلا مجموعہ جس میں حسن بیان ندرت خیال اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا ۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ ایک معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے ۔ اس اڈیشن میں متعدد افسانے اور مقالات کے ایسے اضافہ کئے گئے ہیں ۔ جو پہلے ایڈیشنوں میں نہ تھے ۔

قیمت:- پانچ روپے

نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی ۳

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

مصنف درگا پرشاد نادر۔ نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ برجناتھ میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دلی کالج میں داخل ہوئے اور ۵۶-۱۸۵۵ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۶۳-۱۸۵۹ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیلی مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۴ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اورنارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۷۴ء میں لاہور پہنچے اور محکمۂ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۷۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے ممتحن اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سا دیوان بھی بنام "مطلب غریب" مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چمن انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۷۱-۱۸۷۰ء (۱۲۸۸ھ) میں لکھا گیا۔ ۱۸۷۵ء (۱۲۹۲ھ) میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء (۱۲۹۴ھ) میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

پہلی بار ۱۸۷۹ء (۱۲۹۶ھ) میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نورالدین گجراتی کے تذکرہ "مخزن شعرا" کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے مخزن شعرا کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواج عام کے مطابق مختصر ہیں۔

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعر و فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہو گیا ہے۔ پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اوّل :۔ علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعر کی تعریف مع حروف تہجی، قافیہ

لہ اس کا پورا نام "خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم" خطاب گلدستہ نادر لافکار اور عرف "تذکرہ شعرائے دکن" ہے۔ اسی لئے اس کے حوالے مختلف دوں سے ملتے ہیں۔

ردیف وعلم عروض (۳)، ابتدائے شعر (۴)، ریختی و ریختہ (۵)، اقسام اربعہ شعریہ (۶)، اقسام کلام بہ اعتباری معنی علم موسیقی اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو - نظام الدین	۲۴	اضعف - ارشاد علی	۴۷	بیاں - خواجہ احسن الدین
۲	آزاد - فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیتاب - بدر الدین
۳	آشنا - زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش - رمضان علی خاں
۴	آفاق - فرید الدین	۲۷	افسر - نصرت خاں	۵۰	تاثیر - صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت - محمد الفت	۵۱	تاباں - ابوالحسن
۶	احسان - غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن - محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن - محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلّی - شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن - محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین - حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین - محمد امین	۵۶	تمنّا - اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	انوار -	۵۷	تنبیہ
۱۲	احمد - سید احمد	۳۵	اویسی - محی الدین	۵۸	ثنا - ثناء اللہ
۱۳	احمد - میر احمد اللہ	۳۶	ایما - حسین علی	۵۹	جرات - شیر علی
۱۴	احمد - سید احمد	۳۷	ایمان - شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد - غلام احمد	۳۸	باقر - باقر علی خاں	۶۱	جوش - عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں - حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر - احمد علی	۴۰	بخشش - شیخ احمد	۶۳	جولاں - میر حسن
۱۸	اخگر - رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا - ماہ لقا
۱۹	اخلاص - عبدالرحمٰن	۴۲	بسمل ظہیر الدین	۶۵	حامد - شیخ حامد
۲۰	ادب - غلام محی الدین	۴۳	بلیغ - غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب - حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر - عرف شیخو میاں	۶۷	حجاب -
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر - عرف شیخو میاں	۶۸	حزیں - غلام حسین
۲۳	اسحٰق - محمد اسحٰق	۴۶	بہتر - محمد داور	۶۹	حسن - سید حسن

۷۰ حمایت
۷۱ حیدری - یا حیدر
۷۲ خاص
۷۳ خاں محمد خاں
۷۴ خاکی غلام حیدر
۷۵ خلق غلام احمد
۷۶ خلق
۷۷ خوش - برہان الدین
۷۸ خوش - قادر میاں
۷۹ خوس
۸۰ داغ - ہدایت علی
۸۱ دردمند - محمد فقیہ
۸۲ درویش - سید درویش علی
۸۳ دلبر - سید ابراہیم
۸۴ دلکش حافظ داور
۸۵ ذاکر - سید محمود
۸۶ ربط - بالا پرشاد
۸۷ ربط - غلام محمد اشک
۸۸ رحمت اللہ - رحمت
۸۹ رحمت - رحمت میاں
۹۰ رسوا - عبداللہ بیگ
۹۱ رضا -
۹۲ رفعت - رفیع اللہ
۹۳ رکھو
۹۴ رونق - سیٹھ بابو جی
۹۵ زخم - بسم اللہ خاں
۹۶ زماں
۹۷ زیرک - سید علوی
۹۸ سحر - محمد خلیل خاں

۹۹ سخن -
۱۰۰ سراج - اورنگ آباد
۱۰۱ سعیدی
۱۰۲ سکندر
۱۰۳ سلیمی
۱۰۴ سمجھو - غلام محمد
۱۰۵ سیاح - سیف الحق میاں دادخاں
۱۰۶ شاد - احمد حسن
۱۰۷ شاد - دیبی پرشاد
۱۰۸ شاد
۱۰۹ شاداں - چند دلال
۱۱۰ شاہ علیخاں
۱۱۱ شاہی - شاہ قلی خاں
۱۱۲ شائق - عنایت الدین
۱۱۳ شرر - غلام علی بیگ
۱۱۴ شرر - مرزا جعفر
۱۱۵ شریف -
۱۱۶ شعلہ - حسن نادر
۱۱۷ شفقت - بشارت علی
۱۱۸ شکر - محمد مرزا
۱۱۹ شمس - ولی اللہ
۱۲۰ شمس - حکیم شمس الدین
۱۲۱ شنکر - دیا شنکر
۱۲۲ شوق - عباس علی
۱۲۳ شہرت
۱۲۴ شوق -
۱۲۵ شہرت - امیر بخش
۱۲۶ شہرت - حیدر بیگ
۱۲۷ شیدا - خواجہ سعید الدین

۱۲۸ صاحب - نواب رفیع الدولہ
۱۲۹ صادق -
۱۳۰ صدق -
۱۳۱ صدیق - محمد صدیق
۱۳۲ صمد
۱۳۳ صوفی -
۱۳۴ ضاحک - مرزا وحید
۱۳۵ ضامن - محمد ضامن
۱۳۶ طالب
۱۳۷ طالب - مرزا محمود بیگ
۱۳۸ طالع - لالہ ہندو لال
۱۳۹ طوبیٰ - سید علی حسین
۱۴۰ ظفر - مظفر حسین
۱۴۱ عابد - غلام زین العابدین
۱۴۲ عابد
۱۴۳ عاشق
۱۴۴ عاشق - سید محمود
۱۴۵ عاشق - میر یحییٰ
۱۴۴ عاشق - نور محمد برہان
۱۴۵ عالیجاہ
۱۴۶ عباس - عباس علی
۱۴۷ عباس
۱۴۸ عبد عبداللہ
۱۴۹ عرفی - وجیہہ الدین
۱۵۰ عزلت - سید عبدالولی
۱۵۱ عزم - محمد غوث
۱۵ عزیز - عزیز اللہ
۱۵ عشق - میر محمد علی
۱۵ عصر - احمد علی

۱۵۷ عقیدت
۱۵۸ علوی - غلام حیلانی
۱۵۹ علی - غلام علی
۱۶۰ علی - شیخ علی
۱۶۱ عمر - معیز خاں
۱۶۲ عنایت - قمرالدین
۱۶۳ غالب
۱۶۴ غافل
۱۶۵ غالب - حاجی میاں
۱۶۶ غالب دکنی
۱۶۷ غمگیں - فرید بخش
۱۶۸ غنی - حماد ابراہیم
۱۶۹ غنی
۱۷۰ غواص
۱۷۱ غیرت
۱۷۲ فاضل - شیخ فاضل
۱۷۳ فاضل - محمد فاضل
۱۷۴ فایق
۱۷۵ فدا - سید حسین
۱۷۶ فرح
۱۷۷ فرحت - سیرو باد
۱۷۸ فرحت
۱۷۹ فرخ
۱۸۰ فروغ - ثناء اللہ
۱۸۱ فضل - شیخ فضل
۱۸۲ فضلہ
۱۸۳ فضیلت
۱۸۴ فہیم - ملک سردار
۱۸۵ فرید - فریدالدین

۱۸۶ فیاض - عبدالرزاق
۱۸۷ فیض - شمس الدین
۱۸۸ قصند - حسن مرزا
۱۸۹ قطب - قطب الدین
۱۹۰ قطبی - جمال الدین
۱۹۱ قلق - عبدالعلی شاہ
۱۹۲ کاظم - آغا محمد کاظم
۱۹۳ کاظم - کاظم الدین
۱۹۴ کامل - سید منظور
۱۹۵ کامل - میر کمال الدین
۱۹۶ کریم - شیخ غلام ضامن
۱۹۷ کریم - عبدالکریم
۱۹۸ کمر - عبدالحکیم
۱۹۹ کوکب - رائے مکند
۲۰۰ گرم
۲۰۱ گرم - حیدر علی
۲۰۲ لالہ - منشی اللہ دی
۲۰۳ لطف - لطف اللہ
۲۰۴ لطف - مرزا علی
۲۰۵ لطف - شمس الدین
۲۰۶ ماہ لقا
۲۰۷ ماہی - میر محمد علی خاں
۲۰۸ مایل - ہدایت علی
۲۰۹ مایل - سید حیدر صاحب
۲۱۰ مجرم
۲۱۱ مجروح - فیاض الدین
۲۱۲ محب - محب اللہ
۲۱۳ مخلص - غلام محی الدین
۲۱۴ میرزا - مرزا محمد

۲۱۵ مروت - یاس کرن
۲۱۶ مرہون - عبداللہ
۲۱۷ مرہون - مرزا علی رضا
۲۱۸ مرہون -
۲۱۹ مست - منشی رتن لال
۲۲۰ مسرت - وزیر علی
۲۲۱ مسرور - منشی
۲۲۲ مسکین - عبدالواحد خاں
۲۲۳ مسیح - ذوالفقار علی
۲۲۴ مشتاق - محمد حسین
۲۲۵ مشتاق - نجم الدین
۲۲۶ مضطر - ذوالفقار علی
۲۲۷ مفتوں - سید امیر
۲۲۸ مقدور - محمد ابراہیم
۲۲۹ ملا - فخرالدین
۲۳۰ منت - قمرالدین
۲۳۱ منظور - شیخ محمد
۲۳۲ منیر - غلام محمد
۲۳۳ منیر - شاہ وجیہہ الدین
۲۳۴ موزوں
۲۳۵ میر - محمد علی خاں
۲۳۶ نادان - عنایت حسین
۲۳۷ نادر - امان اللہ خاں
۲۳۸ نجف - نجف خاں
۲۳۹ نجفہ - محمد شفیع
۲۴۰ ندا
۲۴۱ نشاط - رائے بلی پرشاد
۲۴۲ نصیر -
۲۴۳ نصیر - شاہ نصیرالدین

۴۴	نصیری - امین الدین	۲۵۰	وحید - سرفراز علی خاں	۲۵۶	ہنر - محمد داور
۴۵	نوید	۲۵۱	ولی - ولی محمد احمدی	۲۵۷	یاس - میاں نیّو
۴۶	نیاز - میر محمد علی	۲۵۲	ہادی	۲۵۸	یعقوب - یعقوب علی خاں
۴۷	نیک - جعفر علی	۲۵۳	ہجر - امان خاں	۲۵۹	یک رنگ -
۴۸	وحشت - نظام الدین	۲۵۴	ہمّت		
۴۹	وحید - وحید الدین	۲۵۵	ہم رنگ - عزیز اللہ		

شمع رسالت کے پروانوں کے لئے ایک اور

خوشخبری

ریاض رسول کے پھولوں سے سجایا ہوا گلدستہ

ماہنامہ

خاتون پاکستان

کراچی

ربیع الاوّل ۱۳۸۴ ہجری میں پیش کر رہا ہے

جو ایک ہزار صفحات پر مشتمل ہوگا

ہدیہ - دس روپے

مشتہرین، خریداران اور ایجنٹ حضرات جلد متوجہ ہوں

خاتون پاکستان - ۵ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

فرح بخش[1]

مصنف یار محمد خاں شوکت

عہد تصنیف وطباعت مصنف کو ۱۵ شعبان ۱۲۸۷ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

میر نہیں پیر تم کا ہلی اللہ رے نام خدا ہو جواں کچھ تو کیا چاہیے

مصنف کا بیان ہے کہ

"اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مایلِ اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ وقلمدان طلب کیا، بیاض سے بعض شعرائے تارک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینۂ مسرت تاریخ اختتام ہے۔

تذکرہ تکملہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کانپور سے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبدالرحمٰن شاکر بن حاجی محمد روشن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید زدیدارش دل وجاں شاد بادا
بگفتا از سر اخلاص شاکر گلستانِ سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۸ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اُردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب وآداب پر سوانحی حصہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلشنوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت دربار بھوپال سے

---

[1] تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام "نشاط افزا گنجینۂ مسرت" ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

وابستہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف۔ تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔" اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
گلشن اول		**گلشن دوم**		**گلشن سوم**		**گلشن چہارم**	
۱	شاہجہاں بیگم	۹	جہانگیر محمد خاں	۱۶	عبدالعلی تونگر	۲۱	غالب اسداللہ خاں
۲	گمنام محمد جمال الدین خاں	۱۰	غلام ضامن	۱۷	کنج بہاری لال خلعت	۲۲	دالر صاحب
۳	صدیق حسن خاں	۱۱	حبیب احمد	۱۸	نجف علی خاں	۲۳	سید شریف حسین
۴	احمد علی	۱۲	عبدالواحد تسکین	۱۹	واصل علی	۲۴	احمد حسن عرشی
۵	عزیز حسن	۱۳	امداد علی (خیرآبادی)	۲۰	محمد عبدالعزیز	۲۵	مرزا دبیر
۶	منشی جنگل کشور	۱۴	سید حسین شاہ۔ واصف				
۷	محمد عسکری	۱۵	یمین الدین احمد				
۸	محمد عباس رفعت						

فراست الید

اس کے مطالعہ سے ہر ایک شخص انسانی ہاتھ کی ساخت اور ان کی لکیروں کو دیکھ کر اپنے یا دوسرے شخص کے مستقبل عروج و زوال، موت و حیات وغیرہ پر پیشین گوئی کر سکتا ہے۔ قیمت۔ ایک روپیہ

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

شمیم سخن (حصہ اوّل)

مصنّف عبدالحئی صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی۔

عہد تصنیف وطباعت یہ تذکرہ ۱۲۸۹ھ/۱۸۷۲ء میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے:۔
"نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۲۸۹ھ ہوتے لہٰذا
"مغنیچہ علم کلام" "بہار کلام نظم" "اقبالنامہ عشرت افزا" تین تاریخی نام بھی تجویز کئے" (ص ۱۰)
مطبع امداد الہند وعین الاخبار مراد آباد۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانۂ خاص میں موجود ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اردو زبان وادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں:۔

۱۔ حمد وثنا۔
۲۔ سبب تالیف۔
۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو۔
۴۔ اصل تذکرہ۔
۵۔ تتمّہ جس میں مولف نے اپنے استاد دلدار علی مذاق بدایونی شاگرد ذوق کا مفصل ذکر کیا ہے۔ سبب تالیف کے ذیل میں مصنف نے لکھا ہے کہ:۔

"جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا جائے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے بعد زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف وتالیف پیدا ہو" (ص ۵)

ابتداء سن شعور سے مجھ کو تصنیف وتالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا، اپنے اس شوق تصنیف وتالیف میں میں نے سیکڑوں شعراء ماضی وحال اردو وفارسی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، صدہا بیاضیں الٹ ڈالیں کتب تواریخ ورسائل، صنائع وبدائع شعری کی بھی اوراق گردانی کی۔ مختلف جلسے دیکھے بڑے بڑے شعراء باکمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو بھلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور ہی رنگ پیدا کیا۔"

"اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں۔ لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

مجھ کو ایسا نہ ملا جس میں انتخاب عمدہ ہو بارہ انصاف بلا رو رعایت، حالات شعرا مندرج ہوں جس کو ایک مورخ با محق سند تسلیم کرے۔ ص۸

ہمارے ملک جس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا ص۹ "

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جا سکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجہ پر سخن شعرا تیسرے درجے پر تذکرہ گلستان بے خزاں، چوتھے درجے پر تذکرہ الشعرا دکن (نادر) ہے ص۱۰

"بہ خوف طوالت شعرا کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاق شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتی الوسع رکیکی کی مذمت سے تعلق رکھا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہو سکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا ص۱۰

اس تذکرے کے حصے مقرر کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام و حال درج ہوا ہے، اندراج نام شعرا میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے ص۱۰

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:۔

"اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد رونق افزار عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۸ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیرباد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ دیباچہ کو شعرا ماسبق کے کلام سے زینت دی گئی" ص۱۰

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے برعکس متضاد ہے آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعرا زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں "بعد" کی جگہ "پہلے" اور "پہلے" کی جگہ "بعد" پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دیباچے کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے۔

"اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گذارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلاتا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے اور جو نئے شعرا میں لاجواب اور فصاحت و بلاغت میں انتخاب تھے۔

"اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ" میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۸۸ھ سے پیشتر راہی عدم ہوئے ہیں۔"

ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو اور شاعری کی تاریخ پر ایک مبسوط بحث بھی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث "آب حیات" کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنھیں بعد کو آزاد نے آب حیات میں درج کیا اور شہرت دوام حاصل کی افسوس ہے کہ آزاد نے "نسیم سخن" یا اسکے مصنف عبدالحئی کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اور نسیم سخن کا تقابلی مطالعہ صاف پتہ دیتا ہے کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء میں لکھا ہے اسے صفا بدایونی آٹھ سال پہلے ۱۲۸۹ھ/۱۸۷۲ء میں لکھ چکے تھے۔

صفا نے تاریخ نظم و زبان اُردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ ۔ "اُردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجد حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں" ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اُردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا ۔"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۲ صفحات لکھے ہیں۔ متقدمین شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ نمونہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قرینے سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حالی کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں ،

شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادبی تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر خسرو	۲۰	سوز سید محمد میر	۳۹	نصیر شاہ نصیر الدین
۲	سعدی دکنی	۲۱	نوا ظہور اللہ خاں	۴۰	ذوق محمد ابراہیم
۳	ولی احمد آبادی	۲۲	وفا وفا اللہ	۴۱	ممنون نظام الدین
۴	آرزو سراج الدین علیخاں	۲۳	جرأت قلندر بخش	۴۲	غالب اسد اللہ خاں
۵	ناجی محمد شاکر	۲۴	مصحفی غلام ہمدانی	۴۳	مومن محمد مومن خاں
۶	مضمون شرف الدین	۲۵	رنگین سعادت یار خاں	۴۴	احسان عبدالرحمٰن
۷	یک رنگ مصطفےٰ خاں	۲۶	احسن مرزا احسن علی	۴۵	آزردہ صدر الدین
۸	حاتم ظہور الدین	۲۷	اسد میر امانی	۴۶	سوز عبدالکریم
۹	مظہر جان جاناں	۲۸	حیران حیدر علی	۴۷	ظفر بہادر شاہ
۱۰	فغاں اشرف علی	۲۹	افسوس شیر علی	۴۸	شیفتہ محمد مصطفےٰ خاں
۱۱	تاباں عبدالحیٔ	۳۰	انجام امیر خاں	۴۹	ناسخ امام بخش
۱۲	فدوی محمد حسن	۳۱	بیدل عبدالقادر	۵۰	آتش حیدر علی
۱۳	بیان احسن اللہ	۳۲	تجلی میر حسن	۵۱	صبا وزیر علی
۱۴	راسخ شیخ غلام علی	۳۳	حسرت محمد حیات	۵۲	وزیر محمد وزیر
۱۵	سودا محمد رفیع	۳۴	حسرت جعفر علی	۵۳	گویا فقیر محمد خاں
۱۶	میر میر محمد تقی	۳۵	حسن خواجہ حسن	۵۴	رند سید محمد خاں
۱۷	انشاء انشاء اللہ خاں	۳۶	حسن غلام حسن	۵۵	آباد مہدی حسن[1]
۱۸	قائم محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب شاہ عالم		
۱۹	درد خواجہ میر درد	۳۸	منت قمر الدین		

[1] یہاں تک جن شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ زبان و نظم اردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اثر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر الممالک	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تسکین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزوں	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشد	ارشد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تعشق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	معز الدین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۲	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	اسیر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امراؤ	امراؤ علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفتہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفتہ	عنبر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۷۷	آشفتہ	رضا قلی	۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	الف خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	زین العابدین	۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحکیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزیں	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزیں	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین	
۱۴۴	حسن	کاظم حسین	
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	
۱۴۶	حسن	جمال الدین	
۱۴۷	حسین	غلام حسین	
۱۴۸	حشر	رسول بخش	
۱۴۹	حشمت	محتشم علی	
۱۵۰	حشمت	فخرالدین	
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	
۱۵۵	حیات	حیات خاں	
۱۵۶	حیران	ولایت علی	
۱۵۷	خاکسار	محمد یار	
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	
۱۵۹	خلق	میر احسن خلق	
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن	
۱۶۱	خلیل	نواب علی ابراہیم خاں	۱۹۰
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ	۱۹۱
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۹۲
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند	۱۹۳
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۹۴
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں	۱۹۵
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں	۱۹۶
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۱۹۷
۱۶۹	راقم	مظفر علی	۱۹۸
۱۷۰	رسا	کریم الدین	۱۹۹
۱۷۱	رشک	علی اوسط	۲۰۰
۱۷۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱
۱۷۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲
۱۷۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳
۱۷۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴
۱۷۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵
۱۷۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶
۱۷۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷
۱۷۹	زاہد	ولایت حسین	۲۰۸
۱۸۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹
۱۸۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰
۱۸۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱
۱۸۳	سرنگ	غلام مصطفےٰ	۲۱۲
۱۸۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳
۱۸۵	سحر	نواب علی خاں	۲۱۴
۱۸۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵
۱۸۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶
۱۸۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷
۱۸۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸
۱۹۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹
۱۹۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰
۱۹۲	سوزش	محمد عبدالرحمٰن	۲۲۱
۱۹۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲
۱۹۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳
۱۹۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴
۱۹۶	شاداں	چندلال	۲۲۵
۱۹۷	شاکی	بختاور شاہ	۲۲۶
۱۹۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷
۱۹۹	شاہی	نورالدین	۲۲۸
۲۰۰	شائق	محمد نذیر الدین	۲۲۹
۲۰۱	شایق	فیض الدین	
۲۰۲	شرر	محمد جعفر	
۲۰۳	شرر	میر حافظ	
۲۰۴	شرر	غیاث الدین	
۲۰۵	شرر	عبدالغفور	
۲۰۶	شرف	شرف الدین	
۲۰۷	شرر	کریم الدین	
۲۰۸	ششدر	قادر بخش	
۲۰۹	ششدر	شرف الدین	
۲۱۰	شعاع	محمد اکبر شاہ	
۲۱۱	شعور	عبدالرؤف	
۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین	
۲۱۳	شغف	نجف علی	
۲۱۴	شغف	بصارت علی	
۲۱۵	شکوہ	محمد رضا	
۲۱۶	شکیبا	غلام حسین	
۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت	
۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ	
۲۱۹	شور	محمود بیگ	
۲۲۰	شوق	الٰہی بخش	
۲۲۱	شوق	قدرت اللہ	
۲۲۲	شوق	غلام رسول	
۲۲۳	شوق	محمد بخش	
۲۲۴	شوق	عنایت اللہ	
۲۲۵	شوکت	حنیف علی	
۲۲۶	شوکت	حسین علی	
۲۲۷	شوکت	تصدق علی	
۲۲۸	شہرت	امیر بخش	
۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی	

۲۳۰ شہرہ نصیر الدین
۲۳۱ شہید محمد بخش
۲۳۲ شہید فخر الدین
۲۳۳ شہیدی کرامت علی خاں
۲۳۴ شیدا جھبّو خاں
۲۳۵ سید میر ہینگا
۲۳۶ شیدا قمر الدین
۲۳۷ شیدا محمد حسن خاں
۲۳۸ شیدا محمد مہدی
۲۳۹ شیفتہ عزیز اللہ خاں
۲۴۰ صاحب ظفر یاب خاں
۲۴۱ صادق تہور بیگ
۲۴۲ صادق میر جعفر علی خاں
۲۴۳ صادق صادق علی خاں
۲۴۴ صالح مرزا مصلح الدین
۲۴۵ صائم سید رمضان علی
۲۴۶ صبا لالہ کانجیل
۲۴۷ صبر غلام حسین خاں
۲۴۸ صبر لالہ اجودھیا پرشاد
۲۴۹ صغیر شاہ نجم الدین
۲۵۰ صفا پیرن شاہ
۲۵۱ صفا لالہ منولال
۲۵۲ صفدری میر صادق علی
۲۵۳ صفیر علی صفی اللہ
۲۵۴ صمیم تلسی داس
۲۵۵ صنعت کریم الدین
۲۵۶ صولت قاسم علی خاں
۲۵۷ صید عبد الباری
۲۵۸ ضاحک مراد بخش

۲۵۹ ضاحک میر غلام حسین
۲۶۰ ضامن محمد ضامن
۲۶۱ ضبط سید حسن شاہ
۲۶۲ ضرغام مرزا بہادر بیگ
۲۶۳ ضعف میر عابد حسین
۲۶۴ ضعیف شجاعت علی
۲۶۵ ضمان میر محمد کامل
۲۶۶ ضمیر لالہ گنگا داس
۲۶۷ ضو کمال الدین
۲۶۸ ضیاء ضیا الدین
۲۶۹ ضیغم اکرام الدین احمد
۲۷۰ طالب امام الدین
۲۷۱ طالب مولوی الہ داد
۲۷۲ طپاں مرزا احمد بیگ خاں
۲۷۳ طپاں سید قدرت اللہ
۲۷۴ طپش محمد اسماعیل
۲۷۵ طرب لالہ دھومی لال
۲۷۶ طلعت سعادت علی خاں
۲۷۷ طور مرزا محمد رضا بیگ
۲۷۸ ظریف لالہ بینی پرشاد
۲۷۹ ظفر نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں
۲۸۰ ظہور ظہور علی
۲۸۱ ظہور لالہ شیونا تھ سنگھ
۲۸۲ ظہور ظہور اللہ بیگ
۲۸۳ عاجز میر غلام حیدر
۲۸۴ عاجز زور آور سنگھ
۲۸۵ عارف محمد عارف
۲۸۶ عارف عارف علی
۲۸۷ عارف زین العابدین خاں

۲۸۸ عاشق مہدی علی خاں
۲۸۹ عاشق محمد علی خاں
۲۹۰ عاشقی آغا حسین قلی خاں
۲۹۱ عاشور علی خاں
۲۹۲ عاصمی برہان الدین
۲۹۳ عاصی نور محمد
۲۹۴ عاصی گھن شام داس
۲۹۵ عاقل شاہ عاقل
۲۹۶ عالی شاہ عالم
۲۹۷ عالی ابو المعالی مغفور
۲۹۸ عباس میر عباس
۲۹۹ عباس عباس بیگ
۳۰۰ عباس سید عباس علی
۳۰۱ عبد عبد اللہ
۳۰۲ عبرت میر ضیا الدین
۳۰۳ عبرت علی حسن خاں
۳۰۴ عرش میر حسن عسکری
۳۰۵ عزت غیاث الدین
۳۰۶ عزلت سید عبد الولی
۳۰۷ عزیز لالہ بھکاری لال
۳۰۸ عزیز مولوی محمد عبد العزیز
۳۰۹ عزیز عزیز الدین
۳۱۰ عزیز مہاراج سنگھ
۳۱۱ عشرت میر غلام علی
۳۱۲ عشق شاہ رکن الدین
۳۱۳ عشق عزت اللہ خاں
۳۱۴ عشق غلام محی الدین
۳۱۵ عظیم مرزا عظیم بیگ
۳۱۶ علوی عبد اللہ خاں

۳۱۷ عنایت مولوی عنایت علی
۳۱۸ عیش عزت سنگھ
۳۱۹ عیشی علی بخش خاں
۳۲۰ عاقل منور خاں
۳۲۱ غالب بہادر بیگ خاں
۳۲۲ غربت حکیم غلام نبی
۳۲۳ غریب نصیر الدین
۳۲۴ غضنفر غضنفر علی خاں
۳۲۵ غفلت اخوند احمد خاں
۳۲۶ غلطاں شیخ کریم بخش
۳۲۷ غم مہتاب سنگھ
۳۲۸ غمگین میر سید علی
۳۲۹ غمگین میر عبداللہ
۳۳۰ غمگین مولوی عبدالقادر
۳۳۱ فارغ میر احمد خاں
۳۳۲ فاطر پیر بخش
۳۳۳ فدا امام الدین
۳۳۴ فدا مرزا بلند بخت
۳۳۵ فدا لچھمن رائے
۳۳۶ فدوی مکند لال
۳۳۷ فراق میر مرتضیٰ علی
۳۳۸ فراق حکیم ثناء اللہ خاں
۳۳۹ فرحت میر امید علی
۳۴۰ فرحت فراللہ اللہ
۳۴۱ فرد شاہ ابوالحسن
۳۴۲ فرصت مرزا الف بیگ
۳۴۳ فروغ نورالدین خاں
۳۴۴ فریاد مرزا مغل بیگ
۳۴۵ فصیح مرزا جعفر علی

۳۴۶ فضل مولوی فضل حسین
۳۴۷ فقیر سید محی الدین خاں
۳۴۸ فقیر میر شمس الدین
۳۴۹ فقیہ فقیہ الدین
۳۵۰ فیض جعفر حسن خاں
۳۵۱ قابل مرزا علی بخش
۳۵۲ قادر سید قادر بخش
۳۵۳ قادر عبدالقادر خاں
۳۵۴ قاسم میر قاسم علی
۳۵۵ قاسم سید قاسم علی خاں
۳۵۶ قاسم شیخ قاسم علی
۳۵۷ قاسم قدرت اللہ خاں
۳۵۸ قاصر مرزا ابر علی بیگ
۳۵۹ قاضی قاضی عبدالفتاح
۳۶۰ قبول مہدی علی خاں
۳۶۱ قدرت قدرت اللہ
۳۶۲ قدسی محمد اکبر
۳۶۳ قربان میر محمدی
۳۶۴ قربت غلام نبی خاں
۳۶۵ قلق سید امجد علی
۳۶۶ قمر مرزا قمر طالع
۳۶۷ قمر محمد قمر الدین
۳۶۸ قمر قمر الدین
۳۶۹ قیس احمد علی بیگ
۳۷۰ قیس افضل الدین
۳۷۱ قیصر خدا بخش
۳۷۲ کاظم کاظم علی
۳۷۳ کاخی کفایت علی
۳۷۴ کاہش اولاد علی

۳۷۵ کاہش ہدایت علی
۳۷۶ کبیر کبیر علی
۳۷۷ کرم کرم خاں
۳۷۸ کرم غلام ضامن
۳۷۹ کفایت کفایت اللہ خاں
۳۸۰ کلیم میر محمد حسین
۳۸۱ کمال شاہ کمال الدین
۳۸۲ کوثر مرزا مہدی
۳۸۳ کوچک مرزا وجیہ الدین
۳۸۴ کیوان مرزا علی حسین
۳۸۵ گرم محمد مظفر خاں
۳۸۶ گرم مرزا حیدر علی بیگ
۳۸۷ گلشن رائے دہراج
۳۸۸ گماں نظر علی خاں
۳۸۹ گویا ولایت علی
۳۹۰ لطف مرزا علی
۳۹۱ لطف لطف علی خاں
۳۹۲ لطیف میر لطیف علی
۳۹۳ لکنت محمد بشیر خاں
۳۹۴ ماہر غلام محمد خاں
۳۹۵ ماہر فخر الدین خاں
۳۹۶ مائل میر ہدایت علی
۳۹۷ مائل میر محمدی
۳۹۸ مائل محمد یار بیگ
۳۹۹ مبارک مبارک شاہ خاں
۴۰۰ مبتلا مردان علی خاں
۴۰۱ متقی میر متقی
۴۰۲ مشیت خواجہ غدا علی
۴۰۳ مجبور شاہ حق رسا

۴۰۴ مجذوب غلام حیدر بیگ
۴۰۵ مجرد محمد پناہ
۴۰۶ مجرم رحمت اللہ
۴۰۷ مجروح حفیظ حمید النبی
۴۰۸ مجیب مرزا رجب علی بیگ
۴۰۹ محب میر ابوالقاسم
۴۱۰ محب شیخ ولی اللہ
۴۱۱ محبت شہباز جنگ
۴۱۲ محبوب محبوب خاں
۴۱۳ محترم محترم علی خاں
۴۱۴ محتشم سید محتشم علی
۴۱۵ محرور خواجہ نبی بخش
۴۱۶ محزون میر ناصر علی
۴۱۷ محزون ظہور النبی
۴۱۸ محزون حکیم ابوالحسن
۴۱۹ محسن محمد محسن
۴۲۰ محسن محسن علی
۴۲۱ محشر محمد اکرام
۴۲۲ محشر مرزا علی لقی
۴۲۳ محمود علی خاں
۴۲۴ محنت حسن علی بیگ
۴۲۵ مختار مظہر الدین
۴۲۶ مخمور محمد جعفر
۴۲۷ مخمور غلام حسین
۴۲۸ مخمور واجد علی
۴۲۹ مرز میر فضل اللہ
۴۳۰ مرزا علی رضا
۴۳۱ مرزا حسین بخش
۴۳۲ مرزا مرزا جان

۴۳۳ مرشد صاحبزادہ غلام
۴۳۴ مروت صغیر علی
۴۳۵ مرہون علی رضا
۴۳۶ مست فضل علی
۴۳۷ مسرت لالہ شنکر ناتھ
۴۳۸ مسرت وزیر علی
۴۳۹ مسرور پیر بخش
۴۴۰ مسرور غلام حسین
۴۴۱ مسرور سید محمد
۴۴۲ مسکین عبدالواحد
۴۴۳ مسلم فرزند علی
۴۴۴ مشتاق مشتاق حسین
۴۴۵ مشتاق عبداللہ خاں
۴۴۶ مشہر قطب الدین
۴۴۷ مصاحب مصاحب رام
۴۴۸ مصدر ماشاراللہ خاں
۴۴۹ مصروف خان بہادر
۴۵۰ مضطر مرزا خسرو
۴۵۱ مضطر لالہ کنور
۴۵۲ مضطر محمد اسداللہ
۴۵۳ مضطر ذوالفقار علی
۴۵۴ مضطر مظفر خاں
۴۵۵ مضطر رام نرائن
۴۵۶ مضطر مرزا سنگین
۴۵۷ مضطر خلیل احمد
۴۵۸ مضطرب محمد حاجی
۴۵۹ مضطر مظفر علی خاں
۴۶۰ مظفر مظفر بخت
۴۶۱ مظلوم غلام حسین

۴۶۲ معروف نواب الٰہی
۴۶۳ معین معین الدین
۴۶۴ معین معین الدین خاں
۴۶۵ مغموم لالہ رام
۴۶۶ مغموم مشیت علی
۴۶۷ مفتون عبدالرحیم
۴۶۸ مفتون محمد رضا
۴۶۹ مفتون احمد شاہ
۴۷۰ مفتون حکیم دون گوسٹن
۴۷۱ مفتون مرزا کریم بخش
۴۷۲ مفلس محب علی
۴۷۳ مقبول مقبول نبی
۴۷۴ مقبول ابراہیم بیگ
۴۷۵ ممتاز فضل الرحمٰن
۴۷۶ ممتاز نجف علی
۴۷۷ ممنون میر امانت علی
۴۷۸ منتظر نور السلام
۴۷۹ منتظر میاں جان
۴۸۰ منعم لالہ مکند لال
۴۸۱ منیر آفتاب خاں
۴۸۲ منیر وجیہہ الدین
۴۸۳ منشی مولچند
۴۸۴ منشی میر محمد حسن
۴۸۵ منصف احمد بخش
۴۸۶ منصف منصف علی خاں
۴۸۷ موج خدا بخش
۴۸۸ موجد قادر علی
۴۸۹ موزوں میر فرزند علی
۴۹۰ موزوں مرزا قادر بخش

۴۹۱ موزوں لالہ چھترہ سنگھ
۴۹۲ مہجور مرزا ہدایت علی
۴۹۳ مہجور محمد بخش
۴۹۴ مہجور
۴۹۵ مہدی جلا الدولہ
۴۹۶ مہر مہر چند
۴۹۷ مہر امین الدولہ
۴۹۸ مہر منصور خاں
۴۹۹ ناداں محمد بخش
۵۰۰ نادر ڈاکٹر سید آغا
۵۰۱ ناصر محمد ناصر خاں
۵۰۲ ناصر ناصر جنگ
۵۰۳ ناصر میر ناصر علی
۵۰۴ ناصر سعادت خاں
۵۰۵ ناطق نظام الدین
۵۰۶ ناطق شیخ احمد
۵۰۷ ناظم یوسف علی خاں
۵۰۸ ناظم میر یحییٰ
۵۰۹ نالاں احمد علی
۵۱۰ نالاں میر ولایت علی
۵۱۱ نالاں محمد عسکری
۵۱۲ نالاں مرزا محمد جان
۵۱۳ نامی مبارز اللہ
۵۱۴ نثار سدا سکھ لال
۵۱۵ نثار میر عبدالرسول
۵۱۶ نثار محمد آمان
۵۱۷ نجات حسن رضا
۵۱۸ نجد محمد عباس
۵۱۹ نجم میر نجم الدین
۵۲۰ نجم میر رضا خاں
۵۲۱ نجم میر نجم الدین
۵۲۲ نجم میر نجم الدین
۵۲۳ ندرت مرزا مغل
۵۲۴ ندیم مرزا علی
۵۲۵ نزہت سید رفیع الدرجات
۵۲۶ نزہت برہان الدین
۵۲۷ نزہت مرزا ارجمند
۵۲۸ نسبت میر احمد علی
۵۲۹ نسیم پنڈت دیا شنکر
۵۳۰ نسیم راجہ کدار ناتھ
۵۳۱ نسیم اصغر علی خاں
۵۳۲ نشاط میر ن شاہ
۵۳۳ نشاط الٰہی بخش
۵۳۴ نشاط البری سنگھ
۵۳۵ نصیر میر ناصر علی
۵۳۶ نصیر محمد نصیر
۵۳۷ نظام عماد الملک
۵۳۸ نظیر ولی محمد
۵۳۹ نعمت عبدالحق
۵۴۰ نفیس اشرف علی
۵۴۱ نقی علی نقی خاں
۵۴۲ نگہت نیاز علی
۵۴۳ نگہت غلام احمد
۵۴۴ نمود شاہزادہ
۵۴۵ نواب نصیر الدین
۵۴۶ نوازش نوازش حسین خاں
۵۴۷ نور نادر حسین
۵۴۸ نور صمصام حیدر
۵۴۹ نور مولا شاہ
۵۵۰ نیاز میر نیاز علی
۵۵۱ نیاز مولانا شاہ
۵۵۲ وارث شاہ وارث الدین
۵۵۳ وارث حاجی شاہ محمد وارث
۵۵۴ واصف حسین بخش
۵۵۵ واصل محمد واصل
۵۵۶ واقف شاہ واقف
۵۵۷ واقف پسر بہادر شاہ
۵۵۸ وحشت ابوالحسن
۵۵۹ وحشت میر بہادر علی
۵۶۰ وحشت غلام علی خاں
۵۶۱ وحشت رشید النبی
۵۶۲ وزیر وزیر علی خاں
۵۶۳ وزیر محمد وزیر
۵۶۴ وسعت محمد مستقیم خاں
۵۶۵ وصال نصرت اللہ خاں
۵۶۶ وفا دارا بخت
۵۶۷ وفا لانول رائے
۵۶۸ وفا عبدالعلی
۵۶۹ ولا مظہر علی خاں
۵۷۰ ولایت ولایت علی خاں
۵۷۱ ولی ولی محمد
۵۷۲ ولی مرزا محمد ولی دہلوی
۵۷۳ وہاب عبدالوہاب
۵۷۴ وہم محمد علی
۵۷۵ ہاتف مرزا محمد
۵۷۶ ہادی عبدالہادی
۵۷۷ ہادی جواد علی خاں

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمدم	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یادر	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یادر	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدہد	عبدالرحمٰن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیر الدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمدم	عبید اللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالستان

ایڈیٹر "نگار پاکستان" کے افسانوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزۂ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شامل کئے گئے ہیں۔

جو پہلے اڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت :- چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

شمیمِ سخن (حصّہ دوم)

مصنف عبدالحیٔ صفا بدایونی

عہد تصنیف وطباعت تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۹۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات وقطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

خصوصیت تذکرہ اُردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عورتوں اور دوسری میں پردہ نشیں و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اچپل ہینگن جان	۸	بستی بستی بیگم	۱۵	جان -
۲	ادا امیر بیگم	۹	بنو -	۱۶	جعفری مسماۃ جعفری
۳	امراؤ امراؤ جان	۱۰	پری بی سیرو	۱۷	چھوٹی مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ امراؤ جان	۱۱	پری پری جان	۱۸	حجاب منی بائی
۵	امیر امیر جاں	۱۲	پکھراج پکھراج بیگم	۱۹	حجاب بنی بائی
۶	امیر امیر بخش	۱۳	پیاری پیاری جان	۲۰	حسن گنا جان
۷	امیر امیر بیگم	۱۴	تسلّی منا جان باشندہ کرنال	۲۱	حسن ؟ وزیر جان

۲۲	حسین	اختر جان
۲۳	حشمت	مہر جان
۲۴	حنا	محمدی جان
۲۵	حور	-
۲۶	حور	نوروز جان
۲۷	حیا	-
۲۸	خورشید	خورشید جان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۳۰	زہرہ	نصیبن
۳۱	زہرہ	منی بائی
۳۲	زہرہ	-
۳۳	زہرہ	لطیفن
۳۴	زہرہ	امراؤ جان
۳۵	زیب	-
۳۶	زینب	زینب بیگم
۳۷	ستم	-
۳۸	سردار	سردار بیگم
۳۹	شباب	حسین باندی
۴۰	شباب	محمدی جان
۴۱	شرارت	امیر جان
۴۲	شرفن	-
۴۳	شرم	امامی جان
۴۴	شرم	-
۴۵	شریہ	-
۴۶	شوخ	مولا جان
۴۷	شوق	کریم بخش
۴۸	شیریں	شیریں جان
۴۹	شیرین	-
۵۰	شیریں	شیریں وحید
۵۱	صاحب	امتہ الفاطمہ
۵۲	صنم	درگاہ
۵۳	صنم	مہمن
۵۴	صنوبر	-
۵۵	عزیز	-
۵۶	عیدو	-
۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم
۵۸	فرحت	فرحت بیگم
۵۹	فرح	فرح بخش
۶۰	فریدن	-
۶۱	قاتل	عجوبہ جان
۶۲	کمسن	-
۶۳	گنا	گنا جان
۶۴	گل	نواب جان
۶۵	گوہر	-
۶۶	گوہر	-
۶۷	گوہر	لعل بے بہا
۶۸	گیتی آرا	-
۶۹	لطیف	اللہ جوائی
۷۰	ماہ	منجھلی بیگم
۷۱	ماہ لقا	-
۷۲	مخمور	حسینی بیگم
۷۳	مزیب	-
۷۴	مستور	مستور بیگم
۷۵	مشتری	قمرن جان
۷۶	معشوق	بی صلحہ بیودن
۷۷	مغل	بیبا جان
۷۸	منو	منو جان
۷۹	مہر	جینا جان
۸۰	مہک	-
۸۱	ناز	-
۸۲	ناز	بندی جان
۸۳	ناز	اچھی بی
۸۴	ناز	بی جان
۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۸۶	ناز	امیر جان
۸۷	نازاں	منفی جان
۸۸	نازک	زینت جان
۸۹	نازک	فتن جان
۹۰	نجبن	-
۹۱	نزاکت	رمجو
۹۲	نزاکت	کندو
۹۳	نزاکت	-
۹۴	نقاب	حمیدن بائی
۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۹۶	نوشابہ	امجدی جان
۹۷	وزیر	وزیر بیگم
۹۸	یاد	-
۹۹	یاسمین	تومن

۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۱۰۳	بہو	بہو بیگم
۱۰۴	بیگم	-
۱۰۵	بیگم	رشک محل
۱۰۶	پارسا	-
۱۰۷	ثریا	بنٹری بیگم

۱۰۸	جانی	بیگم جان	۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم	۱۳۲	غریب	امیر النسا بیگم
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم	۱۲۱	شرم	شمس النسا بیگم	۱۳۳	فاطمہ	قادری بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم	۱۲۲	شوخ	گنا بیگم	۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۱۱	حجاب	-	۱۲۳	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم صاحبہ	۱۳۵	قمر	قمر النسا
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم	۱۲۴	صدر	نواب صدر محل	۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۱۳	حیا	حیات النسا بیگم	۱۲۵	ضرورت	شرف النسا بیگم	۱۳۷	کیفی	-
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم	۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم	۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۱۵	حقی	بادشاہ بیگم	۱۲۷	عابد	نواب امراؤ بیگم	۱۳۹	ماہ	-
۱۱۶	خورشید	-	۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ محل	۱۴۰	محبوب	نواب محبوب بیگم
۱۱۷	دلھن	دلھن بیگم	۱۲۹	عشرت	نواب عشرت محل	۱۴۱	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۸	رادیہ	-	۱۳۰	عصمت	عصمت	۱۴۲	مطلوب	فضل النسا بیگم
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم	۱۳۱	عفت	نجم النسا بیگم	۱۴۳	ناز	
						۱۴۴	یاسمین	چنبیلی

شہاب کی سرگزشت

حضرت نیاز کا وہ عدیم المثال افسانہ جو اردو زبان میں بالکل پہلی مرتبہ سیرت نگاری کے اصول پر لکھا گیا ہے۔ اس کی زبان، تخیل، اس کی نزاکت بیان، اسکی انشائے عالیہ سحر حلال کے درجہ تک پہنچتی ہے۔

یہ ایڈیشن نہایت صحیح اور خوشخط ہے۔

قیمت:- دو روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

انتخابِ یادگار

مصنّف امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت "انتخاب یادگار" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۰ھ/۱۸۷۳ء نکلتا ہے یہ اس کے تکملہ کا سال ہے۔ ورنہ تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۷ھ میں تاج المطابع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۲۰۶ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیباچے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنف نے یوں بیان کیا ہے کہ "راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقۂ اوّل میں والیانِ ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت و ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حروفِ تہجی اور شاعروں کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخندان بلفظ صاحبزادہ تعبیر کئے گئے ہیں، اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہٰذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشعار منظور ہیں۔ لہٰذا فہرست میں ان کے اسماء کے ساتھ عربی کی علامت "ع" اور فارسی کی علامت "ف" اور اردو کی علامت "ا" اور بھاکا کی علامت "ب" اور فارسی عربی کی علامت "فع" اور فارسی اردو کی علامت "فا" اور فارسی اردو بھاکا کی علامت "فبا" اور اردو بھاکا کی علامت "با" مذکور ہے اور مخفی نہ رہے کہ جو سخنور دو زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حروف تہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے عنبر شاہ خاں کہ فارسی میں "عنبر" اور اردو میں "آشفتہ" تخلص کرتے ہیں تو حرف الف میں آشفتہ اور حرف عین میں عنبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولدیت اور درصورت متوفی ہونے کے تاریخ و ماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے"

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو "انتخاب یادگار" کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعرا کے حالات عموماً مستند ہیں اور انتخاب کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
طبقہ اول در ذکر والیان مملکت مرتب زمانہ خوبت								
۱	نواب علی محمد خاں		۲۶	اختر	شیخ رمضان علی	۱	۵۱	باقر	باقر خاں	۱
۲	نواب مجمد سعد اللہ خاں		۲۷	اخگر	صاحبزادہ ہادی یار خاں	۱	۵۲	بحر	شیخ امداد علی	۱
۳	نواب محمد عبد اللہ خاں عاصی	نبا	۲۸	اخگر	محمد جان خاں	۱	۵۳	بدی چند		ب
۴	نواب محمد فیض اللہ خاں		۲۹	از جگر	فتحیاب خاں	۱	۵۴	بزمی	عبد اللہ خاں	۱
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں		۳۰	اسد	صاحبزادہ محمد اسد علیخاں	۱	۵۵	بسمل	شیخ محمد زماں	۱
۶	نواب احمد علی خاں رند		۳۱	اسیر	جناب منشی مظفر علی	فا	۵۶	بسمل	حاجی نصر اللہ خاں	۱
۷	نواب محمد سعید خاں		۳۲	اشرف	صاحبزادہ اشرف علیخاں	۱	۵۷	بسمل	ولی محمد خاں	ف
۸	نواب محمد یوسف علی خاں ناظم		۳۳	اشک	سید قطب الدین	۱	۵۸	بسمل	محمد عبد العزیز خاں	۱
۹	نواب کلب علیخاں نواب		۳۴	اصغر	صاحبزادہ اصغر علیخاں	۱	۵۹	بشیر	خواجہ محمد بشیر	ف
طبقہ دوم در ذکر شعرائے متوطن و متوسل این دار الریاستہ بترتیب حروف تہجی			۳۵	اظہر	شیخ امین احمد	۱	۶۰	بشیر	محمد بشیر خاں	۱
			۳۶	افزوں	سید حسین شاہ	۱	۶۱	بلخی	محمد سیف الدین خاں	ع
۱۰	آرام	سید نجف علی	۱	۳۷	افسر	صاحبزادہ احمد یار خاں	۱	۶۲	بلدیو	چوبی بلدیو داس	ب
۱۱	آزاد	حکیم غلام حسین خاں	۱	۳۸	افغان	محمد نور خاں	۱	۶۳	بلیغ	قطب بخش عرف قطب الدین	ف
۱۲	آشفتہ	مولوی محمد سعد اللہ	فع	۳۹	افکار	صاحبزادہ اصغر علیخاں	۱	۶۴	بندہ	مولوی حفظ اللہ	۱
۱۳	آشفتہ	غبر شاہ خاں	۱	۴۰	اکبر	محمد اکبر علیخاں	۱	۶۵	بنسی	چوبی بنسی دہر	ب
۱۴	آشنا	مرزا محمد اکرم	۱	۴۱	اکبر	صاحبزادہ محمد اکبر خاں	۱	۶۶	بہار	چنبیلی لال	۱
۱۵	آہ	شیخ محمد فرید الزماں خاں	فا	۴۲	اکرم	مولوی محمد اکرم	۱	۶۷	بیتاب	صاحبزادہ محمد عباس علیخاں بہادر	۱
۱۶	آحسان	سید احسان علی	۱	۴۳	الم	صاحبزادہ امداد علیخاں	۱	۶۸	بیچین	حاتم علیخاں	۱
۱۷	احسن	حکیم مظہر احسن خاں	فا	۴۴	امداد	صاحبزادہ امداد علیخاں	۱	۶۹	بیخود	عبد الرحمن	۱
۱۸	احقر	سید حافظ مجیب علی	ف	۴۵	امیر	صاحبزادہ محمد یار خاں	۱	۷۰	بیڈھب	مظفر شاہ خاں	۱
۱۹	احمد	میاں یمین الدین احمد	۱	۴۶	امیر	صاحبزادہ امیر اللہ خاں	۱	۷۱	پران	پران سکھ	ب
۲۰	احمد	شیخ احمد علی	ف	۴۷	امیر	سید محمد امیر شاہ	فا	۷۲	پناہ	میر پناہ علی	۱
۲۱	احمد	میاں احمد علی شاہ	فا	۴۸	امیر	امیر احمد دولت	فا	۷۳	تاب	صاحبزادہ امداد اللہ خاں	با
۲۲	احمد	احمد خاں	۱	۴۹	انور	محمد انور شاہ قادری	ف	۷۴	تپش	محمد نظام علی خاں	ا
۲۳	احمد	سید احمد نذر	۱	۵۰	انور	امام الدین خاں	۱	۷۵	بیمار	شیخ علی بخش	۱
۲۴	احمد	سید احمد علی	۱							
۲۵	احمد	احمد اللہ خاں	۱							

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا	۱۰۵	جیب	محمد حبیب الرحمن	فا	۱۳۴	حیرت	بخشی گنھاری لال	ف
۷۷	تسکین	میر حسین	ا	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ف	۱۳۵	خان زادہ	مبارک شاہ خاں	ا
۷۸	تسلیم	کبیر خاں	فا	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا	۱۳۶	خرد	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ف	۱۳۷	خلیل	شاہ خلیل احمد	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا	۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	ف	۱۳۸	خورشید	کریم خاں	ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	ا	۱۱۰	حزیں	صاحبزادہ غلام محی الدین	ا	۱۳۹	خورشید	میاں خورشید میاں	ا
۸۲	تمکین	سید محمد بنے	ا	۱۱۱	حسرت	ذوق رام	فا	۱۴۰	خوشدل	من بہادن لال	ف
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	ف	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا	۱۴۱	خوشنود	سید خوشنود شاہ	ا
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	ا	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا	۱۴۲	خیالی	حسین علی خاں	ف
۸۵	تمیز	غلام احمد	ا	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا	۱۴۳	داغ	نواب مرزا خاں	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا	۱۴۴	دت	پنڈت دترام	ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ف	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا	۱۴۵	دلادر	سید دلادر علی	ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ف	۱۴۶	دہن سنگھ		ب
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	ف	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا	۱۴۷	ذکی	شیخ مہدی علی	فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا	۱۴۸	راحت	شیخ احمد حسین	ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	ا	۱۲۰	حسیب	میاں حسیب احمد	ا	۱۴۹	راز	نظام الدین خاں	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	ا	۱۵۰	راسخ	عنایت اللہ خاں	ا
۹۳	جاوید	عبدالغنی خاں	ا	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۱	راحت	شاہ رؤف احمد	ا
۹۴	جلال	میر ضامن علی	ا	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۲	رفیق	مولوی محمد وحید الزمان خاں	فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ف	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ف	۱۵۳	رحیم	صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	فا	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ف	۱۵۴	رزمی	یعقوب خاں	ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا	۱۵۵	رسا	میر احمد علی	ا
۹۸	جمیل	آغا علی نقی خاں	ا	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ف	۱۵۶	رسا	منشی انبا پرشاد	ا
۹۹	جوہر	برجباسی لال	فا	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم الدین حیدر	ا	۱۵۷	رسوا	صاحبزادہ سجاد علیخاں	ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا	۱۵۸	رضا	صاحبزادہ علیم اللہ خاں	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا	۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد حیدر علیخاں بہادر	ا	۱۵۹	رضا	میرزا رضا حسین	فا
۱۰۲	حافظ	محمد یونس	ف	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا	۱۶۰	رضا	غلام رضا	ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا	۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا	۱۶۱	رضا	—	ا
۱۰۴	حاجی	عبدالجبار خاں	ف	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا	۱۶۲	رضا	میر رضا علی	ا

۱۶۳	رفعت	مولوی غلام جیلانی	فا	۱۹۲	شرر	یعقوب علی خاں	ا	۲۲۱	صفت	میر سلہو	ف
۱۶۴	رفعت	رام دولار	ا	۱۹۳	شرر	عبدالعزیز خاں	ا	۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	ا
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	ا	۱۹۴	شرف	محمد انعام اللہ خاں	ا	۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالخالق	ا
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب النبی	ا	۱۹۵	شریف	شریف احمد	ا	۲۲۴	ضابط	احمد علیخاں	ا
۱۶۷	رگھناتھ	چوبی رگھناتھ پرشاد	ب	۱۹۶	ششدر	میر شرف الدین	ا	۲۲۵	ضبط	نیاز علی خاں	ا
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	فا	۱۹۷	شعور	میر سعد الدین خاں	فا	۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	ا
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	″	۱۹۸	شفا	سید محمد جعفر شاہ	ا	۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	فا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	ا	۱۹۹	شفقت	سید نجف علی	ا	۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	ا
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	ا	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	ا	۲۲۹	طالب	مولوی اللہ داد	فا
۱۷۲	سالک	اسمٰعیل شاہ خاں	فا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	ا	۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ف
۱۷۳	ست	ست نرائن	ب	۲۰۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	ا	۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علیخاں	ا
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	ا	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محب علیخاں	ا	۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	ا
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین احمد خاں	فا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	ا	۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبداللہ خاں	ا
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	ا	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	ا	۲۳۴	ظہیری	عبداللہ خاں	ف
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علیخاں بہادر	ف	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	ف	۲۳۵	عابد	صاحبزادہ زین العابدین عارف	ا
۱۷۸	سروش	صاحبزادہ عبدالوہاب خاں	ا	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	ا	۲۳۶	عابد	صاحبزادہ زین العابدین کمین خاں	ا
۱۷۹	سعید	محمد سعید اللہ خاں	ا	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	ا	۲۳۷	عابد	سعید عابد حسین	ا
۱۸۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	ا	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	ف	۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	ا
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	″	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	ا	۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	ا
۱۸۲	سوز	سید حمید شاہ	ا	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	فا	۲۴۰	عاشق	محمد اسمٰعیل خاں	ا
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	ا	۲۱۲	صاحب	جارج فانتوم	فا	۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	ا
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ف	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	ا	۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علیخاں	ا
۱۸۵	شاداں	حسین علی خاں	ف	۲۱۴	صائم	سید رمضان علی	ا	۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علیخاں	ا
۱۸۶	شاغل	آغا میرزا	فا	۲۱۵	صبا	محمد صابر حسین	فا	۲۴۴	عاصی	شیخ محمد عنایت اللہ	ا
۱۸۷	شاکر	میاں نجیب شاہ	ف	۲۱۶	صبا	منشی کوبند لال	″	۲۴۵	عاصی	محمد سراج الدین خاں	ا
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	فا	۲۱۷	صغیر	چھوٹے خاں	ا	۲۴۶	عاصی		ا
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	ا	۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	ا	۲۴۷	عاقل	صاحبزادہ رضا علیخاں	ا
۱۹۰	شائق	سید وارث حسن	ا	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۸	عاقل	میر مہدی حسین	ا
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شجاعت علیخاں	ا	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۹	عالم	عالم شاہ خاں	ز

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	ا	۲۷۹	غمگین	مولوی عبدالقادر خاں	فا	۳۰۸	قائم	شیخ قیام الدین	فا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	ا	۲۸۰	غمین	حکیم عطاءاللہ	فا	۳۰۹	قدیر	غلام حسین خاں	ا
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	ف	۲۸۱	غمین	مرزا معین الدین	فا	۳۱۰	قربان علی		ا
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	ا	۲۸۲	غنی	آغا علی نقی	ا	۳۱۱	قربت	حافظ غلام نبی	ا
۲۵۴	عبرت	میر ضیاءالدین	فا	۲۸۳	فاخر	حکیم احمد خاں	فا	۳۱۲	قلاس	عبدالرحمن	ف
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	ا	۲۸۴	فاخر	حکیم فاخرالدین	ا	۳۱۳	قلق	خواجہ ارشد علیخاں	ا
۲۵۶	عجمی	ہیرالال	ف	۲۸۵	فائق	محمد میرزا	فا	۳۱۴	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۲۵۷	عجیب	دمودر داس	ا	۲۸۶	فائق	بلاقے رام	فا	۳۱۵	قیاس	بلاس رائے	ا
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی خوشنویس	فا	۲۸۷	فدا	صاحبزادہ فدا علی خاں	ا	۳۱۶	قیام	محمد شاہ خاں	ا
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	ا	۲۸۸	فدا	شیخ محمود علی	ا	۳۱۷	قیامت	لالہ چھبیلالال	ف
۲۶۰	عزت	مولوی محمد غیاث الدین	فا	۲۸۹	فدا	سید فدا علی	ا	۳۱۸	قیس	مولوی محمد عثمان خاں بہادر	ف
۲۶۱	عزیز	عبدالکریم خاں	فا	۲۹۰	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	ا	۳۱۹	کادش	محمد شاہ خاں	ا
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	ا	۲۹۱	فرحت	حکیم نصیرالدین خاں	ا	۳۲۰	کرامت	صاحبزادہ کرامت علیخاں	ا
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	ا	۲۹۲	فرحت	اکبر شاہ خاں	ا	۳۲۱	اکرم	مرزا مکھو عرف کرم خاں	ا
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام محی الدین	ا	۲۹۳	فرحت	میر محمد حسین	فا	۳۲۲	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ف
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	فا	۲۹۴	فرقت	مولوی قیام الدین	فا	۳۲۳	کشتہ	شیخ رحیم بخش	ا
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	ف	۲۹۵	فصیح	مولوی فصیح الزماں خاں	فا	۳۲۴	کشور	چوبی کشور داس	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیرالدین خاں	ا	۲۹۶	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	ا	۳۲۵	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	فا	۲۹۷	فضل	شیخ فضل احمد	ا	۳۲۶	کفیل	محمد ایوب خاں	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علیخاں	ا	۲۹۸	فضل حق		ع	۳۲۷	گرم	مظفر خاں	ا
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	ا	۲۹۹	فقیر	سید عبدالرزاق	ا	۳۲۸	گلزار	حسین جعفر عرف بہادر الدولہ	ا
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	ف	۳۰۰	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	فا	۳۲۹	گوال	گوال رائے	ب
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	ا	۳۰۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	ا	۳۳۰	گوہر	مجتبیٰ خاں	ا
۲۷۳	غالب	مرزا اسداللہ خاں	فا	۳۰۲	فیاض	محمد فیاض خاں	ف	۳۳۱	کوہر	جوالا پرشاد	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام محمد خاں	ا	۳۰۳	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر خاں	ا	۳۳۲	لائق	لالہ کنجھاری لال	ف
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	ا	۳۰۴	قادری	سید شاہ غلام حیلانی	ف	۳۳۳	لذت	لالہ کنور سین	ف
۲۷۶	غریب	شیخ الٰہی بخش خوشنویس	فا	۳۰۵	قاسم	قاسم علی خاں	ا	۳۳۴	لطافت	سید لطافت علی	ا
۲۷۷	غفلت	اخوندزادہ احمد خاں	ا	۳۰۶	قاصر	حافظ علی احسن	فا	۳۳۵	لکنت	محمد شیر خاں	ا
۲۷۸	غمگین	میر عبداللہ	ا	۳۰۷	قاہر	سید عبدالقادر	ف	۳۳۶	ماہر	غلام محمد خاں	ا

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	ا	۳۶۷	مفتوں	صاحبزادہ فصیح اللہ خاں	ا	۳۹۷	نحیف	صاحبزادہ محمد مہدی علیخاں	ا
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	ا	۳۶۸	مفتوں	سید احمد شاہ	ا	۳۹۸	نزہت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	ا	۳۶۹	مفلس	میر محب علی	ا	۳۹۹	نظام	سید نظام شاہ	ا
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	ا	۳۷۰	مکدر	احمد نور خاں	ا	۴۰۰	نعیم	میر محمد نعیم	ف
۳۴۱	مجروح	حافظ عبدالنبی	ا	۳۷۱	ممتاز	مہدی علی خاں	ا	۴۰۱	نیاز	مولوی نیاز اللہ	ف
۳۴۲	محب	میر مجاور علی	ا	۳۷۲	منت	احمد علی	ا	۴۰۲	نیر	صاحبزادہ ممتاز علیخاں	ا
۳۴۳	محمود	محمود خاں	ا	۳۷۳	منعم	قاضی نورالحق	ف	۴۰۳	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	ف	۳۷۴	منور	سید منور شاہ	ا	۴۰۴	نیر	سید منور علی	ا
۳۴۵	محنت	-	ا	۳۷۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	فا	۴۰۵	واثق	سید جعفر شاہ	ا
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	ا	۳۷۶	موجد	حشمت علی خاں	ا	۴۰۶	واحد	شیخ واحد علی	ا
۳۴۷	محوی	آغا یوسف علیخاں	ف	۳۷۷	مہدی	صاحبزادہ مہدی علیخاں	ا	۴۰۷	واقف	عبدالقادر خاں	ا
۳۴۸	مختار	سید مظہرالدین	فا	۳۷۸	مہدی	محمد مہدی	ا	۴۰۸	وحید	صاحبزادہ وحیداللہ خاں	ا
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	ف	۳۷۹	مہر	میر سعادت علی	ا	۴۰۹	وزیر	وزیر علیخاں	فا
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ خوشنویس	فا	۳۸۰	مہر	سید مہربان علی	ف	۴۱۰	وزیر	سید محمد وزیر علی	ا
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	ا	۳۸۱	ناچار		ا	۴۱۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	ا
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	ف	۳۸۲	نادان	امراؤ میرزا	ا	۴۱۲	وصال	مرزا محمد مرتضیٰ	ا
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	ا	۳۸۳	نادر	صاحبزادہ محمود علیخاں	ا	۴۱۳	وفا	حاجی گل محمد خاں	ف
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرتضیٰ خاں	ا	۳۸۴	ناصر	ناصر خاں	ف	۴۱۴	وفا	مرزا علیم الدین	ا
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	ا	۳۸۵	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	فا	۴۱۵	ولا	مرزا جعفر علی بیگ	ا
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	ا	۳۸۶	نطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۶	وہاب	سید عبدالوہاب	فا
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالنبی	ف	۳۸۷	ناظر	میر ناظر علی	فا	۴۱۷	ہادی	محمد عبدالہادی	ا
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام حضرت علیخاں	ف	۳۸۸	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۸	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	ف
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	ا	۳۸۹	ناظر	میر ناظر علی	ا	۴۱۹	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	ف
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	ا	۳۹۰	ناظر	ناظر حسین	ا	۴۲۰	ہدایت	ہدایت اللہ	ا
۳۶۱	مظہر	امداد حسین	ا	۳۹۱	نامی	حسین شاہ خاں	ف	۴۲۱	ہدایت	ہدایت علی خاں	ف
۳۶۲	مظہر	شیخ مظہر حق	ا	۳۹۲	نامی	مرزا شجاع	ا	۴۲۲	ہزل	عبدالرحیم خاں	ا
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	فا	۳۹۳	نثار	صاحبزادہ نثار علیخاں	ا	۴۲۳	ہمدم	صاحبزادہ تہمید اللہ خاں	فا
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین حسن خاں	ا	۳۹۴	نثار	آغا محمد شیرازی	ف	۴۲۴	ہندی	مرزا محسن علی	ا
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	ا	۳۹۵	نجف	نجف علی خاں	ا	۴۲۵	ہنر	مرزا امیر بیگ	ا
۳۶۶	مغموم	علی محمد خاں	فا	۳۹۶	نجف	محمد علی نجف	فا	۴۲۶	یاس	محمد ضیاء خاں	ا
								۴۲۷	یعقوب	شیخ محمد یعقوب	ا
								۴۲۸	یوسف	محمد یوسف خاں	فا

عروس الاذکار

مصنّف

نقش حیدرآبادی۔ نقش کا اصل نام نصیرالدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیرالدین احمد" ہے۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا۔ اور ان کے آبا واجداد ملتان کے رہنے والے تھے۔

نقش ۱۲۶۰ھ میں بمقام حیدرآباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی، شعر و سخن کا ذوق نوعمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدرآبادی کے شاگرد تھے۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست بردِ زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں۔ صرف

(۱) مخیل الشعرا
(۲) تحقیقات المصلحین
(۳) شطرنج اخلاص
(۴) عروس الاذکار

دستیاب ہو سکی ہیں۔ سخاوت مرزا صاحب نے "عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دواوین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دئے ہیں[1] جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں

تصنیف و طباعت

تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۷ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے۔ ابھی طبع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عموماً وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے ڈھائی سو سے زائد خاص حیدرآباد سے تعلق رکھتے ہیں۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولدیت، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سُراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے۔ فیض حیدرآبادی کے ۳۷ شاگرد، شاہ نصیر کے ۲۔ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس، ساٹھ شعراء حیدرآباد میں موجود تھے۔

---

[1] "تذکرۂ عروس الاذکار" مولفہ نقش از سخاوت مرزا رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۵ء صفحہ ۱ تا ۳۲

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق ۔ وزیر صاحب	۲۷	انجم ۔ سید نور یحییٰ	۵۳	تمیز
۲	آفاق ۔ فریدالدین	۲۸	انس ۔ ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم ۔ خیرات علی	۲۹	انور ۔ مہابلی	۵۵	تمکین بچو لال
۴	آئین ۔ غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان ۔ شیر محمد خاں	۵۷	جام بہاری لال
۶	اعزا	۳۲	اصفیا نور الاصفیار	۵۸	جاہ سیوا پرشاد
۷	آصف ۔ مہاراجہ الدولہ	۳۳	باقی گردھاری پرشاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر ۔ میر نواب علی لکھنوی	۳۴	بالا بالا پرشاد	۶۰	جری شجاعت علی
۹	احسن ۔ چراغ محی الدین	۳۵	بدر کاظم حسینی	۶۱	جگر غلام یحییٰ الدین
۱۰	احمد ۔ سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جم بہادر علی مرزا
۱۱	ادب ۔ فیاض الدین خاں	۳۷	برہان برہان الدین	۶۳	جمال جمال علی
۱۲	ارمان	۳۸	بلہار دلاور علی	۶۴	جن حکیم محمود علی
۱۳	اسد ۔ اسد اللہ خاں	۳۹	بندہ فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد ۔ نور المرتضیٰ	۴۰	بہادر دیا بہادر	۶۶	جولاں میر جولاں
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہادر راج بہادر	۶۷	جوشش میر واحد علی خاں
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی	۴۲	بہار شمس الدین	۶۸	جوہر ملک محمود کرنولی
۱۷	اشفاق ۔ مرزا محمد علی	۴۳	بہتر علاالدین حسینی	۶۹	جوش میر قادر حسین
۱۸	اشک ۔ جمال الدین حیدر	۴۴	پتیا محمد علی	۷۰	چرب بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس حفیظ الدین	۷۱	چندا مدنقا بائی
۲۰	افسر ۔ تاج الدین خاں	۴۶	پرویز عظیم الدین	۷۲	حاذق اسمٰعیل بیگ
۲۱	افصح ۔ غلام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حظ سید علی
۲۲	الحان ۔ داؤد خاں	۴۸	تاباں	۷۴	حشمت علی
۲۳	امانی ۔ میر امانی	۴۹	تپاک	۷۵	حفظ نجم الدین خاں
۲۴	امید ۔ اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق سید ابراہیم	۷۶	حفیظ حفیظ الدین
۲۵	امیر ۔ میر حسن علی	۵۱	تقی میر محمد تقی	۷۷	حکیم بادپرشاد حس
۲۶	امین ۔ خواجہ محمد	۵۲	تمیز بدرالدین خاں	۷۸	حکیم انبا پرشاد ۔

۷۹	حنا	مہدی حسین لکھنوی	۱۰۸	رنگین	غلام علی	۱۳۷	شفا	حکیم محمد علی خاں
۸۰	حیدر	حسین خاں	۱۰۹	رونق	میر رونق علی	۱۳۸	شمع و شعلہ	میر کاظم علی
۸۱	خاموش	سید شاہ معین الدین	۱۱۰	راز	محی الدین	۱۳۹	شمس	ضیاء الدین
۸۲	خود		۱۱۱	زخم	بسم اللہ خاں	۱۴۰	شمسی	اکبر حسین
۸۳	خرم	سیتل پرشاد	۱۱۲	زعم		۱۴۱	شور	گل محمد
۸۴	خلق	جادو رائے	۱۱۳	زکی	شیخ احمد بلگرامی	۱۴۲	شوکت	بجراج بہادر
۸۵	خلق	تلجا پرشاد	۱۱۴	روز		۱۴۳	شوق	غلام رسول
۸۶	خوشنود		۱۱۵	سحر	محمد ظہور	۱۴۴	شہوار	محمد حیدر
۸۷	خواجہ	خیر الدین	۱۱۶	سخن	غلام مصطفےٰ	۱۴۵	شہید	غلام امام
۸۸	خیرد	عبد اللہ خاں	۱۱۷	سخی	خیراتی	۱۴۶	شہید	میر احمد علی
۸۹	داغ	ہدایت اللہ خاں	۱۱۸	سخی	محمود خاں	۱۴۷	شیدا	بڑے شاہ میاں
۹۰	دل	شجاعت علی خاں	۱۱۹	سراج	سراج الدین علی بیدی	۱۴۸	شیدا	نوازش علی
۹۱	دوست	دوست علی	۱۲۰	سردار	سردار علی	۱۴۹	شیر	شیر علی خاں
۹۲	دید		۱۲۱	سرور	میر مصطفےٰ	۱۵۰	شیفتہ	احمد خاں
۹۳	ذبیح	میر محمد اسمٰعیل	۱۲۲	سعد	منشی محمد	۱۵۱	شیفتہ	محمد حسن
۹۴	ذکا	حبیب اللہ	۱۲۳	سعید	میر احمد علی خاں	۱۵۲	شیفتہ	حیدر آبادی
۹۵	ذہن	عبد الرحیم	۱۲۴	سہو	سید حبیب شاہ	۱۵۳	صاف	شاد الحق
۹۶	راز	سید برہان الدین	۱۲۵	شاداب		۱۵۴	صاحب	شفیق
۹۷	راز	محمد برہان الدین	۱۲۶	شاداں	چندولال	۱۵۵	صدق	غلام صدیق
۹۸	ربط	بالا پرشاد	۱۲۷	شان	لطف علی	۱۵۶	صفا	ذوالفقار علی
۹۹	رجا	غلام محی الدین خاں	۱۲۸	شاہ	روشن علی	۱۵۷	صفیر	محمد تقی
۱۰۰	رسا	میر رفیع الدین	۱۲۹	شباب	رائے	۱۵۸	صمد	عبد الصمد
۱۰۱	رستم	رستم خاں	۱۳۰	شجیر		۱۵۹	ضبط	بھوکر چند
۱۰۲	رضا	میر رضا الدین	۱۳۱	شجیع	منصف علی	۱۶۰	ضیا	محمد عبد الرحیم
۱۰۳	رعب	محمد فیض اللہ خاں	۱۳۲	شخص	سبحان علی	۱۶۱	ضیغم	محمد غضنفر
۱۰۴	رمد	بھوانی پرشاد	۱۳۳	شرق	گوہر علی	۱۶۲	حنیف	زین العابدین
۱۰۵	رقم	حیدر آبادی	۱۳۴	شرر	طلب خاں	۱۶۳	طالع	رائے چھندولال
۱۰۶	رمز	رائے بہادر لال	۱۳۵	شرف	میر جیون	۱۶۴	طایر	
۱۰۷	رنگ	حیدر آبادی	۱۳۶	شرف		۱۶۵	طلب	عافیت طلب خاں

۱۶۶ طور حرمت علی
۱۶۷ طوفان غلام محی الدین
۱۶۸ طیش سید محمد
۱۶۹ ظہور میر قلندر
۱۷۰ ظہور مرزا عابد
۱۷۱ ظہیر حیدر آبادی
۱۷۲ عار
۱۷۳ عاشق خوش وقت علی خاں
۱۷۴ عالم رحیم الدین
۱۷۵ عاقل شیخ محمد
۱۷۶ عالم غلام سید عالم
۱۷۷ عارف شاہ غلام علی
۱۷۸ عارف مرزا عارف
۱۷۹ عاصی لطف علی
۱۸۰ عتیق غیاث الدین
۱۸۱ عرش سید احمد حسین
۱۸۲ عرشی ابن عبد الصمد
۱۸۳ عرشی فیاض الدین
۱۸۴ عجب سید عبد اللہ
۱۸۵ عزم محمد غوث
۱۸۶ عزت عزت اللہ
۱۸۷ عشق
۱۸۸ عشق
۱۸۹ عشق شاہ رکن الدین
۱۹۰ عشق غیاث الدین
۱۹۱ عشرت جانکی پرشاد
۱۹۲ عصر احمد علی
۱۹۳ عطا میر تفضل حسین
۱۹۴ عطا میر عطا علی خاں

۱۹۵ عطارد رائے بالمکند
۱۹۶ عفلاں
۱۹۷ عکس احمد علی
۱۹۸ علم سید محمد قطب الدین
۱۹۹ علم میر عباس علی
۲۰۰ عیاں میر ولی
۲۰۱ عیش رائے بھوج
۲۰۲ غلامی غلام نبی
۲۰۳ غور خواجہ محمود
۲۰۴ فخر سید اسمٰعیل
۲۰۵ فخر دیوکشور چندر
۲۰۶ فرحاں درگا سنگھ
۲۰۷ فرحاں کاظم علی
۲۰۸ فرحان مالا پرشاد
۲۰۹ فرحت فرحت اللہ
۲۱۰ فرحت خواجہ محمد خاں
۲۱۱ فرق میر قادر حسین
۲۱۲ فضل محمد ظہور الدین
۲۱۳ فطرت
۲۱۴ فکر سید علی
۲۱۵ فوق عبد المجید
۲۱۶ فوق دھرم داس
۲۱۷ فہیم
۲۱۸ فیض شمس الدین
۲۱۹ فیاض فیاض الدین خاں
۲۲۰ فیاض میر سجاد حسین
۲۲۱ قادر نور الحق
۲۲۲ قائم تارتولی
۲۲۳ قاضی احمد علی

۲۲۴ قدسی غلام دستگیر
۲۲۵ قصد حسن مرزا
۲۲۶ قلق امام الدین
۲۲۷ قلزم سید علی خاں
۲۲۸ قمر قمر الدین
۲۲۹ قمر بندہ حسن
۲۳۰ قنبر قادر حسین
۲۳۱ قدرت نصیر الدین خاں
۲۳۲ قیس محمد صدیق
۲۳۳ کاتف
۲۳۴ کرار حیدر حسین
۲۳۵ کریم کریم الدین
۲۳۶ کمال کمال الدین خاں
۲۳۷ کمتر کمتر شاہ
۲۳۸ گرم شجاعت علی
۲۳۹ گستاخ طالع مند خاں
۲۴۰ گوز (مسخرہ) عباس علی خاں مجنوں
۲۴۱ لائق اسد اللہ شاہ
۲۴۲ لطف
۲۴۳ لطف
۲۴۴ متین غلام محی الدین
۲۴۵ مجنوں خواجہ عباس علی خاں
۲۴۶ مایل ڈاکٹر احمد حسین
۲۴۷ محب میر جنید علی جاگیر دار
۲۴۸ مرزا احمد مرزا۔ ابن حسن مرزا
۲۴۹ موت مرزا فتح علی بیگ
۲۵۰ مزاج حکیم مظفر حسین اورنگ آبادی
۲۵۱ مست حسین محی الدین
۲۵۲ مست مرزا ادریس بیگ

۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بدایونی	۲۷۳	ناداں	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مسرت	میر وزیر علی حیدرآبادی	۲۷۴	ناشر	رائے نوک چند	۲۹۴	وزیر علی صاحبزادہ	فرنگی بار جنگ تلمیذ عصر
۲۵۵	مسکین	محمد مہدی واصف	۲۷۵	نادر	نادر حسینی	۲۹۵	وصل	غلام ہمدانی عرف بھورے صاحب
۲۵۶	مشتاق	عبدالرحمن المعروف بہ عبداللہ	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عباد اللہ عرف پاپا میاں
۲۵۷	مشتاق	حافظ محمد تاج الدین دہلوی	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سرفراز علی ہمشیرزادہ
۲۵۸	مشتہر	سید نعمت	۲۷۸	نجم	(نامعلوم)	۲۹۸	وقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنولی	۲۷۹	نشاط	رائے تلجا پرشاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	مہدی صاحب	۲۸۰	نشتر	محمد بڈھن خاں شیروانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معلیٰ	مظفر الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ برہانپوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد وجیہہ الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتوں	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ وصفی	۳۰۴	ہوش	رائے منالال تلمیذ
۲۶۵	منور	سید منور مہدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبدالملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبدالوہاب	۳۰۶	یاس	عبدالقادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد برہان الدین برادر عزیز نقش	۳۰۷	یاور	(نامعلوم)
۲۶۸	منتہی	مرزا مسیتا تلمیذ آتش	۲۸۸	نور	طالمند خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولانی	شمشیر خاں سفید پوش	۲۸۹	نیاز	رائے بھوانی لعل	۳۰۹	یحییٰ	
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدرآبادی
۲۷۱	مہر	سید عبدالقادر سقا	۲۹۱	واقف	باباشاہ حسینی کرنولی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	مہر حسین	خاں حیدرآبادی	۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)	...	...	...

مکتوبات نیاز (تین حصے)

نیاز فتحپوری کے تمام وہ خطوط جو جذبات نگاری، سلاست بیان، رنگینی اور البیلے پن کے لحاظ سے فن انشاء میں بالکل پہلی چیز ہیں۔ اور جن کے سامنے خطوطِ غالب بھی پھیکے معلوم ہوتے ہیں۔

قیمت ۱ ایک حصہ پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

بہارستانِ ناز

مصنف حکیم محمد فصیح الدین رنج ساکن میرٹھ۔

عہد تصنیف وطباعت "بہارستان ناز" ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہوگیا۔ ۲۴ سال بعد ۱۲۹۵ھ/۱۸۷۸ء میں اس کا دوسرا اڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں اس کا تیسرا اڈیشن از سرنو تصحیح وتدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے اڈیشن کے مطبوعہ نسخے کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس میں کل ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت وطباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء اور ۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸ء میں شائع ہو چکا ہے اور ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرنسٹ وارڈ کی فرمائش واعانت سے طبع ہو رہا ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحوں میں حمد ونعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست اور دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع ومقفیٰ ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱۷ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں صفحہ ۱۰۷ تک اردو کی شاعرات کا ذکر بہ اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۱۴ ان تقریظ وتاریخی قطعات پر مشتمل ہیں جو طبع اول، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی شاعری کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر النساء وزیر کے ذکر میں رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تشبیبیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔

اس میں حسب ذیل ۔ شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر اختر محل بیگم	۲	امراؤ امراؤ جاں	۳	آتونی توتی آتون

۴ آقا آقا بیگم
۵ آقا بیگم ثانی
۶ آرائش -
۷ اسیر امیر بیگم
۸ امیر -
۹ ارزوی -
۱۰ امراؤ -
۱۱ آرام -
۱۲ آرزو -
۱۳ امانی -
۱۴ اشک
۱۵ امراؤ ثانی
۱۶ امیر امیر جان
۱۷ بچل ہینگن
۱۸ بسم اللہ
۱۹ بنو
۲۰ بادشاہ خاتون
۲۱ بیدلی
۲۲ بزرگی
۲۳ بستی
۲۴ بہو بیگم صاحبہ
۲۵ بیگم
۲۶ بیگم رشک محل بیگم
۲۷ بیجہ
۲۸ بدلا
۲۹ پارسا
۳۰ پرتولی
۳۱ پری بیجو
۳۲ تسلی منا جان

۳۳ تصویر
۳۴ ثنا
۳۵ ثریا
۳۶ جانی بیگم
۳۷ جہاں
۳۸ جعفری
۳۹ جینا بیگم
۴۰ جان
۴۱ جمعیت
۴۲ جمالی
۴۳ جمیلہ
۴۴ جہاں آرا
۴۵ جہاں خاتون
۴۶ چندا
۴۷ چھوٹی
۴۸ حیدری حیدری خانم
۴۹ حیا حیات النسا
۵۰ حجابی
۵۱ حیات
۵۲ حیات
۵۳ حیاتی
۵۴ حاتم
۵۵ حجاب عسکری بیگم
۵۶ حجاب کشمیرن
۵۷ حجاب نواب بیگم
۵۸ حسن وزیر جان
۵۹ حجاب منی بائی
۶۰ حشمت مہر جان
۶۱ حور منا جان

۶۲ حیا حیات النساء
۶۳ خفی بادشاہ بیگم
۶۴ خانزادی
۶۵ خاکساری
۶۶ خورشید
۶۷ دُلہن دُلہن بیگم
۶۸ دوستی نسائی
۶۹ دلبر چھوٹی بیگم
۷۰ دولت
۷۱ ذلیل
۷۲ رعنائی قدسیہ بیگم
۷۳ راویہ
۷۴ زہرہ امراؤ جان
۷۵ زینت زینت جاں
۷۶ نایری
۷۷ زہرہ نصیبن
۷۸ زہرہ ثالث
۷۹ زہرہ لطیفن
۸۰ سید بیگم
۸۱ سلطان سلطانی بیگم
۸۲ سردار سردار بیگم
۸۳ سلطان خدیجہ سلطان
۸۴ شوخ
۸۵ شرم شمس النسا
۸۶ شیریں رضیہ سلطان
۸۶ شیریں بیگا
۸۸ شرارت امیر جان
۸۹ شریر جگن
۹۱ شرم چھوٹی بیگم

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم
۹۲	شیریں	شیریں وحید
۹۳	صاحب	امۃ الفاطمہ
۹۴	صنوبر	جیونی
۹۵	صدر	صدر محل بیگم
۹۶	صنم	درگا بائی
۹۷	ضرورت	شریف النساء
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم
۹۹	طلب	
۱۰۰	ظرافت	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل
۱۰۲	عزت	عزت النساء
۱۰۳	عائشہ	
۱۰۴	عصمتی	
۱۰۵	عصمتی ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم
۱۰۸	عفتی	
۱۰۹	عزیز	
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء
۱۱۱	عفت	نجم النساء
۱۱۲	عیدو	
۱۱۳	غریب	امیر النساء
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش
۱۱۵	فنا	فنات النساء
۱۱۶	فاطمہ	بی بی فاطمہ سام
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی
۱۱۸	فریدن	
۱۱۹	فرخ	
۱۲۰	قمر	قمر النساء
۱۲۱	قادری	
۱۲۲	قمر	حیدری بیگم
۱۲۳	کنیز	منجھو خانم
۱۲۴	کمن	
۱۲۵	کیفی	
۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ
۱۲۷	گنا	گنا بیگم
۱۲۸	گوہر	کابلی
۱۲۹	گوہر	لعل بے بہا
۱۳۰	گوہر	
۱۳۱	گیتی آرا	
۱۳۲	لطیف	لطیف النساء
۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم
۱۳۴	ماہ	ثانی
۱۳۵	مخفی	فریب النسا
۱۳۶	مشتری	قمر جان
۱۳۷	ماہ لقا	
۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم
۱۳۹	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۴۰	معشوق	حیدری خانم
۱۴۱	مغل	بی بی جان
۱۴۲	منو	
۱۴۳	مہتاب	
۱۴۴	مہر	جنیا جان
۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی
۱۴۶	محترم	
۱۴۷	مہری	
۱۴۸	نقاب	حمیدن بائی
۱۴۹	ناز	بندی جان
۱۵۰	نازک	زینت جان
۱۵۱	نازک	فتن
۱۵۲	ناز	امیر جان
۱۵۳	ناز	
۱۵۴	ناز	بیجان
۱۵۵	نزاکت	رمجو
۱۵۶	نور جہاں بیگم	
۱۵۷	نہانی	
۱۵۸	نسائی	
۱۵۹	نہانی بیگم	
۱۶۰	نہانی	
۱۶۱	نہانی	
۱۶۲	نجیبن	
۱۶۳	نجیبن ثانی	
۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۶۵	نزاکت	
۱۶۶	وزیر	وزیر جان
۱۶۷	وزیر	وزیر النسا
۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو
۱۶۹	یاسمین	
۱۷۰	یاد	
۱۷۱	یاسں	آفتاب بیگم
۱۷۲	یاسمین	تومن

چمن انداز[1]

مصنف درگا پرشاد نادر کھتری دہلوی ۔ اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے سے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے ۔

(۱) رسالہ معشیت چمن
(۲) معلم المتبدی
(۳) لب لباب قصہ ممتاز صف شکن
(۴) شجرۂ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور ۔
(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرائے دکن

نادر کو سوانح اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی ۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ " گلشن نار " اور " چمن انداز " یادگار چھوڑے ہیں ۔

عہد تصنیف وطباعت نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ :۔

" یہ گلدستہ رشک صد بہار با ہزار زیب و زینت حسب تمنائے احبا ،
مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں ۔ اس کا نام تاریخی " مرات خیالی " رکھا گیا ،
" مرات خیالی " سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ / ۱۸۷۷ء نکلتا ہے " مرات خیالی " دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے ۔

۱۔ گلشن نار :۔ فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور " چمن انداز " سے پہلے ۱۲۹۳ھ میں مرتب ہوا ہے اس میں ۵۳ شاعرات کا ذکر ہے ۔

۲۔ چمن انداز :۔ ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے ۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام " تذکرۃ النسائے نادری الموسوم باسم تاریخی " مرات خیالی " رکھا تھا ۔ یہ تذکرہ اسی نام سے ۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا ۔ گلشن ناز اور " چمن انداز " الگ الگ بھی شائع ہوئے ۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں ۔

خصوصیات تذکرہ اردو زبان میں ہے اور " شاعرات " کے لئے مخصوص ہے ۔ " چمن انداز " میں " گلشن بے خار " بہارستان ناز " اور گلستان بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے ۔

---

[1] تذکرۃ النسائے نادری " اور " مرات خیالی بھی اسی تذکرے کے نام ہیں ۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفتہ کے طرفداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

"حکیم میر قطب الدین باطن نے بہ جواب تذکرہ گلشن بے خار "گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمی بہ "ارمغان" منجانب شعرائے دہلی میرے ایک دوست نے چھپوا کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر ۱۲۹۲ھ اکبر آباد سے صدائے برنخاست کا معاملہ پیش آیا۔"

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات و حالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے نادر نے تذکرہ میں کسی نہ کسی بہانے، علم و فن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دیے ہیں اور اپنی وسعت معلومات و فنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (ص ۵۸)

لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلّم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرائش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اجیل ہنگن جان	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا تقی ہوس	۳۴	حجاب
۳	اختر نواب اختر محل	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب بنی جان
۴	امیر امیر بیگم	۲۰	تسلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک امراؤ جان	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	امراؤ جان	۲۲	بھبھوی	۳۸	حجاب
۷	امراؤ حسینی بیگم	۲۳	ثریا نیڑی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرف چھوٹی بیگم
۸	امراؤ جان بنت امیر خاں	۲۴	ثنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور بستی بیگم
۱۱	بستی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور منا جان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمعیت	۴۴	حیا حیات النسار بیگم
۱۳	بنو	۲۹	جینا جینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	بہو بہو بیگم	۳۰	چندا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم بنت میر محمد تقی	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	تارا بیگم	۳۲	حاتم	۴۸	خفی بادشاہ بیگم

۴۹	خورشید		۷۸	ضیا	ضیائی بیگم	۱۰۷	لطیف
۵۰	دلبر	چھوٹی بیگم	۷۹	طلب		۱۰۸	لعلن
۵۱	دُلہن	دلہن بیگم	۸۰	ظرافت		۱۰۹	ماہ
۵۲	ڈھب	مہربان	۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم	۱۱۰	ماہ
۵۳	ذلیل		۸۲	عالم	عزت النساء	۱۱۱	مبارک
۵۴	زادیہ		۸۳	عزیز		۱۱۲	محبوب
۵۵	زہرہ	تصیبن	۸۴	عشرت	نواب عشرت محل	۱۱۳	مخفی
۵۶	زہرہ		۸۵	عصمت		۱۱۴	مشتری
۵۷	زہرہ	منی جان	۸۶	عفت	نجم النساء	۱۱۵	معشوق
۵۸	زہرہ	لطیفن	۸۷	علی	-	۱۱۶	مغل
۵۹	زہرہ	امراؤ جان	۸۸	عیدو	-	۱۱۷	منور
۶۰	زینت		۸۹	غریب	امیر النساء	۱۱۸	منو
۶۱	ژاژ		۹۰	فاطمہ	بیگم	۱۱۹	مہتاب
۶۲	سردار	سردار بیگم	۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان	۱۲۰	مہر
۶۳	سلطان	سلطان بیگم	۹۲	فرحت		۱۲۱	ناز
۶۴	شرارت	امیر جان	۹۳	فرخ	فرخ بخش	۱۲۲	ناز
۶۵	شرفن		۹۴	فرید		۱۲۳	ناز
۶۶	شرم	چھوٹے صاحب	۹۵	قادری		۱۲۴	ناز
۶۷	شرم	شمس النساء	۹۶	قمر	حیدری بیگم	۱۲۵	نازک
۶۸	شریر	جگن	۹۷	قمر	قمر النساء	۱۲۶	نازک
۶۹	شوخ	گنا بیگم	۹۸	کمتن	-	۱۲۷	نجمین
۷۰	شیریں	بیگا	۹۹	کنیز	فاطمہ بیگم	۱۲۸	نجمین
۷۱	شیریں	شاہجہاں بیگم	۱۰۰	کنیز	منجھو خانم	۱۲۹	نزاکت
۷۲	شیریں	شیریں وحید	۱۰۱	کیفی		۱۳۰	نزاکت
۷۳	صاحب	امت الفاطمہ	۱۰۲	گنا		۱۳۱	نزاکت
۷۴	صدر	صدر محل	۱۰۳	گوہر		۱۳۲	نسائی
۷۵	صنم	درگا	۱۰۴	گوہر	لعل بے بہا	۱۳۳	نظیر
۷۶	صنوبر	جوتی	۱۰۵	گیتا رانی		۱۳۴	نورن
۷۷	ضرورت	شرف النسا	۱۰۶	لطیف	لطیف النساء	۱۳۵	وزیر
						۱۳۶	ولایتی
						۱۳۷	ہوس
						۱۳۸	یاد
						۱۳۹	یاس
						۱۴۰	یاسمن
						۱۴۱	یاسمین

-	
-	
منجھلی بیگم	
ماہ لقا	
نواب محبوب محل	
سلطان جہاں بیگم	
منجھو قمر جان	
حیدری خانم	
مغل جان	
منور بخش	
منو جان	
جتیا جان	
بے خان	
امیر جان	
زینت جان	
فتن جان	
رمجو	
کندو	
آفتاب بیگم	
چنبیلی	
تومن	

بزمِ سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہدِ تصنیف وطباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء میں مکمل کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۷ھ ہی نکلتے ہیں

منشی جمیل احمد سہسوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعہ تاریخ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں ؎

ہے سزاوارِ ثنا طبع سلیم نامور — ریختہ میں تذکرہ، کیا خوب برجستہ کہا
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا — جانفزا اشعار و دلآویز گلدستہ کہا
۱۲۹۷

چوتھے مصرعے سے سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ/۱۸۸۱ء میں مطبع مفید عام آگرہ سے شائع ہوگیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۴ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے کہ مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہار شنبہ ربیع الآخر ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے ریختہ گو شعراء کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

"منشاء ایں نازش دلنشہائے ایں افتخار جز ایں بیش نیست کہ فرمان حضرت والد ماجد مجدہم برآں آوردہ کہ تذکرہ سخن سنجانِ ریختہ بضبط نگارش درآید" ص ۳+۲

اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ہر شاعر کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شعرا کے تخلص بہ اعتبار حروف تہجی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ ہر شاعر کا پورا نام بھی ضرور دیدیا گیا ہے۔

تذکرہ ص ۱۲۲ پر ختم ہوتا ہے اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعرا کا ذکر بلحاظ حرف تہجی ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم منشی ہنر علی پسر واجد علی شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور اس کی وجہ یہ بتائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اسدرجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد مہدی حسن
۲	آبرو نجم الدین
۳	آتش حیدر علی
۴	آزد سراج الدین علیخاں
۵	آزرد علاؤ الدین
۶	آزرد ضیاء الدین
۷	آزاد اعظم شاہ
۸	آزاد فقیر اللہ
۹	آزردہ صدر الدین
۱۰	آشفتہ رضا قلی
۱۱	آشفتہ عظیم الدین
۱۲	آشفتہ سید منور علی
۱۳	آشفتہ گلاب سنگھ
۱۴	آشفتہ امرناتھ
۱۵	آشفتہ عبداللہ
۱۶	آشوب امداد علی
۱۷	آشنا امیر علی
۱۸	آشنا عبدالکریم
۱۹	آشنا زین العابدین
۲۰	آغا آغا مرزا
۲۱	آفتاب شاہ عالم بادشاہ
۲۲	آگاہ میر حسن علی
۲۳	آگاہ محمد صلاح
۲۴	آگاہ سید محمد رضا
۲۵	آگہ جوالا ناتھ
۲۶	آہی عبدالرحمن
۲۷	اثر محمد میر
۲۸	اثر عبدالرزاق
۲۹	احسان عبدالرحمن
۳۰	احسن محمد احسن
۳۱	احسن احسن علی
۳۲	احسن محمد احسن کاکوری
۳۳	احسن احسن اللہ خاں
۳۴	احقاد احقاد علی
۳۵	احقر غلام نبی
۳۶	احمد احمد بیگ
۳۷	اختر واجد علی
۳۸	اختر قاضی محمد صادق
۳۹	اختر وجیہہ الدین
۴۰	ارشد عبدالغنی
۴۱	ارمان شاہ علی
۴۲	اسد میر امانی
۴۳	اسرار مرزا سپہر شکوہ
۴۴	اسعد اسعد بخت
۴۵	اسیر مظفر علی خاں
۴۶	اسیر مکرم علی
۴۷	اسیر سید نہال نبی
۴۸	اسیر گلزار علی
۴۹	اشک ہادی علی
۵۰	اصالت فضل علی
۵۱	اصغر اصغر علی خاں
۵۲	اصغر اصغر علی
۵۳	اظہر سردار مرزا
۵۴	افسوس شیر علی
۵۵	افسر مرزا محمد دہلوی
۵۶	افضل سید افضل حسین
۵۷	افسوں آغا حیدر
۵۸	افضل افضل علی خاں
۵۹	افضل حسن یار خاں
۶۰	افضل افضل علی خاں
۶۱	افغاں الف خاں
۶۲	اکبر محمد اکبر خاں
۶۳	اکرام اکرام اللہ
۶۴	الفت
۶۵	الفتی پیارے لال
۶۶	الم محمد علی
۶۷	امامی خواجہ امامی
۶۸	امانت آغا حسن
۶۹	امراؤ امراؤ علی
۷۰	امیر علی محمد خاں
۷۱	امیر امیر احمد
۷۲	انجام امیر خاں دہلوی
۷۳	انشا انشاء اللہ خاں
۷۴	انیس ببر علی
۷۵	انیس نوازش خاں
۷۶	باقی سید عبدالباقی
۷۷	بحر -
۷۸	بحر امداد علی

۷۹	بدر	مرزا ابلاقی	۱۰۸	تجمل		۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۸۰	بدر	بدرالدین	۱۰۹	تحیّر	غلام مصطفےٰ	۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۸۱	برق	محمد رضا خاں	۱۱۰	تحسین	محمد حسین خاں	۱۳۹	جرات	قلندر بخش
۸۲	برق	نجم الدین	۱۱۱	ترقی	محمد تقی	۱۴۰	جرار	محمد حسین
۸۳	برکت	برکت علی خاں	۱۱۲	تسلی	ٹیکا رام	۱۴۱	جلال	ضامن علی
۸۴	بسمل	عبدالحکیم	۱۱۳	تسلی	شجاعت علی	۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۸۵	بسمل	سید جبار علی	۱۱۴	تسلیم	مہدی علی	۱۴۳	جمیل	جمیل احمد
۸۶	بسمل	محمد حسین	۱۱۵	تسلیم	حاتم خاں	۱۴۴	جوشش	نظام الدین
۸۷	بسمل	عنایت علی	۱۱۶	تسلیم	امیر اللہ	۱۴۵	جوشش	محمد روشن
۸۸	بلند	صفدر علی	۱۱۷	تسلیم	انوار حسین	۱۴۶	جولاں	شاہ الف
۸۹	تنو		۱۱۸	تسکین	میر حسین	۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ	۱۱۹	تشنہ	محمد علی	۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۹۱	بہار	ٹیک چند	۱۲۰	تصور	نبی بخش	۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۹۲	بہار	مرزا علی	۱۲۱	تصور	سید حیدر حسین	۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۹۳	بیاں	احسن اللہ	۱۲۲	تصویر	بیتن	۱۵۱	حزیں	بہادر علی
۹۴	بیباک	نجف علی	۱۲۳	تعشق	سید محمد	۱۵۲	حسرت	عبدالرحمٰن
۹۵	بیتاب	خداوردی خاں	۱۲۴	تمکین	سعادت علی	۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۹۶	بیتاب	عباس علی	۱۲۵	تمکین	غلام	۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۹۷	بیخواب		۱۲۶	تمنا		۱۵۵	حسرت	صمد علی
۹۸	بیخود	ہادی علی	۱۲۷	تنویر	خدا بخش	۱۵۶	حسن	غلام حسن
۹۹	بیدار	میر محمد علی	۱۲۸	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۰۰	بیدل	غلام حسین	۱۲۹	توقیر	عبدالقادر	۱۵۸	حسن	ابوالحسن
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش	۱۳۰	تہور	غلام فخرالدین	۱۵۹	حسین	غلام حسین خاں
۱۰۲	تاباں	عبدالحئی	۱۳۱	تیمور	سعادت سلطان	۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خاں
۱۰۳	تابش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۳۲	ثابت	ثابت علی	۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خاں	۱۳۳	ثاقب	شہاب الدین	۱۶۲	حشمت	غلام فخرالدین
۱۰۵	تپش	محمد اسمٰعیل	۱۳۴	ثاقب	مرزا مہدی	۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین	۱۳۵	ثبات	مہر علی	۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین	۱۳۶	ثمر	احمد سعید	۱۶۵	حقیر	امام الدین

۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین	۱۹۵
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۱۹۶
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ	۱۹۷
۱۶۹	حنا	عبدالکریم	۱۹۸
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین	۱۹۹
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں	۲۰۰
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۱
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۲
۱۷۴	حیدر	مصطفےٰ حیدر	۲۰۳
۱۷۵	خادم	محمدی خاں	۲۰۴
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں	۲۰۵
۱۷۷	خبر	سید مہدی	۲۰۶
۱۷۸	خرد	فخر الدین	۲۰۷
۱۷۹	خرد	رام نرائن	۲۰۸
۱۸۰	خضر	خضر سلطان	۲۰۹
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی	۲۱۰
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن	۲۱۱
۱۸۳	خلق	میر احسن	۲۱۲
۱۸۴	خلیل	دوست علی	۲۱۳
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں	۲۱۴
۱۸۶	خموش	مرزا خدا یار	۲۱۵
۱۸۷	خیال	غلام حسن	۲۱۶
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی	۲۱۷
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۲۱۸
۱۹۰	دبیر	سلامت علی	۲۱۹
۱۹۱	درد	خواجہ میر	۲۲۰
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں	۲۲۱
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۲۲۲
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی	۲۲۳
۱۹۵	دریغ	زین العابدین	۲۲۴
۱۹۶	دل	زور آور خاں	۲۲۵
۱۹۷	دل	آزاد خاں	۲۲۶
۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں	۲۲۷
۱۹۹	دولہ	نواب جہانگیر محمد خاں	۲۲۸
۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی	۲۲۹
۲۰۱	ذکا	خوب چند	۲۳۰
۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۳۱
۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسمٰعیل	۲۳۲
۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۳۳
۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین	۲۳۴
۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں	۲۳۵
۲۰۷	راغب	احمد حسین	۲۳۶
۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۲۳۷
۲۰۹	راقم	بندرابن	۲۳۸
۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک بہادر ابن محمد بہادر خاں	۲۳۹
۲۱۱	رند	سید محمد خاں	۲۴۰
۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں	۲۴۱
۲۱۳	روشن	روشن شاہ	۲۴۲
۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں	۲۴۳
۲۱۵	زار	میر مظہر علی	۲۴۴
۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۵
۲۱۷	زیب	جمال الدین	۲۴۶
۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی	۲۴۷
۲۱۹	سائل	مرزا محمد	۲۴۸
۲۲۰	سپہر	شہاب خاں	۲۴۹
۲۲۱	سجاد	میر سجاد	۲۵۰
۲۲۲	سحر	میر ناصر علی	۲۵۱
۲۲۳	سحر	دیبی پرشاد	۲۵۲
۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی	
۲۲۵	سحر	عبدالمجید	
۲۲۶	سحر	امان علی	
۲۲۷	سحر	نواب علی خاں	
۲۲۸	سرسبز	زین العابدین	
۲۲۹	سرور	میر محمد خاں	
۲۳۰	سرور	رجب علی	
۲۳۱	سرور	عزیز الدین	
۲۳۲	سعادت	سید سعادت علی	
۲۳۳	سعید	آغا نجف	
۲۳۴	سعید	اکبر حسین	
۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	
۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں	
۲۳۷	سلیم	میر عباس	
۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (مؤلف تذکرہ)	
۲۳۹	سلام	نجم الدین	
۲۴۰	سودا	محمد رفیع	
۲۴۱	سوز	عبدالکریم	
۲۴۲	سوز	محمد میر	
۲۴۳	سیاح	میاں دادخاں	
۲۴۴	شاد	-	
۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں	
۲۴۶	شاد	فضل علی	
۲۴۷	شاداں	مرزا حسین علی	
۲۴۸	شاداں	رحمن بخش	
۲۴۹	شاعر	میر بسم اللہ	
۲۵۰	شاکر	منشی عبدالسبحان	
۲۵۱	شاکی	مرزا بختاور	
۲۵۲	شرر	میر حافظ	

۲۵۳	شرر	غیاث الدین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی
۲۵۵	شمیم	سید قدرت علی
۲۵۶	شمس	آغا علی
۲۵۷	شناور	صاحب مرزا
۲۵۸	شوق	الٰہی بخش
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی
۲۶۲	شہیدی	کرامت علی
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم (بھوپال)
۲۶۴	شیفتہ	اعظم بیگ
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفےٰ خاں
۲۶۶	شیخ	محمد جاں
۲۶۷	صابر	قادر بخش
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں
۲۷۰	صالح	مصلح الدین
۲۷۱	صبا	صابر حسین
۲۷۲	صبا	وزیر علی
۲۷۳	صبا	کانجی مل
۲۷۴	صبا	راجہ شنکر ناتھ
۲۷۵	صبر	اجودھیا پرشاد
۲۷۶	صدق	محمد اشارت علی
۲۷۷	صریر	محمد میر خاں
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں
۲۷۹	صفا	سعید الدین
۲۸۰	صفا	پیر ن شاہ
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ
۲۸۲	صغیر	نور خاں
۲۸۳	صولت	قاسم علی خاں
۲۸۴	ضابط	مہر علی
۲۸۵	ضامن	حکیم ضامن علی
۲۸۶	ضیا	ضیاالدین
۲۸۷	ضیا	-
۲۸۸	ضیغم	اکرام احمد
۲۸۹	طالب	حافظ طالب
۲۹۰	طالب	الاچی رام
۲۹۱	طیب	محمد احسن
۲۹۲	طپاں	احمد بیگ
۲۹۳	طپش	محمد اسمٰعیل
۲۹۴	طرب	رحیم بخش
۲۹۵	طرز	احمد حسین
۲۹۶	طور	محمد رضا
۲۹۷	ظالم	ظالم سنگھ
۲۹۸	ظاہر	رام پرشاد
۲۹۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۳۰۰	ظریف	میر امان اللہ
۳۰۱	ظفر	ابوظفر سراج الدین
۳۰۲	ظہور	ظہور علی
۳۰۳	ظہیر	ظہیر الدین
۳۰۴	ظہیر	سید محمد خاں
۳۰۵	عارف	محمد عارف
۳۰۶	عارف	زین العابدین
۳۰۷	عابد	عابد علی
۳۰۸	عاجز	عبداللہ بیگ
۳۰۹	عاشق	اقبال حسین
۳۱۰	عاشقی	آغا حسین
۳۱۱	عاصی	امداد حسین
۳۱۲	عاصی	لالہ گھن شام
۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۳۱۴	عزلت	سید عبدالولی
۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۳۱۶	عزیز	عبدالعزیز خاں
۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۳۲۴	عشرت	غلام علی
۳۲۵	عشرت	مرزا کلن
۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۳۲۷	عیش	آغا جان
۳۲۸	غالب	بہادر بیگ خاں
۳۲۹	غالب	اسداللہ خاں
۳۳۰	غافل	منور خاں
۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۳۳۳	غمگین	عبدالقادر
۳۳۴	غمخوار	محمد علی
۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۳۳۶	فاخر	مرزا چھینگا
۳۳۷	فارغ	علی حسین
۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

۳۴۰	فدا	امام الدین	۳۷۱	کلیم	نورالحسن	۴۰۲	مقبول	مقبول احمد
۳۴۱	فدا	فدا حسین	۳۷۲	کلیم	محمد حسین	۴۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۳۴۲	فراق	حسین علی خاں	۳۷۳	کوثر	عابد علی	۴۰۴	ممنون	نظام الدین
۳۴۳	فراق	ثناء اللہ خاں	۳۷۴	کیف	فضل احمد	۴۰۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین
۳۴۴	فرحت	فرحت اللہ	۳۷۵	گرم	حیدر علی	۴۰۶	مومن	مومن خاں
۳۴۵	فروغ	محمد ثمر سلطان	۳۷۶	گمان	نظر علی خاں	۴۰۷	میر	محمد تقی
۳۴۶	فسوں	مرزا منجھلے	۳۷۷	گویا	فقیر محمد خاں	۴۰۸	نادر	نجم الدین
۳۴۷	فغاں	اشرف علی	۳۷۸	گہر	خورشید	۴۰۹	ناسخ	امام بخش
۳۴۸	فقیر	شمس الدین	۳۷۹	لطیف	شمس الدین	۴۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۳۴۹	فکری	مرزا ممن	۳۸۰	لطف	عبدالحق	۴۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۳۵۰	فگار	میر حسین	۳۸۱	لطف	مرزا علی	۴۱۲	نثار	محمد امان
۳۵۱	فیض	فیض الحسن	۳۸۲	ماہ	عنایت علی بیگ	۴۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۳۵۲	قائم	قیام الدین	۳۸۳	ماہر	جمعیت شاہ	۴۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۳۵۳	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۴	مایل	عالم علی	۴۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۵۴	قادر	قادر شکوہ	۳۸۵	مبتلا	مردان علی خاں	۴۱۶	نطق	مقصود احمد
۳۵۵	قادر	قادر بخش	۳۸۶	مبین	غلام دستگیر	۴۱۷	نوا	ظہور اللہ
۳۵۶	قاری	علی احمد	۳۸۷	مجذوب	غلام حیدر	۴۱۸	نواب	صدیق حسن خاں
۳۵۷	قاسم	قاسم علی	۳۸۸	مجروح	میر مہدی حسین	۴۱۹	نواب	کلب علی خاں
۳۵۸	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۹	مجنوں	-	۴۲۰	واحد	عبدالواحد
۳۵۹	قاصر	میر علی بیگ	۳۹۰	محب	شیخ ولی اللہ	۴۲۱	واقف	واقف شاہ
۳۶۰	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۱	محبت	نواب محبت خاں	۴۲۲	وحشت	غلام علی خاں
۳۶۱	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۹۲	محبوب	محبوب خاں	۴۲۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۳۶۲	قلق	خواجہ اسد اللہ	۳۹۳	محزوں	ظہور النبی	۴۲۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۳۶۳	قلق	امجد علی	۳۹۴	محنت	مرزا حسین علی	۴۲۵	ہوس	مرزا محمد تقی
۳۶۴	قمر	قمر الدین	۳۹۵	محترم	محترم علی	۴۲۶	یاد	علی خاموش
۳۶۵	قناعت	غلام نصیر الدین	۳۹۶	محو	غلام حسن خاں	۴۲۷	یاس	حفیظ الدین
۳۶۶	قیس	احمد علی	۳۹۷	مخیر	احسان اللہ	۴۲۸	یاس	خیر الدین
۳۶۷	قیس	محمد عنایت اللہ	۳۹۸	مصفی	غلام ہمدانی	۴۲۹	یقین	انعام اللہ خاں
۳۶۸	کاظم	کاظم علی	۳۹۹	مضطر	قیوم بخش	۴۳۰	ہزبر	فریدوں قدر ہزبر علی فرزند زاجد علی شاہ
۳۶۹	کامل	ناصر الدین	۴۰۰	مضطر	اسد اللہ			
۳۷۰	کرم	غلام ضیاء الدین	۴۰۱	معروف	الٰہی بخش			

طورِ کلیم

مصنف سید نور الحسن بن نواب صدیق حسن

عہد تصنیف وطباعت تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں اُن سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عالم آگرہ سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اُردو شعراء کے ساتھ مسلمان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصّوں "فروغ اول" اور "فروغ دوم" پر مشتمل ہے۔ پہلے حصّے میں اردو شعراء اور دوسرے میں مسلمان ہندی شاعروں کا ذکر ہے۔ حالات زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن انتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپن صفحات پر پھیلا ہوا ہے۔ نصف اوّل میں اُردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعراء کے ساتھ قلمی تالیف و طباعت اور مہتمم مطبع احمد خاں صوفی کی تقریظ بھی شامل ہے۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کر دی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی لکھنوی	۸	اثر	سید محمد	۱۵	افضل	میر افضل علی
۲	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۹	احسان	حافظ عبدالرحمن خاں دہلوی	۱۶	اکبر	اکبر خاں دہلوی
۳	آزردہ	مفتی صدرالدین خاں دہلوی	۱۰	احسن	مولوی محمد احسن بلگرامی	۱۷	امیر	منشی امیر احمد لکھنوی
۴	آشفتہ	مرزا رضا قلی اکبرآبادی	۱۱	اختر	قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشا	انشاء اللہ خاں مرشد آبادی
۵	آشفتہ	سید منور علی دہلوی	۱۲	اسیر	ظفر علی خاں لکھنوی	۱۹	انور	سید شجاع الدین
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ دہلوی	۱۳	اشک	قطب الدین	۲۰	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۷	آہی	عبدالرحمن	۱۴	افسوس	میر شبیر علی	۲۱	بحر	شیخ امداد علی لکھنوی

۲۲	برق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سودہ	مرزا رجب علی بیگ لکھنوی	
۲۳	برکت	برکت علی خاں خیر آبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سرور	اعظم الدولہ نواب میر محمد خاں دہلوی	
۲۴	بسمل	عبد الحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکندر	خلیفہ محمد علی پنجابی	
۲۵	بقا	بقاء اللہ اکبر آبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع	
۲۶	بلند	صفدر علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی	
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبد الکریم خلف صبا	
۲۸	بیتاب	عباس علیخاں رامپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غالب علی خاں دہلوی	
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شاداں	مرزا حسین علی دہلوی	
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شائق	خواجہ فیض الدین ڈھاکہ	
۳۱	تاباں	میر عبد الحئی جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر غیاث الدین دہلوی	
۳۲	تپش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۹۰	شرف	میر امام علی فرخ آبادی	
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	ششدر	مرزا روشن الدولہ	
۳۴	تسلیم	منشی انوار حسین سہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمد بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدر آبادی	
۳۵	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکیبا	غلام حسین دہلوی	
۳۶	تسکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی	
۳۷	تصویر	بتن دہلوی	۶۶	راقم	رائے بندرابن	۹۵	شمیم	میر قدرت علی سہسوانی	
۳۸	تعشق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی	
۳۹	تمنا	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی سر شاہ عالم بادشاہ	
۴۰	تمنا	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	رشکی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی کرامت علیخاں لکھنوی	
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفعت	مرزا پیارے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محرر رامپوری	
۴۲	توقیر	عبد القادر پنجابی	۷۱	رمز	فتح الملکی بہادر ولیعہد شاہ دہلی	۱۰۰	شیدا	میر جھبو جان دہلوی	
۴۳	ثاقب	نواب شہاب الدین خاں دہلوی	۷۲	رنج	میر محمد نصیر محمدی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مصطفےٰ خانبہادر دہلوی	
۴۴	جرات	شیخ قلندر بخش دہلوی	۷۳	رند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قادر بخش شہزادہ دہلی	
۴۵	جلال	حکیم سید ضامن علی لکھنوی	۷۴	رنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی	
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد سہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر وزیر علی لکھنوی	
۴۷	جمیل	سید جمیل احمد سہسوانی	۷۶	زار	حافظ امام بخش تھانیسری	۱۰۵	صبا	منوالال لکھنوی	
۴۸	جودت	عبد الہادی	۷۷	زکی	شیخ مہدی علی مراد آبادی	۱۰۶	صبا	منشی صابر حسین سیوانی	
۴۹	جوش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدر آبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین	
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپہر	شتاب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیرن شاہ دہلوی	

۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کربلائی	۱۳۸	فغاں	اشرف علی خاں عظیم آبادی	۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر صادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی	۱۶۸	مجروح	میر مہدی حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میاں جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن سہارنپوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	مہر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ دہلی	۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیخاں لکھنوی	۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیاالدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی	۱۷۲	مخیر	محمد احسان اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعیدالدین خاں دہلوی	۱۴۴	قایم	شیخ قیام الدین چاندپوری	۱۷۳	مرہون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانیسری	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدولہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	لالہ بہاری لال دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابوظفر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	امجد علی لکھنوی	۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سید ظہیرالدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امروہوی	۱۴۹	قمر	قمرالدین نائب غازی الدین حیدر بادشاہ	۱۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمرالدین خاں اکبرآبادی	۱۷۹	معروف	نواب الٰہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیرالدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبدالحی کاکوروی	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیز	مولوی عبدالعزیز پرہاری	۱۵۳	قیصر	مرزا خدا بخش دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمرالدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصرالدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نورالاسلام لکھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام ضامن کنتوانہری	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نورالحسن خاں ابن امیرالملک	۱۸۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا نوشہ اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا مہدی لکھنوی	۱۸۷	مونس	سید اعظم حسین
۱۳۰	غمگین	میر عبداللہ شاہجہان آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد لکھنوی	۱۸۸	مہجور	نقشبند خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جھینگا دہلوی	۱۶۰	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں گویا	۱۸۹	مہر	مرزا حاتم علی لکھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین سہسوانی	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبرآبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بخت شہزادہ بخت	۱۶۲	ناہ	مرزا عنایت علی بیگ لکھنوی	۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	فدا حسین خاں لکھنوی	۱۶۳	ماہر	مرزا اجمیت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم ثناءاللہ خاں	۱۶۴	مائل	میر محمدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیخاں بہادر
۱۳۶	فروغ	محمد عمر سلطان دہلوی	۱۶۵	مائل	میر عالم علیخاں سہسوانی	۱۹۴	نثار	محمد امان دہلوی
۱۳۷	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی	۱۶۶	مادھورام	ساہوکار فرخ آباد	۱۹۵	نساخ	ابو محمد عبدالغفور

۱۹۶	نسیم	اصغر علی خاں دہلوی	۲۰۱	وحشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مقصود احمد کاکوروی	۲۰۳	وقار	رائے کشن کمار تعلقدار	۱۰	"	" " " "
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	+	"	" " " "
۲۰۰	نواب	امیر الملک مالاجاہ نواب سید محمد صدیق حسن خاں بہادر	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں فیض آبادی	+	"	" " " "

مالہٗ وماعلیہ

حضرت نیازؔ نے اس کتاب میں بتایا ہے کہ فن شاعری کس قدر مشکل فن ہے۔ اور اس میدان میں بڑے بڑے شاعروں نے بھی ٹھوکریں کھائی ہیں اس کا ثبوت انھوں نے دور حاضر کے بعض اکابر شعراء مثلاً جوشؔ جگرؔ، سیمابؔ، وغیرہ کے کلام کو سامنے رکھ کر پیش کیا ہے ملک کے نوجوان شاعروں کے لئے اس کا مطالعہ ازبس ضروری ہے

قیمت:۔ دو روپے

پتہ

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

آبِ حیات

مصنف | محمد حسین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۰ء)

عہدِ تصنیف وطباعت | آبِ حیات کے تکملہ کا سال ۱۸۸۰ء ہے۔ یوں اس تذکرے کی ترتیب وتہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں۔

"آبِ حیات" کا پہلا اڈیشن وکٹوریہ پریس لاہور سے باہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۰ء میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد اڈیشن شائع ہو چکے ہیں۔ اور عموماً ملتے ہیں۔

خصوصیات | "آبِ حیات" کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے، نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ ومحقق بھی۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات جمع ہوگئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آبِ حیات کو پانچ خاص ادوار میں تقسیم کیا ہے۔ پہلے ہر دور کے اسلوبِ فکر وفن پر عمومی تبصرہ ہے۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ۔ اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابلِ اعتبار نہیں ہیں۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سروپا ثابت ہو چکی ہیں۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جاسکتا کہ شعراء کی زندگی وشخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی۔ آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آبِ حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان وبیان اور موضوع ومواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ شاعر کی زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ حتمی رائیں دیتے ہیں۔ یہ رائیں بعض جگہ قابلِ اعتراض سہی لیکن اکثر جگہ ہمیں اُن کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے۔ آبِ حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو "مقدمہ شعر وشاعری" کی صورت میں حالی کے یہاں پوری آب وتاب کے ساتھ رونما ہوا ہے۔

سوانح۔ سیرت نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، آبِ حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کیے جانے کے لائق ہے۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان وبیان اور ادب وشعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے۔ گارساں دتاسی کے "تاریخ ادب ہندوستانی" امام بخش صہبائی کے "انتخاب دواوین کریم الدین اور فیض علی فیض کے "طبقات الشعراء" اور قادر بخش صابر کے "گلستانِ سخن" میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آبِ حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت وادبی دلکشی نہیں ہے۔ "شمیمِ سخن" مؤلفہ عبدالحئی صفا کا دیباچہ البتہ "آبِ حیات" کے مقدمہ کے انداز کا ہے۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقا کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جا سکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اردو شعرا کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعرا کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنا ڈالی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	پہلا دور	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انشاء اللہ خاں انشاء	۵۰	خواجہ حیدر علی آتش
۱	شمس ولی اللہ	۱۷	قدوی	۳۴	میر ماشاء اللہ خاں	۵۱	میر دوست علی خلیل
۲	شاہ مبارک آبرو	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم	۵۲	شاہ نصیر نصیر
۳	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب	۵۳	مومن خاں مومن
۴	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکین	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک	۵۴	نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ
۵	محسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عرف مرزا مینڈھو	۵۵	نواب اکبر خاں
۶	مصطفےٰ خاں یکرنگ	۲۲	مجذوب خلف مرزا رفیع سودا	۳۹	تفضل حسین خاں علامہ	۵۶	شیخ ابراہیم ذوق
	دوسرا دور	۲۳	میر ضاحک	۴۰	ملا عبدالحکیم	۵۷	حافظ غلام رسول شوق
۷	شاہ حاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں	۵۸	شاہ وجیہ الدین
۸	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصحفی	۵۹	نصیر مرحوم
۹	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر		**پانچواں دور**	۶۰	نواب الٰہی بخش خاں معروف
۱۰	محمد امان نثار	۲۷	میر سوز	۴۳	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب عظمی	۶۱	حافظ احمد یار
۱۱	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۴	شیخ ناسخ	۶۲	حافظ غلام رسول دیران
۱۲	خان آرزو		**چوتھا دور**	۴۵	آغا کلب حسین	۶۳	حکیم آغا خان عیش
۱۳	اشرف علی خاں فغاں	۲۹	میر خاں کمترین	۴۶	طالب علیخاں عیشی	۶۴	اسد اللہ خاں غالب
	تیسرا دور	۳۰	شیخ قلندر بخش جرأت	۴۷	میر مستحسن خلیق	۶۵	احمد
۱۴	مرزا جان جاناں مظہر	۳۱	جعفر علی حسرت	۴۸	میر مظفر حسین ضمیر	۶۶	مرزا سلامت علی دبیر
۱۵	میر عبدالحئی تاباں	۳۲	پنڈت دیا شنکر نسیم	۴۹	مرزا فصیح	۶۷	میر ببر علی انیس

مخزنِ شعراء

مصنف فائق ۔ فائق کا پورا نام قاضی نورالدین خاں حسن رضوی تھا ۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے ۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم و فضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا ۔ مرزا غالب ان کے معاصر احباب میں تھے ۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی ۔ جیسا کہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے ۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے ۔

عہد تصنیف و طباعت مخزن شعرا اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ
"خوش کتاب است مخزن شعرا"
کا جزو ہے ۔ اس سے ۱۲۶۸ھ نکلتے ہیں ۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے ۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا ۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کمال الدین حسین کامل کی تعریف ہے ۔ پھر مصنف کا دیباچہ ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے ۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے ۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں ولی کے اورنگ آبادی یا گجراتی کی بحث چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا ۔

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کو نہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا ۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ خط بھی شامل ہے جو انھوں نے ۱۴ جولائی ۱۸۶۲ء میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احسن	۳	احمد سید احمد	۵	احقر	۷	افگر
۲	احسان	۴	اخلاص	۶	اختر	۸	اظہر

۹	اصغر	۳۵	خلیق	۶۱	ظفر	۸۷	مائل
۱۰	اصغف	۳۶	خوشتر برہان الدین	۶۲	عابد	۸۸	مجروح
۱۱	افروز	۳۷	خوشتر سید قادر میاں	۶۳	عباس	۸۹	مخلص
۱۲	امیر	۳۸	خوشتر	۶۴	علی	۹۰	محب
۱۳	انجم	۳۹	دلکش	۶۵	عزلت	۹۱	مسیح
۱۴	اسحاق	۴۰	دلبر	۶۶	عرفی	۹۲	مرہون
۱۵	باقر	۴۱	درویش	۶۷	علوی	۹۳	مشتاق محمد حسین
۱۶	باقی	۴۲	ذاکر	۶۸	غالب	۹۴	مشتاق نجم الدین
۱۷	بخش	۴۳	رحمت	۶۹	غمگیں	۹۵	ملا معراج الدین
۱۸	بسمل	۴۴	رسوا	۷۰	غنی	۹۶	مفتون
۱۹	بریاں	۴۵	رفعت	۷۱	فاضل	۹۷	منیر
۲۰	بلیغ	۴۶	رکھو	۷۲	فائق	۹۸	منظور
۲۱	بہادر بخشو میاں	۴۷	زیرک	۷۳	فدا	۹۹	ناداں
۲۲	بہادر شیخو میاں	۴۸	سلیمی	۷۴	فرحت ابن یاقوت خاں	۱۰۰	نادر
۲۳	بیتاب	۴۹	سمجھو	۷۵	فضل	۱۰۱	نجف خاں آقا
۲۴	بے ہوش	۵۰	شائق	۷۶	فقیر	۱۰۲	نصیری
۲۵	تجرد	۵۱	شرر	۷۷	فہیم	۱۰۳	نجف محمد شفیع
۲۶	تبسم	۵۲	شرفو	۷۸	قطب	۱۰۴	وحشت
۲۷	تسکین	۵۳	شعلہ	۷۹	قطبی	۱۰۵	وحید
۲۸	ثنا	۵۴	شوق	۸۰	کاظم	۱۰۶	ولی
۲۹	جولاں	۵۵	شیدا	۸۱	کامل سید منصور	۱۰۷	ہمرنگ
۳۰	جوش	۵۶	شمس	۸۲	کامل کمال الدین	۱۰۸	یعقوب
۳۱	حامد	۵۷	صاحب	۸۳	کریم	....	.....
۳۲	حجاب	۵۸	صوفی	۸۴	کمتر		
۳۳	حزیں	۵۹	ضاحک	۸۵	لطف		
۳۴	حسن	۶۰	طالب	۸۶	لطیف		

بہار و خزاں

مصنف

بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تمنا نے "گل عجائب" مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج کے والد کا نام ضیاء الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعرا کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تمنا نے ان کے تذکرے کا ذکر خزاں و بہار کے نام سے کیا ہے۔ شاید یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامع نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا۔ ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعرا کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت

کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترقیمہ یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اردو اور اس کے تاریخی ماخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ:۔

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہو گیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا"[۲]

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الاخر ہے اور اوراق بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعرا کا ذکر بحساب حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں[۳]

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ:۔

"ابتدائے سخن بحمد سخن آفرینے سزا است"

اشعار، ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نثر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے۔

"صاحب والا فطرت حضرت عبدالولی عزلت پر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اصلش از معمورہ بریلی است و مولد و منشایش بندر سورت، کتب متداولہ عربیہ ہمہ آموختہ است و از فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت اشت کہ خدایش سلامت دارد۔

---

[۱] گل عجائب مطبوعہ ص ۹۸

[۲] سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

[۳] یہ تفصیلات اور اشعار کی فہرست مجھے محترمی یوسف سرمست صاحب نے حیدر آباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکر گزار ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو سراج الدین علی خاں	۲۸	حشمت محمد علی	۵۵	عاشق عاشق علی خاں
۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۲۹	(تخلص پڑھا نہ جاسکا) محمد یار	۵۶	عاجز عارف علی خاں
۳	آگاہ محمد صلاح	۳۰	درد خواجہ محمد میر	۵۷	غریب محمد زماں
۴	آزاد محمد فاضل	۳۱	درد کرم اللہ خاں	۵۸	فغاں اشرف علی خاں
۵	آبرو شیخ نجم الدین مبارک	۳۲	ذہین میر محمد مستعد	۵۹	قائم محمد قائم
۶	انسان اسد الدولہ	۳۳	(؟) جعفر علی خاں	۶۰	قدرت قدرت اللہ
۷	احسن احسن اللہ	۳۴	سودا محمد رفیع	۶۱	قدرت -
۸	آشنا میر زین العابدین	۳۵	سعدی دکنی	۶۲	قاسم -
۹	آوارہ میر محمد کاظم	۳۶	سلام نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم محمد حسین
۱۰	الہام فضائل بیگ	۳۷	سعادت سعادت اللہ خاں	۶۴	کمترین -
۱۱	انجام نواب امیر خاں عمدۃ الملک	۳۸	سراج میر سراج الدین	۶۵	کافر میر علی نقی
۱۲	بہار ٹیک چند	۳۹	ساماں میر ناصر	۶۶	میر کلیم اللہ
۱۳	بیتاب (شاید) دلاور خاں	۴۰	شوق حسن علی	۶۷	مظہر میر جانجاں
۱۴	بسمل شرف الدین علی خاں	۴۱	شاغل -	۶۸	مضمون شیخ شرف الدین
۱۵	پیامی (شاید) شیخ معین الدین محمد اسمٰعیل	۴۲	صانع -	۶۹	؟ محمد دل -
۱۶	(تخلص نہیں پڑھا گیا) میر صلاح الدین	۴۳	صنعت	۷۰	میر میر تقی
۱۷	بیان خواجہ احسن اللہ خاں	۴۴	صمصام صمصام الدولہ	۷۱	میر محمد میر
۱۸	بیکل سید الوہاب	۴۵	ضیاء -	۷۲	محسن محمد حسین
۱۹	تجرد میر عبد اللہ	۴۶	طالع میر شمس الدین	۷۳	موزوں میر رحیم علی
۲۰	تاباں میر عبد الحئی	۴۷	ظاہر خواجہ محمد خاں	۷۴	موزوں خواجہ علیخاں ذوالفقار الدولہ
۲۱	تمکین (شاید) صلاح الدین	۴۸	؟ خواجہ برہان الدین	۷۵	مہر محمد شاکر
۲۲	ثاقب شہاب الدین	۴۹	عارف -	۷۶	؟ عبد الرسول
۲۳	جرأت میر سید علی	۵۰	عزیز شاہ عزیز اللہ	۷۷	ولی محمد ولی
۲۴	حزیں میر محمد باقر	۵۱	عاقل سیتا رام	۷۸	ہدایت ہدایت اللہ
۲۵	(تخلص مٹ گیا) شہاب الدین	۵۲	عزلت سید عبد الولی	۷۹	یقین انعام اللہ خاں
۲۶	حشمت سید محتشم علی خاں	۵۳	؟ جعفر خاں	۸۰	؟ مصطفےٰ خاں
۲۷	حاتم محمد حاتم	۵۴	عاقل نور محمد	۸۱	یکرو عبد الوہاب

مسرّت افزا

مصنّف ابوالحسن۔ ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے۔ ان کا اصل نام امیرالدین احمد عرف امیراللہ تھا۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے "مسرت افزا" تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا۔[1]

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۳ھ/۱۷۷۹ء میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ گارساں دتاسی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلو ادسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جاتے وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے ۱۲۰۶ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دیا جا رہا ہے۔

"محمد تقی میر، تخلص، مرد میدان سخن و شیر بیشۂ ایں فن است ..... وجودش از ..... اکبرآباد۔ اما قدر و قیمتش در بازار دہلی افزود۔ مشق سخن بخدمت ..... آرزو کردہ شاید بادے قرابت خواہر زادگی دارد۔ سبب رعونت ..... کہ خلقی او دست زبان زد زباں آوراں شود باعث عیب جوئی سخن وراں در زباں شاں افتادہ ..... ہر یکے را حوصلۂ عیب جوئی او بہم رسیدہ۔ مرزا رفیع گوید ؎

ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح لوگ کہتے ہیں سہو کاتب ہے

تذکرۂ نکات الشعرا کہ تالیف اوست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ، ہر کرا یاد نمودہ بہ تحقیر و بے ادائی آوردہ و اشعار ایشاں را بے رتبہ و ناپسندیدہ چیدہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف ایں تذکرہ۔ ہم ہمیں بود کہ من بزعم حاسدانِ عیب بین و خردہ گیراں نکتہ چیں ہر یکے کماہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں در یں غربت دیوان احدے باخود نبود کہ اتفاق انتخاب شعر ہا می شود، از اشعار ایشاں انچہ یاد بود نوشتم۔ طرفہ ترکہ میر چوں ہمتِ خود بہ انتخاب اشعار ناپسندیدہ شعرا گماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہر چہ در آں تذکرہ نوشتہ اکثرے ازاں بے رتبہ و ناپسندیدہ است۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بنظر فقیر آمدہ ہست[2]

---

[1] تاریخ ادب ہندوستانی از گارساں دتاسی۔

[2] بحوالہ۔ "میر حیات اور شاعری" از ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی۔

گلشنِ سخن

مصنّف میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور اس شعرا کا ایک تذکرہ "گلدستہ معانی" مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشترِ عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام "نظم معانی" بتایا ہے۔ "نظم معانی" سے سال تصنیف ۱۱۶۱ھ/۱۸۴۸ء برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۴۱ھ/۱۷۲۸ء کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشن سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۵۳ سال بتائی ہے[1] محمد قدرت اللہ قدرت گویاموی مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعرا کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفتہ لکھتے ہیں کہ:-

"مبتلا تخلص اسمش مرزا کاظم بیگ المخاطب بہ بیش گاہ وزیر الممالک بہ مردان علی خاں اصلش مشہد مقدس بود ے در لکھنؤ از نہاں خانۂ عدم بہ شہرستان وجود بر رسیدہ، بزرگانش بہ احترام زیستہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیواں است ہم تذکرہ فراہم آوردہ است (گلشن بیخار ص۱۶۹)

اشپرنگر، شورش، عشقی اور نساخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نساخ کا بیان ہے کہ:-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صفدر جنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرۂ اردو و فارسی گذرا ہے (سخن شعرا ص۴۱)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق دہلوی میرٹھی کے حالات کو گڈمڈ کر دیا ہے۔ اور بعض نے "گلشن سخن" کا نام "گلستان سخن" اور "طبقات سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ۔

"گلستان سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۴۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

یہ بیان گارساں اور اسپرنگ کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمٰن داؤدی صاحب نے گلشن سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق دہلوی میرٹھی درج کیا ہے[2]

---

[1] دستور الفصاحت ص۷۲۔ [2] ملاحظہ ہو دیوان درد مطبوعہ مجلس ترقی اردو ص۵۸

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میر ٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ درد کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میر ٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۱۹۴ھ میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میر ٹھی کا تذکرہ ۱۲۲۴ھ میں تکمیل کو پہنچا جیسا کہ اگلے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ

"آج پھولا ہے سخن کا گلشن"

اس سے ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ یہی سن "اکنوں" "این زمان" اور "الحال" کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مؤلف کا دعوے بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہیے[1]

یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات

طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہو سکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔

بطور نمونہ درد کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے:۔

"(خواجہ میر درد) مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت، بیشۂ گوشہ عزلت رہرو شبستان تفرید، سایر کوچۂ تجرید..... در خدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم نوائب نظیر خود نہ دارد ..... در شاہجہاں آباد ایں زمان کہ سن یک ہزار و یک صد و نود و چہارم ہجری گوشہ انزو اختیار نمودہ۔ بہرہ یاب فیوضات لامتناہی الٰہی است"[2]

---

[1] دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

[2] دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمٰن داؤدی مجلس ترقی اردو لاہور۔

امیر معاویہ و یزید

مولانا محمود عباسی کی کتاب "خلافتِ معاویہ و یزید" پر مولانا نیاز فتحپوری کا عالمانہ و بے لاگ تبصرہ جس میں حضرت نیاز نے مختلف دلائل و قرائن اور اپنے موثر اسلوب سے ان تمام دلائل کو بے بنیاد ثابت کیا ہے جو اس کتاب کے مؤلف نے پیش کئے ہیں۔ یہ "تبصرہ" جامع معتبر اور دلکش ہے۔ معاویہ و یزید کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے کے لئے۔ اس کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔

قیمت:۔ ۶۲ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

طبقاتِ سخن

مصنف

شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی۔ مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا۔ شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، نساخ، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے۔ طبقات سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، نعمی تخلص کرتے تھے۔ مبتلا کو اوائل عمری سے شعر گوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ مثنوی لیلیٰ مجنوں[1] اور اردو کے دو دیوان ملتے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت

"طبقات سخن" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۲ھ برآمد ہوتے ہیں۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے۔ ایک نسخہ جرمنی میں۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہانپور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہاں پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ "ہماری زبان" علیگڈھ میں بالاختصار شائع کر دیا ہے[2]۔ یہ نسخہ رام سروپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲ محرم ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۴ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مصنف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ طبقات سخن" بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں۔ طبقہ اول میں ماضی و حال کے شعرائے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا۔ لیکن اب تک "طبقات سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقات سخن حصہ دوم" موجود نہیں ہے۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو۔

تذکرہ حمد و نعت کے بعد شروع ہوتا ہے۔ دیباچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ خسرو کو ہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور دلی کو گجراتی بتایا ہے۔

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن یہ تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نثر کے بعض نمونے لیٹھے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

---

[1] ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۶۳ء میں مبتلا میرٹھی کے قصہ لیلیٰ مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے۔

[2] ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۶۶ء تا ۸ اپریل ۱۹۶۶ء۔

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں [۵]

۵۔ ہماری زبان علی گڈھ بابت ۱۵ر جنوری ۱۹۶۰ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم
۲	آصف الدولہ یحییٰ خاں ہزبر جنگ
۳	انجام امیر خاں
۴	اثر میر محمد
۵	انشا انشا اللہ خاں
۶	آبرو شاہ مبارک
۷	آشنا
۸	اشرف خاں دہلوی
۹	اشرف کاندھلوی
۱۰	ادیبی
۱۱	انتظار
۱۲	الٰہی بخش کاندھلوی
۱۳	ابوالحسن
۱۴	افغاں امام علی خاں
۱۵	آرزو سراج الدین علی خاں
۱۶	آشفتہ دہلوی بھولے خاں
۱۷	بیگم
۱۸	بہو بیگم
۱۹	بیدار میر محمدی
۲۰	بقا بقا اللہ
۲۱	بیان خواجہ احسن اللہ
۲۲	بیتی بہادر
۲۳	برکت اللہ خاں
۲۴	بیخود نرائن داس
۲۵	بیجان دہلوی
۲۶	بے نوا
۲۷	بیتاب محمد اسمٰعیل
۲۸	باقر
۲۹	بختاور سنگھ
۳۰	بالا مارہروی
۳۱	تصویر سید احسان حسین
۳۲	تسلی ٹیکہ رام
۳۳	ترساں بہادر علی
۳۴	تسلیم رامپوری
۳۵	تحیر دہلوی
۳۶	تجلی دہلوی
۳۷	تسکین بریلوی
۳۸	تقی میر تقی
۳۹	تنہا شیخ عوض
۴۰	تحسین محمد حسین عطاں خاں
۴۱	تمکین صلاح الدین
۴۲	تاباں عبدالحئی
۴۳	ثاقب
۴۴	ثاقب
۴۵	جرات قلندر بخش
۴۶	جذب بریلوی
۴۷	جاں محمد مرزا
۴۸	جمال علی میرٹھی
۴۹	جوہر بریلوی
۵۰	جواہر سنگھ
۵۱	جوان جان علی شاہ
۵۲	حیران
۵۳	حسرت جعفر علی
۵۴	حقیقت سید حسن شاہ
۵۵	حفیظ محمد حفیظ
۵۶	حسرت فرخ آبادی
۵۷	حجام عنایت اللہ خاں
۵۸	حکیم لکھنوی
۵۹	حشمت محتشم علی
۶۰	حیران حیدر علی
۶۱	حاتم شاہ حاتم
۶۲	حسن خواجہ محمد حسن
۶۳	حسین علی
۶۴	حسن میر حسن
۶۵	خاکسار محمد یار
۶۶	خورشید علی
۶۷	خوش وقت شاداب
۶۸	دلسوز
۶۹	دردمند

۷۰ زور آور خاں
۷۱ زار میر جون
۷۲ زار میر مظہر علی
۷۳ زماں محمد خاں
۷۴ زید العابدین
۷۵ سعادت سعادت علی
۷۶ سامان میر ناصر
۷۷ سوز دہلوی
۷۸ سودا مرزا رفیع
۷۹ سلیمان شکوہ
۸۰ سراج سراج الدین علی خاں آرزو
۸۱ غالب سید غالب علی
۸۲ شوکت
۸۳ شائق محمد نظیر الدین
۸۴ شوق حسن خاں
۸۵ شاہ ولی اللہ اشتیاق
۸۶ شرف الدین علی
۸۷ صاحب فراں
۸۸ صابر شاہ
۸۹ ضیار ضیار الدین
۹۰ طپش محمد اسمٰعیل
۹۱ کلیم طالب حسین
۹۲ نوا ظہور اللہ
۹۳ عشق میر عزت اللہ
۹۴ عشق عظیم آبادی
۹۵ عشق شیخ غلام محی الدین
۹۶ عشرت غلام علی
۹۷ عیاں نجابت علی
۹۸ عمدۃ الملک پسر محمد علی خاں
۹۹ غلام محمد خاں
۱۰۰ غضنفر بیگ لکھنوی
۱۰۱ عماد الملک
۱۰۲ فرحت
۱۰۳ فراق نثار اللہ
۱۰۴ فقیر فقیر اللہ
۱۰۵ فراسو
۱۰۶ فدوی
۱۰۷ فارغ فارغ شاہ
۱۰۸ فضل علی دانا
۱۰۹ فرخ علی
۱۱۰ قدرت اللہ حاجی
۱۱۱ قائم قیام الدین
۱۱۲ قاضی محمد نعیم مرزا
۱۱۳ قاصر ببر علی
۱۱۴ قلندر بخش آفرین
۱۱۵ قسمت نواب شمس الدولہ
۱۱۶ کمترین کاشی ناتھ
۱۱۷ گوہری بدایونی
۱۱۸ گرامی
۱۱۹ گھاسی
۱۲۰ گنا بیگم
۱۲۱ میر شمس الدین
۱۲۲ مرزا علی لطف
۱۲۳ محب خاں
۱۲۴ محبت ولی اللہ
۱۲۵ ممتاز احسان اللہ
۱۲۶ مشتاق بریلوی
۱۲۷ مظہر جان جاناں
۱۲۸ محنت مرزا حسین علی
۱۲۹ محشر بدایونی
۱۳۰ محشر لکھنوی خواجہ علی نقی
۱۳۱ محزوں عالم شاہ
۱۳۲ محمد بخش
۱۳۳ مشتاق میر ٹھی تاج الدین
۱۳۴ مصفی غلام ہمدانی
۱۳۵ مخلص محمد حسین
۱۳۶ مخلص آنند رام
۱۳۷ میر سجاد
۱۳۸ ممنون نظام الدین
۱۳۹ منتظر نور الاسلام
۱۴۰ محسن محمد محسن
۱۴۱ مہربان خاں زند
۱۴۲ مبتلا غلام محی الدین
۱۴۳ معروف الٰہی بخش
۱۴۴ منت قمر الدین
۱۴۵ مجذوب دہلوی
۱۴۶ مولوی محمد جان
۱۴۷ مشکوہ بریلوی
۱۴۸ منصف علی خاں دہلوی
۱۴۹ نیاز احمد بریلوی
۱۵۰ نعامی نعمت اللہ
۱۵۱ نظیر اکبر آبادی
۱۵۲ ناجی محمد شاکر
۱۵۳ نصیر خاں کلو
۱۵۴ نعمت اللہ سکندر آبادی
۱۵۵ نیاز محمد نادر خاں
۱۵۶ وزیر وزیر علی خاں
۱۵۷ وحشت ابوالحسن
۱۵۸ وسعت مستقیم خاں
۱۵۹ وفا نول رائے
۱۶۰ مسرت وزیر علی
۱۶۱ ہدایت اللہ خاں
۱۶۲ ہاشمی میر ہاشم
۱۶۳ ہاتف مرزا محمد ہاتف
۱۶۴ ہرسہلے سکندر آبادی
۱۶۵ یقین انعام اللہ خاں
۱۶۶ یک رنگ مصطفےٰ خاں

تذکرۃ الشعرا[1]

مصنف | ابن امین اللہ طوفان۔

عہد تصنیف وطباعت | ۱۲۴۷ھ مطابق ۱۸۳۲ء اور ۱۲۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔ قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۴ء میں "تذکرۂ شعرا" کے عنوان سے ادارۂ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پر ہوتا ہے کہ :—

"حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کملین زمانہ ودر جمیع علوم و فنون یگانہ بود مضمونِ شعرش درد آلود است۔"

---

[1] اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست شعرا چرچند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (نوٹ)

تذکرۂ بے جگر

مصنف خیراتی لعل بے جگر۔

عہد تصنیف وطباعت اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکرو فلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہوسکی۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرھویں صدی ہجری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ "جہاں تک میرا علم ہے اردو کا صرف ایک تذکرۂ شعرا ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے "سخن را آبرو کو"[1] اس سے پہلے محی الدین قادری نور نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے[2]

"تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۲۲۱ھ/۱۸۰۶ء تا ۱۲۵۱ھ/۱۸۳۶ء حکمراں رہا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے۔ جن میں۔

عمدہ منتخبہ

مجموعہ الانتخاب

ریاض الفصحا

مجموعہ نغز

گلشن بے خار

تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابلِ ذکر ہیں۔

خصوصیات روش عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے۔ بطور نمونہ ولی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

"درحقیقت کسے کہ اسپ در میدان ہندی دوانید آں بود۔ فی واقع شخصے کہ آب رفتہ در جوئے ایں زبان ہندی رسانید ہماں بود۔ چو در اثنا جلوس محمد شاہی دیواں او بہ دہلی رسید، موزوں طبعان عالی و فکر دعالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم و آبرو و نعماں بہ تتبع زبانش پیرو ہم زبان شدند۔"

---

[1] اورینٹل کالج میگزین لاہور ص ۹ بابت مئی ۱۹۶۰ء

[2] دکنی ادب کی تاریخ ص ۱۶۰

قدیم فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں[1]

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	لباب الالباب	محمد نور الدین عوفی	۶۱۸ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں مختلف اضافوں کا انتخاب ہے جسمیں بعض متقدمین شعرا کا ذکر بھی ہے
۲	مونس الاحرار	محمد بن بدر جاجرمی	۷۴۱ھ	
۳	تذکرۃ الشعرا	دولت شاہ سمرقندی	۸۹۲ھ / ۱۴۸۷ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	مجالس النفائس	میر علی شیر	۸۹۶ھ / ۱۴۹۱ء	معاصر شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	۹۲۴ھ / ۱۵۲۱ء	مجالس النفائس سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء	" "	۹۴۷ھ / ۱۵۴۰ء	شاعرات کا تذکرہ ہے ۱۸۸۱ء میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفۂ سامی	سام مرزا	۹۵۷ھ / ۱۵۵۰ء	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	مذکر الاحباب	نثاری بخاری	۹۷۴ھ / ۱۵۶۶ء	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے لیکر ۹۷۳ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفائس المآثر	علاء الدولہ قزوینی	۹۷۳ھ تا ۹۸۲ھ / ۱۵۶۵ء تا ۱۵۷۴ء	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار	تقی کاشی	۱۰۱۶ھ تا ۱۰۱۷ھ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۰۷ء	۱۰۲۳ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	۱۰۰۰ھ	متقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	قزینہ گنج الٰہی	الٰہی حسین	۱۰۱۰ھ تا ۱۰۱۵ھ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۰۷ء	۱۰۷۳ھ / ۱۶۶۳ء سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	۱۰۱۶ھ تا ۱۰۱۷ھ / ۱۶۰۷ء تا ۱۶۰۹ء	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	حسین بن غیاث الدین محمود	۱۰۱۷-۱۹ھ / ۱۶۰۸ء تا ۱۶۱۰ء	مقدمہ میں صفویوں کی تاریخ ہے اور متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	تقی بن معین الدین حسینی اوحدی	۱۰۲۲ھ تا ۱۰۲۷ھ / ۱۶۱۳ء تا ۱۶۱۵ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم آرائے عباسی	اسکندر منشی	۱۰۲۵ھ / ۱۶۱۷ء	شاہ طہماسپ صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۷	میخانہ	عبد النبی فخر الزمانی قزوینی	۱۰۲۸-۲۹ھ / ۱۶۲۰ء	منتخب شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعرائے جہانگیر شاہی	قاطع	۱۰۳۷ھ / ۱۶۲۹ء	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	میخانۂ یا خرابات	حسن بن لطف اللہ طہرانی ارکلی	۱۰۴۰ھ / ۱۶۳۲ء	رودکی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھان برہمن	۱۰۷۳ھ / ۱۶۶۵ء	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۂ نصیر آبادی	طاہر نصیر آبادی	۱۰۸۰ تا ۱۰۹۲ھ / ۱۶۷۲ء تا ۱۶۸۱ء	معاصرین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعرا	محمد افضل سرخوش	۱۰۹۳ھ / ۱۶۸۲ء	جہانگیر، شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے ۱۱۱۸ھ / ۱۷۰۶ء تک اسمیں اضافے
۲۳	تذکرۃ الشعرا	محمد بقا سہارنپوری	۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سے قبل۔ ریو نے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مراۃ الخیال	شیر خاں لودی	۱۱۰۲ھ / ۱۶۹۰-۹۱ء	ابتدا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ ضمیمہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چند اخلاص	۱۱۳۶ھ / ۱۷۲۳ء	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس ۱۱۳۱ھ / ۱۷۱۹ء تک کے شعرا کا ذکر ہے
۲۶	سفینۂ خوش گو	بندا بن خوشگو	۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ / ۱۷۲۲ء تا ۱۷۴۸ء	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینۂ بے خبر	عظمت اللہ بے خبر	۱۱۴۱ھ / ۱۷۲۸ء	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	ید بیضا	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۴۵ھ / ۱۷۳۵ء	ابتدا سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	۱۱۴۹ھ / ۱۷۳۷ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلدستہ	عبد الوہاب	۱۱۵۵ھ	کعبۂ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعرا	علی قلی خاں والہ داغستانی	۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الاشعار	محمد علی خاں مبتلا	۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنبھلی	۱۱۶۲ھ / ۱۷۵۰ء	بلحاظ حروف عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

[1] ان تذکروں میں بعض فارسی گو شعرا ایسے بھی ہیں جو اردو کے بھی شاعر ہیں۔

۳۴	مجمع النفائس	سراج الدین علی خاں آرزو	۱۱۶۲ھ / ۱۷۵۲ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۳ء	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
۳۶	سرو آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۶ھ / ۱۷۵۳ء	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے یہ دراصل مآثر الکرام
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	کے قریب۔ اصناف سخن کے نوادر جمع کئے گئے ہیں۔
۳۸	سفینۃ الشوق	رائے تن سکھ رائے	۱۱۷۳ھ تا ۱۱۷۶ھ / ۱۷۵۹ء تا ۱۷۶۲ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	۱۱۷۳ھ / ۱۷۵۸ء	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۰	بلاغ معانی	نقش علی	۱۱۷۴ھ / ۱۷۶۰ء	متقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے۔
۴۱	سفینہ عشرت	درگا داس	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	بلحاظ حروف تہجی ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم حاکم لاہوری	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	۱۱۶۹ھ تا ۱۱۷۵ھ / ۱۷۵۶ء تا ۱۷۶۲ء	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۶۱ء	عالمگیر اول سے لیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۵	خزانۂ عامرہ	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۷۶ھ / ۱۷۶۲ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۶	آتش کدہ	لطف علی بیگ آذر	۱۱۷۴ھ تا ۱۱۹۳ھ / ۱۷۶۰ء تا ۱۷۷۹ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۷۹ھ / ۱۷۶۴ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۸	گل رعنا	مجمی نرائن شفیق	۱۱۹۲-۹۵ھ / ۱۷۸۱ء	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوافی صمصام الدولہ	۱۱۸۴ھ	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵۰	تکملۃ الشعرا	محمد قدرت اللہ شوق گوپاموی	۱۱۹۲ھ	ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۱	لبالباب	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۲	انیس الاحبا	موہن لعل انیس	۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۳ء	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	۷۸ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۴	عقد ثریا	غلام ہمدانی مصحفی	۱۱۹۹ھ / ۱۷۸۵ء	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۲۰۵ھ / ۱۷۹۰ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابوطالب تبریزی	۱۲۰۵-۷ھ / ۱۷۹۱-۹۳ء	آغاز سے معاصرین تک ۳۲۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۷	مخزن الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلوی	۱۲۱۸ھ / ۱۸۰۳ء	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۸	سفینۂ ہندی	بھگوان داس ہندی	۱۲۱۹ھ / ۱۸۰۴ء	برصغیر کے ۱۱۷۳ھ اور ۱۲۱۹ھ کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طلوعی	قبل ۱۲۲۳ھ	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے۔
۶۰	نشتر عشق	حسین قلی خاں عشق	۱۲۲۲ھ تا ۱۲۲۳ھ / ۱۸۰۹ء تا ۱۸۱۷ء	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
۶۱	کاتب	محمد علی صفوی	۱۲۲۳ھ / ۱۸۰۸ء	کے بعد۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے۔
۶۲	زینت المدح	محمد صادق مروری	۱۲۳۳ھ / ۱۸۱۷-۱۸ء	فتح علی شاہ قاچار کے مداحین کا ذکر ہے۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	۱۲۲۷ھ / ۱۸۱۲ء	معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	۱۲۲۹ھ / ۱۸۱۴ء	بنارس اور کلکتہ کے شعرا کا ذکر ہے۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	۱۲۳۷ھ	معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۶	سفینۃ المحمود	محمود مرزا	۱۲۳۵ھ	فتح علی شاہ قاچار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۷	تذکرۂ فارسی	غلام ہمدانی مصحفی	۱۲۳۶ھ	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	۱۲۳۶ھ	فتح علی شاہ قاچار کے خاندان کے ۴۰ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۶۹	انجمن خاقان	محمد فاضل	۱۲۳۷ھ	عموماً فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
۷۰	تذکرۂ درویش نوا	درویش نوا	تقریباً ۱۲۵۰ھ	دولت شاہ کے تذکرے سے ماخوذ ہے مجمع الفصحا کا ماخذ ہے۔ برٹش میوزیم میں اسکا
۷۱	گلدستۂ کرناٹک	غلام علی رائق	۱۲۴۰ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔

۷۲	نگارستان دارا	عبدالرزاق	۱۲۴۱ھ	فتح علی شاہ قاجار کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	۱۲۴۷-۴۹ھ	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۷۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	۱۲۴۵ھ	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۷۵	مصطبۂ خراب	احمد ہلاکو قاجار	۱۲۵۳ھ	عہد فتح علی شاہ قاجار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔ پیرس کے کتبخانہ میں
۷۶	معراج الخیال	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	۱۲۵۷ھ	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۷	نتائج الافکار	محمد قدرت اللہ	۱۲۵۷ھ	عام تذکرہ ہے۔
۷۸	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۹	مدایح المعتمدیہ	محمد علی بہار	۱۲۵۹ھ	کے قریب۔ متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۸۰	نغمۂ عندلیب	محمد رضا بن ابوالقاسم	۱۲۶۱ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۸۱	نوبہار	رفیع الدین قندہاری	۱۲۶۱ھ	۵۷ قدیم وجدید شعرا کا ذکر ہے۔
۸۲	معدن الجواہر	محمد مہدی واصف	۱۲۶۴ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۸۳	اشارات بنیش	سید مرتضیٰ بنیش	۱۲۶۵ھ	کے قریب۔ مدراس کے ۶۸ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۴	گلزار عظم	نواب محمد غوث خاں	۱۲۶۹ھ	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۸۵	حدیقۂ امام اللہی	مرزا عبداللہ محمد آفاق رفیق	۱۲۶۵ھ	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۸۶	گنج شائیگاں	محمد طاہر شعری	۱۲۷۲ھ	شاہان قاجار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۷	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۸۱ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۸۸	شمع انجمن	نواب محمد صدیق حسن	۱۲۹۳ھ / ۱۸۷۵ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۸۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	۱۲۹۳ھ	شمع انجمن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۹۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن	۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء	شمع انجمن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۹۱	روز روشن	محمد مظفر حسین صبا گوپالوی	۱۲۰۹-۹۵ھ / ۱۷۹۵-۱۸۷۸ء	شمع انجمن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۹۲	گلشن ناز	درگا پرشاد نادر	۱۲۹۳-۹۷ھ / ۱۸۷۶ء	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۳	اختر تاباں یا ماہ درخشاں	ابوالقاسم محتشم	قبل ۱۲۹۹ھ / ۱۸۸۲ء	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۴	نور تن	شرف الدین احمد خاں	۱۳۰۰ھ / ۱۸۸۳ء	چار مثنوی گو و دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۵	ہفت آسماں	احمد علی بنگالی	نامعلوم	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۶	تذکرہ شعرائے قائینات	ضیاء الدین قائنی	نامعلوم	۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹۷	آفتاب عالمتاب	قاضی محمد صادق	۱۲۹۵ھ سے قبل	ریو کی فہرست میں ہے۔
۹۸	شام غریباں	چھمی زرکن شفیق	۱۱۷۵ھ سے قبل	ایران سے ہجرت کرنے والے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۹۹	مجمع الفضلا	ملا بلاقی قسمی	۱۰۶۸-۱۶۰۵ء	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	۱۱۶۱ھ کے قریب	عہد بہادر شاہ سے عہد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۱	تذکرہ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	۱۱۷۶ھ سے قبل	خزانۂ عامرہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا۔ منتخب شعرا کا مختصر سا تذکرہ ہے۔
۱۰۲	تذکرۃ الاشعار	باباشاہ	نامعلوم	فہرست اوذہ ۱۲۵۵ھ میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۱۰۳	تذکرہ شاعرات [1]	نامعلوم	۱۱۷۴ھ سے قبل	خواتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۴	روضۃ السلاطین	فخری بن امیری ہروی	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ / ۱۸۴۳ء	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۶	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۸۸-۱۲۵۸ھ	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۱۰۷	ریاض العارفین	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۶۰ھ	مجمع الفصحا کا تکملہ ہے۔ اس میں صرف صوفی شعرا کا تذکرہ ہے
۱۰۸	آسمان سخن	لطف اللہ	۱۰۷۰-۱۶۵۹ء	کے درمیان۔ تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

[1] پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں ناقص قلمی نسخہ موجود ہے۔

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ[1]

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چہار مقالہ	نظامی عروضی سمرقندی	۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آیۃ السرور	نجم الدین محمد پسر علی پسر سلیمان	۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	۱۰۰۲ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	۱۰۰۳ھ / ۱۵۹۴ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبر	ابوالفضل	۱۰۰۶ھ / ۱۵۹۷ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے
۷	مجالس المومنین	نورالدین المرعشی	۱۰۹۳ھ / ۱۵۸۵ء / ۱۶۰۳-۱۰۱ھ	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	۱۰۴۶ھ / ۱۶۳۶ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے
۹	مراۃ العالم	محمد بقا	قبل ۱۰۷۶ھ / ۱۶۶۲ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	۱۰۹۰ھ / ۱۶۷۹ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مراۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء تک کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۵۵ء	تاریخ ہے اور اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	۹۳۵ھ سے قبل	ساتویں باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	مآثر رحیمی	عبدالباقی	۱۰۲۵ھ	ایک باب میں عبدالرحیم خانخاناں کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	۱۰۳۷ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صبح صادق	محمد صادق	۱۰۴۸ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں
۱۷	شاہد صادق	محمد صادق	۱۰۵۶ھ	یہ "صبح صادق" کا ایک حصہ ہے اسمیں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی معروف بہ نادر الزمانی	خوشحال چند	۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دو باب میں ۲۵۸ متقدمین و متاخرین شعرا کا
۱۹	مراۃ آفتاب نما	عبدالرحمن مخاطب بہ شاہ نواز خاں	۱۲۱۸ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے ذکر ہے
۲۰	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبدالکریم	۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	حمداللہ قزوینی	۷۳۰ھ	باب پنجم میں شعرائے عجم کا بھی ذکر ہے۔

[1] ان ماخذوں میں بعض ایسے فارسی شعرا ہیں جو ریختہ میں بھی کہتے ہیں۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	۱۹۳۲ء تا ۱۹۳۶ء	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نفحات الانس	مولانا جامی	۸۸۳ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صفی الدین علی بن حسین الکاشفی	مطبوعہ ۱۳۱۰ھ بمبئی	باب نہم میں شعرائے عجم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	خواجہ نظام الدین احمد بخشی	۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	ملا محمد وارث	۱۰۶۹ھ کے قریب	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہاں نامہ	محمد صالح	۱۰۷۰ھ	بطور ضمیمہ شاہجہاں کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	۱۱۴۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سولہویں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	مظفر حسین اورنگ آبادی	۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	ملا محمد اعظم	۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صحائف شرائف	محمد عسکری بلگرامی	۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شوستری	۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلدہ شوستر کا تذکرہ ہے
۳۴	مفتاح التواریخ	طامس ولیم بیلی	۱۲۶۴ھ	شعرائے عجم کو سن وفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابوطالب تبریزی	۱۳۰۸ھ	مختصر سی تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	رائے بہادر سنگھ	۱۲۴۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرائے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسنین شاہجہانپوری	مطبوعہ لکھنؤ ۱۸۸۶ء	اس علمی ادبی کتاب میں ضمناً شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	بعہد ناصر الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ ۱۲۹۶ھ	واقعات عالم کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرائے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الالباب فی التعریف للکتب والکتاب		مطبوعہ ۱۳۱۳ھ حیدرآباد	تصنیفات کے ذکر میں دو سو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیماق مغول	مرزا محمد عبدالقادر	۱۳۱۸ھ	چنگیز خاں سے لیکر زمانہ تصنیف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے
۴۲	آثار عجم	مرزا فرحت شیرازی		آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	شاہ محمد حمزہ مارہروی متوفی	۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	۱۱۶۷ھ کے بعد۔ مذہبی، تصوفی اور تاریخی و ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے۔ کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ رامپور اور خانقاہ مارہرہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں۔
۴۴	روزنامہ (قلمی)	عبدالقادر خاں نمکین رامپوری	متوفی ۱۲۶۵ھ	۱۲۴۷ھ / ۱۸۳۱ء کے قریب۔ خود نوشتہ سوانح عمری ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلمی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸ء	کے قریب۔ بعض علما و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۶	مختصر سیر سندستان (مطبوعہ)	حکیم وحید اللہ بدایونی	۱۲۶۷ھ / ۱۸۵۰ء	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۷	تاریخ جدولیہ "	منشی خادم علی سندیلوی	۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۳ء	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی مذکور ہوئے ہیں
۴۸	تعطیر جیو دلاوار "	سید صدیق حسن خاں	۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے قریب	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۴۹	داستان اودھ "	درگا پرشاد مہر سندیلوی	۱۳۰۵ھ / ۱۸۸۸ء "	شاہان اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے